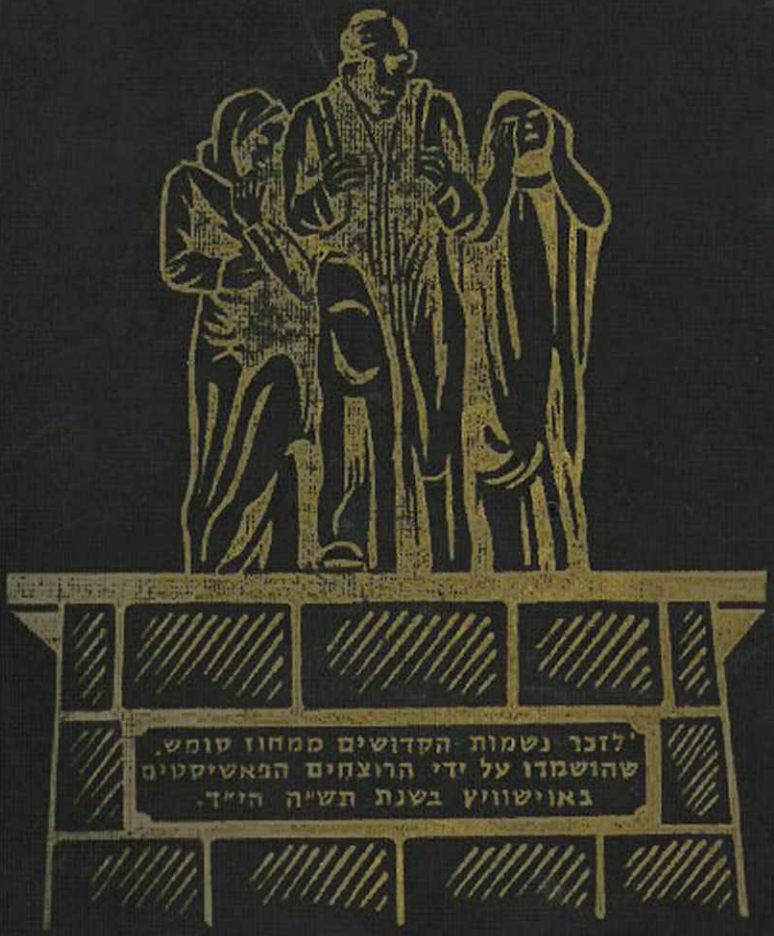
Volt egyszer egy DES...

BETHLEN, MAGYARLÁPOS, RETTEG, NAGYILONDA
és környéke

Volt egyszer egy DÉS...

BETHLEN, MAGYARLÁPOS, RETTEG, NAGYILONDA
és környéke

MÁSODIK KÖTET

SZERKESZTETTE:

SINGER ZOLTÁN

KIADJA

A DÉS ÉS VIDÉKÉRŐL ELSZÁRMAZOTTAK LANDSMANNSCHAFTJA

TEL-AVIV P.O.B. 202

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

היתה פעם עיר ושמה דעש...

בטלן, מג'רלאפוס, רטאנ, נאנ'-אילונדה והסביבה

* *

בעריכת יחזקאל (זולטן) זינגר

Segédszerkesztő
EFRA BAR DOV

Fedőlap
STERN LÁSZLÓ

©
Copyright by
SINGER ZOLTÁN

נדפס בישראל
Printed in Israel

הוצא לאור ע"י ארגון יוצאי דעש והסביבה בישראל
תל־אביב ת. ד. 202

EDITED BY IRGUN JOCÉJ DÉS USVIVA
Tel-Aviv P.O.B. 202

Szedés: A. Gyéres (volt Linotur) Tel-Aviv — Nyomás: „Árzi" Tel-Aviv —
Klisék: Pikovsky B. M. — Kötés: Krehiát Cholon

Volt egyszer egy

DÉS...

BETHLEN

MAGYARLÁPOS

RETTEG

NAGYILONDA

és környéke

BETHLEN
ÉS KÖRNYÉKE

ZSIDÓSÁGÁNAK ÉLETE
ÉS PUSZTULÁSA

IRTA:

Dr. FRIED ANDOR

נר תמיד

מאת אברהם מרדכי ליכטנשטיין

לזכרון קדושים, לזכרם הטהור של קדושי בטהלן שנספו בשואה האיומה הי"ד. הוי, אחי, לבי חרד בקרבי בחשבני אם אוכל לצאת ידי חובתי בגשת אל הקודש בהדלקת נר לרגלם ונר לנתיבתם על הקהילות שנחרבו בכלל וק"ק בטהלן בפרט, בהעלות לזכרון רשימות קצרות מחיי הקהילה של כל השנה, מארחות חייהם מצביונם, ומהלך רוחם.

קהילת בטהלן נשאה אופי־אשכנזי, אופי זה התבטא בכל — בנימוסין, בלבוש ובשפת הדיבור המדיני.

פעילות תוססת התנהלה בעיר בשטח החיים הדתיים. היו קיימים בה מוסדות דתיים לסוגיהם: תלמוד תורה, בית־ספר חרדי לבנות „בית יעקב" וגם מועדון לנוער „ביתר" להכשרת הנוער לעליה לאה"ק, ולמעלה בקודש ישיבה לבחורי חמד בהנהלת רב המקום ז"ל, ממנה יצאו תלמידים הרבה ת"ח ירי"ש לשם ולתפארת. כמו כן קיים בעיר מוסד „תורה עם דרך ארץ" כשמו כן הוא, כי כאן הנוער קיבל הכשרה מתאימה לחיים שלהם. בתעשיה זו ייצרו טליתות. ראוי לציין לשבח את ה„ש"ס חברה", איפוא שם למדו בערבים בעלי־הבתים של המקום, אחרי עבודה עייפה של היום ושמעו שיעור קבוע מפי דיין המקום חי"ד.

רבה היתה הפעילות הציבורית בעיר. עסקני וטובי הקהל אשר מסרו מכוחם ומזמנם לשיגשוג ציבור היהודי על כל חלקיו ועשו מלאכתם לש"ש, וללא על מנת לקבל פרס — בא' דחול המועד פסח היתה הערנות בקהילה יוצאת מהכלל. מכיוון שביום הזה... נבחרו ראש הקהל עם ההנהלה שלו.

„בן יכבד אב", חוב קדוש מוטל עלי להזכיר לו רק בכמה מלים את אבא מורי ו"ר הי"ד — דירתו היתה במרכז הישוב, ביתו היתה פתוחה לרווחה לכל אדם במלוא מובן המלה. זכורני, איך הוא השתדל לנהוג את ספינת הקהילה בחכמה, בדעת לתורה ולתעודה. במלוא הדר תפארתו נתגלה אאמור"י ז"ל בשבתות ובחגים. כל כולו היה שופע אושר רוחני לאין סוף. פניו קרנו אור זוהר כמשהא אותו אדם של כל ימות החול, כולו קדושה כולו רוחניות.

בחצרו של הרב התגוררו משפ' אחיו־חתנו הר"ר יוסף דוד ז"ל, שהי' ידוע כעמוד גמילות חסד של המקום. הוא בנה ליד ביתו „אורחים שטיבעל", מלבד הכנסת האורחים

של הקהילה — וכאן הוא קלט את האורחים בסבר פנים יפות ובעידוד, מקווה טהרה וגם מאפיית מצות של הקהל.

אינני רוצה להיכנס בפרטים של חיי הקהילה, כי ידידי הנעלה ר' יחזקאל זינגר עושה את העבודה זו במרץ רב ובתבונה ותמימות, ובזה אביע לו את תודתי הנאמנה, יזכה לרוב טוב ונחת ואי"ט כאו"נ הטהורה.

בכל זאת אזכיר כאמור כמה צנטרים דדהבא הבלתי נשכחים.

מחזה נהדרת היתה אצלנו קבלת פני „שבת מלכתא" (כחצי שעה לפני הדלקת הנרות) ברחוב החנויות של היהודים. אחד מבעלי העסק התחיל לסגור את החנות שלו — וכאות וצו סגרו בצורה ספונטנית כל החנויות היהודים, ובכל העיר יגמרו בשעה זו הכנות לשבת.

גם שיטת ההשגחה בעיר היתה לדוגמא. המשגיח על הכשרות ליווה את השחוטות לבית המטבחיים ועד האטליז. החלקים הכשרים מיד נפרדו — מהטרף, כי חלק זה מכרו לגויים ולא עירבבו אלו באלו, אפילו רגע.

עלינו להעלות נר תמיד מיוחד לזכרון קהילות הקטנות, מהן שקדמו בהרבה לבטלהן, כפרים שוקקים חיים יהודים דתיים השקדות על שמירת צביון היהודי, עמלות על קיומן הקשה, לצערנו על רובם עלה הכורת, רק מעטים נשארו מבני הקהילות הקטנות הללו, על כן גמל מר זינגר „חסד של אמת" בהעלות זכרם בספרנו. אלו אנשי הכפרים, הצמודים, קיימו קשר הדק עם הקהילה, ובאו בהזדמנויות שונות לבטלהן. בימי הסליחות ביום א' הם עוררו והקדימו את אנשי בטלהן, בהגיעם בעגלות לחצר ביכנ"ס הגדול לשמוע אל הרינה ואל התפילה. ההתעוררות בא' דסליחות גברה והלכה עד הגיע החזן בסליחות ל„שמע קולנו" ואז נשא אאמו"ר את נאומו, לעורר ישנים מתרדמתם של כל השנה, ורבים גם חזרו ביום הזה בתשובה שלמה, תשובה אמיתית, שכן קיבלו עליהם לשוב מדרכיהם וכמצוות (כונת) השופר וכדברי הרמב"ם בהלכות שופר.

אחרי גמר הסליחות מכרו את מקומות ישיבה בבית הכנסת, וכאן מתחילה ה„התחרות" למען להשיג מקום יותר טוב מחברו ליד שכן מתאים וכו'...

ככה נראה חיי הציבור היהודי בעירנו, עד בוא הגזירה האיומה, גורל כל הקהילות בהונגריה בעוה"ר „וסדנא דשואה חד הוא".

תפילתנו: ה' השוכן בציון יזכנו לראות בנחמה וינקום נקמת עמו, נקמת דם עבדיו השפוך כמים נגרים, ונזכה במהרה שעם ישראל כולו ישב בארצו איש תחת גפנו ואיש תחת תאינתו — כיה"ר.

יום ג' לס' בית ישראל יבכו את השרפה... שנת התשכ"ט לבריאה, ירושלים

ELŐSZÓ

Irta: FRIED MIKSA

Bethlen!... Szülővároskám neve. Több mint hat évtizede kisért. Azóta, amióta emlékeim képcsarnokában ma is élő édesanyám megszült és fülembe dúdolgatta a felejthetetlen jiddis bölcsődalokat. Azóta, hogy négy éves koromban, a gondoktól megviselt arcú édesapám kézenfogott és elvitt a városkában működő öt „chéder", alsófokú zsidó tanoda egyikébe. Itt pedig reb Móse-Áháron a maga sajátos és rendszertelen pedagógiájával és meleg szivével öntötte a zsenge ifjú lelkekbe az olthatatlan szeretetet a héber betű, valamint az Isten-imádat, a zsidó erkölcs és az emberi értékek iránt.

A pezsgő zsidó élettől visszhangzó Bethlen elzsidótlanító drámájáról megható átérzéssel összeállított történelmi visszaemlékezéshez írom annak előszavát. Szülővároskámról van szó, amelyben három évtizeddel ezelőtt még közel ezer zsidó lélek élte hétköznapjait és ünnepeit. Mert hittek abban, hogy ez a föld, amelyen az ősök évszázadokon keresztül éltek és haltak, meg fogja védeni őket a gonosz cselszövésektől és biztosítani fogja számukra az emberi lét természetes korhatárát.

★

Csakhogy nem így történt. Bethlen zsidósága nem kerülhette el a népünkre rászakadt sorstragédiát. A városka jóformán el is zsidótlanodott. A közel ezerből alig öt lélek maradt. Ezeknek az életútja is rövidre van szabva. Hiszen az idősebbeknél a kor megteszi a magáét. A fiatalabbikja viszont a városka határain kívül fogja keresni boldogulását. Ebben az esetben már csak a két zsidó temető héber felírású sírkövei fognak tanuskodni a városka gazdag zsidó múltjáról. Ha pedig az idő vasfoga ezeket is kimarja, marad-e hírmondója az egykori zsidó jellegű Bethlennek?

Történelmi szempontból — talán kihívóan és egyben tragikomikusan hangzik — Bethlen zsidók nélkül sem vetheti le magáról zsidó vonatko-

zását, mert nevében hordja a szimbolikus meghatározást. Ki a megmondhatója, hogy a távoli múltban kinek jutott eszébe a bibliai, de egyébként ma is, a valóságban létező Bét-Lechem után elnevezni ezt a darabka földet, amely a messzi Erdélyországban, a Bethlen nevet kapta?

Az elmondottak után nyilvánvaló, hogy a Bethlen grófok is a Bét-Lechem nevet adoptálták, magyarosított hangzásban. Feltehető, amikor a bécsi császári és királyi kúria a nemességet és a grófi címert adományozta a családalapítónak, ez az ős a magyarosított bibliai nevet választotta. Amikor pedig birtokot is kapott, akkor a földi javakra is ezt a nevet alkalmazta.

★

Ilyenformán Bethlen örök időkre összefonódott a zsidó jelleggel, anélkül, hogy a késői utódok tudnák lakhelyüknek — zsidók nélkül is — elszakíthatatlan kapcsolatáról a zsidó múlttal. De lehetséges az is, hogy akkor, amikor Bethlenben a zsidó élet a csúcspontot érte el, a legtöbben mit sem tudtak városkájuk nevének jelentőségéről és akik tudtak, nem igen tulajdonítottak fontosságot e ténynek.

A bibliai vonatkozásokra, a szó fizikai értelmezésében, nem gondoltak. Ez egy távoli, ködbevesző álomkép volt, amelyhez ugyan ezer szál fűzte a zsidó lelket, de valójában nem tudta elképzelni, hogy életét abba a világba plántálja át. Mert hiszen, amikor a híressé vált jesivájában többszáz növendék szívta magába a tant, amikor a hívők áhítattal hirdették az igét és amikor fiatalsága nyári esténként és szombat délutánonként a városka szivét képező főutcán és a nagykiterjedésű grófi parkban sétálva, adta át magát az élet kedvteléseinek, meg volt győződve, hogy ez a hely maga a megtestesült galuti biztonság, az örökkévalóság fellegvára. Ebben a tekintetben nem különbözött Bethlen a többi galuti közösségektől. Mert sem itt, sem másutt nem tanultak a zsidók a múltból. Ha pedig történelmi dokumentumok emlékeztették őket népi sorscsapásokra — igyekeztek minden erővel felejteni.

★

Ez sikerült. Csakhogy ezért magas árat — életükkel fizettek! . . .

Zsidó-Bethlen volt. Zsidó-Bethlen nincs többé! Elsodorta a gyűlölet orkánja, oda, ahonnan nincs visszatérés az életbe. Vajon okultak-e a sorscsapáson a mártirok megmaradt ivadékai, akik ma is a szétszóratás országaiban élnek. Hazatérnek-e Izráelbe idejében, amíg nem késő? . . .

★

Meleg szívvel emlékezem meg ezen a helyen dr. Fried Andorról. Egész fiatalon kapcsolódott be az országépítő munkába. Az akkori szellemi élharcosok: dr. Weissburg Chájim, dr. Marton Ernő és Giszkalay János nevelt-

jeként. Már nagyon fiatalon fontos szerepet töltött be a mozgalomban. Mialatt a kolozsvári egyetem orvosi fakultásán folytatta tanulmányait, az ottani Barisszia-Akadémit ros-slisijeként, majd ros-risonjaként az egyetemi ifjúság közismert vezetőjévé nőtte ki magát. Utána a Barisszia Nösziutjának lett a tagja és ennek során számos csoport megszervezése fűződik munkájához.

Tanulmányainak befejezése után Bethlenben telepedett le, ahol a városka közszeretetnek örvendő orvosaként működött hosszú éveken keresztül.

A második világháború során, a változott magyar rezsim idején, előbb munkaszolgálatra rendelték be, majd 1944-ben családjával együtt deportálták. Hosszú szenvedések után, egyedül került vissza Bethlenbe.

Az őt jellemző ügybuzgalommal, újból a köz szolgálatába állott. Megszervezte a helység első kórházát, melynek igazgatója lett és ezt a tisztséget, közmegelégedésre, a mai napig tölti be.

Dr. Fried Andor érdeme, hogy időt és munkát nem kímélve, hónapokon keresztül fáradozott, hogy Bethlen zsidósága történetének megírásával, — örök emléket állítson.

★

Ugy érzem, előszavam nem volna teljes, ha ezúttal pár szóban nem méltatnám Singer Jechezkiél Zoltán maradandó munkásságát, aki szive sugallatára hallgatva, valóban kemény fába vágta fejszéjét. Elhatározta, hogy szülővárosa és vármegyéje tragikus multú zsidóságának — Emlékkönyv keretében, örökmécsest gyújt. Több évig fáradozott művén. A munka során, nyilván, sok csalódásban volt része. Nem volt könnyű rekonstruálni tényeket, eseményeket és a szívéhez nőtt zsidóság évszázados múltját.

Csakis olyan szívós egyén, mint ennek az emlékkönyvnek a szerzője, birkozhatott meg a nagy feladattal. De mert eljutott munkájának záró-fejezetéhez, befejezte művét, szolgáljon számára ez kárpótlásul minden fáradozásáért.

BEVEZETŐ

A bethleni zsidó lakosság történetének leírásában szem előtt tartottuk azt az elgondolást, hogy csakis hiteles adatokat használjunk fel és az események történeti hűségét megőrizzük. Általában a történetirót munkájában politikai beállítottsága is befolyásolja. Jelenleg a világon bárhol élő zsidó Izráel állami újraéledésének hatása alatt van, érthető, hogy népünk történetének ez a jelentős fordulata nem marad nyomtalanul sem költőben, sem iróban, sem a művészet valamennyi ágában és az élet még számos megnyilvánulásában sem. Mi is az eseményeket az elmúlt idők több évszázados távlatából tekintve, mai meglátással ítéltük meg.

A régmúlt események felsorolásával egy kis helység zsidó lakosságának kategóriáját, szociális összetételét, gazdasági helyzetét, kulturális felkészültségét, örömeit és gondjait mutatjuk be és végül kiemeljük azt is, hogyan reagált a zsidó nép megújhodási mozgalmára. Mindezeknek a kiértékelése után következtetéseket és tanulságokat fogunk levonni az utókor számára.

A huszadik század eseményeinek nemcsak szemtanui voltunk, hanem azokban aktiv, vagy passziv szerepet is játszottunk.

Népünk jelentéktelennek látszó egy kis csoportja történetének felgöngyölítésével számos zsidó közösség azonos életét mutatjuk be és ezzel egy egész országrész zsidó lakosságának karakterisztikumát tárjuk fel.

Hogy ez a mű megjelenhetett, az elsősorban Singer Zoltán érdeme, akinek egész múltját a zsidó közösség érdekében kifejtett kezdeményezés és tevékenység jellemzi. Az emlékkönyv fedőlapján látható dési zsidó templom előtt felállított deportáltak szobra is az ő aktivitásának maradandó emlékét igazolja. Kétségtelen, hogy a most megjelenő ugyancsak történelmi

emlékmű hasonlóan mély benyomást fog hagyni az utókorban, amint ez a dési szobor esetében történt.

Ha az olvasó a leirásból csak azt fogja megtudni, hogyan mentették át a szamosparti Bethlenben a zsidók a múltat a jövőnek, akkor is ez a leirás nem volt fölösleges.

HELYRAJZI ISMERETEK

Attól a földrajzi ponttól délre, ahol a zöldfodros, gyorsfolyásu Sajónak megszünik az önállósága és beletorkoll a méltóságteljesen hömpölygő Nagyszamosba, — találjuk Bethlent. Még pontosabban: a Nagyszamos vízfolyásával párhuzamosan, a baloldalon, hat-hét kilométer hosszúságban, a lombos tölgy-, cser- és bükk-, valamint az ózondus fenyőfaerdők közé ékelve, hatalmas zöld pázsiton, ötlik szembe az itt elmondandó époszunk színhelye.

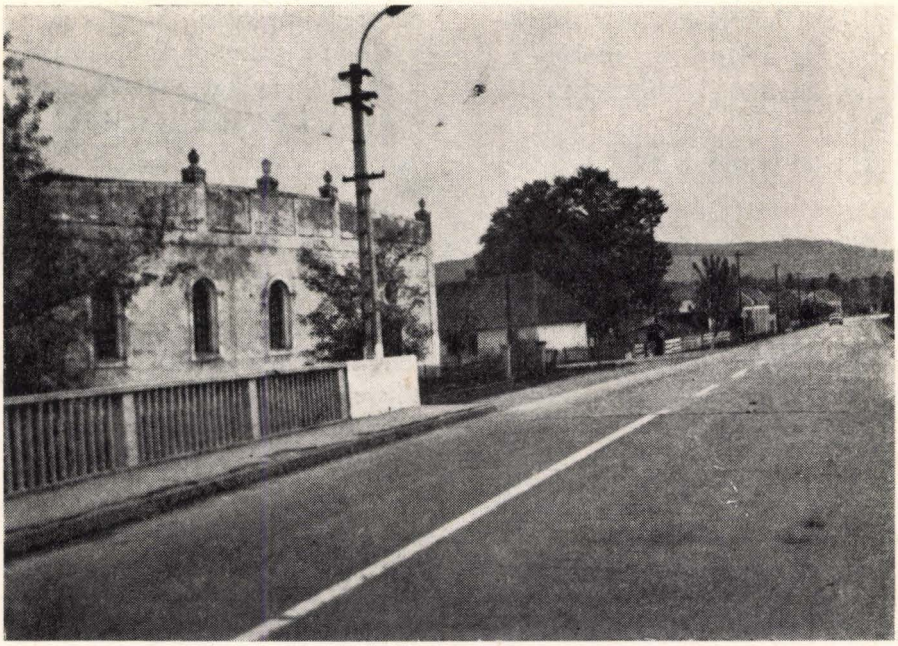
Az egykori Szolnok-Doboka vármegye nyolc járási székhelyének egyike, amely túlnőtte ugyan a szűk falu kereteit, kiemelkedett a község fogalmán is, de város mégsem volt. Ezért a lelkes lokálpátrióták a mezőváros jóhangzású diszítéssel látták el, ami különben is hűen tükrözte vissza a helységnek kijáró minősítést, az ötven-hatvan év előtti földrajzi és közigazgatási szakkifejezést.

Ennek a vázolt, kies fekvésnek, a festői látványosságon és az egészséges éghajlaton kivül, más előnye is volt. Bethlen a megye keleti kapujában, az országútak találkozásának gócpontján, gazdasági és kulturális szempontból is, közvetítő szerepet töltött be. Nevezetesen: a román-magyar lakosságu Szolnok-Doboka és a román-szász jellegű Beszterce-Naszód vármegye és az ugyanolyan színezetű két megyeszékhely, Dés és Beszterce között.

Megemlítésre méltó, hogy Bethlen kiinduló pontja volt annak a tartományközi főútvonalnak, amely Naszód és Kisilva érintésével, az Erdős-Kárpátok hágóin keresztül, összekötötte Észak-Erdélyt Bukovinával.

Ez a szerencsés fekvése, ősidőktől fogva, elsőrendű gazdasági szerepre predesztinálta Bethlent és vidékét. Az ittélő vegyesajkú lakosság, de főleg az idetelepedett zsidóság, hamar felismerte a helyzet nyujtotta lehetőségeket. Szorgalommal és leleményességgel sikerült itt az idők folyamán kiemelkedő kereskedelmi központot létesíteni.

Bethlen és vidéke nagyon gazdag volt fatermelésben. Az Erdős-Kárpátok nyulványai idáig terjedtek. Gyümölcstermése is mesz-

Bethlen község bejárata. Baloldalt a zsidó nagytemplom

sze földön jó hírnévnek örvendett. Állattenyésztése pedig meghódította a cseh, az osztrák és a német piacokat kitünő eredményeivel.

Bőséges sórétegeket tartalmazott földje. De a közeli Désakna már évszázadok óta látta el az egész vidék sószükségletét és azért az állami monopolként kezelt bányászati intézőség nem látta elérkezettnek az időt, hogy feltárja az itteni gazdag sórétegeket.

A Sóspatak, amely a kelet felőli dombokból, több forrásból eredt, beszédes bizonyítéka volt annak, hogy a dústartalmú sóvidék valósággal kiveti magából, a lecsapódó sósvíz formájában a feleslegessé vált, zsiros ásványt. Ez a Sóspatak, a nála nagyobb patakba, a Melyesbe ömlött. A Melyes arról volt nevezetes, hogy az év nagyobbik felében alig hordott vizet medrében. Ezzel szemben az őszi esőzések idején folyammá dagadt. Olybá tünt, mintha fel akarná falni a Nagyszamost, mielőtt beömlik és ezzel végetér földi pályafutása.

A Nagyszamos évszázadokon keresztül, amíg a szamosvölgyi vasútat megépítették, de utána is sokáig, a legfontosabb szállítási lehetőséget nyujtotta. Az Erdős-Kárpátokból, de főleg a Cibles vidé-

kéről, rajta keresztül csusztatták le, hatalmas tutajokba építve, a rönköket, a kész deszkaárut, az ipari célokat szolgáló hántott csert és a tűzifát.

Ezeket a tutajokat az akkori idők „tengerészei", a kisilva- és naszódvidéki román és zsidó famunkások kezelték. Nem kis viszontagságok közepette irányították áruval megrakott tutajaikat a Nagyszamoson, utána pedig a Tiszán, — Szolnokig és Szegedig.

A Nagyszamosból, a Bekehegy alatt kanálist hasítottak, amelynek sebesfolyású víze, egy ideig két malmot is hajtott. A Bethlen grófok egykori parkjainak bejáratánál épült Műmalmot és a Hostát végén a parasztmalmot. Az utóbbi leégett a huszas évek derekán.

Bethlennek egykor kizárólag zsidók által lakott főutcája. Az emeletes épület a volt rabbilak

ZSIDÓ TÖRTÉNELMI DOKUMENTUMOK

Bethlen fekvésének és jellegzetességének ecsetelése emberbaráti célt kíván szolgálni. Meg akarja könnyíteni azoknak, akik ennek a vidéknek ege alatt születtek és olykor-olykor felzokog keblükből a jizkor, a megemlékezés melódiája, hogy vágyakozásuk minden akadályt legyűrő erejével — gondolatban szívükhöz szoríthassák szeretteiket. Azoknak, akiknek kedvezett a szerencse és túlélték a vészkorszakot, utána pedig a szélrózsa minden irányába szétszóródtak és elérzékenyülő pillanatokban keresik régmúlt ifjúságuk bölcsőjét.

Legyen ez a képzeletbeli találkozás teljes. Lássák lelki szemeikkel a szülő- és a lakóházat, a tereket, ahol önfeledten játszadoztak, a chédereknek nevezett tanházakat, ahol zsenge gyerekkoruktól erkölcsre és emberszeretetre nevelték őket, a piac mögötti elemi iskolát, a rabbi-rezidenciát és a mellette levő, a Jesiva, a főiskola célját szolgáló Bét-Hámidrást. És végül — a nagytemplomot. A könyörgések, az imák és a társadal-

A bethleni templom, épült 1896-ban

mi életrend kiteljesülési főhelyét.

Hiszen az itt felsorolt emlékek életük kiegészítő részét képezték. Képük kitörölhetetlenül belevésődött lelkükbe.

Nehéz felelni arra a kérdésre, mikor jöhettek az első zsidók Bethlenbe. A legvalószinűbb bizonyíték a zsidók több évszázados itteni életútjáról a régi zsidó temető, alig párszáz méter távolságra a helység központjától. Holott innen keletre legalább két, míg dél-nyugatra több, mint négy kilométerre terjed Bethlen. A temető különben is a városka jobboldalán, több kilométer hosszúságban végigfutó, egykori gróf Bethlen András parkjába ékelődik.

Kádár Józsefnek a Szolnok-Doboka vármegye monográfiájában közölt adatok szerint, II. Ulászló király adományozta 1496-ban a hatalmas uradalmat a Bethlen-családnak. Abból kiindulva, hogy a parkot csak a már létező zsidó temető bevonásával tervezhették, feltehető, hogy az itteni zsidó lakosság immár a tizenötödik század óta élt Bethlenben.

A régi zsidó temetővel egykorunak kellett lennie a tőle nem messzire fekvő, az útvonal túloldalán található román temető. Ezen a helyen emeltek román templomot 1800-ban. Ezt megelőzően szüntették be a temetkezést úgy a román, mint a zsidó temetőben. Ez az intézkedés nyilván azért történt, mert a helység rohamosan fejlődött és terjeszkedett a temetőktől kelet felé, a Somkerék–Beszterce irányába vezető országúton. Uj temetőket jelöltek ki a városka déli

határában. Az elmondottak igazolására szolgál, hogy az újnak nevezett zsidó temetőben olyan sírkövek is találhatók, amelyeknek héber felirásai az 1800-as évből datálódnak.

Az 1800-at megelőző korszak bethleni zsidóságát nehéz volna ezúttal szakavatottan rekonstruálni. A messzi múlt eseményei a történelem süllyesztőjébe merültek. Az egyedüli dokumentum, amely a távoli időkből maradt ránk, Torma József naplója. Ebből tudjuk meg, hogy a múlt század elején gróf Bethlen Károly vette pártfogásba a helybeli zsidókat. Ezért magas árat: házbért és úgynevezett hidmájadót fizettek. Ugyancsak Torma József említi meg, hogy 1840-ben már annyira elszaporodtak a zsidók, hogy engedélyt kértek és kaptak külön felekezeti orvos alkalmazására.

Ami a zsidók lélekszámát illeti, három hiteles forrásra utalhatunk, amikor különböző időszakokba állítjuk be őket. A megyei levéltár szerint: 1857-ben 177 , 1886-ban 281, illetőleg 1891-ben 285 zsidó élt Bethlenben. Az akkori összlakosságot figyelembe véve, amely maximum 3.000-re tehető, ez a szám tekintélyes zsidó közösségnek mondható. A második időszakról a „Schematismus eleri Divecesie Szamosujvarensis Graeci Ritus Catolicorum" kiadványai emlékeznek meg. Eszerint 1903-ban 360 és 1914-ben 480 zsidó lakost tartottak nyilván. A jegyzőség lajstromaiban — és ez a harmadik időszak — 1936-ban 960, 1942-ben 930 és végül 1944-ben 944 zsidó lélek szerepelt.

Volt . . . ! Kilenc tizedét a vészkorszak Molochja falta fel.

A BETHLENI RABBIK GALÉRIÁJA

Nem kétséges, hogy amilyen gazdag múltra tekint vissza a helyi zsidó közösség, éppen olyan gazdag történelmi háttérrel rendelkeznek az itteni rabbik is. Csakhogy a távoli múlt krónikását ebben az esetben is nehéz dilemma elé állítja a népünkre rászakadt tragédia. Mi ugyan rabbikról, sőt rabbidinasztiáról beszélünk. De hogyan lehet méltó keretek között megemlékezni róluk? Hiszen az egykori virágzó hitközséggel együtt a levéltár és egyéb értékes dokumentumok is elpusztultak. A vészkorszak ezeket, a diaszpórára fényt vető értékeket is maga alá temette — örök időkre.

Csak az emlékezés gyönge gyökereiből táplálkozhatunk. Ennek során pedig nem juthatunk el távolabbra, mint 1866. Ugy látszik, hogy a korábbi rabbik sarja elhagyhatta a közösséget. Felcserélte más rabbi stallummal. Mert annakidején, mint látni fogjuk a kö-

vetkező esetekben is, az itteni rabbik nagyon keresettek lehettek, más közösségek is versengtek értük.

Rabbi Smuel Ehrenfeld

1866-ban került a bethleni rabbi székbe Smuel Ehrenfeld, aki a pozsonyi Dávid Cvi elsőszülött fia volt. Apja nem töltött be rabbi tisztséget, de messzi földön hiressé vált nagy talmudtudásáról és gazdagságáról. Több fiának és így elsőszülöttjének is, a kor legjobb zsidó nevelését biztosította. Smuel apja nyomdokában járt és sohasem gondolt arra, hogy rabbi posztot vállaljon. Életét és munkásságát tóra magyarázatokra és egyéb bölcseleti művekre szentelte. Alkotásai közül a legfontosabb műve Chátán Szofer címen jelent meg.

A bethleni zsidó közösség fontosságára és tekintélyére jellemző, hogy amikor az itteni rabbi szék szabad lett és felajánlották neki, nyomban elvállalta. Első dolga volt, hogy hozzálátott egy messzi földön híressé vált jesiva, talmudi főiskola megalapításához.

Azonban Bethlenben csak rövid ideig maradt. Innen a szikszói, majd pár évvel később a mattersdorfi rabbinátus élére került. Tudni kell, hogy rabbi Smuel Ehrenfeldet megelőzően a világhires „Chátám Szofer" szerzője, Mose Szofer, a későbbi pozsonyi főrabbi működött Mattersdorfban rabbi minőségben.

Rabbi Jákov Koppel Lichtenstein

Rabbi Smuel Ehrenfeldet a tulajdonképpeni bethleni Lichtenstein rabbi dinasztia megalapítója követte a rabbinátusi székben. A Lichtensteinek egyébként szétágazó rabbi-dinasztiákat képeztek Lengyel-, Cseh- és Magyarországon, illetőleg Erdélyben. Többszáz évre felmenően mutathatták ki a tóra szolgálatában álló és nevessé vált családfájukat.

Jákob-Koppel volt az első Lichtenstein leszármazott, aki a múlt század hatvanas éveinek a végén került Bethlenbe. A vécsi rabbi Báruch Benedit Lichtenstein fia volt. Nem akart rabbi lenni és ezért nem is készült papi funkcióra, noha éleseszű, nagy talmudtudós hirében állott.

A neves szánzi rabbi-udvar híveként, a cádikkal való tanácskozás után, Magyarláposon állapította meg állandó lakhelyét. Nem telt el sok idő és az akkori fogalmak szerint nagy vagyonra tett szert. Azonban gazdagsága rövid életü volt. Egy éjjel rátörtek a vidéken garázdálkodó szegénylegények és mindenéből kifosztották. Boldog volt, hogy családjának és neki megkegyelmeztek, életben hagyták.

Annyi pénze se maradt, hogy

elutazhassék a szánzi cádikhoz. Levélben panaszolta el tragédiáját. Vigasztaló válasz helyett rabbi-képesítésre szóló oklevelet juttatott el a számára.

Mindez különben egybeesik rabbi Smuel Ehrenfeldnek Bethlenből való távozásával. Népes küldöttség jelent meg nála és meghivta a megüresedett bethleni rabbiszékbe. Itt pár évig fejtett ki áldásos tevékenységet, fejlesztve és naggyá téve a jesivát és a helybeli hitéletet. Utána a marosvásárhelyi hitközség hivta meg főrabbijának, pár évvel később Radowitz főpapja lett, ahol befejezte földi pályafutását.

Rabbi Jehuda Lichtenstein

Rabbi Jehuda Lichtenstein

Rabbi Jákov-Koppelnek tíz fia volt, akik közül a legidősebbik, Jehuda követte őt a bethleni rabbi székbe, amikor apja elfogadta a már említett megtisztelő meghivást Marosvásárhelyre. Rabbi Jehuda Lichtenstein hatvanhét éves korában, 1920-ban halt meg, miután közel három évtizedig látta el odaadással, tudással és nagy tekintélyével a papi feladatokat.

Számos jesivában végezte talmudi tanulmányait. Első felesége, a hidalmási és a hunyadi hitközségek neves főrabbijának, Ábrahám-Jiszaszcher Lichtagnak volt a leánya, aki ugyancsak tíz fiúval ajándékozta meg tudós férjét. Első feleségének 1897-ben bekövetkezett halála után, másodszor nősült. Második felesége, Beile az 1930-as években követte férjét a sírba. Mind a ketten a bethleni zsidó temető oheljében alusszák örök álmukat.

Jehuda Lichtenstein több vallásos-bölcseleti könyvet írt. Ezek közül a legfontosabb műve — Chinuch Beit Jehuda illetőleg „Jehuda házának útmutatásai" címen látott napvilágot. Többszáz növendékből álló jesivát vezetett. Neve messze földön vált hiressé. Amikor a tan miszticizmusába mélyedt el, hivatást látott abban, hogy panaszokat és egyéb kéréseket szimbolizáló kvitliket fogadjon el. Állandóan tömegével keresték fel

A rabbi-dinasztia sírkövei a bethleni zsidó temetőben

hivei, akik gyógyirt kerestek bajaikra, a szentéletű férfi meghitt, csöndes kuriájában.

Ez a valóban nagylelkű cádik naponta készült fel a Geulára, a megváltásra. Az éjféli órát, a chácot-ot felöltözve, kézben az ezüstfogantyús botjával fogadta, készen állva menetelni a szent városba, Jeruzsálembe. Amikor az első világháború végén Bethlenbe is eljutott a cionista újjáéledés eszméjének hivó szózata, az elsők közé tartozott, akik a vallásos árnyalatához csatlakozva, megáldotta a nemzeti ébredés gondolatát és tiszta szívvel támogatta Móse Glasner, kolozsvári főrabbi bátor kiállását. Korai halála megakadályozta abban, hogy teljes eréllyel a nagy ügy szolgálatába állhasson.

Ki a megmondhatója, hány ezerrel többen menekülhettek volna meg és juthattak volna el a Szentföldre, ha rabbi Jehuda Lichtensteint nem ragadja el a halál az eszme kibontakozásának első gyönge pillanataiban.

Rabbi Slomo Zálmán Lichtenstein

Nagynevű atyjának, Jehudának 1920-ban bekövetkezett halálával, rabbi Slomo Zálmán Lichtenstein vette át a bethleni rabbinátusi méltóságot. Slomo Zálmán Bethlenben, 1884-ben látta meg a nap-

világot a család elsőszülöttjeként. Nagy tudását a bethleni jesivában szerezte, majd a máramarosszigeti főrabbi, Kedusát Jom Tov udvarában egészítette ki talmudi ismereteit. Ott nyerte el a rabbi képesítésről szóló oklevelét is.

Az erdőszentgyörgyi főrabbinak, Jiszászcher Dov Kohennek lányát vette nőül. Röviddel házassága után a segesvári és a székelykeresztúri hitközségek rabbinátusi posztjait töltötte be. Utána, 1920-ban, mint már említettük, Bethlen főrabbijává választották. Ezt a tisztséget sok ügyszeretettel és tudással látta el, huszonnégy éven keresztül. 1944-ben a magyar csendőrség náci pribékjei ütlegelések közepette kiszakították kezéből a féltve őrzött szent tóratekercset, bevagonirozták hitközsége tagjaival együtt és a halálvonat elvitte valamennyit oda, ahonnan nem volt visszatérés.

Rabbi Slomo Zálmán őseinek nyomdokában haladt. Tovább fejlesztette az országszerte ismertté vált jesiváját, amelynek növendékei közül több rabbi és más fontos hitéleti funkcionárus került ki.

A hitközség tagjai ragaszkodtak rabbi Slomo Zálmánhoz, akiben nemcsak a komoly tudóst és szentéletű papot tisztelték, hanem a pártatlan és az igazságos birót is. Ezért ügyes-bajos dolgaikkal hozzáfordultak és döntéseit megnyugvással tették magukévá.

Nem volna teljes erről a tudós rabbiról szóló megemlékezésünk, ha ezen a helyen nem említenénk meg, hogy ő is, akár nagynevű atyja, őszinte híve volt a zsidó népi újjáéledésnek. Rabbi Slomó Zálmánnal megszakadt a neves Lichtenstein rabbidinasztia bethleni ága, amely az erdélyi zsidóság hitéletében közel száz éven keresztül kimagasló szerepet játszott.

Rabbi Slomó Zálmánnak hat fia és négy lánya volt. Azonban Ábrahám Mordecháj nevű fián kívül, aki Jeruzsálemben él és aki ennek a megemlékezésnek a keretében az „Örökmécses" nekrológgal adózik Bethlennek, valamennyien a hatmillió főnyi zsidó tragédia mártirjai lettek.

A helység rabbijainak galériájából nem hagyhatunk ki két dájánt és ros-jesivát. Vagyis hitéleti bírókat és a jesiva előadóit, rektorait. Mindkettő rabbi Jehuda Lichtenstein veje volt. Az első rabbi *Mordecháj Fahrhand,* aki csak rövid ideig dájánoskodott Bethlenben, utána maga is rabbi stallumot töltött be és számos munkájával gazdagította a vallási irodalmat. Egyébként a makkói rabbi fia volt.

Dáján Efrájim Bilitzer

A másik dáján, rabbi Efrájim Bilitzer, aki Szerencs főrabbijának elsőszülött fia volt. Az első világháború előtt került Bethlenbe. Komoly világi és talmudisztikus tudásával hamar elnyerte a vallásos és a világi keretekhez tartozó ifjúság és zsidó társadalmi rétegek szere-

Efrájim Bilitzer dáján

tetét és osztatlan tiszteletnek örvendett. Különösen nagy érdemének tudták be, hogy amikor Bethlenbe került és kitört az első világháború, a bevonult zsidó családfők gyermekeit gondozásba vette és mindent megtett, hogy az ifjúság megfelelő nevelésben és oktatásban részesüljön.

Sok éven keresztül vezette az országszerte híressé vált bethleni jesivát. A sokszáz jesiva-növendék, akik kikerültek ebből a tanházból, nemcsak köztiszteletben álló tanítómesterüket, hanem igazi barátjukat látták benne. Ezért minden örömükbe és bánatukba elsősorban őt avatták be.

Szombat délutánonként, amikor tóramagyarázatait tartotta, az egész zsidó hitközség — tudós és tudatlan egyaránt — ott szorongott a templom előcsarnokában. Ugy az egyik, mint a másik, a maga értelmének és felfogóképességének megfelelően értékelte és élvezte előadásait.

Népes családjával és szeretett gyülekezetével együtt, ő is a második világháború sorstragédiájának áldozata lett. Izráelben élő lánya, Nomi és veje azon fáradoznak, hogy a közeljövőben sajtó alá rendezzék irodalmi hagyatékának egyik legfontosabb alkotását.

Reb Werber Májer négy évtizeden át volt a bethleni hitközség saktere. Még a századforduló előtt került a községbe egy lengyelországi városkából.

Nagy talmudtudása, bölcsessége és jámborsága Erdélyszerte közismert volt. Elhalálozása után *reb Markovits Bencion* került a helyére, aki közmegelégedésre töltötte be ezt a funkciót deportálása napjáig.

Reb Braun Slomo Zálmen volt a hitközség másgiáchja és előimádkozója harminc éven át és ugyanakkor melámedi funkciót is betöltött a Talmud-Tóra alkalmazásában.

Melámedek voltak: *reb Riedel Jicchák* és *reb Smuel Markovits*, mindketten nagy közszeretetnek örvendtek úgy tanítványaik, mint a város zsidó társadalmának köreiben.

A zsidók letelepedésével a hitélet is kifejlődött Bethlenben és ennek külső kereteként megalakult a hitközség. Ebben az esetben is az elpusztult okmányok, jegyzőkönyvek és egyéb történelmi relikviák megnehezítik a hitközségnek, az intézményeknek és azoknak a személyeknek a múltját felgöngyölíteni, akik a helybeli zsidó aktivitás élén állottak.

Márk Géza és *Groszmann Mihály*

Azok közül a kevesek közül, akik a régi generációból még élnek, tudják, hogy a múlt század végétől, hozzávetőlegesen az első világháború közepéig, két ismert személyisége volt a hitközségnek, Márk Géza és Groszmann Mihály állottak ros-hákáhál, hitközségi elnöki minőségben a bethleni zsidó közösség élén. Mind a ketten önerejükből verekedték fel magukat a szegény sorból a jómódba. Hosszú évtizedeken keresztül magától értetődőnek találta mindenki, hogy vetélytárs nélkül, egymást felváltva uralják a helybeli hitközséget.

A Márk és Groszmann családok különben is közeli rokonságban állottak egymással. Együtt tettek szert földi javakra. Ez a körülmény összetartást fejlesztett ki közöttük. Fatermeléssel, állattenyésztéssel, gyümölcskivitellel és szeszfőzéssel foglalkoztak. A Bethlen grófok előszeretettel kérték ki tanácsukat birtokaik irányításában és egyéb gazdasági kérdésekben. Tanácsaik hasznukra váltak. Ezért megbecsülésben volt részük.

Bőkezűen adományoztak hitközségi célokra, felkarolták a Chevra Kadisa, a Szentegylet jótékonycélú akcióit, feleségeik pedig a Nőegylet élén istápolták a helybeli szegényeket. De különösképpen a szegény és árva lányok kiházasítására fordítottak gondot.

Weisz Áser Izidor

Csak az említett két pátricius elhalálozása után lehetett szó messzemenő változásról a hitközség vezetőségének ügyvitelében. Weisz Áser Izidor került utánuk a hitközség elnöki székébe. Jómenetelű faraktára volt. Nagy talmudtudású és kulturált személyiségnek ismerték. A helyi hatóságok előtt is osztatlan közmegbecsülésnek örvendett. A zsidó lakosság körében viszont nagyon szerették és határozatait minden esetben elfogadták és respektálták.

Az első világháborúval kapcsolatban mesélik, hogy amikor az oroszok áttörték Dél-Kelet Galiciában a frontot és ennek során a zsidó menekültek százai özönlöttek Bethlenbe, személyesen osztotta be őket a helybeli zsidó családokhoz, amelyek zokszó nélkül fogad-

ták el szeretett elnökük rendelkezéseit és hónapokon keresztül tartották el a menekülteket. Az első világháború alkalmával teljes szívvel állott a hadbavonultak nehéz anyagi körülmények között visszamaradt, többgyermekes családjainak segítségére.

Annak ellenére, hogy mély és őszinte vallásosság jellemezte életét, megértette az új idők parancsát és a haladás gondolatának nagyrabecsülője volt.

Itt a helye, hogy röviden megemlékezzünk az első világháborúban résztvett bethleni zsidókról. A Budapesten 1941-ben kiadott „Hadviselt Zsidók Aranyalbumából" a következő oldalakon közöljük a bethleni és a Bethlen-környéki hadviselt zsidók névsorát.

Rosenberg Saul Léb

Weisz Izidor elnöksége után a gábe, a gondnoki tisztséget betöltő Rosenberg Saul Léb került az előbbi halálával megüresedett elnöki pozicióba. Máramarosból származott és házassága után költözött Bethlenbe. Itt a Groszmann-féle szeszraktárt vezette, amely később a tulajdonába ment át. Ezenkívül több biztosító társaság helyi képviseletét látta el.

Visszatekintve a múltra, a messzi évek távlatából megállapítható, hogy korának egyik legkiválóbb egyénisége és a zsidó hitéletnek, erdélyi relációban is ismert nevű korifeusa volt. Gyors észjárásával, dinamizmusával és mindig tevékenységre kész tulajdonságaival, az első perctől rányomta bélyegét a helyi zsidó hitközségre, illetve közösségre. Munkásságának elismeréseképpen, a tartományi ortodoxia főirodájának vezetőségi tagja lett és ezt a tisztséget hosszú éveken keresztül megőrizte.

Egyébként azon kevesek közé tartozott, akik a szombatot és az ünnepeket kaftánban és strámliban köszöntötték. Chászidikus beállítottságával a vizsnici rabbidinasztia udvarának volt a híve. Ennek az életszemléletnek valójában az első hírnöke lehetett a különben szigorúan áskenáz szertartású bethleni hitközségben. De annak ellenére,hogy a legerősebb kezű elnöknek számított és elgondolásainak mindig érvényt tudott szerezni, respektálta a helyi zsidóság vallási irányzatát. Soha sem gondolt arra, hogy chászidikus elméletét a hitközségre erőszakolja.

Azonban, ha az első világháború előtt még elszigetelten állott vallási koncepciójával, a két világháború közötti időszakban egyre több máramarosi zsidó került Bethlenbe, akik chászidikus elvhűséggel erősítették a vizsnici rabbidinasztia befolyását.

Az ő elnöksége idején tört magának utat Bethlenben a nemzeti újjáéledés ideálja. Nem tette magáévá a gondolatot, látszatra inkább ellene foglalt állást. De nem foganatosított olyan lépéseket,

Bethlen izraelita hadviseltjei

Kornbaum Márton
Kohl Géza
Kahán Lipót
Baum Salamon
Goldstein Adolf
Dávid Bernát
Glück Lipót
Fried Károly
Wolf Ábrahám
Salamon Lipót
Izsák Mózes
Jutkovics Elek
Farkas Izsák
Feig Kálmán
Aschkenázi Ignác
Brendek Miksa
Bruckner Ábrahám
Eidinger Ignác
Dr. Eidinger Hermann
Friedländer N.
Fried Mihály
Farkas Herman
Grünbaum Bence

Grün Éliás
Grünbaum Áron
Groszmann Vilmos
Hecht Jakab
Hutt Farkas
Heinrich Áron
Indig Dávid
Indig Lázár
Izsák Lázár
Klein Samu
Kolb Márton
Lőwinger Antal
Lőwinger Ignác
Lax Sámuel
Lázár Simmel
Lázár Mór
Lázár Izrael
Markovits Sámuel
Markovits Izidor
Mark Lajos
Mihály Salamon
Malk Rudolf
Náthán Kálmán

Neufeld Jakab
Nemes Ábrahám
Rosenberg Mendel
Rosenwasser Zoltán
Stössel Mózes
Schächter M. Dávid
Tabák Mátyás
Weisz Sámuel
Weiszberger Imre
Végh Izráel
Weingert Jakab Márton
Sichermann Mihály
n. Rosenberg N.
n. Ferdinánd Sámuel
n. Fried Mátyás
n. Márk Hermann
n. Mendel Izsák
n. dr. Nemegyei László
n. Rosenberg Hermann
n. Simon Jakab
n. Schlotter N.
n. Weingert Ábrahám
n. Werzberger N

Hősi halottak:

Meister Nuchem
(két fia hősi halott)
Nagyfaludi N.
Rotschild N.
Werbel Salamon

Farkas Izsák

Fried Károly

Kohl Géza

Rosenwasser Zoltán

Végh Izrael

dr. Eidinger Herm.

Weiszberger Imre

BETHLEN SOMKERÉK

Dr. Hirsch Jenő

Kurländer Abrah.

BETHLEN

BAUM SALAMON, Bethlen, kántor. Bevonult 1915-ben a 11. h. gy. e.-hez. Leszerelt 1918 október végén. Csapatszolgálatot teljesített. Rendf.: gyalogos.

STÖSSEL MIKSA, Bethlen, tőzsér-író. Bevonult 1914-ben a 63. gy. e.-hez. Leszerelt 1918 októberben. Orosz harctéren volt csatár. Rendf.: gyalogos.

ZICHERMANN MIHÁLY (MICHEL), Bethlen. Bevonult 1915 májusban a 85. gy. e.-hez. Leszerelt 1918 októberben. Orosz harctéren volt csatár. Áth. a 90. gy. e.-hez. Fogságban 36 hónapot töltött. Rendf.: gyalogos.

DR. EIDINGER HERMANN, Bethlen, orvos. Bevonult 1914 augusztusban a 14. gy. e.-hez. Leszerelt 1918 októberben. Áth. a 63. gy. e.-hez. Orosz harctéren volt csapatnál és eg.-ügyi járőrparancsnok. Kitüntetve: *Ob.* arany érdemkereszt a v. é sz.-kardokkal. Károly cs. k. ig. a. Rangja: e.-ügyi hadnagy.

FARKAS IZSÁK, Bethlen, cséplőgéptul. Bevonult 1916-ban a 35. tüzérekhez. Leszerelt 1918 októberben. Olasz harctéren teljesített csapatszolgálatot. Károly cs. k. ig. a. Rendf.: őrvezető.

FRIED KÁROLY, Bethlen, szeszkereskedő. Bevonult 1915 decemberben a 32. h. gy. e.-hez. Leszerelt 1918 októberben. Orosz harctéren volt csatár. Károly cs. k. ig. a. Rendf.: gyalogos.

GROSSMANN VILMOS, Bethlen, tiszty. Bevonult 1916-ban a 63. gy. e.-hez. Leszerelt 1918 októberben. Román hadtápvonal élelm. raktárban teljesített szolgálatot. Rendf.: szakaszvezető.

KOHL DEZSŐ, Bethlen, kereskedő. Bevonult 1918 februárban a 63. gy. e.-hez. Leszerelt 1919 májusban. Csapatszolgálatot teljesített. A románok internálták. Rendf.: gyalogos.

KOHL GÉZA, Bethlen, olajgyáros. Bevonult 1916-ban a 38. t. tarackezredhez. Leszerelt 1918 okt. Román és olasz harctéren, mint felderítő telefonos teljesített szolgálatot. Kitüntetve: *Ob.* Károly cs. k. Rendf.: tizedes.

KORNBAUM MÁRKUS, Bethlen, kereskedő. Bevonult 1917-ben a 80. gy.-e.-hez. Leszerelt 1918 okt. Fegyvergyárban szedészolgálatot teljesített betegsége miatt. Rendfok.: gyalogos.

ROSENWASSER ZOLTÁN, Bethlen, szikvizgyáros. Bevonult 1914 júl. a 63. gy.-e.-hez. Leszerelt 1918 nov. Orosz hadszíntéren teljesített élelm. szolgálatot. Károly cs. k. ig. a. Rendf.: gyalogos.

VÉGH IZRAEL, Bethlen, lisztkereskedő. Bevonult 1917 márc. a 12. h. gy.-e.-hez. Leszerelt 1918 nov. Áth. a 4. h. gy.-e.-hez. Olasz harctéren volt csatár és megsebesült. Kitünt. K. cs. k. Rendf.: gyalogos.

WEISZBERGER IMRE, Bethlen, fakereskedő. Bevonult 1914 aug. a 3. bosnyák ezredhez. Leszerelt 1918 nov. Orosz, román és olasz harctéren teljesített arcvonalszolgálatot mint századparancsnok. Megsebesült. Kitüntetve: *III. oszt. kat. érdemker. kardokkal. Br. Signum Laudis kardokkal, O_2. Károly cs. k. és Seb. érem.* Rangja: főhadnagy.

SOMKERÉK

GOLDSTEIN MÁTYÁS, Somkerék, földmíves. Bevonult 1914 aug. a 63. gy.-e.-hez. Leszerelt 1918 nov. Román harctéren tábori csendőr volt. Rendf.: szakaszvezető.

DR. HIRSCH JENŐ, Somkerék, mezőgazda. Bevonult 1915 aug. a 21. h. gy.-e.-hez. Leszerelt 1918 nov. Közben felmentve mint mezőgazda. Tiszti iskolában és csapatnál teljesített szolgálatot. Rendf.: e. é. ö. tizedes.

Testvére **DR. HIRSCH ERNŐ,** szatmári ügyvéd, tüzérzászlós, a román *harctéren szerzett betegsége folytán* 1932-ben Budapesten elhunyt. Ugyanott eltemetve.

KURLAENDER ÁBRAHÁM ADOLF, Somkerék, birtokos. Bevonult 1914 aug. a 32. h. gy.-e.-hez. Leszerelt 1918 nov. 1916-tól, mint mezőgazda, felmentve. Orosz harctéren teljesített arcvonalszolgálatot. Kitüntetve: Károly cs. k. ig. a. Rendf.: őrm.

LEB (ZWEIG) ÁBRAHÁM, Somkerék, cipészmester. Bevonult 1914 aug. a 21. h. gy.-e.-hez. Leszerelt 1918 nov. Áth. a 32. h. gy.-e.-hez. Orosz és olasz harctéren teljesített arcvonalszolgálatot és megsebesült. Kitüntetve: O_2, *Ob*, Károly cs. k. ig. a. Seb., érem. Rendf.: gyal

WEISZ IZSÁK, Somkerék. Bevonult 1915 okt. 15-én a 67. k. gy.-e.-hez. Áth. a 3. repülő pótszázadhoz, majd a hajmáskéri tüzér-repülő tanoszaghoz. Az olasz harctéren a 66. repülőszázadnál teljesített frontszolgálatot. Rendf.: tizedes.

amelyekkel gátat próbált volna emelni a mozgalom terjeszkedésének. A későbbi években már jó szemmel nézte az Águdát Jiszráel helyi aktivitását és az Águdá által a harmincas évek derekán felállított háchsárá-telepet az idők parancsának tekintette. Nem zárkózott el ennek támogatása elől sem.

Kiterjedt családot alapított. Négy fia és négy lánya közül, két fia — Móse és Dávid —, valamint egy lánya Izráelben él. Legkisebb fia, Fisl előbb Londonban, aztán Tel-Avivban, a nagytemplom főkántora volt, végül Amerikába került. A legnagyobb New York-i templom főkántora és az amerikai kántor-egyesület közmegbecsülésnek örvendő elnöke lett.

Schönberger József

Schönberger József követte Rosenberg Saul Lébet az elnöki méltóságban. Távol minden chászidikus befolyástól, a patinás erdélyi áskenáz hitélet híve és reprezentánsa volt. Emellett, a rá jellemző mély intelligenciával, össze tudta egyeztetni mély vallásosságát a modern gondolkozással. Különben is higgadt és józaneszű egyéniségnek ismerték. A hatóságok részéről megbecsülésnek és a zsidó lakosság körében közszeretetnek örvendett.

Gabonakereskedéssel foglalkozott. Különböző exportcégek helyi bevásárlója volt. A román és a

Rosenberg Saul Léb
hitközségi elnök

magyar földművesek vakon bíztak becsületességében és abban, hogy nehéz megpróbáltatások idején számíthattak segítségére. Az általa megállapított gabona-árnívó, ha sokszor hatalmas vagontételekről is volt szó, megfellebbezhetetlen döntésnek számított.

Fried Mátyás

Fried Mátyás rövid ideig volt a bethleni hitközség elnöke. Ezt a tisztséget azért sem tudta hosszasabban betölteni, mert ebben az időben erősbödött Erdélyben a konzervativizmus és a türelmetlenség harcias irányzata, amelynek hullámai hitközségébe is eljutottak. Ő viszont a béke embere volt.

De ezenkívül a szociális igazságok gyakorlati megvalósításán fáradozott, aminek azokban az időkben nem igen volt visszhangja. Egyéves elnöksége után nem jelöltette magát többé és átadta helyét a hitközség új vezetőjének.

Mandel Jechiel Mihály

Mandel Jechiel Mihály lett az új elnök. Pátriárchális jelenség volt. A jovíális nemzetségből való, akinek arcán, ajkain mindig ott játszadozott a széles, jóindulatú és barátságos mosoly. Rá lehetett vonatkoztatni az ősatyák mondásainak legkedvezőbb tételeit. Nehezen lehetett haragra gerjeszteni, de en-

Mandel Jechiel Mihály hitközségi elnök

nél sokkal hamarabb, pillanatok alatt megbékélt környezetével és önmagával.

Noha a radikális vallásos irányzatot képviselte, mégis atyai megértéssel és türelemmel vette tudomásul a progresszív törekvéseket. Megérezte, hogy ólmos, sötét felhők gyülekeznek népének égboltozatán. Ezért elnéző tudott lenni azokkal az ifjúsági irányzatokkal szemben, amelyek új utakat kerestek boldogulásuk biztosítására. Persze, semmilyen kibontakozást, kivezető utat nem tudott elképzelni a tradició hűséges tiszteletben tartása nélkül.

Azokban az időkben, amikor ő került az elnöki székbe, már kifejlődőfélben voltak azok a chá-

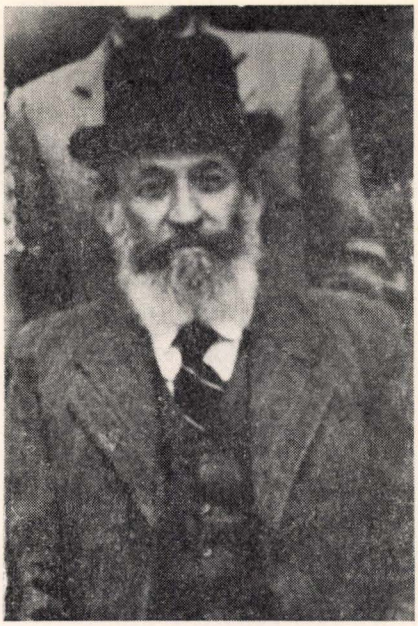
Fried Mátyás és Weisz Izidor hitközségi elnökök sírjai a bethleni zsidó temetőben

szidikus, térhódításra beállított harci egységek, amelyek a megalkuvás nélküli vallásosság jegyében hirdették a nép megváltását. Ennek az irányzatnak az erdélyi megalapítója és szellemi vezére, reb Jojles Teitelbaum volt, aki Szatmárról indította el mozgalmát. Elvárta, hogy a nép feltétel nélkül vesse alá magát diktátumának. Mandel Mihály ugyan magáévá tette ennek a szigorú rabbinikus koncepciónak a parancsait, mindent elkövetett a hívek toborzására, de elismerte azoknak a jogait is, akik a vizsnici rabbira esküdtek. Illetőleg azok jogait, akik kimondott, színtiszta áskenáz elméletbe belegyökerezve, elhárítottak maguktól minden chászidikus áthasonulást.

Egyébként jómódú ember volt, akinek Bethlenben és Kisilván nagy sörraktárai voltak. Utóbb Kisilván sörgyárat is alapított. A jótékonyságnak melegszívű pártfogója és bőkezű adakozója volt. A helyi jesivában tanuló szegénysorsú növendékek istápolásában jó példával járt elöl, a Chevrát Mezonot, a diákmenza felállításával, ahol ingyen, vagy nagyon olcsón kaptak kosztot azok, akik erre rászorultak.

Ráth Hersl Herman

Hersl Ráth következett az elnöki pozicióban, aki a század elején került Máramarosból Bethlenbe. Fiatalon, friss tettrekészséggel két

Ráth Hersl Herman
hitközségi elnök

gondolatot vitt bele a helyi áskenáz felfogásba. Az első: kaftánnal és strájmlival kapcsolódott bele a helyi hitéletbe és vallásossága mellett, a chászidikus derűlátásnak és jó kedélynek volt az első megtestesítője. Megjelenésével új oldalról mutatta be a zsidó tradiciót és különösképpen az új családalapítók között talált megértésre és barátokra. A második: talán elsőnek a zsidók közül, a román színezetű Alszeg legtávolabbi pontján ütötte fel sátorfáját. Itt kezdte gyártani a hajlított nyersbotokat, amelyeket Európa különböző ipari centrumaiba exportált.

A csotkovai rabbi-ház híve volt. Ez viszont a vizsnici udvar kiren-

deltségeként működött. Ilyenformán Rosenberg Saul Lébbel egy és ugyanazon irányzathoz tartozott.

Optimizmusával közszeretetnek örvendett a legszélesebb zsidó körökben. Későbbi időpontban Kornbaum Márkusz nevű társával együtt, aki viszont Lengyelországból jött Bethlenbe, támogatta a cionista mozgalom vallásos irányzatát — a Mizráchit.

Hat gyermeke közül három lánya és a legfiatalabb orvos fia, dr. Ráth József, Izráelben élnek. Másodszülött fia Amerikába került, míg legidősebb fia a második világháborúban, a munkaszolgálat során lelte halálát.

Indig Eliézer Lázár

A vallásos irányzatú hitközségi elnökök hosszú sorát, az új idők szellemének megfelelően, olyan egyén váltotta fel, aki a máramarosi hegyvidék dolgozó osztályából jutott el Bethlenbe. Itt hosszú évtizedes küzdelmek eredményeképpen, a helyi kézművesek és az akkori Palesztina-centrikus fiatalabb nemzedék jelöltjeként került a hitélet legmagasabb tisztségébe.

Indig Lázárról szól az alább következő megemlékezés, aki foglalkozására nézve szabómester volt és aki hamar felküzdötte magát a zsidó iparosok vezetőjévé. Nagyon tevékeny szerepet vitt a zsidó nemzeti újjáéledés mozgalmában, ahol az élvonalbeli vezetők közé tartozott élete utolsó szakáig. A fiatalság tisztelte és szerette, mert mindig mellé állt. Megértéssel tette magáévá problémáit és küzdelmeit egy jobb zsidó jövő megteremtése érdekében.

Indig Lázár önképzés útján igyekezett behozni mindazt, amit mostoha ifjúsága megpróbáltatásainak idején nem tudott elsajátítani talmudisztikus és világi tudományok terén. Megható volt ennek a dolgozó embernek a törekvése, hogy minden tekintetben méltóvá lehessen társadalmi osztálya és az egész helyi hitélet vezetésére. Végül is elérhette célját. Egyidőben és egy személyben lett a helyi cionista tagozatnak és a hitközségnek az elnöke.

Hitt küldetésében. Meg is volt győződve, hogy őszinte és becsületes szándékait, amelyek a népi és a nemzeti létnek a megmentését összekapcsolták a palesztinai orientációval, a helyi zsidóság legszélesebb rétegeiben meg fogják érteni és követni fogják célkitűzéseiben. Csakhogy ezekben az időkben dúltak az erdélyi ugaron az áldatlan harcok, amelyek a türelmetlen Jojles Teitelbaum szatmári rabbi udvarának tagadó felfogását a legélesebben állították szembe az országépítő mozgalommal.

Azok, akik a szatmári rabbiudvar koncepcióját tették magukévá, ha nem is képezték a többséget, de a legbefolyásosabb részét

jelentették a hitközségnek. Igy nem is kellett sokat harcolniok Indig Lázár újító elképzelései ellen. Már egymagában az a tény, hogy passzív rezisztenciába helyezkedtek, elegendő volt ahhoz, hogy Indig Lázár jóindulatú terveinek hajója zátonyra fusson. Befejezte elnöki pályafutását, nyílván azzal a fájó érzéssel, hogy mint annyi elődjének és sorstársának, neki sem sikerült hitközségét, népének egy kis töredékét a tragikus tizenkettedik órában jobb belátásra bírni.

A vészkorszak őt is elvitte. Lánya Amerikában él, két fia Izráelbe alijjázott, akik közül a nagyobbik az államalapítás első évében autóbaleset áldozata lett.

Edelheit Mordecháj Márkusz

A következő elnök Edelheit Mordecháj Márkusz lett. Indig Lázárral összehasonlítva, pontosan az ellenkező póluson állott. A Teitelbaum rabbi-dinasztia legbennsőségesebb hívei közé tartozott. Ennek megfelelően minden igyekezetével azon volt, hogy a hitközséget ennek a vallásos szellemnek a szolgálatába állíthassa.

Mint annyi más vallásos vezető, maga is láthatta a harmincas évek derekán, hogy a zsidóság Erdélyben, de egész Európában is, a szakadék felé sodródik. De lelki, szellemi és vallásos beállítottsága következtében nem hihette, hogy emberi erő, a cionizmus, Palesztina és egyéb humanista törekvések — amik kívül esnek a tradició és a mélységes hit határain — segíthetnek, illetőleg alkalmasak lehetnek arra, hogy a feltartózhatatlanul közelgő tragédiát elháríthassák a nép feje felől.

Mint rabbija, akiben vakon hitt, ő is meg volt győződve, hogy most már csak égi közbelépés mentheti meg a kiválasztott népet. Ezért csak vezeklő életformával, a tradició szigorú megőrzésével, a zsidó tanban való elmélyüléssel, jócselekedetekkel és a nap minden szakában elhangzó könyörületes fohásszal lehet a legmagasabb kegybe férkőzni és a csodát, a nép megváltását, kiérdemelni. Mert ebben hitt, erre ösztökélte a rábízott hitközséget is.

Egyébként mély vallásos meggyőződése mellett nem volt fanatikus. Hitének bölcs rábeszéléssel próbált érvényt és híveket szerezni. Jómódu gazdasági helyzete — üzlete, fakereskedése és petróleumlerakata volt — lehetővé tette számára, hogy bőségesen adakozzék a helybeli szegények támogatására és minden közcél érdekében.

Mélységes hite, meggyőződése nem segített rajta és népes családján, amikor a nácik bevagonirozták és elvitték oda, ahonnan nem volt visszatérés.

Hirsch Joszéf Áháron

A vészkorszak beköszöntése idején Hirsch Joszéf Áháron állott a

hitközség élén. Aránylag fiatalon került az elnöki pozicióba. Szigorúan őrizte a hagyományokat, komoly jártassággal rendelkezett a talmudi tudományokban, de emellett megértéssel és türelemmel viseltetett a zsidó nemzeti törekvésekkel szemben is. Egyébként jóindulatú, adakozó ember volt, aki minden esetben, teljes szívvel állt a szegények és az élet elesettjeinek az oldalán.

Rövid ideig tevékenykedhetett elnöki minőségében. Ebben az időben következett be a magyar és a háború alatt Magyarországhoz csatolt északerdélyi zsidóság felszámolása. Ugy látszik, a hatmillió zsidó sorstragédiája nem lett volna teljes, ha a második világháború zárófejezetében nem gázosítják el és nem eresztik füstbe a magyar és az északerdélyi zsidóságot és ennek keretében a soha el nem felejthető bethleni mártirokat.

★

Nyilván a hitközségi megemlékezés keretébe tartozik annak kiemelése is, hogy a helyi hitélet szigorúan áskenáz ritusú volt. A nagytemplomban csak ennek a ritusnak az imarendjét ismerték el. Erre alapultak a szombati és ünnepi szokások. A tradició kiélési formája is ezeknek a posztulátumoknak a figyelembe vétele mellett járta a maga évszázados útját. Igaz, a rabbilakkal egybe épült Bét Hámidrásban már voltak szefárd imarendi beütések, valamint a Máramarosból és Bukovinából egyre nagyobb számban ide települő hívők új színekkel kezdték bevonni az itt kialakult tradició életmenetét. Lehet, hogy ez az irányzat dominálta volna a hitközséget, ha ideje lett volna kifejlődni.

Ami a hitközségi intézményeket illeti, nyilván a kijáró méltatásban részesültek, amikor az egyes elnökök aktivitásának vázolása során megemlítettük azokat. Ezzel is soha el nem évülő emléket emeltünk számukra.

A ZSIDÓ NEMZETI UJJÁÉLEDÉS UTJÁN

A gáluti mentalitást hűen visszatükröző történelmi útján, a helybeli zsidóság is az öntudatra ébredés látható jeleit mutatta az első világháború után, 1919 őszén, amikor a Balfour-deklarációnak és ennek kapcsán a Zsidó Nemzeti Otthonnak az akkori genfi Népszövetség által elismert törvénybe iktatásának híre Bethlenbe is eljutott. A hitközségi vitákban, — amikhez különösen az itteni vallásos zsidóság két chászidikus csoportja szolgáltatta igen gyakran a hangos aláfestést, — új forradalmi fordulatnak számított: a szórványok egybegyűjtésének, az alijjának, azaz a hazatérésnek és egyáltalában a zsidó állam gondolatának a meghirdetése.

Az említett két csoport rabbinikus vitái, ha mindjárt átmenetileg is, de úgy látszott, háttérbe szorultak. Történt ez akkor is, ha az erekben valósággal megállott a vér körforgása, annak a feltevésnek a lehetőségére, hogy az égi Messiást — a földi megváltás is helyettesítheti. Tény, hogy a cionista gondolat a kis zsidó közösséget alaposan felrázta és kezdeti stádiumában, láthatóan hatalmába is ejtette.

Tudni kell azt is, hogy a cionizmus teljesen ismeretlen fogalom volt Bethlenben, mint annyi más erdélyi és magyarországi zsidó közületben is. Az 1918 végén bekövetkezett impériumváltozásig a budapesti *Egyenlőség* volt a helybeli zsidóság kultúrtápláléka és ebből vajmi keveset tudhatott meg a zsidó nép szellemi megújhodásáról. A cionista irányzatú *Múlt és Jövő* nem jutott el a városkáig.

Ebben a légkörben érthető, hogy járványos tünetté vált az elmagyarosodási hajlam és a névmagyarosítás, ami ennek az asszimilációs törekvésnek látható szimbóluma volt. A nem vallásos érzelmű fiatalság, a szellemi védettség hiányában, feltartózhatatlanul a végletek és így a lumpenproletariátus felé sodródott. Eközben az első világháborúból hazatérő zsidó katonák, a szociális igazság megvalósítását hirdették. Ideológiai zűrzavar állott elő és ebben a fejetlenségben felfrissítően hatott a pozitív zsidó beállítottság propagálása. Ebben a szellemben alakult meg Kolozsvárt a Zsidó Nemzeti Szövetség, amely, úgy látszott, hogy egycsapásra hódította meg a helybeli zsidóságot.

A háborús években Bethlenből Kolozsvárra elszármazott Gruber Manó egyetemi hallgató tartotta a nagytemplom előcsarnokában, 1919 őszén — a szombati ima után —, jiddis nyelven az első nagyhatású cionista beszédet. A pörölycsapásként lesújtó beszéd hatása alól senki sem vonhatta ki magát.

Persze, a jelenlévők közül mindenki a maga vérmérsékletének és életfelfogásának megfelelően reagált. Igy voltak, akik a beszéd hatása alatt hangos zokogásban törtek ki, vagy önfeledten, hosszan tapsoltak és lelkesedésüknek nem tudtak határt szabni. Másokat, a vallásos elemeket, nyugtalanította a profán, földi megváltás propagálása, amikor erre nem adták meg az égi jelt. De voltak olyanok is, akik féltették magyarságukat. Azzal érveltek, hogy ők voltaképpen zsidó vallású magyarok és semmi sem választhatja el őket a római katolikus, a görös katolikus és a református hitű magyaroktól. Állították és talán hittek is benne, hogy a többi magyarokkal együtt jöttek be a vereckei szoroson át a magyar hazába.

A tömeg forrongott. Nem tudott megnyugodni. Ennek a szombati napnak a délutánján Gruber Manó meglátogatta a nagynevű rab-

Edelstein Jehuda
héber tanár

Dr. Engelberg Oszkár
a Zs. N. Sz. elnöke

bit, Jehuda Lichtensteint is. A cionért rajongó tudós áldását adta az új nemzeti gondolatra és őszinte örömét fejezte ki a héber nyelv tanulásának iniciativája felett.

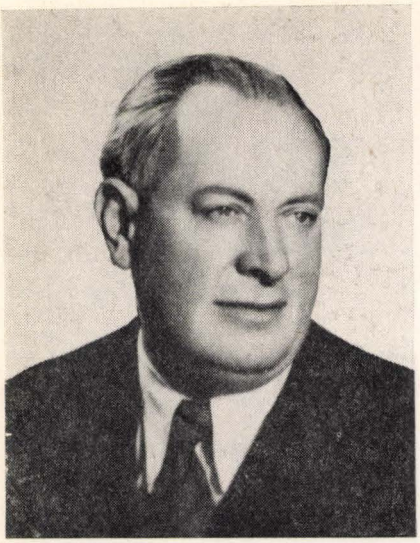
Amikor a nemzeti újjáéledés letéteményeseként, mint már említettük, megalakult 1919 őszén a Zsidó Nemzeti Szövetség, kolozsvári központi székhellyel, a bethleni zsidóság tekintélyes része, áthatva az eszmétől, csatlakozott az új szervezeti kerethez és életre hívta annak helyi tagozatát. Az első, úgynevezett kezdeményező vezetőséget — Indig Lázárral, Schächter Dáviddal és Fried Mátyással az élen — háromtagú bizottság képezte.

Edelstein Jehuda

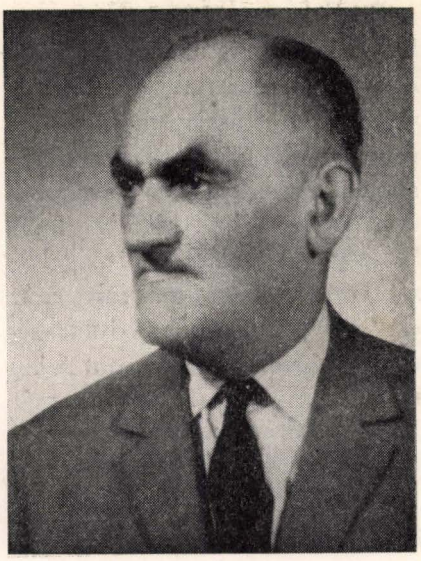
Az első időben Indig Lázár volt a lelke az érdemleges cionista munkának. A legfőbb gondot a héber nyelvoktatásra fordította. Mihamar meg is hívta ebből a célból Bethlenbe Edelstein Jehuda héber pedagógust, aki nagy lendülettel, három csoportban kezdte meg a nyelv tanítását. Vagyis: külön csoportban tanultak az iskolás növendékek, illetőleg az ifjak és a felnőttek. Edelstein Jehuda Bethlenből a Kolozsváron életre hívott „Tarbut" hébernyelvű gimnáziumhoz került. Utána alijjázott, a „Háboker" című napilap munkatársa lett és itt fejtett ki gazdag tevékenységet, míg pár évvel ezelőtt nyugdíjba vonult és Givátájimban él.

Dr. Engelberg Oszkár

Nemsokára, az említett provizórium után, megválasztották a szabályszerű tisztikart és ennek dr.

Dr. Eidinger Herman
a Zs.N.Sz. elnöke

Dr. Fried Andor
a Zs.N.Sz. elnöke

Engelberg Oszkár lett az elnöke. Dr. Engelberg fiatal orvosként kezdte karrierjét Bethlenben. A szomszédos Naszódról került ide és mert ott — még a magyar impérium idején — román gimnáziumot végzett, távol állt a magyar asszimilációs törekvésektől. Nyilván annak következtében, hogy már kora ifjúságában került közelebbi kontaktusba a román kisebbségi felfogással — amely az ellenpólusa volt a magyar beállítottságnak —, minden zavaró momentum nélkül vállalhatta az ugyancsak nemzeti jellegű cionista mozgalom helyi irányítását.

Dr. Eidinger Herman

Utána dr. Eidinger Hermant választották meg a helyi tagozat elnökévé. Családja évekkel az első világháború előtt került Bethlenbe, az akkor Ausztriához tartozó Bukovinából. Tudni kell még azt is, hogy dr. Eidinger Herman ahhoz az ifjúsági élcsapathoz tartozott, amely a századfordulón — a szigorú ortodox tradicióval szöges ellentétben, amely a tudásszomjas ifjúságot kizárólag a jesiva padjai felé terelte — valóságos „lázadást" idézett elő, amikor a megye székhelyén, a dési gimnáziumban kezdte meg világi művelődését. Ebbe a csoportba tartozott: Salamon Dezső, Fischer Tibor és Samu, továbbá a Gruber és a Weiszberger fivérek.

Dr. Fried Andor

A huszas évek derekán, az első

fellángolás után, inaktiválódott a helyicsoport, míg azután dr. Fried Andor, tanulmányainak befejeztével, Bethlenben telepedett le és átvette a helyi tagozat vezetését és annak elnökeként a harmincas évek elejéig fejtett ki élénk tevékenységet. Utána újból Indig Lázár került az élre, aki, mint már említettük, egyidőben a hitközség és a helyicsoport elnöke volt. A korábbi, hitközségi fejezetben már kellő méltatásban részesült személye és érdemdús tevékenysége.

Indiget követte 1936 elején dr. Nemegyei László ügyvéd, aki rövid ideig tartó elnöksége alatt mindent elkövetett, hogy az elődök nyomdokain haladva, ügyeljen a cionista értékekre. Majd ebben az időben a Tordáról Bethlenbe költözött gyógyszerész, Balázs Ferenc

Balázs Ferenc gyógyszerész a Zs.N.Sz. elnöke

lett a csoport elnöke, aki sok ügyszeretettel próbált eleget tenni a ráhárult feladatnak.

A CIONISTA IFJUSÁG

Persze, a felnőttek munkássága mellett, az ifjúság is jelentkezett, zárt sorokban, a cionista munka küzdőterén. Az első előhirnöke ennek az ifjúsági megmozdulásnak a városka szülötte, Nagyfaludi Marcell volt. Kora ifjúságában felkerült Budapestre, itt a Kadima nevű ifjúsági szervezetben nyert alapos cionista kiképzést. Az ő sugalmazására alakult meg a Hatikva nevű csoport, amely felölelte a két nembeli ifjúságot és amelynek az élén ő állott. Ez az ifjúsági alakulat azonban csak rövid ideig fejthetett ki aktivitást. Nagyfaludi Marcell ugyanis ágynak esett és rövid idő múlva elhúnyt. Márpedig a Hatikva munkássága az ő nevéhez fűződött és az ő akcióképességére volt alapozva.

A másik próbálkozás 1922 nyarán történt. A vakációját otthon töltő Fried Miksa középiskolai tanulónak, valamint Irsai J. Hermannak, az egyik helyi ügyvédi iroda vezetőjének közös akciója révén, megalakult a Zsidó Ifjúsági

Kör, amely a cionista és a pozitív zsidó ideálokat tűzte zászlajára és amely valójában felölelte az egész helyi ifjúságot, felfogásra való tekintet nélkül. A kör elnöke a zsidó célokért lekesedő és odaadó Irsai J. Herman lett és mellette alelnökként működtek: Dávidsohn Jenő és Farkas Rudolf.

Az 1922 őszén Nagyszebenben létrejött Hitáchdut Aviva-Barisszia, amely azután kolozsvári központtal országszerte megkezdte szervezkedését, Bethlenben is életre hívta helyi tagozatát, vagy ahogy akkor mondották: hitchábrutját. Ennek megvalósítására 1923 nyarán került sor.

Ros-risonja Fried Miksa lett, míg a ros-seni posztot Irsai J. Herman és a ros-slisi tisztséget Schönberger Lipót töltötte be. Ugyanennek az évnek a végén Fried Miksa Zilahra került, itt megalakította a Herzl Barissziát, amelynek ros-risonja lett és helyette a bethleni Hatikva Barisszia ros-risonjává Irsai J. Hermant választották. A Barisszia létrejöttével egyébként feloszlott a Zsidó Ifjúsági Kör, amelynek cionista beállítottságú tagjai beléptek az új szervezeti keretbe.

Fried Miksának, majd utána évekkel, Irsai J. Hermannak Bethlenből való végleges eltávozása folytán, a Barisszia hanyatlani kezdett. Helyébe új elgondolások jegyében jött létre 1929-ben a Ja-

Hirsch Mártonné a WIZO elnöknője és K.K.L. biztos

botinsky-féle revizionista mozgalomhoz tartozó Betár nevű ifjúsági csoport. Indig Jehuda vette át a Betár irányítását. Sok ügybuzgalommal és önfeláldozó készséggel készítette elő a csoport kereteihez tartozó ifjúságot a cionista munkára.

Ugyanebben az időben történtek próbálkozások a Mizráchi részéről az ifjúság vallásos rétegének a beszervezésére. Azonban ezirányú kísérletei nem bizonyultak sikereseknek. Ezzel szemben létre jött az Águdát Jiszráel ifjúsági helyicsoportja, amely 1935-ben és 1936-ban 50–60 tagú chálucképző háchsárá-telepet tartott fenn Bethlenben.

ASSZONYOK CIONISTA MUNKÁJA

A helybeli asszonyok és lányok is kivették részüket a cionista és az általános zsidó karitatív munkából. Elsőnek kell megemlítenünk Hirsch Ilonkát, ezt az izig-vérig cionista asszonyt, aki a Wizo elnöknőjeként és a helyi Keren Kájjemet munkájában fejtett ki áldásos tevékenységet.

Hirsch Mártonné a szomszédos Besztercéről került Bethlenbe és a neves Eskeles-család lányaként már zsenge gyermekkorában szívta magába a cionista eszme iránti szeretetet. Az Aviva lánycsoport élén sokáig állott Mihály Blanka, aki kitűnő műkedvelő előadásaival sok éven át népszerűsítette a cionista eszmét, mialatt magasnívójú, zsidó tartalmú színművekkel szórakoztatta a helyi zsidó publikumot.

ÁLTALÁNOS JELLEGŰ ZSIDÓ SZERVEZKEDÉS ÉS BALOLDALI MEGMOZDULÁS

A már vázolt hitközségi életen, valamint a chászidikus és a cionista beállítottságon kívül, voltak másirányú zsidó megmozdulások is Bethlenben. Illetőleg volt olyan megmozdulás is, amely ugyan a zsidó közösségből indult ki, de a zsidó keretből teljesen kivüleső, általános jellege volt.

Ezek közül elsőnek említjük meg a Nőegyletet, amely távol állott a cionista munkától. Helybeli zsidó szegények istápolásán fáradozott. Elnöknője Weiszberger Zsigmondné volt. A Wizo és a Nőegylet nem végezte minden esetben munkáját a legnagyobb egyetértésben. Akcióik nem egyszer keresztezték egymást, ezért gyakori surlódások merültek fel közöttük.

Egyidőben a zsidó kisiparosok, akiknek száma a hatvanat is túllépte, szociáldemokrata keretben szervezkedtek, noha a szocialista cionizmushoz közelállóknak vallották magukat. Ez a szervezkedés főleg a szakmai érdekek védelmében indult el. De mert a pozitív zsidó gondolat is áthatotta a helybeli dolgozó zsidó rétegeket, a maguk módján és helyi kiértékelés alapján kerestek szintézist a szakmai érdekek és a zsidó gondolat egybehangolásával.

Vezetőik közül kiemelendő Náthán Kálmán bádogosmester, Löwinger Nute mészáros és a Rosenberg-fivérek, cipészmesterek. Gemilát Cheszed néven, jól megszervezett kölcsönpénztáruk volt, mely nehéz helyzetekben — ebben nem volt hiány a helyi iparos társadalomban — kamatmentes kölcsönökkel segítette ki tagjait.

A cionista mozgalomból, majd

az említett kisiparos szociáldemokrata keretből vált ki Indig Gerő, asztalosmester, aki csalódva minden zsidó próbálkozásban, belevetette magát — több zsidó iparos társával — a kommunista eszmekörbe és annak propagálásába. Később már nemcsak a zsidó utcában hirdette az új eszmét, hanem eljutott a legeldugottabb román és magyar falvakba is. Itt ezrével követték hitében. Többször került összeütközésbe a hatóságokkal. Végül több évi börtönre ítélték, ahonnan azonban ismeretlen utakon kiszabadult, majd falusi hívei a Cibles havasainak titkos barlangjaiban rejtették el és ott vészelte át a második világháborút, mialatt hirdette a kommunista tant és biztatta követőit, hogy a háború végével győzedelmeskedni fog az eszme.

A zsidó állam megalakulásával, kerülő utakon jutott el Tel-Avivba. Minden közéleti munkától távoltartotta magát, odaadóan folytatta asztalos mesterségét, míg aztán egy esti sétája során, a rison-lecioni úton egy autó halálra gázolta.

A BETHLENI ZSIDÓ ÉLET DRÁMAI FELSZÁMOLÁSA

Századunk harmincas éveiben a konverziós törvény, amely az agrár-adósságok elengedését, illetőleg hosszú évtizedek alatt való törlesztését írták elő, ennek nyomán pedig a sorozatos bankbukások érthetően megrendítették az egész ország, és ennek keretében a bethleni zsidó közösség egzisztenciális alapjait is. De azután — szorgalommal és lankadatlan ügyszeretettel — hamarosan újból magához tért gazdaságilag. Sőt, a harmadik évtized második felében úgy látszott, hogy a bekövetkezett properitás a legmagasabb fokra emelte a helyi zsidóságot.

Ha ezúttal visszapillantást vetünk a messzi múlt eseményeire, önkéntelenül is annak a súlyos betegnek az állapota ötlik eszünkbe, aki élete zárófejezetének utolsó szakaszában látszólag regenerálódik. Ugymond — teljesen felgyógyul, hogy aztán a legnagyobb meglepetésre, máról-holnapra, a feltartózhatatlan elmúlás szakadékába hulljon. Igy volt ez a helybeli zsidósággal is. Minden kifogástalanul egybevágott. Igaz, hogy közben — 1937 végén — a magát pár hónapig tartó Cuza–Goga kormány ijedelmet váltott ki a legszélesebb körökben. De mert ennek átmeneti jellege volt, ügyet se vetettek arra, hogy a komoly, nagy veszély, a hitlerizmus ott leselkedik a városka kapuinál.

A Brender Max tulajdonát képező botgyár közel száz munkást foglalkoztatott és kitűnő termékeit: a sítalpakat, sétabotokat, esernyő-

nyeleket és teniszverőket, az ország és a külföld fontosabb üzleti góc-pontjaiba szállította, igen keresett áruként. A Lichtenstein-féle szövöde ugyancsak sok munkásnak biztosította a megélhetést és portékája messzi földre jutott el. Különösen keresték országszerte az itteni tálit-gyár kegyszereit. Kornbaum Márkusz és a Weisz Testvérek, külön-külön két jólmenő rollógyárat létesítettek. Ecetgyárat is építettek a zsidók. De ezenkívül zsidó kezekre volt bizva a helyi gabonakereskedelem és a nagyméretű gyümölcsexport. A Bethlen grófok tulajdonát képező műmalmot a két zsidó sógor — Grossmann Miksa és Eidinger Ignác — bérelte hosszú éveken keresztül. Szakmai hozzáértéssel kitűnő nevet biztosítottak a helyi lisztterméknek.

A zsidó kereskedők és kisiparosok — kovácsok, géplakatosok, bádogosok, asztalosok, timárok, szabók, cipészek, órásmesterek, nyomdászok — továbbá a fuvarosok gondoskodtak Bethlen és az egész környék szükségleteinek az ellátásáról. A helységben élő zsidó intelligencia: két orvos, két ügyvéd, egy gyógyszerész és az iskolázott üzemtulajdonosok, kereskedők és diákok élvezik a prosperitás nyújtotta előnyöket. Élnek a mának. Jóllehet elvont, elméleti diskurzusaik során nem egyszer kénytelenek áttekinteni a határokon túlra, ahol a hitleri ragadozó szedi áldozatait. De biznak abban, hogy ami odaát történik, nem következhetik be náluk is. A zsidó optimizmus — helyrehozhatatlan mulasztása és nagy tragédiája.

Ilyen auspiciumok mellett köszönt a városkára a második világháború katasztrófája. Lengyelország összeomlik, az ottani több mint három millió zsidó földönfutóvá válik és a nácizmus martalékává lesz. Jónéhány lengyel-zsidó menekült Bethlenbe is eljut. De ennek ellenére, még mindig biznak abban, hogy őket elkerüli a gáluti sors sújtó keze.

Amikor aztán az 1940-ben bekövetkezett bécsi döntés Észak-Erdélyt Magyarországhoz csatolta és ennek során a helység zsidósága is megismerkedett a rezsimváltozás új arculatával, rádöbbent arra, hogy a ránehezedő kíméletlen katonai kormányzat voltaképpen az elkövetkező zsidó-pusztító éra szállascsinálója.

Egyre-másra húzzák ki a zsidó egzisztenciák lába alól a talajt. 1942 júniusában rendelik be munkaszolgálatra a zsidó férfiakat. Számuk eléri a negyvennégyet. De már az iskola udvarába beterelt áldozatok olyan kezelésben részesülnek az őrizetükkel megbízott keretlegények részéről, hogy további sorsuk kimenetele már nem lehet kétséges sem előttük, sem aggódó hozzátartozóik előtt. Érthető, hogy a zsidóellenes irtóhadjárat leapasztotta a zsidó munkaszolgá-

M. kir. pénzügyőri szakasz: Bethlen

1 szám.

1944

Szolgálati parancs.

(Szp.)

A szolgálat kezdetének és befejezésének ideje	A kivezényeltek neve és rangja	A szolgálat előírása
1944 aug 1-én 8 órára 20 órig	Kovács Lajos I. o. őrm.	Ha a kir. adóhivatal főnökével a zsidó vagyon leltárnak. —

Az átadott	ügyiratok iktató	száma	
	ólomzár, zárlapka, ólompecsételő stb.		

Bethlen, 1944 év aug hó

M. KIR. PÉNZÜGYŐRI SZAKASZ BETHLEN

szakaszvezető. Kovács L. s. k.

A szolgálat teljesítése és az előfordult események:

1-én v. 8 ó-tól 22. a kir. adóhivatal főnökével és Konrádi Mihály h. eskütt jelenlétében Kohl Dezső volt bethleni zsidó Rakos ingóságait leltároztuk és csomagoltuk.

Bev. e. n. 20 ó-kor.

Kovács Lajos I. o. őrm.

1000. rakt. szám. M. kir. állami nyomda, Budapest, 1942. — 4465.

Eredeti akta Kohl Dezső ingóságainak birtokbavételéről...

M. kir. pénzügyőri szakasz: Bethlen.

2 szám.

1944

Szolgálati parancs.

(Szp.)

A szolgálat kezdetének és befejezésének ideje	A kivezényeltek neve és rangja	A szolgálat előírása
1944. aug. 1-től 20-ig	Balázs Gusztáv fő Molnár Mihály I. o. m.	H. az izr. vezényletre adan a zsidóinvázió leltározás. —

Az átadott ügyiratok iktató / ólomzár, zárlapka, ólompecsételő stb. száma

Bethlen, 1944 év aug. hó

M. KIR. PÉNZÜGYŐRI SZAKASZ BETHLEN

szakaszvezető

A szolgálat teljesítése és az előfordult események:

F. hó 1-en 8 órától H. Szederkényi László biztos úr vezényletével mellett zsidó vagyon leltározásokat végeztünk, amelynek során üres lakásokat a rakatrépa vezetése kirabolta össze, ez ellen zsidó Reizinger és ez ellen Hegyesi Tivadarnál jegyzőkönyvet vettünk fel. Intézkedés és 6 ezr. e.m. 20 órakor. Jelentés megtörtént.

1066. rakt. szám.

M. kir. állami nyomda, Budapest, 1942. — 4455.

Eredeti dokumentum a deportált zsidók vagyonának „leltározásáról és csomagolásáról"

latosok számát negyvennégyről — hétre. A többi a Horthy–Szállasi rezsim jóvoltából, idő előtt megtért őseihez. (Ennek történetét Singer Zoltán írta meg részletesen egy külön fejezetben.)

A munkaszolgálatosok tragédiáját alig két évvel később soron követte a helyi zsidóság utolsó drámai fejezete — a deportálás. 1944 május 4-ről 5-re virradó éjjel, az álmukból felriasztott zsidókat a vesztőhely előcsarnokává lett iskolaudvarba terelték és ott a rezsim pribékjei kezelésbe vették őket. Utolsó útjukat, a helyi hatóságok kegyeként, még lovas- és marhaszekereken tehették meg a következő állomásig, a közel harminc kilométer távolságra fekvő megyeszékhelyig, Désig, ahol aztán a Bungur-erdőben koncentrálták a bethleni és az egész megye zsidóságát.

A helyi deportáltak száma — a hivatalos nyilvántartás szerint — 822 lélekből állott. Közülük alig öt százalék, negyvenegyen tértek vissza a közben zsidótlanított városkába. A negyvenegy likvidálására már nem futotta az időből. A zsidóirtó rezsim hamarabb omlott össze pár perccel, mielőtt a végzetes tizenkettedik órát elütötte volna számukra a történelem tragikus időmérője.

MEGEMLÉKEZÉS A BETHLENI JÁRÁSHOZ TARTOZÓ NÉHÁNY NAGYOBB KÖZSÉGRŐL

ISPÁNMEZŐ a bethleni járáshoz tartozó nagyobb községek keretében külön megemlítésre méltó helyre tarthat számot. Azonkívül, hogy közigazgatási szempontból körjegyzői minősítése volt és ilyenformán gócpontnak számított, számos községnek és falunak ügyes-bajos dolgait intézve, jelentős zsidó közösség is lakott benne. Több mint negyven családot, illetőleg közel kétszáz zsidó lelket számlált. Persze, ehhez hozzá kell kapcsolni a környékbeli falvak zsidóságát is, és így érthető, hogy Ispánmező fontos centrummá nőtte ki magát.

A főrabbinátusi stallumot egy ideig *Spitz Májer* töltötte be, aki közismert, nagytudású tagja volt az erdélyi rabbikarnak. Innen a besztercei főpapi székbe került, míg Ispánmező rabbijává fiát, Móset választották meg. Spitz Májert a besztercei hitközséggel együtt deportálták és népe mártiriumának áldozata lett. A deportálásból visszatért fia, Móse, előbb elfoglalta apja helyét a besztercei hitközség élén, majd Amerikába vándorolt.

Ispánmezőn már 1905-ben működött zsidó jellegű elemi iskola, amelyet az ismert pedagógus,

Mihály Béla közjegyző
Felsőilosva

Wiesel Vilmos
a hitközség elnöke

Májer Mihály vezetett, aki innen Rettegre, majd Désre került. Mindenütt áldásos tevékenységet fejtett ki az oktatás terén. Feleségével és gyógyszerész fiával, Józseffel együtt deportálták a már közel hetvenedik életévében lévő tanítót. Zitta nevű lánya Beér Séván él.

A már említett körjegyzői hivatal élén az ugyancsak zsidó *Mihály Béla* állott. Közkedvelt tagja volt a helyi társadalomnak. Zsidók és nem-zsidók egyformán nagyrabecsülték. A román éra bizonyos szakában áthelyezték Felsőilosvára. De amikor a bécsi döntés 1940-ben a magyaroknak ítélte Észak-Erdélyt, gróf Bethlen Béla közbelépésére újból elfoglalhatta az ispánmezői körjegyzői posztot. Csakhogy ez a rehabilitáció rövid ideig tartott, mert sorsát ő sem kerülhette el — deportálták.

A hitközség elnöki teendőit hosszú időn át *Wiesel Vilmos* látta el, a nála közismert ügyszeretettel és hozzáértéssel. Szíve és zsebe mindig nyitva állott a rászorultak előtt és jelentős összegekkel járult hozzá a cionista alapokhoz. Fiatalon, ötven éves korában pusztult el feleségével együtt Auschwitzban. Fia, Icu és leánya, Luci, átvészelték a deportálást, mindketten Tivonban élnek.

A hitoktatást *Sámson Eizik* végezte egy évtizeden át, akinek ebben a felelősségteljes munkában a hitközség metszője, *Wertzberger Zélig* is segédkezett.

Az ispánmezői Mihály Hersi felszabadulás után, deportált ruhában

Móse Hillel Hirsch kántor és metsző

A helyi zsidóság kereskedelemmel és kisiparral foglalkozott és egy igen jelentős része a föld megművelésében is kitüntette magát. A vészkorszak előtt, hosszú évtizedeken keresztül, a felekezeti béke és az egyetértés honolt Ispánmezőn. A románok és zsidók szívélyes kapcsolatokat tartottak fenn egymással.

Ispánmező zsidóságára is rászabadult a nácizmus gonosz szelleme. Deportálták őket. Alig egynéhányan menthették meg életüket és ezeknek nagyrésze Izráelben talált szabad és megelégedett otthonra.

★

SOMKERÉK nagyközség kiemelkedő pozíciót vívott ki magának a járás zsidó életében. Lakossága szempontjából, Bethlen után a második helyen állott. Mezőgazdasága, gyümölcstermelése és állattenyésztése révén nemcsak Erdélyben, hanem az egész Osztrák-Magyar monarchiában és a rezsimváltozás után Romániában is ismert gazdasági szektornak számított.

Egyébként, az erdélyi zsidóság egyik kiemelkedő alakja, *Hirsch Kálmán,* Somkerék lakosa volt. Hirsch Kálmán — akárcsak Kolozsváron élő fivére, Hirsch Ödön — hatalmas vagyon fölött rendelkezett. Több, mint ezer hold termőföldje, nagykiterjedésű erdősége, szeszgyára és állathizlaldája volt. Ezenkívül számos vállalkozás kezdeményezőjeként és pénzügyi

szervezőjeként is kitüntette magát. A nagy zsidó vagyon likvidálására az első lökést az agrárreform adta meg, majd az utána következő többi zsidóellenes megszorítások ásták alá alapjait. Halála után fiai — dr. Hirsch József és dr. Hirsch Jenő — próbálkoztak megbirkózni az egyre súlyosbodó gazdasági nehézségekkel, míg aztán a vészkorszak véglegesen megpecsételte ennek a zsidóságnak a sorsát. Hirsch Kálmán minden zsidó és emberbaráti ügynek lelkes anyagi és erkölcsi támogatója volt.

Volt Somkeréknek még egy kiemelkedő személyisége : *Hirsch Móse Hillel,* aki a helyi hitközség metszője, kántora és a bethleni rabbinátus által is elismert — amelyhez Somkerék hitéleti szempontból tartozott — szellemi irányítója volt. Mohél, körülmetélő minőségében is messzi vidéken hírnévnek és közmegbecsülésnek örvendett.

Móse Hillel Hirsch a deportálás előtti években húnyt el Somkeréken és a bethleni temetőben nyugszik; özvegye, aki négy fiával idejében Amerikába vándorolt, ott húnyt el, két fia és egy lánya pedig családjaikkal együtt a deportálásban pusztultak el. Három fia Amerikában, egy fia, Dávid Jicchák, családjával Bné Brákban él.

A tekintélyes és ismert somkerékiek sorában megemlítendő még: Blatt Ignác, aki földbirtokos és több malom tulajdonosa volt. Vagyona Somkeréktől a közeli Szamosudvarhelyig terjedt; Friedmann Áron, aki Hirsch Kálmán birtokainak volt az intézője, továbbá a Wartenberg, a Markovits, a Nusszbächer, a Kurländer, a Moskovitz és Jechezkiél Ábrahám Zweig népes családjai.

Különben Somkeréknek nagymúltú, szép temploma volt. Az ifjúság fiatalabb korosztályai a helyi neves Talmud-Tóra iskolában kaptak megfelelő nevelést. Utána a különböző erdélyi jesivákban, majd később középiskolákban is képezték magukat az életre.

★

APANAGYFALU kis zsidó közösségnek számított a járásban, de a benne élő pár család melegen felkarolt minden hitéleti és általános zsidó ügyet. Az első világháború utolsó periódusában szép templomot építettek. Ennek a nemes gondolatnak a megvalósításában, pénzbeli támogatással és erkölcsi tekintélyének latbavetésével, jó példával járt elöl a messzi földön ismert zsidó földbirtokos, Hirsch Lajos.

A hitközség elnöki tisztségét több mint két évtizeden keresztül Dászkál Lázár töltötte be, majd követte ebben a posztban fia, Dávid, aki éppen úgy, mint apja, sok gonddal és ügybuzgalommal látta el a kis zsidó közösség teendőit.

A jegyzői hivatal élén Mózes Mendel állott, aki a helység összes lakosainak megelégedésére végezte

a rábízott felelősségteljes közigazgatási feladatot.

A kis hitközségnek volt ugyan metszője, de a hitélet szellemi irányítása a bethleni rabbinátushoz tartozott. A két világháború közötti időszakban egyre nagyobb teret hódított az országépítés gondolata a helyi ifjúság körében. Mózes Sándor volt ennek a munkának az éltető eleme, aki a bethleni Aviva-Barisszia égisze alatt végezte sok odaadással a cionista munkát.

★

VÁRKUDU három kilométerre Bethlentől, a Dés felé vezető úton található. A múlt század végén még szépszámú zsidósága volt, míg aztán az első világháború előtt lecsökkent három családra. Ezek: Sámuel Mór, Weisz Sámuel és a két Weingert-testvér.

Sámuel Mór különben 1901-től 1921-ig Várkudu körjegyzője volt. Utána 1921-től 1926-ig Désen dolgozott felelős megbizatásban, az ottani állami adóhivatalban. Végül 1926-tól 1934-ig, az ugyancsak a bethleni járáshoz tartozó Csicsókeresztúr körjegyzői tisztségét látta el. Sámuel Mór idősebbik fia, Adolf és családja a vészkorszak áldozata lett, míg lánya, Ibi és fiai, dr. Árdi Menáchem és Sámuel Jicchák, Izráelben élnek.

★

Ez a leírás messze túlhaladja a megörökítés szokásos kereteit. Hiszen a kiadandó Emlékkönyv — amelyben ez a megemlékezés is helyet kap — történelmi dokumentuma lesz egy nagymultú megye zsidóságának. A gáluti élet egy zsidó közösségének pár évszázados történetét tárja fel — annak örömeivel és bánataival, míg azután bekövetkezett a katasztrófa. Amikor pedig eljutottunk e kisemberek nagy történelmének zárófejezetéhez, úgy érzi e sorok írója, hogy az események tragikus felgöngyölítése után is, emelt fővel tekinthetünk vissza a diaszpóra múltjára. Mert ennek az idejétmúlt alapzatain éltek azok, akik bátor hittel vették kezükbe sorsuk irányítását és új életre keltették az ős-új zsidó államot — Izráelt.

Sámuel Mór körjegyző

MAGYARLÁPOS

ÉS KÖRNYÉKE

ZSIDÓSÁGÁNAK ÉLETE
ÉS PUSZTULÁSA

IRTA:

NEMES GÉZA

נר תמיד

מאת הרב פולק אשר

אלה אזכרה ואשפכה עלי נפשי. מי יתן ראשי מים ועיני מקור דמעה ואבכה כל ימותי ולילי, את חללי טפי ועוללי וישישי קהלי. אנשים ונשים וטף מקהולת „מאדיאר לאפוש". הי"ד. אני מילידי לאפוש. נתגדלתי שם עד גיל הבר מצוה. אחרי השיחרור שנשתחררנו מצפורני קלגסי הנאצים ימ"ש, באתי ללאפוש להשטתח על קבר אבותי ז"ל, והשתתפתי ונואמתי בגילוי אבן הזכרון על כותלי בית הכנסת. הכרתי טוב את כולם. את ארזי הלבנון הרבנים הגאונים, השוחטים — הבעלי־בתים היקרים ז"ל. כולם אהובים ומסורתיים, יראים ושלימים תלמידי חכמים, גומלי חסד, ומצאתי קהילה חרבה, אודי מוצל מאש, אחד בעיר ושניים במשפחה. נשארתי נבהל ומשתומם ומתוך צער יגון ואנחה שאלתי, הזאת העיר כלילת יופי משוש כל הארץ? איכה ישבה בדד העיר רבתי עם? איך נשארתם מבודד, הן עם לבדד ישכון ובגויים לא יתחשב, לא מתחשבים עמהם ונחשבים כאפס וכלום. איך לא נקטו אצבע אפילו אחד מן הגויים הטובים, חסידי אומות העולם, כומרים מטיפי חסד ואהבה, להציל אפילו יהודי אחד. איך לא מחו ולא צעקו הגויים לקין הרוצח לא תרצח! איך רצחו עוללים ויונקים צאן קדשים חפי פשע שלשונם נדבק לחיכם בתוך קרוני הרכבת, שבכו והתחננו לקצת מים. כבר אמר הסופר הרוסי המפורסם „דאסטאיבסקי" שחרפה ובושה להמשיל אדם פרע לחיות טורפים — כי החיה אינו טורף את מינו והאדם הרוצח הורג ובולע את מינו. אשת אחי ר' זאב פולק זצ"ל כשביקשה מהשהו מהרופא היהודי בגיטו. ניגש אליהם ה„צשענדאר" עם נוצות התרנגול בכובעו וצעק, כשהוא חושב שהיא המסכנה ביקשה רעל להרעיל את עצמה, ואמר, את החיים רק השם יכול לקחת ולא בני אדם. חז"ל אמרו במדרש על הפסוק והארץ היתה תוהו ובוהו, ראיתי את הארץ והנה תוהו ובוהו, ואל השמים ואין אורם, ראיתי הרים והנה רועשים וכל הגבעות התקלקלו", „ראיתי והנה אין האדם". כן — לא היה אדם שישתתף בצערינו, אדרבה, ששו ושמחו על השבר הנורא והאיום. מספרים על דיאגענעס הפילוסוף היווני שהלך באמצע היום עם נר בידו ברחובות. תמו ושאלו על פתרון הדבר? ענה ואמר, אני מחפש „אדם" ואינני מוצא. כי גדול כים שברך מי ירפא לך, מקונן ירמיהו הנביא. אם בית נשרף או נחרב נשאר איזה זכר ממנו, אבל אם ספינה נטרפה בלב ים לא נשאר שום זכר. כן לא נשאר זכר מקדושינו, לא קבר ולא מצבה איפה שאפשר ללכת ולהשטתח ולשפוך לב־ונפש מרה.

עלינו, אחי היקרים, מוטל החוב הקדוש להנציח את זכרם של הקדושים עם זכרון נר תמיד שלא יכבה לעולם. אני אסיר תודה לחברנו, נמש גזא, אשר עמל רבות ולא חסך את מאמציו, כדי להנציח את תולדות קהילת מאדיאר־לאפוש. ובמיוחד על המלים היפות והנרגשות שמצא לקורות בית אבותי, רבי דוד יהודה פולק. לא לשכוח מה עשה עשיו הרשע. לעולם לא נשכח את הטרגדיה אשר אפילו בהיסטוריה של עם היהודי שמלאה דם — לא היה אסון ושואה נוראה כזאת ר״ל. לא נשכח את אבותינו הקדושים, את מסירות־נפשם בעד היהדות, כמו שאמר הנביא ישעיה ע״ה: „הביטו אל אברהם אביכם ואל שרה תחוללכם, הביטו אל צור מחצבתם ואל מקבת בור חללתם, וזאת תהיה נחמתנו, כמו שמבטיח הנביא הנ״ל בפרק ו׳ וז״ל ויאמר עד מתי ה׳? ויאמר עד אשר אם שאו ערים מאין אדם והאדמה תשאה שממה וריחק ה׳ את האדם ורבה העזובה בקרב הארץ. עד כאן נתקיימה בנו דברי הנביא, אנו תקווה ותפילה שתתקיימו גם הלאה מה שאמר: „ועוד בה עשיריה ושבה והיתה לבאר כאלה וכאלון אשר בשלכת מצבת בם „זרע קודש מצבתה״.

ELŐSZÓ

Irta: KÁRL LÁZÁR

Magyarlápos nagyközség, járási székhely. Erdőborította, hegyektől körülvett völgy, a Cibles- és Sátor-hegy között, a Lápos folyó két partján épült tipikus kis erdélyi mezőváros.

Három nemzetiség, zsidó, magyar és román népesítette be és élt benne békésen.

A község zsidósága az emancipációt követő, viszonylag békés időkben élte az erdélyi zsidók küzdelmes, de aránylag nyugodt életét. Kiskereskedők, kisiparosok, vásárokra járó, napról napra élő vándorárusok, gabona- és állatkereskedők, hitközségi alkalmazottak, tanítók és jesivabócherek, Sálom Áléchem tollára méltó, színes, sajátos típusok szinesítették a zsidó közösség életét, képét.

A magyarláposi zsidóság élete felöleli a városka zsidóságának történetét és a temetőjében lévő sírkövek dátumai a kezdettől a pusztulás korszakáig, sőt a szomorú, maroknyi életben maradottak jelenéig. Végigkíséri a kisszámú kezdettől, a múlt század elejétől, az emancipáció idején át a jelen század fejlett, 1200 lelket számláló zsidó közösség történetéig. Leírja a napi gondokkal küzdő nincstelen emberek gyötrelmes életét a létfenntartásért, a kisipar, a kereskedelmi élet szükség szerinti fejlődését, a zsidó orvosok, ügyvédek, körjegyzők megjelenését.

Ennek a zsidóságnak az élete a Teitelbaum rabbidinasztia tagjai által irányított szellemben folyt, konzervatív, chászidikus életformában. A rabbi uralkodó volt, a szava pedig törvény. De a merev cionista-ellenes felfogás dacára, az idők szelleme mégis behatolt a fiatalság körébe és az első világháború után élénk cionista élet fejlődött ki, amint azt ez a könyv részletesen leírja.

Gyönyörű emléket állít ennek a kétszáz évet élt hitközségnek, fejlődé-

sének és pusztulásának egyaránt. Megörökíti azok neveit, akik életlehetőséget nyújtottak az arra rászorultaknak, jótékonykodtak és fenntartották e városka zsidó szellemét.

Nagyon dicséretes munkára vállalkozott Singer Zoltán, e könyv szerkesztője, amikor elhatározta, hogy Szolnok-Doboka vármegye zsidóságának történetét és tragikus pusztulását egy emlékkönyvben örökíti meg.

Hálát és megbecsülést érdemel Nemes Géza, Magyarlápos szülöttje, aki időt és fáradtságot nem kímélve, a szerző segítségére volt azzal, hogy az adatokat összegyűjtötte, feldolgozta és megírta a vármegyéhez tartozó Magyarlápos és környéke zsidóságának történetét is.

Hisszük, hogy a könyv valóban megtalálja az utat mindenhová és eléri igaz és nemes célját, hogy örök emlékül szolgáljon az utókor számára.

AZ ELSŐ ZSIDÓK LETELEPEDÉSE A KÖZSÉGBEN

Szolnok-Doboka egykori vármegyének egyik járási székhelye Magyarlápos. Az 1918-ig Magyarországhoz, 1918-tól kezdve — kis megszakítással — Romániához (Erdély) tartozó vármegye, főleg északi részében hegyes vidék és az egykori Nagy-Magyarország legészak-keletebbre fekvő vármegyéjével, Máramarossal határos.

Magyarlápos maga a Lápos folyó mellett és az Ilosvai-hegységtől északra, nem messze a Ciblestől fekszik, bükk- és tölgyfaerdők közelében, főleg földműveléssel, állattenyésztéssel és erdészettel foglalkozó környéken.

Az egykori Magyarországon —

Magyarlápos látképe

Hunyad-megyétől eltekintve — a legnagyobb százalékban Szolnok-Dobokában voltak analfabéták.

Az ókorban, a római birodalom bukása után, gótok is lakták környékét. A népvándorlás alatt valószínűleg igen meggyérült az őslakosság. A gótok helyébe később szlávok jöttek, akik a környéken túlnyomórészt sótermelést űztek (szolnok régi magyar nyelven sótermelőt jelent). Ezeket váltották fel a magyarok, majd később az elmagyarosodó szászok.

Az említett környezetben fekvő Magyarláposnak a századforduló idején alig volt több lakosa 2000-nél, de vásárai és fekvése folytán, a lélekszáma szerint várhatónál nagyobb jelentőséggel birt.

Amint tudjuk, Erdélybe már a XVI. század folyamán került gyérszámú zsidó, nyilván a gyulafehérvári vagy egyéb nagyvásárokra, de feltétlenül csak átmenetileg és nem letelepedés céljából. Hivatalosan engedélyezetten csak a XVII. században jelennek meg, mégpedig délről. Ezek a zsidók — utódaik a Spanyolországból annakidején elűzötteknek, akik Törökországban, nagyrészt Isztambulban nyertek hazát. Ezek azonban a török hódoltság megszüntével — józan eszükre hallgatva — visszavándoroltak török területre.

Semmi bizonyítékunk sincs arra, hogy Szolnok-Dobokába zsidók a XVIII. század előtt eljutottak volna és ez a magyarországi levéltári adatok szerint nem is valószínű.

A XVIII. században Magyarországon a zsidóság körében — számszerűleg is, egyébként is — a morvaországi és németországi származásúak voltak túlsúlyban és így valószínűleg nagyobbrészt nyugatról jöttek azok a zsidók, akik a XVIII. század elején, mint népünk első képviselői jelentek meg Magyarláposon.

A megye északi részén végighúzódó hegység, még inkább a határőrizet és a határátlépéssel járó kegyetlen büntetések, eleinte lefékezték az orosz-lengyel zsidóság beáramlását a Kárpátokon át, de mégis, az 1648-as Chmelnitzky-féle zsidómészárlás már megindította a zsidóság ezen ágának beáramlási folyamatát.

Minden rendelkezésünkre álló adat arra mutat, hogy a magyarláposi zsidóság is a fentemlített nyugati részekről került Magyarláposra és környékére. Ezt bizonyítja a nevek többségének nyugati csengése, de még ennél is bizonyítóbb erejű az a tény, hogy a vallási élet ritusai túlnyomóan nyugati hatást mutatnak.

A magyarláposi zsidók több mint két évszázadon keresztül beletagolódtak a környezet magyar és román lakossága közé. A gyermekek együtt jártak iskolába, a kultúrrendezvényeket együttesen készítették elő, sőt egyes zsidók már a múlt században a lakosság legkü-

lönbözőbb rétegeivel is tartottak kapcsolatot.

Ezt a teljességében békésnek látszó kapcsolatot első ízben az 1918-as változások szakították meg, majd a konszolidációt követő hitlerizmus, illetve a bécsi döntés végleg és katasztrófálisan megszüntette az együttélést.

A magyarláposi zsidókról, akik elválaszthatatlan színfoltnak látszottak a környezet színei között, szólunk az alábbiakban. Ezekről az értékeinkről, akik örökre eltűntek — és akiknek Magyarláposon többé nem lesz folytatásuk.

Huszonöt év telt el a magyarországi zsidóság javának elpusztulása, deportálása óta. Levéltári adatok, forrásmunkák nem állnak rendelkezésünkre, ha Magyarlápos történetét kutatjuk. A Magyar Zsidó Lexikon 552. oldalán néhány mondatot találunk róla. Talán ennek pontosságához is kétség fér. Megkerült viszont a Chevra Kadisa évszázados naplója, melyet teljesen megbizhatónak tartunk és megvannak a sírkövek, melyek becsületesen tanuskodnak erről, még a vasúti összeköttetéstől is távoleső egykori jámbor hitközségről.

A magyarláposi temetőben a sírkövek egyikén a következő felirat található: „Itt nyugszik Gele bath Mordecháj, elhúnyt תקנ"ט vagyis a polgári időszámítás szerint az 1799. esztendőben.

Tekintettel arra, hogy az illető nyilván előzetesen Magyarláposon élt és nyilván — nő létére — nem volt az első lakos a helységben, bízvást állíthatjuk, hogy a XVIII. század elején, esetleg valamivel azelőtt is éltek a községben zsidók.

RABBIK MAGYARLÁPOSON, A HITKÖZSÉG ALAPITÁSÁTÓL A DEPORTÁLÁSIG

Magyarlápos első főrabbija, *rabbi Cvi Hirsch Weiss* 1865 körül került megválasztásra. Rabbi Méir Asch veje volt. 15 éven át működött Láposon és ezen idő alatt több tudományos — halachikus — művet adott ki. Igy például „Zichron Jehuda", „Minhagot Rabénu Méir Asch", „Amudé és l'bét Joszéf". 1897-ben húnyt el Lengyelországban.

A Zsidó Lexikon *ráv Móse Weisz* nevét is említi a magyarláposi rabbik között. Működését illetően nem találtunk forrásmunkákat.

1882-ben új főrabbi került Magyarláposra, *rábénu Móse Dávid Teitelbaum* személyében. Rabbi Móse Teitelbaum a gorlici rabbi fia volt és unokája Sátoraljaújhely egykori főrabbijának, a nagyhírű Móse Teitelbaumnak (Jiszmach Móse).

Rabbi Teitelbaum M. Dávid z.c.l. magyarláposi főrabbi

A választás áldásos volt mind Magyarlápos, mind pedig az egész környék zsidóságának; az egész hitközségi élet új lendületet kapott.

A működése alatt felépített templom (1885) udvarán szükségessé vált egy bét-hámidrás felállítása, az általa alapított jesiva részére. Ez 90 tanítvánnyal kezdte működését, a főrabbi által bevezetett rendszer alapján. Az iskola magas nívón oktatta a talmudikus tudományokat. A létszám — a gazdasági helyzet függvényeként — állandóan változott.

A későbbi évek során a jesiva volt növendékei alkották a magyarláposi Teitelbaum-udvar chászid hiveinek körét. Ők az utódállamok minden részéből eljöttek a rebéhez.

Mint talmudtudós, mint egyén, nem maradt el szigeti, károlyi, illetve szatmári unokatestvérei mögött. Talán szélsőséges vallásosságában sem. Legfeljebb szerényebb volt náluk. Ő adta ki nagyapja, „Jiszmach Móse" összes műveit és megírta élettörténetét is.

A talmudi irodalommal való foglalkozása és az erdélyi ortodoxia vezetésében elért eredményei, valamint nagy talmudtudósi híre okozták, hogy sok jelentős din-tóra kérdésben, valamint halachikus problémákkal fordultak hozzá és kérték ki tanácsát. Döntését mindig mérvadónak ismerték el. Összes művei a deportálás idején elvesztek.

Életével, megjelenésével osztatlan megbecsülést szerzett magának, pedig elveihez szélsőségesen és minden körülmények között ragaszkodott. Vallásossága, amely szélsőségre volt hajlamos, Cion iránti szeretettel párosult. 1910-ben ellátogatott Erec Jiszráelbe, de a politikai cionizmust, mint unokatestvérei is, elvileg visszautasította. Röviddel halála előtt azonban beleegyezett, hogy a Poálé Águdát Jiszráel Magyarláposon megszervezkedjék és háchsárá-telepet létesítsen.

Az első világháború után bekövetkezett forradalmat követően újjáfejlesztette a világháború által szétszórt jesivát, de annak vezetését már fia vejére, ráv Áháron Grossra bízta, aki akkor mint dáján működött mellette. Ekkor a je-

siva tanítványainak száma már 180–200-ra emelkedett, saját menzával is bírt, ahol — eltérően a régente szokásostól — a megalázó kosztnapok helyett rendszeres étkeztetés (menza) volt, persze az anyagi lehetőségeknek megfelelő hozzájárulás fejében. A menza vezetője Rutner Zriél volt.

Rábénu M. D. Teitelbaumnak három fia volt. A legidősebb, rabbi A. Ch. Teitelbaum a lengyelországi Krenitza fürdőváros főrabbija volt. A második fiú, S. L. Teitelbaum, még az első világháború előtt Magyarláposon könyvnyomdát alapított, majd Budapesten nagykereskedő volt. Később Amerikába vándorolt, ahol mind a mai napig mint „láposi rabbi" működik. A harmadik fiú, J. S. Teitelbaum, Láposon volt kereskedő és domokosi címzetes rabbi. Feleségével és két fiával Auschwitzba deportálták.

Magyarláposon maradt rabbi Ábrahám Chájim legidősebb lánya, Beilcsu, az említett Gross Áháron főrabbi felesége.

Rabénu M. D. Teitelbaum 1935-ben Désen, az Orth. Központi Iroda kongresszusán való részvételekor hirtelen elhunyt.

Még a temetés napján, reb Jajlis Teitelbaum szatmári rabbi támogatásával, rávették fiát, J. S. Teitelbaumot, hogy vonja vissza jelöltetését. Igy Gross Áháront egyhangúlag választották meg Magyarlápos főrabbijának.

Gross Áháron nagy talmudtudós volt, de gyenge szónok. Nagy elődjének egyéni vonzereje hiányzott belőle, ezért hanyatlás következett be a hitközség életében.

Az új rabbi főleg helyi ügyekkel foglalkozott, így állandó torzsalkodások voltak. A civakodások a hitközségen belül napirenden voltak.

Felesége, az említett Teitelbaum Beilcsu szimpatikus, tehetséges és agilis asszony volt. Minden női szervezkedés és jótékonysági akció élén állott. Sok szegény embert mentett meg a megfagyástól, éhenhalástól.

Gross Áháron főrabbi feleségével, a nemeslelkű nagyasszonnyal, gyermekeivel és rabbi vejével, a láposi zsidósággal együtt került deportálásra. A családból egyetlenegy sem tért vissza.

A nagyhírű rabbik mellett nagytudású, rabbiképesítéssel bíró sakterek is működtek Magyarláposon.

A század elején rabbi Feisch Weiss került Láposra. Hivatástudata folytán nem elégedett meg a sakteri teendőkkel, hanem naponta talmudi előadásokat tartott felnőttek részére. 1909-ben kiadta nagyapja, a nagynevű néhai rabbi Slomo Ganzfriednek, a „Kicur Sulchán Áruch" világhírű szerzőjének kéziratban maradt „Lechem vöszimlá" halachikus munkáját. Magyarláposról Kolozsvárra került.

Magyarláposon ráv Jidl Werzberger, egy szintén kiváló talmudtudós követte, aki viszont 1937-ben Nagyváradra távozott.

A következő sakter ráv Árje Katz volt, a szigeti ráv Slajme Sajchet unokája. Közkedvelt, jóhangú előimádkozó volt. 1942-ben a 110/34 sz. munkásszázaddal Ukrajnába került. Ő maga a nagy visszavonuláskor, felesége és hat gyermeke a deportálásban pusztult el.

Egyideig Bittmann Smuél József másodsakterként működött Láposon.

Itt emlékezhetünk meg egy Magyarláposhoz fűződő történetről. Élt a Zsil-völgyében a XIX. század végén egy mélységesen vallásos rabbi, Joszéf Steiner, aki — amikor csütörtökön a zsidó családok szombatra készülődtek — egy levágott marha tüdejében hibát talált. Sok töprengés után, a közszükségletekre való tekintettel, hogy a zsidó családoknak ne kelljen szombaton nélkülözniök a húst, azt vallási szempontból élvezhetőnek nyilvánította. De lelkiismerete nem engedte nyugodni. Folyton búj ta az errevonatkozó halachikus műveket és végül is megállapította, hogy tévesen ítélt. Erre, mint a régi cáddikok, ítélkezett önmaga felett, és elhagyva állását, vándorbotot vett kezébe és faluról falura vándorolva igyekezett vezekelni, mígnem Erdély déli részéből az északiba került, Láposra.

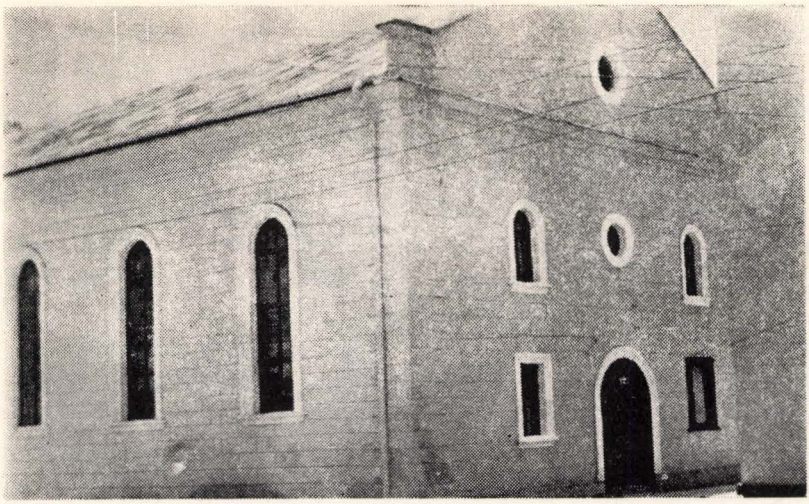
Magyarláposon rábénu Móse Dávid Teitelbaum elé került, aki a megtört vándort így fogadta: „Reb Joszéf, már elég volt!" Ettől kezdve, mint a rabbi gábéja működött, később mint melámed, de mint rabbi, már nem volt hajlandó állást vállalni.

Ebbe a fejezetbe tartozik ráv Israel Berger, akinek művei a jeruzsálemi Egyetemi Könyvtárban is megtalálhatók. Magyarláposon született, később buzăui, majd bukaresti rabbi lett. A chászidizmusról írt könyvével és a nagy rabbik életéről szóló művével vált híressé.

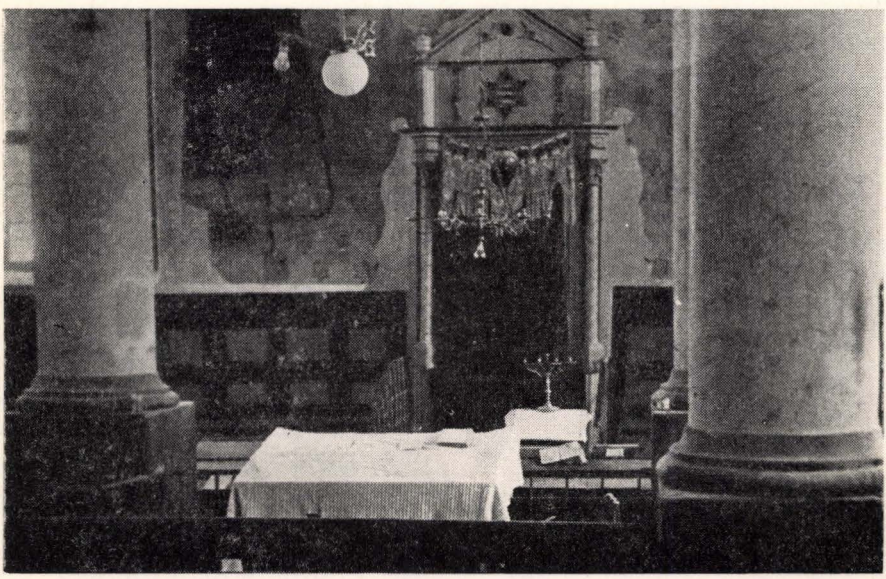
Öccsét, rabbi Maier Bergert, apja, a magyarláposi hitközség egyik alapítója, r. Izsák S. Berger, fiatal korában a Szentföldre küldte. Cfáton mint rabbi működött és „Imré Jiszráel" címen, 1912-ben orvosságokról és szgeleszokról adott ki könyvet.

A MAGYARLÁPOSI HITKÖZSÉG ÉS INTÉZMÉNYEI

1820-ban megalakult a hitközség — tíz taggal. A hitközség első elnöke Hirsch Ignác nagybirtokos volt, aki az egész környéken előkelő személyiségnek számított. Simon Leopold és Berger Izsák szintén földbirtokosok voltak. Az elöljáróság tagjai — Hirschen kívül — Fuchs Eisik és Mátyás Móse voltak. Salamon Zálmen, Stössel Áb-

A magyarláposi templom (épült 1885-ben)

A magyarláposi templom frigyszekrénye

rahám és Léb Nátán voltak az alapító tagok.

Eleinte ideiglenes imaházban tartották az istentiszteleteket. 1885-ben, amikor a hitközség már 80 családot, illetve 400–500 lelket számlált, lebontották az ideiglenes imaházat és helyébe a Hirsch Ignác alapítványából a ma is fennálló nagy és impozáns templomot építettek.

Erre az időre esik Friedländer Dávid hitközségi elnök működése. Magyarország ezeréves jubileuma idején, 1896-ban a Budapesten kiadott „Magyar Zsidók a Milléniumon" emlékalbumban, az akkori idők szellemében méltatják tevékenységét. A túloldalon közöljük az emlékalbumból Friedländer Dávid rövid életrajzának lenyomatát és fényképét.

A tagok többsége kézművességből élt, de általában mindnyájan foglalkoztak földműveléssel is.

A környező falvakban:

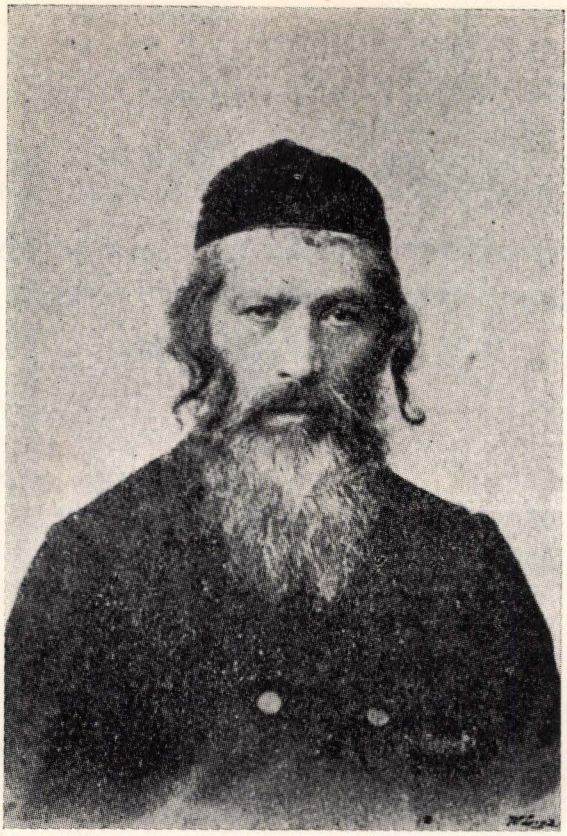
Oláhlápos	Rohi
Domokos	Pojana
Tőkés	Bojérfalva
Felsőszőcs	Láposdebrek
Alsószőcs	Sztojka
Rogoz	Macskamező
Kupsafalva	Karaújfalva
Libaton	Kohóvölgy
Nemesbudafalva	Erzsébetbánya

mindenütt lakott néhány zsidó család, melyek szervezetileg a magyarláposi ortodox hitközséghez tartoztak.

A fejlődés során a három nagyobb falu — Oláhlápos, Domokos és Felsőszőcs — templomot és rituális fürdőt épített magának és külön-külön saktert alkalmazott. A rabbi és az anyakönyvvezetés azonban közös maradt.

Oláhlápos hitközsége *egyetlen* családot alkotott. Szegről-végre mind rokonok voltak. A templom és a rituális fürdő reb Gedálje házában volt. A sakter, reb Jicchák Kaufmann, a veje volt. Ezért, reggeli ima után, mind hétköznap, mind pedig szombaton, természetesnek találták, hogy mindenki reb Gedálje imaháza mellett lévő szobájában, az ő vendégeként fogyassza el reggelijét. Ez a vendéglátó ház nyitva állott — díjtalan szálloda és vendéglőként — minden átutazó szegény, vagy gazdag zsidónak. Ezt a nemes hagyományt veje, Dub Jantel, majd ez utóbbi Samu nevű fia is folytatta.

A XIX. század végéig — amikoris Magyarlápos összlakossága alig haladta meg a 2000 lelket — a hitközség és annak intézményei részben a vidéken lakó, jómódú és gazdaságilag megalapozott, főleg földműveléssel foglalkozó zsidók komoly támogatása révén tartották fenn magukat. Ha feltesszük a kérdést, hogy ilyen aránylag kis községben, hogyan tarthatta fenn magát ily komoly hitközség, még akkor is nehéz kérdés előtt állunk, ha tudjuk, hogy Magyarláposon sokan fordultak meg a postán, a

FRIEDLÄNDER DÁVID

Magyar-Láposon,

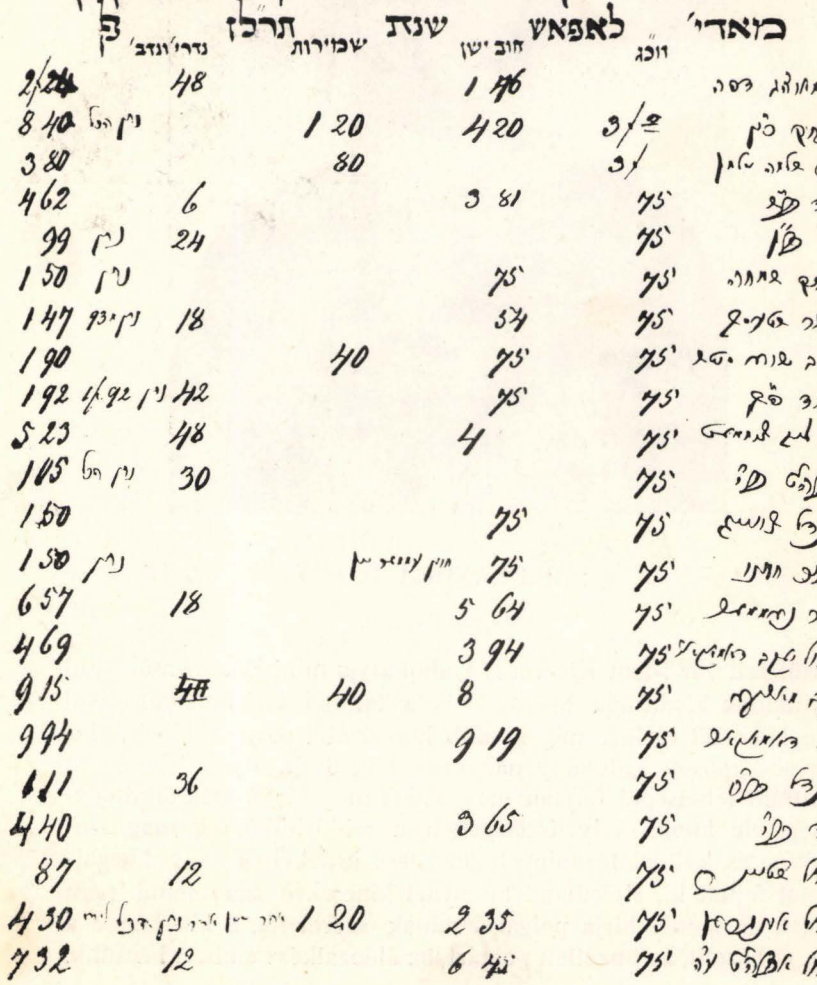
született 1833-ban Kis-Várdán, ahol atyja mint főrabbi működött s akinek kívánsága szerint ő is a talmud tanulmányozásával foglalkozott eleinte, mig később kereskedői pályára lépett, Magyar-Láposon a dohány nagyárudát vette át. Tiszta jelleme és kitünő tehetségei folytán nemsokára megválasztották őt hitközségi elnöknek, mely tisztségében a zsidó hitközség magyarositása és kulturintézmények létesitése érdekében nagy buzgalmat fejtett ki. Friedländer anyagi kincsekre szert tenni nem birt, de igenis birja polgártársainak szeretetét, a kik benne a a jó hazafit, az önzetlen polgárt, az áldozatkész embert becsülik.

postatakarékpénztárban, az adóhivatalban és a járásbíróságon, valamint a jelentékeny forgalmú vásárokon. Mindez nyilván hozzájárult a hitközség növekedéséhez.

Magyarlápos hitközségének számos tagja volt talmudtudós. Ezek komoly befolyást gyakoroltak a hitközség életére.

A Chevra Kadisa

Rabbi Dávid Jehuda Pollák, a Chátám Szofér egyik legnevezete-

A magyarláposi Chevra Kadisa pénztárkönyvi kivonata 1877-ből

sebb tanítványának, a bonyhádi főrabbi fia, mint ráv Áscher Stösselnek a veje került a messzi Dunántúlról a Kárpátok tövébe. Ő szervezte meg a Chevra Kadisát, melynek halála napjáig vezetője volt. Fennmaradt és Izráelben van a könyv, melyet a Chevra részére vezetett. Ezen feljegyzések között, 1873-ban ezt írja önmagáról: „Én, aki ezen minhágokat leírom, Dávid Léb Pollák, immár több mint 30 éve szolgája vagyok a Szentélynek, L'orech jámim . . ." — ameddig Isten éltet. Eszerint a Chevra Kadisa már az 1848-as szabadságharc előtt is működött, sőt egyik legkomolyabb tényezője volt a láposi zsidóság életének. Nemcsak temetéssel foglalkozott, hanem betegek ápolásával, szegénysorsú zsidók anyagi támogatásával, részükre orvosi kezelés megszerzésével, gyógyszerrel való ellátásukkal.

Rabbi D. J. Pollák chevra-könyvében megemlékezik azokról is, akik nem teljesítették kötelességüket, pl. a halottnál való virrasztást, beteglátogatást, vagy egyebet illetően. Évtizedek hosszú során át, elhúnytáig vezette odaadással, lelkiismeretesen a Chevra ügyeit, megtartva minden ádár hó hetedikén — Móse rábénu elhalálozásának napján — a hagyományos közgyűlés pénzügyi beszámolóját is. Az előbbi oldalon látható magyarláposi Chevra Kadisa 1877. évi pénzügyi kimutatása megőrizte a pozsonyi, dunaszerdahelyi és más áskenáz beállítottságú hitközségek szokásait és igyekezett összeegyeztetni azokat a Báál Sém Tov chászidikus tanaival.

Berkovits Mendel
a Chevra Kadisa gábeja

Halála után, 1910-ben, Berkovits Mendel lett a Chevra elöljárója, aki 1930-ig töltötte be ezt a tisztséget. Utána Mátyás Matesz következett, körülbelül 1937-ig. Őt Pollák Vilmos követte, a Chevra-alapító unokája, aki a deportálásig működött nagyapja szellemében.

A Chevra Kadisa másodgondnoka egyideig Idel Adolf volt, utána Grünstein Jakab következett.

Itt kell megemlékeznünk az Edrich (Katene) családról, mely három emberöltőn át töltötte be a Chevra Kadisa sámeszi állását.

Mátyás Matesz,
a Chevra Kadisa gábeja

A rituális fürdő

Bizonyosra vesszük, hogy már a hitközség alapítása idején gondoskodtak ideiglenes rituális fürdőről. 1905-ben azonban — Fuchs Jakab elnöksége és Loger József gondnoksága idején — megépítették a messze környék legfényűzőbb rituális fürdőjét.

Ez a gőz- és kádfürdő, csempés falakkal, fehér zománcozott, süllyesztett kádakkal, egész a rezsimváltozásig (1918-ig) fényűzően szolgálta a hitközséget és az egész községet. Minthogy berendezését a forradalom idején elhurcolták, másodszor már nem tellett ugyanolyan fényűzésre, de a fürdő, melyet a hitközség állandó ráfizetéssel tartott fenn, a mai napig Magyarlápos egyetlen közfürdője, melyet a lakosság napjainkban is használ és élvez.

Annakidején gőzsípja az üzletzárás, illetve a szombati és ünnepi gyertyagyújtás idejét is jelezte a híveknek.

A Talmud-Tóra

Annak ellenére, hogy a Talmud-Tórának öt helyiségből álló épület állott rendelkezésére, ezt az épületet nem használták iskola céljaira, hanem csak a saktereknek juttattak benne lakást, egész az első világháború végéig. Mégsem hanyagolták el a gyermekek zsidó nevelését, hanem a főrabbi és a helyi, talmudban járatos hitközségi ta-

Markovits Lajos
a Talmud-Tóra főgondnoka

Grünstein Sulem
hitközségi elnök

Rosenfeld Ármin
hitközségi elnök

gok felügyelete alatt, magán-chéderek működtek, ahol melámedok, szerte az egész helységben, oktatták és nevelték a gyermekeket, a hagyományos zsidó vallásos szellemben, kiváló tanítványokat szolgáltatva a már említett jesiváknak. Ebben a korszakban a Talmud-Tóra csak a szegénysorsú tanítványok tandíját fizette.

Az első világháborút követően, Markovits Lajos és Deutsch Pál kezdeményezésére és vezetésével, a Talmud-Tóra már rendszeresen, tanrend alapján működött. Eleinte idegen városokból hozattak melámedeket, majd pedig állandóan alkalmazott minőségben, Loger Chájim és Weisz József nagyképzettségű talmudisták tanítottak.

A hitközségi élet legvirágzóbb korszaka a XX. század eleje volt.

A XX. század elején elkezdődött fellendülésnek részben általános okai voltak, hiszen ez a fellendülés országosnak volt tekinthető, részben pedig személyiek. Személy szerint megemlítendő ezzel kapcsolatban Loger József, aki mind szervezőképessége, mind pedig a főrabbival való kitűnő kapcsolatai folytán, többször volt hitközségi elnök. Ha rövid időre felváltották, idő múltával rátermettsége folytán ismét az elnöki székbe került.

Követték ebben a méltóságban Joél Israél, Markovits Mihály, Rosenfeld Ármin, Grünstein Sulem, Karl Lázár, Biener Baruch, dr. Salamon Miksa és Mátyás Berti.

Ez utóbbi, még ha nem is volt hivatalosan megválasztva, viselte

Magyarlápos izraelita hadviseltjei

Moskovits Salamon Lipót
Ob és Károly cs. k.
Markovits Móric
Doppelt Bence
Áron József
Idel Adolf
n. Waldmann Gerő
75%-os **H. R.**
Áron Dávid
Appel Alter
Adler Samu
Biener Bernát
Biener Jakab
Burger József
Dr. Biró Samu
Zweig Adolf
Deutsch Elek
Fuchs Károly
Grünstein Jakab
Dr. Harnik Lajos
Hubert Lajos
Karl Lázár
Karl Lajos
Kaufmann Jenő
Lax Leopold
Lippner Áron
Lázár József
Loger Mihály
Berkovits Samu
Weiss József
Weinberger Adolf
Taller Márkusz
Simon Samu
Feintuch Izsák
Klein I.
Berko Simon
Edelstein Dávid
Pollák Hermann
Markovits Izsák
Markovits Lajos
Mittelmann N.
Markovits Lajos
Moskovits Akiba
Moskovits József
Mandel Hermann
Marmor Ábrahám
Moskovits Lipót
Mátyás Bertalan
Markovits Hermann
Henzer Mihály
Nemes Izsák
Pollák Vilmos
Rosenfeld Ármin
Schächter Bernát
Stein Mátyás
Sajovits Izsák
Simon Mendel
Sauber Hermann
Sauber Ignác
n. Gerő Mihály
n. Halpert Hermann
n. Indig József
n. Berkovits Izrael
n. Simon Jakab
n. Pollák Mór
Simon Samu (Macskamező)

Hősi halottak:

Moskovits Ábrahám
Markovits Áron
Dávid Hermann
Fürst Miklós hadgy
Ábrahám Izsák
Fisch Hermann
Biener Mór
Weinberger N.
Mendelsohn Mendel
(Tőkés)
Jakab Hermann
(Tőkés)

MAGYARLÁPOS

Áron Dávid

n. Áron Ábrahám

Bernát Ferenc

Biener Bernát

Dr. Biró Samu

n. Edrich Károly

Goldstein József

Henzel Mihály

Kárl Lajos

Markovits Herm.

Mátyás Bertalan

Appel Ábrahám

Nemes Izsák

Rosenfeld Ármin

Schächter Bernát

Markovits Izsák

A magyarláposi hadbavonultak egy részének fényképei

MAGYARLÁPOS

APPEL ÁBRAHÁM, Magyarlápos, asztalos. Bevonult 1914 aug. 1-én a 66. k. gy.-e.-hez. Leszerelt 1916 novemberben. Az orosz harctéren mint csatár küzdött, kétszer fejlövés és balkéz, majd mellroncsolás következtében mint 92%-os hadirokkant leszerelt. Kitüntetve: Károly cs. k., Seb. érem ig. a. Rendf.: gyalogos.

ÁRON ÁBRAHÁM, tengerész, a Fekete-tengeren *hősi halált halt* 1917-ben. Eltemetve Turnu-Severinben. Rendf.: őrmester.

ÁRON DÁVID, Magyarlápos, lókereskedő. Bevonult 1916-ban a 66. gy.-e.-hez. Leszerelt 1918 nov.-ben. Az orosz harctéren mint csatár küzdött és megsebesült. Hadirokkant. Rendf.: gyalogos.

BERNÁT FERENC, Magyarlápos, mészáros. Bevonult 1917 márc. 10-én a 63. k. gy.-e.-hez. Leszerelt 1918 novemberben. Olasz harctéren csapatnál az élelmiszerutánpótláshoz volt beosztva, majd áthelyezték a 72. k. gy.-e.-hez, Nagyszebenbe az élelmezési raktárhoz. Rendfokozata: gyalogos.

BIENER BERNÁT, Magyarlápos, kereskedő. Bevonult 1917-ben a 23. vadász zlj.-hoz Leszerelt 1918 novemberben. A szerb harctéren hadtápnál volt az élelmezésnél. Rendf.: vadász.

DR. BIRÓ SAMU, Magyarlápos, ügyvéd. Bevonult 1914 aug. 1-én a 32. népf. h. gy.-e.-hez. Leszerelt 1919 okt. végén. A szerb harctéren volt, mint csapattiszt — szakaszparancsnok —, ahol fogságba került; 62 hónapig ette a fogság keserű kenyerét. Rangja: t. hadnagy.

n. EDRICH KÁROLY, Magyarlápos, kereskedő. Bevonult 1914 aug. 1-én a 32. h. gy.-e.-hez. Leszerelt 1921-ben. Orosz harctéren volt csatár és egészségügyi szolgálatos, ahol fogságba került. Négy évet töltött orosz fogságban. A harctéren szerzett szívbajában meghalt. Rendf.: gyalogos.

GOLDSTEIN JÓZSEF, Magyarlápos, tímármester. Bevonult 1912-ben a 85. k. gy.-e.-hez. Leszerelt 1920-ban. Orosz és olasz harctéren volt, ahol két izben karlövést szenvedett, majd olasz fogságba került, ahol két évig volt. Kitüntetve: Ob., Károly cs. k. ig. a. Rendf.: szakaszvezető.

HENZEL MIHÁLY, Magyarlápos férfiszabó. Bevonult 1914 aug. 1-én a 63. k. gy.-e.-hez. Leszerelt 1918 okt. végén. Áth. a 12. árkád zlj.-hoz. Az orosz és olasz fronton, mint csatár küzdött, ahol kezén és nyakán lövéstől megsebesült. Kitüntetve: Károly cs. k., Vas é. k. a v. é. sz. ig. a. Rendf.: szakaszv.

KARL LAJOS, Magyarlápos, kereskedő. Bevonult 1915 júliusában a 63. k. gy.-e.-hez. Leszerelt 1918 decemberben. Orosz, olasz és francia harctéren volt műszaki századnál, csapatnál. Kitüntetve: Károly cs. k., kétszer *Ob* ig. a. Rendf.: őrmester.

MARKOVITS HERMANN, Magyarlápos, kereskedő. Bevonult 1914 aug. 1-én a 32. h. gy.-e.-hez. Leszerelt 1918 okt. végén. Orosz harctéren, mint csatár küzdött, majd fogságba került, ahol 32 hónapot töltött. Kitüntetve: Károly cs. k., O_2, *Ob* ig. a. 1918 novembertől 1919 áprilisig a székely hadosztályban harcolt. Rendf.: szakaszvezető.

MARKOVITS (CHAJIM ICIG) IZSÁK, Magyarlápos. Bevonult 1915-ben a 85. gy.-e.-hez. Leszerelt 1918 október végén. Áthelyezve a 77. gy.-e.-hez. Orosz harctéren teljesítet eg.-ügyi szolgálatot. Károly cs. k. ig. a. Rendf.: tizedes.

MÁTYÁS BERTALAN, Magyarlápos, kereskedő, hitk. elnök. Bevonult 1916 május 29-én a 63. k. gy.-e.-hez. Leszerelt 1918 dec. 9-én. Orosz és román harctéren volt, mint csatár, közben áthelyezték a 103. k. gy.-e.-hez. Kitüntetve: Károly cs. k. foly. Rendf.: gyalogos.

NEMES IZSÁK, Magyarlápos, mészáros. Bevonult 1915-ben a 85. k. gy.-e.-hez. Leszerelt 1918 okt. végén. Fegyveres őrszolgálatot teljesített, közben áthelyezték a 12. h. gy.-e.-hez. Háboruban szerzett betegsége következtében elbocsátották. Százaléknélküli hadirokkant. Rendfokozata: gyalogos.

ROSENFELD ÁRMIN, Magyarlápos, kereskedő. Bevonult 1914 aug. 1-én a 63. k. gy.-e.-hez. Leszerelt 1918 novemberben. Az orosz harctéren egészségügyi szolgálatot teljesített. Rendfokozata: őrmester.

SCHÄCHTER BERNÁT, Magyarlápos, m.-tisztviselő. Bevonult 1915 okt. 15-én a 32. népf. gy.-e.-hez. Leszerelt 1918 nov. 3-án. Orosz és olasz harctéren volt csatár és távirász, ahol légnyomást és gázmérgezést szenvedett. Kitüntetve: Károly cs. k., *Ob* igazolva, O_2 kétszer ig .a. Rendf.: gyalogos.

NAGYILONDA

FRIEDMANN DEZSŐ, Nagyilonda, kereskedő. Bevonult 1915-ben a 63. gy.-e.-hez. Leszerelt 1918 nov. Orosz harctéren teljesített arcvonalszolgálatot. Áth. a 103. gy.-e.-hez. Megsebesült. Károly cs. k. ig. a. Rendf.: gyalogos.

JEREMIÁS IGNÁC, Nagyilonda, kereskedő. Hitk. elnök. Bevonult 1915 febr. a 32. h. gy.-e.-hez. Leszerelt 1918 nov. Csapatszolgálatot teljesített. Rendf.: gyalogos.

15

A magyarlápos hadbavonultak egy részének rövid biográfiája

Biener Baruch és Mátyás Berti hitközségi elnökök

a hitközség minden gondját. Gyermektelen ember lévén, minden idejét a közügyeknek áldozta.

A hitközség jegyzője és ellenőre rövid ideig Pollák Vilmos volt, kit Sauber Hermann váltott fel. Ezt a tisztséget egész a deportálásig komoly hozzáértéssel és odaadással töltötte be.

A Hegedűs Márton szerkesztésében megjelent „Aranyalbum" szerint, az első világháború idején a hitközség 120 hadbavonult tagot számlált. Ebből tizen estek el a fronton. Pontatlansága ellenére, közöljük az Aranyalbum Magyarláposra vonatkozó részét.

Az első világháború után, mint országszerte, úgy Magyarláposon is, a forradalom nagyrészt abból állott, hogy a környező falvak lakossága mindenütt kirabolta a védtelen zsidókat.

A forradalmat megelőző időkig a békés és munkaszerető zsidóság kivette részét a földművelésből, iparból és kereskedelemből, valamint mindezek fejlesztéséből, illetve felvirágoztatásából. Ezenkívül mintaképei voltak a hűséges állampolgárnak, aki a nemzetiségi vidékeken is terjeszti az állam nyelvét és kultúráját.

Az 1918-as rezsimváltozás első napjaiban már megkezdődött a zsidóság kiűzése a környező falvakból, valamint kirablásuk. Ennek esett áldozatul Grünstein Jenő alsószőcsi cséplőgéptulajdonos, akit kegyetlenül legyilkoltak.

Ezáltal a hitközségre egészen új feladatok hárultak. A falvakból kiűzött, mindenüktől megfosztott zsidók beáramlottak Magyarláposra. Nemcsak mindattól megfosztva, amit őseik és maguk verejtékes munkával szereztek, de megélhetés nélkül is. Csak nagy nyomorukat hozhatták magukkal és a magyarláposi hitközség szociális segítségére szorultak. Ez a folyamat a hitközség szociális munkáját helyezte előtérbe.

MAGYARLÁPOS SZOCIÁLIS EGYESÜLETEI ÉS INTÉZMÉNYEI

Szociális egyesület, mint bejegyzett jogi személy, nem volt Magyarláposon. De nem akadt talán még egy helység az egész országban, ahol annyian részesültek társadalmi támogatásban, mint itt. A több, mint ezer lelket számláló hitközség tagjainak körülbelül kétharmada szociális eset volt. Mind a különböző, magánkezde-

Henzel Mihály
a Poálé Cedek elnöke

ményezésen alapuló és magánemberek által vezetett intézményektől kapott segélyből éltek.

Gemilát Cheszed

Ilyen magánegyesület volt a Dávid Mihály (Chájim Móse Jankels) által alapított és vezetett Gemilát Cheszed intézménye. Nem volt alapszabálya, mint magánegyesület működött, felülmúlva minden várakozást. A harmincas évek gazdasági válsága erősen megrendítette a kisegzisztenciák helyzetét. Ezért főleg a tőkehiányban szenvedő kiskereskedőn kívántak segíteni. Chájim M. Jankelsnek volt köszönhető, hogy a kiskereskedők kiválthatták utánvéttel érkezett csomagjaikat, hogy nem óvatolták váltóikat, hogy forgótőke nélkül fennmaradhattak a gazdasági válság közepette.

Ezt úgy érte el, hogy naponta végigjárta a kereskedőket és az iparosokat és ha talált náluk olyan pénzt, melyre aznap nem volt szükségük, menten kölcsönkérte és tovább adta azoknak, akiknek meghatározott időre halaszthatatlan szükségük volt rá. Ha jobbmódú vendég érkezett a faluba néhány napra, első látogatója Chájim volt, hogy ottartózkodásának idejére megkaphassa a nála található pénzt.

Ez a tisztán és kizárólag bizalmon, szereteten és megbecsülésen, no meg becsületességen alapuló forgótőke-rendszer tökéletesen bevált. A visszafizetés határidejét mindig pontosan betartották, minden külső kényszer nélkül. Tisztességből.

Poálé Cedek

A magyarláposi Poálé Cedek főfeladata volt a kisiparosokat, illetve rászorultakat kamatmentes kölcsönnel támogatni.

A Poálé Cedek iparosegylet Zweig Ábrahám és Henzel Mihály vezetésével működött. A szerény tagdíjakon kívül templomi felajánlásokból tartották fenn magukat. Igyekeztek úgy segíteni, hogy az arra rászoruló ne érezhesse magát megalázva.

Jótékonycélú Nőegylet

A legaktívabb szociális egyesület talán a Nőegylet volt. A mindenkori elnöknő és pénztárosnő, Gross Áháronné — Teitelbaum Beilcsu, a főrabbi felesége volt.

Két nő hetenként fáradhatatlanul végigjárta a hitközség tagjait. Készpénzt és természetbeli adományokat gyűjtöttek. Mindenki, aki csak tehette, nemhogy nem utasította el őket, hanem lehetőségén felül vett részt az adakozásban.

A Nőegyletéhez hasonló tevékenységet fejtett ki Markovits Lajos. Mindent elkövetett, hogy szegény ember ne nélkülözzön, ne maradjon szombaton hús nélkül, télen tüzelőfa nélkül. Ezenkívül állandóan akadtak alkalmi gyűjtők, mint Pollák Vilmos, Mátyás Berti, vagy Dávid Mihály.

Mindezen hivatalos, vagy nemhivatalos intézmények a magyarláposi rászorultakon igyekeztek elsősorban segíteni. Hisz voltak idők, amikor, mint a rezsimváltozás után közvetlenül, a körülbelül ezer lelket számláló hitközségnek közel kétharmada szociális eset volt. Mégsem próbált a hitközség vezetősége külső tényezőkhöz fordulni segítségért, mert a feladatot a magáénak érezte.

Ujból — gazdaságilag is — nehéz napok virradtak a közösségre az 1927-es zsidóüldözések után. Noha a pogromok maguk még 1930-ban sem értek el Magyarláposra, de gazdasági kihatásuk annál inkább. A kisegzisztenciák javarésze kenyértelenül maradt és a fentemlített munka nélkülözhetetlenné vált.

A saját hitközségen belül kifejtendő munkán kívül nem felejtkeztek meg a többi zsidó testvérekről sem. A gazdasági helyzet sivársága, az általános zsidó nyomor nem kerülte el, sőt egyformán sújtotta a szomszédos megyének, Máramarosnak a zsidóságát is. A földhözragadt szegény, a legnehezebb fizikai munkát is örömmel vállaló máramarosi zsidókat még keményebben sújtotta a gazdasági helyzet. Sokgyermekes családapák még a mindennapi málékenyeret sem tudták előteremteni családjuk részére és vándorbotot kényszerültek ragadni. Koldusbottal és sovány tarisznyával, hegyen, völgyön, erdőn átvágva kerültek Magyarláposra. Ősi zsidó hagyománynak tettek eleget Magyarláposon, amikor tárt karokkal fogadták őket. Három szobából álló, ágyneművel, felszereléssel ellátott hálóhelyiség, „slajfstibl" állott rendelkezésükre és gondoskodtak ellátásukról is. Ebből a munkából még a legszegényebb lakos is kivette a részét. Egyetlen átutazó zsidó sem távozott a községből étlen-szomjan. Ellátásban részesültek. Szombaton pedig megkülönböztetett formában. Utravalóul egy kis pénzzel a zsebükben mentek tovább — rendszerint koldulni.

Amint vázoltuk, egyes korokban a zsidóság túlnyomó része igen nehéz anyagi körülmények között élt. Ennek ellenére kivette részét az ipari, mezőgazdasági és kulturális fejlődésből és egyesek gazdaságilag is, társadalmilag is kiváló helyzetbe jutottak.

A századfordulóig a kereskedelem jelentékeny részben örmény kézen volt. Ipar pedig egyáltalán nem, vagy csak kezdetleges állapotban létezett. Az akkor országosan kezdődő fellendülésből a magyarláposi zsidóság is kivette a maga becsületes részét.

Először a kereskedelem lendült fel, azt követően pedig az ipar.

Pollák Károly üveg- és bőrkereskedést nyitott. Ugyancsak Pollákék nyitottak modern, sörtöltő nagyraktárt.

Paneth Lipót vasáruüzletet, Joél Izráel szesznagykereskedést, Grünstein Jakab már szalmakalap üzemet nyitott. Karl, Noé és Berkovits (három sógor) fűszer- és vasnagykereskedést alapított, mely később Karl Mihály Fiai néven, Karl Lázár vezetésével, a vidék legnagyobb üzlete lett.

Fuchs Jakab modern textilüzletet nyitott, Roth Ignác és Fuchs Hermann szintén.

S.L. Teitelbaum modern könyvnyomdát alapított, melyet később Rosenfeld Ármin vett át.

Berkovits Mendel és a két Markovits Izráel nagy nyersbőrgyűjtő raktárt létesített, mely négy szomszédos vármegyéből gyűjtötte össze a nyers- és vadbőrt. Ennek vezetését a háború után Markovits Izsák vette át és a dési Bernád Dezsővel társulva, Erdély egyik legnagyobb nyersbőr üzletévé fejlesztette.

A kereskedelem fejlődését nyomon követte az iparé. A kisipar főleg a zsidók kezdeményező erejével lendült fel. Zsidó timár, szűcs, bádogos, órás, ezüst- és aranyműves műhelyek létesültek. Természetesen azokat az iparokat, melyekben még a középkorban is működhettek, továbbra is űzték, így a szabó- és cipészmesterséget. Az idők folyamán kovács, kőműves, kerék- és kocsigyártó műhelyeket is létesítettek. Mindezzel döntő mértékben járultak hozzá a község fejlesztéséhez.

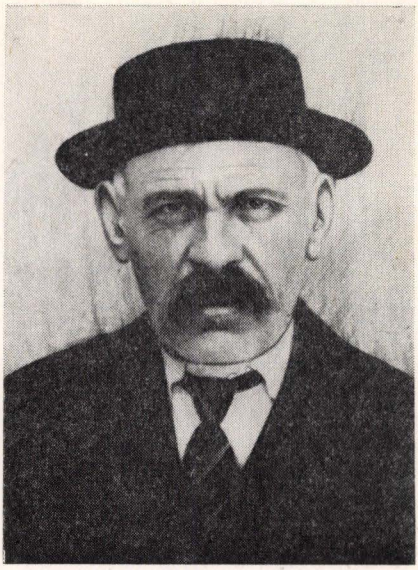
Három pénzintézetet is létesítettek ezidőben a zsidók Magyarláposon.

A Hitelbankot dr. Erdélyi Dávid és Markovits Hermann vezették, míg a Kereskedelmi Bankot Karl Mihály, Bura Salamon és Deutsch Pál. Mindkét bank megszünt az első világháború végén. A harmadik, a Magyarláposi Önsegélyző Egylet, Fuchs Jakab és Berkovits Mendel vezetésével, a harmincas évek végéig működött.

Mindhárom bank sok kisember-

Grossmann Jakab
macskamezei körjegyző

Weinberger Ábrahám
kisdebreki körjegyző

nek nyújtott segítséget, kereszténynek, zsidónak egyaránt. Kereskedelmi, ipari, mezőgazdasági hiteleket folyósítottak.

Az első világháború után, a folyton ismétlődő krízisek ellenére, még volt néhány komoly zsidó kezdeményezés:

Markovits Mihály megvette és újjáépítette gróf Eszterházy gőzmalmát. Biener Leopold és fiai szeszesital nagykereskedést, Rosenfeld Ármin fűszer- és vasnagykereskedést, míg Grünstein Sulem „Dermata"-cipőüzletet nyitott.

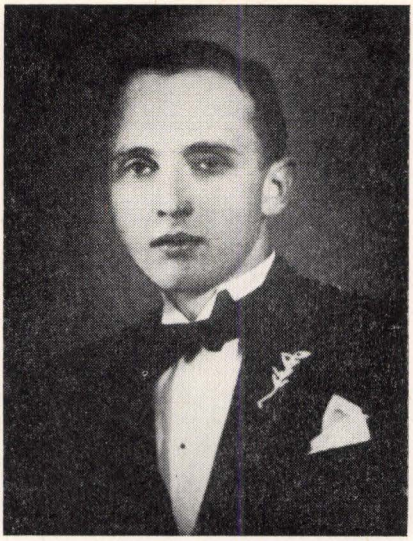
A zsidók a politikai életben is képviselve voltak. 1918 előtt, tehát még a magyar érában, Fuchs Jakab és Berkovits Mendel a községtanács tagjaiként szerepeltek, egyaránt szem előtt tartva a zsidó és a keresztény lakosok érdekeit.

Az új román éra alatt váltakoztak a városi tanácsban Markovits Mihály, dr. Bíró Samu, Karl Lázár és Idel Adolf, szintén a közösség javát szolgálva.

A zsidóság mind a magyar impérium, mind pedig a román impérium alatt, túlnyomó részében a kormánypárt mellett szavazott, mindaddig, amíg meg nem alakult a Zsidó Párt, mely magához vonzotta a zsidó szavazókat.

★

Lévén Magyarlápos annakidején nemzetiségi vidék Nagy-Magyarországon, a zsidókat úgy tekintették a hatóságok, mint akik a magyarság arányszámát javítják és

Dr. Salamon Miksa orvos hitközségi elnök

Dr. Steinfeld Dezső oláhláposi körorvos

érdekeit képviselik a nemzetiségekkel szemben. Ez a magyarázata annak, hogy az első világháború végéig a magyar impérium a magyarláposi járásban kivétel nélkül csupa vallásos érzelmű zsidó körjegyzőre bízta az államigazgatást.

Név szerint: Oláhláposon Márk József, Felsőszőcsön Schwartz Áron, Domokoson Nussbächer Jenő, Rohin Márk Móric, Macskamezőn Grossmann Jakab, Kisdebreken Weinberger Ábrahám, Kupsafalván Idel Viktor, Korulyfalván Landau Mór; a magyarláposi főjegyző helyettese és anyakönyvvezető Weinstock Ignác volt.

Ha Szabó Gusztáv, a magyar dzsentri főszolgabíró szükségét látta annak, hogy jegyzői értekezletet hívjon egybe, úgy kénytelen volt a szokásos bankettet Léni néni kóser vendéglőjében megrendezni, mert az összes körjegyzők, mint vallásos zsidók, csak kóser kosztot voltak hajlandók fogyasztani.

Magyarlápos postamestere huszonöt éven át Reich József volt. A végrehajtó Herskovits Andor.

A közjegyző állandó helyettese is, Blau József, talmudtudós zsidó volt. Ő az állami iskolákban, mint hitoktató is működött. (Később Amerikába vándorolt ki, ahol haláláig mint rabbi fejtett ki tevékenységet.)

A körjegyzők közül Márk Móric, Grossmann Jakab és Weinberger Ábrahám a román impériumban is megtartották pozíciójukat, egészen nyugdíjazásukig.

A községben négy zsidó ügyvéd

működött. Köztük Bíró Samu, aki szépen dekorált tiszt is volt még az első világháborúból, Dr. Erdélyi Dávid, aki *Ciblesalja* címen hetilapot adott ki, dr. Harnik Lipót, aki a két világháború között került Láposra. Onnan is deportálták feleségével együtt. Fia és leánya, mindketten gyógyszerészek. Iván Belgiumban, Lili pedig Romániában él.

A zsidók az egészségügy terén is méltón voltak képviselve. Magyarláposon rajongtak dr. Salamon Miksáért, aki ott magánpraxist folytatott, de mint ember és mint orvos, egyaránt kiérdemelte a közmegbecsülést. Többízben volt hitközségi elnök. Dr. Steinfeld Dezső Oláhláposon volt körorvos. Felesége és gyermekei a deportálásban pusztultak el. Ő mint nyugdíjas, Désen él.

1923-ban, amikor az első világháború okozta katasztrófa hatásai csökkenőben voltak, a hitközségben 170 család volt. Ez körülbelül 900 léleknek felel meg. Ekkor a 170 családból 150 volt adófizető.

A családok foglalkozásbeli megoszlása az országos átlaghoz hasonlított.

A MAGYARLÁPOSI CIONISTA SZERVEZET MŰKÖDÉSE

1918-ban Nagy-Magyarország területéből részesedtek az utódállamok. Igy területekhez jutott Románia, az akkori Szerb-Horvát-Szlovén köztársaság, Ausztria (elvben Olaszország is) és Csehszlovákia. Az egykori Magyarország örült, ha minél több zsidó vallotta magát magyarnak, mert a nemzetiségek arányszáma igen magas volt és ezt az arányszámot azzal kívánták megjavítani, hogy nem ismerték el a zsidók nemzetiségi mivoltát, hanem nyomást gyakoroltak, hogy a zsidók izraelita vallásúaknak, magyar anyanyelvűeknek és magyar nemzetiségűeknek vallják magukat. Ez elég könnyen ment, mert a magyarországi zsidók — Magyarláposon éppúgy, mint Zsolnán vagy Szabadkán — igen gyorsan tagolódtak bele a magyar nyelvbe, műveltségbe és kultúrkörbe.

Anélkül, hogy ezt a kérdést tovább taglalnók, megállapíthatjuk, hogy az összes utódállamok ezzel szemben arra az álláspontra helyezkedtek, hogy teljességében lehetetlen a magyar kultúrán felnőtt zsidóságot hirtelen román, szerb, vagy tót nemzetiségűnek deklarálni. Viszont nem akarták, hogy számukkal a magyar statisztikát gyarapítsák. Közbenső megoldást kerestek. A Balfour-deklaráció, mely először ismerte el hivatalosan a zsidóság nemzeti törekvéseit, hozzájárult az asszimilációs folyamat fékezéséhez. Ezért az utódállamok mind kiálltak a cionizmus gondolata mellett és igye-

Kárl Mihály
a cionista helyicsoport első elnöke

keztek azt népszerűsíteni. Ezáltal sikeresen csökkentették a magyarsághoz számított zsidók számarányát. Ez Magyarláposon is nagyjelentőségű volt.

1918-ban — a nagyérdemű Weissburg Chájim vezetésével és elgondolásai szerint — megalakult az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség. Magyarlápos is elküldte delegációját az 1920-ban Kolozsváron tartott alakuló ülésre, noha Teitelbaum főrabbi élesen tiltakozott. A delegátusok Karl Mihály és Márk Móric voltak.

Megalakult a magyarláposi helyicsoport. A fiatalság vezetői, Mátyás Berti, Pollák Miksa és Mátyás Sosanna nagy kulturális tevékenységet fejtettek ki cionista szellemben, a főrabbi határozott ellenkezésével dacolva.

Az idősebbek politikai téren működtek. A hitközségi választásokon kibuktatták a rabbiságnak a cionizmussal szembenálló híveit. Cionista vezetőséget választottak. Joél Izráel elnök, Karl Mihály gondnok lett. Ezek a torzsalkodások odáig fajultak, hogy a cionista szülők kivették gyermekeiket az újonnan alakult Talmud-Tórából és a Sajovits-ház egyik szárnyában külön cionista chédert nyitottak. Ebben tanítónak a fiatal Jeremiás Józsefet vették fel.

Szombatonként a templomban csak folytatódott az ellentét. A főrabbi megtiltotta az előimádkozónak, hogy a tórához felhívottaktól adományokat fogadjon el a szokásos áldással történő felajánlások alakjában, a zsidó nemzeti alapok részére. Ekkor Karl Mihály, mint „gábe", azaz elöljáró, maga recitálta el az ősi áldást és jelentette be a nemzeti alapok részére történt adományozást. Sajnos, mindez csak epizód volt abban a két évtizedben, melyben az erdélyi zsidóság aranybetűkkel írta be nevét a cionista történelembe.

Végül a rabbi tovább birta a küzdelmet. Az idősebbek belefáradtak a harcba és lassan felhagytak az ellenkezéssel. Ennek következtében szervezett cionista párt többé nem is alakult a községben.

A fiatalabbak azonban igyekeztek továbbra is kitartani elveik mellett. Megszervezték az Avivát és sikeres műkedvelő előadásokat rendeztek. Ebben nagy segítségükre volt az időnként szabadságra hazatérő Mátyás Sosanna, aki közben Erdély első héber óvónője lett, előbb Désen, majd Nagyváradon és Temesváron.

A változott idők és a kiöregedés következtében a cionista tevékenység egyre jobban redukálódott, de néhány cionista család gyermekei (mint a Joél, Fuchs, Nemes, Loger családok és mások) folytatták a Keren Kájjemet Lejiszráel perselyeivel történő gyűjtést. Ők küldték a kiürített perselyek tartalmát a temesvári központba. Természetesen nagy összegekről már a sa-

Markovits Suli
az Aguda megalapítója

Az Aguda magyarláposi háchsárá-telepén

nyarú gazdasági helyzet miatt se lehetett szó.

Tekintettel arra, hogy a magyarláposi ifjúság erősen vallásos nevelést kapott, természetes útja vezetett az Águdát Jiszráelhez. 1934-ben egy fiatal bócherekből álló csoport, élén Markovits Sulival, megalapította a Ceiré Poálé Águdát Jiszráelt. Komoly tevékenységet fejtettek ki. Egy ideig háchsárá telepük is volt. A konyhakertészeten kívül minden más fizikai munkát is vállaltak, amit kollektíven végeztek el.

Markovits Suli agilitása, nagy fizikai és anyagi áldozata se bírta ezt a mozgalmat célhoz vezetni, mert az 1940-es bécsi döntés mindent magával sodort.

GETTÓZÁS ÉS DEPORTÁLÁS

Még a bécsi döntés előtt (1940-ben), mely Észak-Erdélyt visszacsatolta Magyarországhoz, megkezdődött a zsidó egzisztenciák felmorzsolódása, tönkremenése. A szeszes italokkal foglalkozó zsidó kereskedők kényszerültek engedélyeiket keresztények nevére átiratni. Nemzedékünkben még nem látott erősségű zsidóellenes hangulat volt a levegőben, mely a német hatalom erősödésével nőttön-nőtt.

1940 szeptember 5-én a magyarok bevonultak és érvénybe léptették a zsidótörvényeket. Megkezdődött az iparrevizió. Az a maroknyi zsidó kereskedő, akinek meghagyták az iparengedélyét, nem vehette annak hasznát. Létfontosságú cikkeket csak kijelölt kereskedők árulhattak. Ilyen kijelölt kereskedők pedig csak keresztények lehettek. Zsidó üzletekben csak pótlékok kerülhettek árusításra. A kisiparosok — ha zsidók voltak — nem kapták meg az iparuk űzéséhez szükséges anyagkiutalást, egzisztenciájukat egymás után veszítették el.

A zsidók kikapcsolásával egyidejűleg egymásután szüntek meg a zsidó intézmények is. Megszünt a jesiva, a Talmud-Tóra, a hitközség bezárta a kóser mészárszéket. Csak a Chevra Kadisa működhetett az utolsó napig, mert zsidót szabad volt temetni.

1942 június 20-án behivták munkaszolgálatra a fiatal férfiak túlnyomó részét. Ukrajnába kerültek a 110/34-es mukásszázaddal. E munkásszázad szomorú történetét Singer Zoltán ebben a könyvben külön fejezetben írta meg.

Ezután lassanként minden épkézláb férfit behívtak munkaszolgálatra, otthon csak a nők, gyermekek és idősebb férfiak maradtak. Igy köszöntött Magyarláposra a gyászos emlékű 1944 március 19-ike.

Ezen naptól kezdve urrá lett Magyarországon a zsidóüldözés és

az élet minden területére kiterjedő gyűlölet, mely az igazság legparányibb részét sem engedte a zsidók javára érvényesülni és mely végeredményében teljes fizikai kiirtásukat eredményezte.

Április 5-étől kezdve a zsidók kötelesek voltak mellükön sárga csillagot viselni. Ezután az események valóban drámai sebességgel peregtek. Bezártak minden zsidó üzletet, műhelyt. A zsidóság félelme és kétségbeesése napról napra nőtt. Végtelen nyomora is.

Május hó 4-én kezdetét vette a magyarláposi zsidóság történetének végzetes szakasza. Este már látni lehetett a szekereket, amint hozzák a zsidókat, szegényes batyúikkal, a környező falvakból. A szekerek a nagytemplom udvarán állottak meg, abban a templom-udvarban, mely két évszázadon keresztül, minden nagyünnep előtt ugyancsak szekerekkel volt tele. De akkor ünnepelni jöttek. Most ez a templom-udvar volt utolsó útjuk első állomása.

Amint a kakastollas csendőrök hozták Láposra a környékbeli zsidókat, ugyanúgy másnap korán reggel ők kezdték összeterelni a láposi zsidókat. Estére mindnyájan a templomban voltak összezsúfolva. Ott aludtak, illetve virrasztották át az éjszakát. Reggelre ott állt készen Láposon az egész járásban fellelhető minden lovasfogat. A zsidók családonként szálltak fel a szekerekre és elindult a hosszú, szomorú karaván arra az útra, melyről több mint kilencven százalékuk részére nem volt visszatérés.

Dub Samu
az erdőben bújdosók szervezője

Még aznap estefelé megérkeztek Désre, a Bungur-erdőben létesített gettóba és ezzel szomorú sorsuk egybekapcsolódott a többi Szolnok Doboka megyei, illetve magyarországi zsidó sorsával.

Meg kell említenünk, hogy azon a napon (1944 május 4-én), amikor a láposi templomba hozták a járás falvaiból a zsidókat, az oláhláposiak közül hiányzott Dub Samu és leánya, Marmor Hanni, három gyermekével. A ciblesaljai erdőbe menekültek és ott Ichim Nicolai erdőőr segítségével elbújtak. Két héttel később megszöktek a dési gettóból: Taub Jakab, Ábra-

Dr. Bíró Samu ügyvéd, akit a csendőrök agyonvertek a gettóban

hám Nuszi és Izsák Simi és ők is hozzájuk csatlakoztak. A csendőrök állandóan keresték őket, de sikertelenül. Végül néhány hónap után elfogták Mármornét három gyermekével. Nem lévén ekkor már egész Erdély területén zsidó, Budapestre toloncolták őket, ahol akkor már nem volt deportálás. Igy sikerült megmenekülniök. Ma gyermekeivel és férjével Izráelben él.

★

Ebbe a deportálásról szóló fejezetbe tartozik az előzőkben már említett dr. Bíró Samu esete, aki tartalékos és többszörösen kitüntetett tiszt volt még az első világháborúban. Ezenkívül igen sok helyi, általános érdeme is volt. Amikor a dési gettóban erre hivatkozott, a magyar csendőrök a helyszínen puskatussal agyonverték. Dr. Bíró Samut a gettóban temették el.

Dr. Salamon Miksa, magyarláposi közszeretetben álló orvos, akit az előzőkben már szintén említettünk, a keresztény lakosság körében is köztiszteletben állott. 1944-ben magyar barátai munkaszolgálatos körorvosnak vonultatták be, magyarláposi székhellyel. Mindez nem segített rajta, a láposi zsidók Désre hurcolása után néhány héttel őt is a dési gettóba vitték és fiával, feleségével együtt Auschwitzban elpusztították.

★

A Jizkor fejezetet megtört szívvel, vigaszt nem találva írtuk. Könnyeinket szeretnénk visszafojtani . . . De lehetetlen . . .

הביטו וראו אם יש מכאובי

„Tekintsetek és nézzetek körül, létezik-e még ily nagy fájdalom, mint az én fájdalmam?"

על אלה, אני בוכיה, עיני עיני יורדה מים,
בי רחק ממני מנחם, משיב נפשי.

„Ezeket siratom én, szemem, szemem már nem könnyeket ejt, mint a forrás vize ömlik, hisz távol, messze tőlem van a vigaszt nyújtó, ki lelkemet megnyugtatná."

A Jizkor-imát elmondva — már amennyire erre képesek vagyunk — igyekeztünk a deportálásban elpusztultak névsorát összeállítani. Igy, ha véletlenül egy-egy szent lélek neve nem került megemlítésre, ez szándékunkon kívül álló okok miatt történt, semmiesetre sem kegyeletsértésből.

RETTEG
ÉS KÖRNYÉKE

ZSIDÓSÁGÁNAK ÉLETE
ÉS PUSZTULÁSA

IRTA:

MÁTYÁS ALEXANDER
a dési Landsmannschaft társelnöke

נר תמיד

מאת פרקש מנדל

„אמרו לכו ונכחידם, ולא יזכר שם ישראל עוד" (תהלים פ"ג, ה')

תפקיד קשה הוטל עלי, להעלות נר תמיד לזכרון עולם של קהילת רעטיאג, מקום מולדתי, וסביבתה.

פעם היה במחוז סולנוק־דובוקה, יישוב יהודי רעטיאג, אשר למרות ורק כפר גדול היה, עם שוק שבועי (כמנהג בחו"ל), אבל בו היו יהודים יראים ושלמים, אשר בעמל ידיהם הקשה ובפרנסה מצומצמת, הקימו מרכז של תורה ותרבות, מסחר ותעשיה. —

עיני, עיני יורדה מים, כי רחק ממני מנחם, משיב נפשי, כי גבר אויב!

כל המוסדות, אשר הקימו בכפר הגדול הזה, בית הכנסת, מקוה טהורה, תלמוד תורה עם מלמדים מפורסמים, אשר לא רק מן הכפרים הסמוכים, כי ממרחק רב, שלחו הורים חרדים ילדיהם לשאול ממעיני התורה, ללמוד תורת ה', לדוגמא, הרב מוה"ר יהושע פרנקל ז"ל, אשר העמיד מאות ומאות תלמידים, תלמידי חכמים ורבנים, והדל תחת השגחת ההה"ג הצדיק מוה"רר חיים בצלאל פאנעט זצ"ל, שנקטף בחצי ימיו, באופן נורא, ואחריו ממלא מקומו הרב הגאון מוה"רר ישעי' ליבוביץ זצ"ל והי"ד, מחבר פירוש נפלא על יורה דעה. — אין בי כוח לתאר את מסירות הנפש של פרנסי הקהלה, אשר יחד עם בני עדתם, לא מצאו מנוח לנפשם, כאשר היו צריכים לבא לעזרת נזקקים, וזאת כמעט מדי יום ביומו, הם ונשיהם התארגנו, והיו פעילים במלא מובן המלה, בהקמת מוסדות גמילות חסד, חברת נשים, לגמול חסד בחיים היום־יומיים; חברא קדישא, אשר לא רק בחסד של אמת עם המתים עסקה, כי מטרתם העיקרית היה לעזור בהלוואות, מובן בלי ריבית, להביא רופא ותרופות לחולה האומלל. —

גם הנוער לא לח; הם היו תופסים בארגון חברות למען ציון, במסגרת אביבה, בריסיה או המזרחי. —

חיים תוססים של יהודים פשוטים, עזרה הדדית ובפרט בשנים 1940 — 1944 וכל זה אינגו, סערת השואה האיומה העיפה הכל — עשרים וחמש שנים עברו, מאז שנגזר בארץ הונגריה הארורה, להשמיד, להרוג ולאבד את כל היהודים, מנער ועד זקן, טף ונשים, עוללים ויונקים, חפים מחטא ופשע וביניהם גם כל היהודים מרעטיאג, אנשים ונשים, עוללים ויונקים חפים מפשע; ותינוקות של בית רבן, רוכזו במהירות בחצר בית

הכנסת והובלו לגטו בעיר המרכזית דעש (חוץ מאלה, אשר כבר, מאז חלוקת טרנסילבניה, מצאו מותם על קה"ש ממחנות העבודה השונות הי"ד). —

באיזה אכזריות מלאו את צו הגירוש, הן הז'נדרמים ההונגרים המפורסמים בנוצי תרנגולים, והן אנשי מועצת הכפר, „השופטים" והפקידים, כולם, בלי רחמנות או אנושות, רק היסטוריון בעל מדע והשכלה גבוה, יוכל פעם להביא לידי בטוי את אכזריותם האיומה... החיה הטורפת, כאשר מצאה טרף לרעבונה היא אינה צמאה עוד לדם; הרשעים האלה לא שבעה נפשם... ראוה צרים, שחקו על אבדון עמל היהודים ועל גירושם".

מי מנחם לי, מי משיב נפשי, כאשר אני הגבר ראה עיני עמי, עומד להעלות נר תמיד, אשר לעולם לא תכבה, לזכר קדושי מקום מולדתי הי"ד?...

כידוע רק בערך עשרה אחוז נשארו בחיים מן השואה האיומה, ורק חלק קטן מהם חיים כעת שם, הקהלה המפוארת לשם ולתהלה שממה וחרבה...

ואנחנו, אשר זכינו לתקומת מדינת ישראל, לחיות ולבנות כאן מחדש, דור, אשר כל עמי הארץ עומדים ותמהים, האם זה עם היהודי אשר לא עמד אז, בין הגוים, על נפשם, וכצאן לטבח הובל, ולא היה בו עוז להתגונן? וכעת, הוא כארי יתגבר, וכלביא מתנשא! אסור לנו לשכוח, זכור, אל תשכח את אשר עשה לך עמלק!

לכן, כאשר אחד מבחירי העם, חברנו מר יחזקאל זינגר מעיר דעש, התאזר כגבור, לא חסך מכחו ומאונו, להקים יד ושם ליהודי מחוז סולנוק־דובוקה בכלל ובפרט. הרבה עמל לאסוף את החומר הדרוש לספר זכרון קדושינו, הי"ד, כולנו חייבים וחוב קדוש עלינו לעזור לו, וגם אני לא יכולתי לסרב לקבל עלי את התפקיד, אשר הוטל עלי, להעלות בזה נר תמיד לקדושי רעטיאג וסביבתה! זכרם לא יסוף ולא נשכח לעולם, ותקותנו חזקה, לראות בנחמת ציון ועריה, „ועלו מושיעים בהר ציון, לשפוט את הר עשו" וה' ינקום דמם הנקי.

ולכל אלה אשר עמלו ויגעו במצוה זו הגדולה ובראשם הח' מאטיאש אלכסנדר, אשר כתב את תולדות יהודי רעטיג, אנו קוראים מעמק הלב, אשרי חלקך שזכיתם לכך!

יהי רצון, ששורות אלה תהיינה נר תמיד אשר לא תכבה, וישראל ישכון לבטח, ואין מחריד, אמן!

ELŐSZÓ

Irta: Dr. LEGMANN IZRÁEL

Megindultan, szomorú és szép emlékektől felzaklatottan olvastam e néhány oldalt — a rettegi zsidóság történetét. Az egyre jobban távolodó múlt homályából előtűntek a régi, kedves, ismerős utcák, házak, arcok, nevek: mindaz, ami valaha az életünk volt, — de ma visszavonhatatlanul, megmásíthatatlanul a múlté.

Szép zsidó közösség volt Retteg — egy a sok közül, amelyet elsodort a vészkorszak minden pokolnál pokolibb vihara. 250 éves történetében — mint vízcsöppben a tenger — tükröződik vissza az egész egykori magyarországi zsidóság tragédiája. Hűségét a befogadó ország iránt ez a kis közösség is bebizonyította: két fia harcolt 1848-ban a magyar szabadságért.

Mint a magyar zsidóság általában, Retteg zsidósága is idegenkedett kezdetben a cionista gondolattól, a zsidó nemzeti függetlenség eszméjétől — s mikor lassan-lassan közeledni kezdett hozzá, már késő volt . . .

Fájdalmas tanulsága ez népünk történetének és számunkra annál fájóbb, mert ezeken a lapokon — a nagyrészt rövidlátásunk miatt elveszett — szeretteink, legkedvesebb hozzátartozóink sorsa vonul el előttünk, — kis töredéke a hatmilliónak.

Csak amikor könnyektől fátyolos szemmel az utolsó mártir nevét is elolvastuk, éreztük igazán, milyen nagy szükség volt erre a könyvre, menynyire magunkénak érezzük minden sorát, — hiszen egyben régi életünk is benne van. S talán könnyebben viseljük el a jelen nehézségeit, nap mint nap megújuló próbatételeit is, ha a letűnt évekbe visszatekintünk, felidézzük hozzátartozóink emlékét és levonjuk a múlt tanulságait is.

Ezért — mind a magam, mind pedig valamennyi rettegi származású testvérünk nevében — köszönetet kell mondanom Mátyás Alexandernek, aki odaadó munkával, szorgalommal, úgyszólván történetírói buzgalommal és hitelességre való törekvéssel, tömör egyszerűséggel vetette papírra közös-

ségünk történetét. A legméltóbb és legelhivatottabb ember vállalta magára ezt a nemes feladatot, a köztiszteletben álló rettegi zsidó család sarja, a cionista eszme romániai zászlóhordozóinak egyike. Nemcsak hosszú éveken át állt az egyik legnagyobb cionista mozgalom, a bukaresti Háovéd-Ichud élén, de elveiért, a zsidó nemzeti gondolathoz való hűségéért börtönben is sínylődött. Itt Izráelben is folytatja odaadó tevékenységét a désiek körében és a Hitáchdut Olé România keretében.

Elszakíthatatlan szálak fűzik őt közösségünkhöz, a Dés és környékéről elszármazott izráeliekhez, — biztos vagyok tehát benne, hogy az olvasó olyan szeretettel fogadja ezeket a sorokat, mint amilyennel íródtak.

Ez alkalommal mondok köszönetet a könyv megjelenéséért — ugyancsak a magam és az összes rettegiek nevében — Singer Zoltánnak, a dési Landsmannschaft megalakítójának. Lelkes munkája mellett nem utolsó sorban anyagi támogatása tette lehetővé, hogy a Dés-környéki, s vele együtt a rettegi zsidóság története is napvilágot lásson a szabad Izráelben, kegyeletünk leróvásaként mártirjaink iránt — örök emlékeztetőül a magunk, a gyermekeink és az unokáink számára.

BEVEZETŐ

A rettegi zsidóság itt vázolt történetét kizárólag hiteles adatok alapján szerettem volna megírni, sajnos azonban csak elenyészően kevés volt az a hivatalos dokumentum, amely rendelkezésemre állott és így kénytelen voltam egyrészt a saját visszamlékezéseimre, másrészt néhány idősebb rettegi barátomtól kapott információra támaszkodni.

Ezért már előre is elnézést kérek a rettegiektől, ha a különféle felsorolásokból egyik vagy másik név hiányozni fog.

AZ ELSŐ ZSIDÓ LAKOSOK

Retteg kis mezőváros Szolnok-Doboka megyében, ahol a zsidók 1937-ig az ottani román és magyar lakossággal a legteljesebb egyetértésben és békességben éltek. Akkor az antiszemita Goga–Cuza kormány került uralomra.

A zsidók letelepedése — a temetőben talált sírfeliratok tanusága szerint — 1700 körül kezdődött.

Az első zsidó családok galiciai és spanyolországi származásúak voltak, terménykereskedők és fuvarosok. Mindezt Szolnok-Doboka vármegye enciklopédiájából tudjuk.

Már 1750-ben népes zsidó közösségről tudunk. Imaházukat, a későbbi díszes templomuk helyén, 1845-ben fából építették.

Az ugyancsak fentemlített, 1922-ben megjelent enciklopédia szerint a zsidó lakosság száma 1857-ben 187 lelket, 1886-ban 280-at, 1891-ben pedig már 343 lelket tett ki.

A XIX. századból elsősorban *Winkler Lipót* — Jehuda Árje Winkler — nevét kell megemlítenem. Galiciából jött, először Magyarláposon lakott, onnan költözött később Rettegre. Jószágbérlő volt, aki héber tudománya révén nagy tekintélyre tett szert az egész környéken. Az ismert Stern M. által szerkesztett szépirodalmi

évkönyvben számos verse és cikke is megjelent. Szépirodalmi munkáit héber nyelven, Bét Jehuda név alatt 1856-ban Bécsben adta ki. Rettegen halt meg 1868-ban.

Ezidőtájt telepedett meg Rettegen *Fuchs Izráel* (szül. 1824) és *Izráel Ferenc* (szül. 1822); mindketten Kossuth katonáiként vettek részt az 1848-as szabadságharcban.

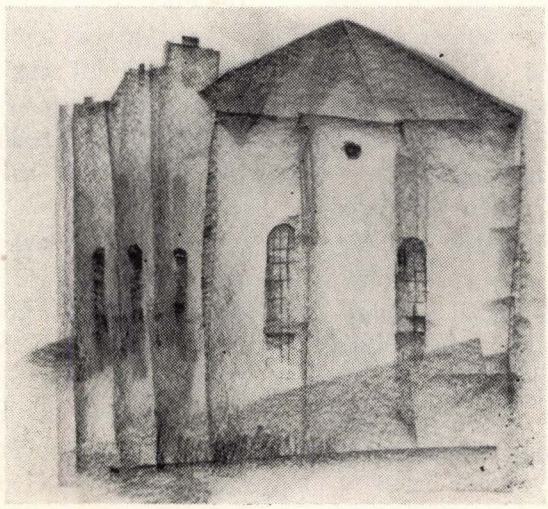
Itt kell megemlítenem a spanyolországi származású *Baruch Hersch Rosmant* (szül. 1837), aki Áron fiával együtt érkezett, valamint *Diamantstein Ábrahámot,* aki jószágbérlő volt és később Retteg első hitközségi elnöke lett.

Az első zsidó regál-bérlő *Mátyás Frajem Sulem* volt. Kocsmája a grófi tulajdonban lévő házban volt.

A grófok tulajdonában lévő szeszgyárat is valamivel később rettegi zsidó bérelte: *Kepes Mór.*

Lakott Rettegen két Erec Jiszráélből jött zsidó is: *reb Smuél Árje* és *reb Simson Heimann,* a dési Jicchák Heimann fia. Gyermekkorában került Palesztinába, cfáti jesivában tanult és ott is nősült meg. Feleségével és négy gyermekével érkezett az első világháború után Rettegre. Gyermekei közül hárman Izráelben élnek.

Reb Smuél Árje rendkívüli vallásossága mellett, széleskörű műveltséggel is rendelkezett. Palesztinai születésű volt, szintén Cfáton és Jeruzsálemben tanult. Ugyancsak négy gyermeke volt. Egyikük — ismert nagytudású cionista vezetőember — komoly poziciót tölt be Izráelben.

A rettegi templom (épült 1873-ban)

Jehosua Lebovits
a rettegi hitközség főrabbija

Jehosua Lebovits
főrabbi felesége

RABBIK ÉS JESIVÁK

A régi deszkatemplom helyén 1873-ban épült fel a díszes kőtemplom, ezzel egyidejűleg a mikve és a rabbi-lakás is felépült. Az ugyanezen időtájt hivatalosan is megalakult hitközségnek jóideig nem volt rabbija. Néhány év múlva hívta meg a hitközség a rabbiszékbe a dési Paneth rabbi-dinasztia nagytudású leszármazottját, *reb Jankl Panethot,* Mendel Paneth dési rabbi testvérének a fiát. A nagy tekintélynek örvendő rabbi egy gulden fizetést kapott havonta, sokáig így is nevezték: „Der guldener goldener Ruf".

Reb Jankl Paneth halála után az ugyancsak nagytudású *reb Chájim Böcálel* örökölte apja pozícióját. Közszeretetnek örvendett a keresztény lakosság körében is. 1918-ban, az akkori spanyolnátha járvány áldozata lett. Felesége hat kisgyerekkel — Gitl, Majse, Smuel, Jechezkél, Lea, Málká — maradt özvegyen.

Ezután évekig nem volt betöltve a rabbiszék Rettegen, míg a zentai főrabbi fia, *Jehosua Lebovits* — ugyancsak híres talmudtudós, szintén négy gyermek özvegyen maradt apja — a volt rabbinét feleségül vette és automatikusan a rabbi stallumot is örökölte. Az új rabbi kitűnő hangú előimádkozó is volt, a deportálások idejéig ő

volt a nagyünnepek egyik főelőimádkozója. Jom-kipuri prédikációi évről évre ünnepi eseményszámba mentek.

Mendele, a rettegi rebecin nagyreményű fia, a rabbiszék várományosa, a deportálásból sajnos nem jött vissza.

Az utolsó rabbi, *Jehosua Lebovits,* népes jesivát is fenntartott. 35–40 növendék tanult itt Erdély minden vidékéről. Sokan jöttek hozzá a vidékről, az erdélyi zsidóság köréből, akik egymás közötti peres ügyeiket nem világi bíróságnál, hanem Din-Tóra közbenjöttével kívánták nála elintézni.

A fentemlített két „erec-jiszráeli" származású talmudtudós, *reb Smuel Árje* és *reb Simson Heimann* — szintén fenntartott egy-egy magánjellegű jesivát, mindketten ebből tartották fenn magukat.

Közismert, nagy jesivája volt Rettegen már 1895 körül *reb Sije Fränkelnek.* Külföldi báchurok is jöttek hozzá tanulni. Nem egy tanítványa később nagytekintélyű rabbi-állásokat töltött be. Egyik fia később Zsibón volt dáján, a másik, Mendel Fränkel, a pozsonyi jesivába került, de aztán gyönyörű hangja révén híres kántor lett belőle; előbb Pesten, majd Bécsben működött.

Reb Sije tanítványa volt az árpástói *Mátyás Salamon* fia, *Mates.* Ő is Pozsonyban folytatta tanulmányait. Szintén kitűnő hangja volt, a zenekonzervatórium befejezése után előbb Magyarországon működött, majd a híres bécsi Herzeg-templom főkántora lett. Fia, Alexander, Izráelben él.

★

A rettegi rabinikus irodalommal kapcsolatban a következő műveket érdemes megemlíteni:

1. Jákov Paneth műve: „Söérit Jákov ál há-Torá" (Kisvárda, 1917);

2. Chájim Böcálel Paneth: „Divré Böcálel ál há-Torá" (Szatmár, 1943).

3. Jehosua Lebovits rabbi sajtó alá rendezte és kiadta nagyapja művét: דמשק אליעזר על שולחן ערוך אורח חיים.

A HITKÖZSÉG ÉS INTÉZMÉNYEI

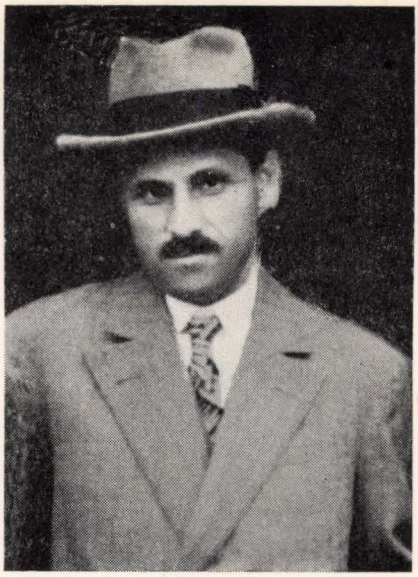
A rettegi közösség első aktív vezetője, ha nem is hivatalos elnöke, az 1868-ban elhúnyt *Winkler Lipót,* a nagy talmudtudós volt.

A hivatalosan megalakult hitközség első elnöke *Diamantstein Ábrahám* volt. Hét gyermeke volt. Az elsőszülött Bernát, 1870-ben Rettegen született, de fiatal korában Kolozsvárra került. Az egyik Diamantstein leányt Bíró Géza vette feleségül, akinek fia, dr. Bíró Jenő, a tel-avivi Dán-hotel igazgatója.

Diamantsteint az elnöki székben a köztiszteletnek örvendett *Kepes Mór* szeszgyáros követte. Vásárhely vidékéről került Retteg-

Mátyás Ignác
hitközségi elnök

Ádler Samu
hitközségi elnök

re, sokéves működése alatt a hitközség szép fejlődésnek indult. Ő vásárolta meg a Bethlen grófoktól a templom melletti kis telket, amelyet a hitközségnek adományozott és amelyen később a Talmud-Tóra épületét emelték. A Kepes-család egyetlen tagja sem tért vissza a deportálásból.

A harmadik elnök *Adler Ábrahám* volt, foglalkozására nézve kövezetvám-behajtó és kereskedő.

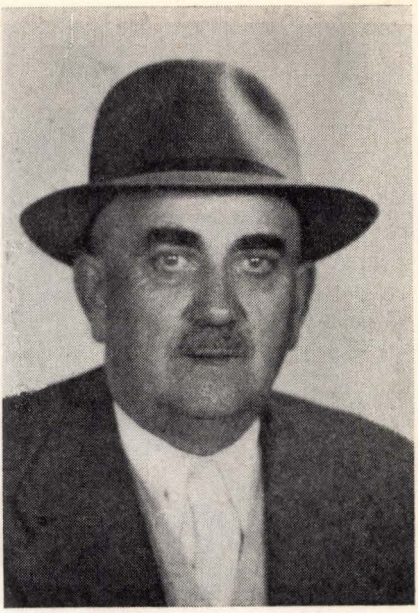
Ezután *Mátyás Ignác* bornagykereskedő volt két évig a hitközség elnöke.

Utána Adler Ábrahám fia, *Adler Samu* következett, akinek felesége a mindenféle közügyek iránt érdeklődő Kepes Helén volt. Adler Samu az elnöki méltóságnak nagy tekintélyt szerzett, jómódú ember volt, aki rendkívüli jótékonyságáról is ismertté lett.

Mátyás Adolf követte őt az elnöki székben, aki — rövid megszakítással — két évtizeden keresztül állt a hitközség élén. Ő volt egyébként a környék egyetlen zsidó állami tisztviselője (1918-ig), aki mint vallásos ember, szombaton és ünnepeken nem járt be a hivatalába. Az ő elnöksége alatt építették fel 1922-ben — a Kepes Mór által adományozott telken — a Talmud-Tórát. Ő modernizálta a mikvét is és kibővítette a női templomot. Az első világháború alatt a rettegi fogolytábor megszer-

Mátyás Adolf
hitközségi elnök

Kohl Hermann
hitközségi elnök

A rettegi Talmud-Tóra alapkő letételének ünnepsége
(háttérben a templom)

Grünstein Ábrahám

Hirsch József

Kohl Hermann

Löwinger E. Emán.

Mátyás Adolf

Mendelsohn Mihály

RETTEG

GRÜNSTEIN ÁBRAHÁM, Retteg, földműves. Bevonult 1915-ben a 32. h. gy.-e.-hez. Leszerelt 1918 nov. Orosz és olasz harctéren volt arcvonalban és megsebesült. Kitüntetve: O_1, Károly cs. k. Rendf.: gyalogos.

HIRSCH JÓZSEF, Retteg, tojáskereskedő. Bevonult 1914 aug. a 62 gyalogezredhez. Áth. 10. tüzérezredhez. Leszerelt 1918 nov. Orosz és olasz harctéren teljesített arcvonalszolgálatot. Kitüntetve: O_2 két izben, Ob. Károly cs. k. ig. a. Rendf.: tizedes.

KOHL HERMANN, Retteg, malomtulajdonos. Bevonult 1914 aug. a 32. h. gy.-e.-hez. Áthelyezve az 1. h. gy.-e.-hez. Leszerelt 1918 nov. Orosz és albán harctéren teljesített arcvonalszolgálatot, mint távirász. Megsebesült. Ob és Károly cs. k. ig. a. Rendf.: c. őrmester.

LÖVINGER EMIL EMÁNUEL, Retteg, kereskedő. Bevonult 1915 febr. a 32. h. gy.-e.-hez. Leszerelt 1918 nov. Csapatnál teljesített s.-szolgálatot. Rendf.: e. é. önk. szakaszvezető.

MÁTYÁS ADOLF (IZSÁK ÁBRAHÁM), Retteg, nyug. jegyző. Bevonult 1914 aug. a 21. h. gy.-e.-hez. Áth. a 32. h. gy.-e.-hez. Hadiérdekből felmentetett. Rendfokozata: gyalogos.

MENDELSOHN MIHÁLY, Retteg, kereskedő. Bevonult 1914 aug. a 63. gy.-e.-hez. Leszerelt 1918 nov. Orosz harctéren teljesített arcvonalszolgálatot. Megsebesült. Kitüntetve: O_2, Károly cs. k. Rendf.: őrmester.

Farkas Sámuel hitközségi elnök

vezéséért magas elismerésben részesült. A ő működése alatt vezették be a villanyt a templomba, az áramot a hitközség Kohl Hermann malmától kapta. A malomtulajdonos szép csillárt is ajándékozott a templomnak. *Kohl Hermann* rövid időn át, mint hitközségi elnök is működött.

A rettegi zsidók részvételéről az első világháborúban a Hadviselt Zsidók Aranyalbumából közölt levonat tanuskodik.

Az átmeneti idő után ismét *Mátyás Adolf* került az elnöki pozicióba, amelyet egész a deportálásig töltött be.

A hitközségi elnökök mellett számos nagynevű elöljáró (gábe) is működött a hitközség fennállása alatt, akik közül nem egy működésének és egyéniségének a bélyegét erősen rányomta Rettegre. Az ismertebbek közül kiemeljük *Farkas Sámuelt,* aki egy időben az ügyvezető elnöki tisztet is betöltötte. Elhúnyt fiának, Jankel Munesnek emlékét ünnepi frigyszekrény-takaró örökítette meg a rettegi templomban.

A többiek közül emlékezetből a következő neveket említjük meg: *Legmann Joel Mojse, Diamantstein Izsák, Grünstein Ávrám, Mordche Farkas, Mendelssohn Miksa, Stein Ábrahám, Mendel Friedmann, Bernát Mendel.* Ezenkívül: *Mojse Schwarz, Edelheid Mojse Hers, Ávrum Hers,* a szódás, *Ávrum Hers,* a „hochem".

METSZŐK, MELÁMEDOK, SÁMESZOK

Az első hitközségi metsző *reb Leib* volt.

Reb Leib utóda *reb Joszéf Leib* volt, aki később Nagykárolyba került.

Utána *Alter Rottner* következett. Szép bariton hangja volt, később Marosvásárhelyen választották meg metszőnek és kántornak.

Őt *reb Sie Werzberger* követte, aki szintén kitűnő előimádkozó volt. Később Désre került.

Az utolsó metsző *Harnik Bencion* volt, aki egész a deportálásig

működött. Egyetlen fia, Leib, Amerikában él.

Melámedok voltak: *reb Jukev Chájim,* akinek a magyar iskolával szemben volt a chéderje. Nagyon szerették a gyerekek, akikkel nyaranként a „kusterbe" (deszkapajtába) vonult be a kánikula elől.

Reb Bers Horowitz, aki a patak mellett, a gátnál lakott.

Reb Elije, akinek háza és chédere a román pap házával volt egybeépítve. Igaz, az öreg pópa nem volt antiszemita.

Reb Luzer der Lutwák chéderje Edelheidéknél volt.

Reb Chájim Smil, aki 1930 körül Désre költözött.

Reb Eizik, aki Györgyfalváról jött Rettegre, Löwinger Hersi házában tanított.

Tanítottak még: *Markovics, Lebovics* és *reb Kohen,* az utóbbi kettő Kajánból került Rettegre.

Az első hivatalosan alkalmazott sámesz *reb Majlach Gidálje* volt. 1880-ban vették fel, addig napszámosok tartották rendben a templomot. Gidálje 37 éven keresztül töltötte be a tisztséget, majd 1925-ben vejének, *Fried Leibnek* adta az állást hozományképpen.

SZOCIÁLIS INTÉZMÉNYEK

Mint minden hitközségben, Rettegen is a „Chevra Kadisa" volt a legnagyobb megbecsülésnek örvendő intézmény. Nem csoda, ha ennek a vezetőségi tisztségéért folyt a legnagyobb harc Rettegen. *Edelheid Mojse Hers,* a kétségtelenül nagyfontosságú intézmény vezető tisztjét, az egyébként tiszteletbeli állást olyan nagy megtiszteltetésnek és micvének tartotta, hogy attól hosszú évtizedeken át — egészen a deportálásig — nem volt hajlandó megválni.

A „Bikur Cholim" egylet szintén nagy szerepet töltött be a rettegi zsidóság életében. Hosszú időn keresztül *Smuel Leib Grün* volt a vezetője. A ő működésének volt köszönhető, hogy minden betegnek jutott orvos, gyógyszer és megfelelő ellátás is. Mikor 1927-ben fiához, Temesvárra költözött, *Farkas Mordche* vette át a „Bikur Cholim" ügyeinek vezetését és intézte azt a deportálásig.

A „Mátán Beszéter" felelőse mindvégig *Farkas Mordche* volt, aki áldozatos módon, sokszor saját munkáját félretéve, foglalkozott a szegények ügyével. Ha az ünnepek jöttek, mindig pontosan tudta, kinek mire van szüksége.

Adler Ábrahámné volt a Nőegylet első elnöknője, utána *Mátyás Berta* következett, aki éveken át állott a szervezet élén. Az ő elnöksége alatt szerezte meg magának a rettegi nőegylet a művészi menyasszonyi mennyezetet (chu-

Mátyás Berta
a nőegylet elnöknője

Mátyás Ida
a nőegylet elnöknője

pát). A nőegylet a szegények gyámolításának, leányok kiházasításának szentelte tevékenységét.

További elnökasszonyok voltak: *Löwinger Zsuzsa, Löwinger Teréz, Mátyás Ida, Adler Helén.*

CIONISTA ÉLET, ALIJJA, KULTURMUNKA

A cionizmus az első világháború utánig ismeretlen fogalom volt Rettegen. Az úttörők, akik a rettegi zsidóknak megmutatták a Palesztina felé vezető utat, Mátyás Herci és néhai dr. Löwinger Pista voltak, akik a nyári szünidőben a kolozsvári Tárbut iskola tanfolyamait látogatták és valamit már héberül is tudtak. Ez az 1920-as évek legelején volt, de a két lelkes fiatal cionista szavának csak gyér visszhangja volt.

A cionista élet valójában dr. Legmann Izráel fogorvos és testvére, Legmann Jakab gyógyszerész működésével vette kezdetét. Mindketten egyetemi éveik alatt csatlakoztak a Barissziához, aktív cionista munkát fejtettek ki, különösen pedig a nyári szünidőkben, amikor is — a vallásosak rosszallása ellenére — Grün Hannika lakásán gyűjtötték össze a fiatalságot. Ezek nagy lelkesedéssel hallgatták mindazt, amit a két cionista egyetemi hallgató a jövendőbeli zsidó államról, az alijjáról, a

héber nyelv elterjedéséről, zsidó védelmi szervezetekről, kibucokról és általában az ereci életről hallottak. Ebben az időben alakult meg Rettegen az Aviva szervezet. Vezetője Grün Janka lett, aki később Szilágysomlyóra ment férjhez — Joe Pasternák, a híres filmrendező apjához. Helyettesei és munkatársai: Farkas Rózsi, a ma Amerikában élő Horowitz Ibolya és Salamon Jolán voltak.

Beindultak a cionista kultúrelőadások, amelyeken Horowitz Ibolya már saját cionista tartalmú verseit szavalta, míg Farkas Rózsi a Patai József által szerkesztett *Múlt és Jövő*ből olvasott fel. Az Aviva megalakulása utáni első chanuka-rendezvény nagy anyagi és erkölcsi sikerrel zárult. Az est tiszta jövedelmét a KKL javára fordították. A kultúrelőadások minden purimkor és chanuka idején megszokott programmá váltak. A cionista eszme térhódítása a rettegi zsidóság körében egyre erősödött.

Csaknem minden zsidó házban ott lehetett már látni a KKL kék perselyét, — egyelőre a vallásos házakat kivéve.

Feuerstein Kálmán, a dési revizionisták vezetője, az 1926/27-es években gyakran jött át Rettegre, ahol megalakította a Betár helyi csoportját. Ennek vezetője Mátyás Alexander lett. A leánytagozat élére Stössel Olga került. A csoport minden cionista munkát az

Stössel (Mátyás) Olga
a rettegi Betár leánytagozatának vezetője

Avivával és a Nőegylettel közösen végzett. A Kolozsváron megrendezett IX. országos cionista konferencián a rettegi cionisták részéről Stössel Olga és Mátyás Alexander vettek részt.

Ezidőtájt azonban a cionista munkában főleg a nők tevékenykedtek. Akadt persze néhány kivétel is. Ilyen volt mindenekelőtt Mátyás Adolf hitközségi elnök, aki több cionista konferencián is részt vett, s az annakidején megvásárolt Cur Sálom területén telket is szerzett magának. Ezenkívül Kohl Hermann malomtulajdonos is támogatta a cionista munkát, míg Löwinger Emil inkább anyagiakkal segítette a mozgalmat.

Ugyancsak cionista volt Adler Samu, aki nemcsak Retteg egyik leggazdagabb embere, de komoly talmudtudós is volt. Egy időben a cionista szervezet díszelnöke is volt, míg felesége később a WIZO-csoport elnökasszonyaként működött. Adler Samu több országos cionista konferencián vett részt. Gyermekei közül fia, Frédi, Romániában, Hédi lánya pedig Los Angelesben él. Férjével, Ordentlich Tiborral együtt a dési Landmannschaft ügyeivel foglalkoznak odaadóan.

A Kolozsváron megtartott első cionista kongresszuson (1920) a rettegi helyicsoportot Adler Samu és Bergfeld Adolf képviselték.

A férfiak zöme azonban sokáig közömbös maradt a cionizmus iránt. Ennek ellenére is óriási sikert, sőt anyagi eredményt is könyvelhetett el a palesztinai kiküldött, aki — ha jól emlékszem — 1927-ben látogatott el Rettegre, ahol a Mátyás Ignác-féle helyiségben megrendezett nagygyűlésre valósággal özönlött a rettegi zsidóság apraja-nagyja. Az Aviva, a Nőegylet és a Betár vezető tagjai ugyan házról házra járva toborozták a közönséget, de tény az, hogy az első Rettegre ellátogató palesztinai sliáchot mindenki látni és hallani akarta. Sok rettegi származású testvérünk bizonyára emlékezni fog az előadás utáni nagy felbuzdulásra, amikor a KKL számára való adakozás céljából felsorakozó tömeg legelső embere Legmann Jakab mészáros volt, aki azelőtt Palesztináról és KKL-ről bizony hallani sem akart.

Nyugodtan mondhatjuk, hogy ez az előadás döntő fordulatot jelentett a rettegi zsidóság életében. A cionista munkába most már a férfiak is bekapcsolódtak. Megkezdődtek a héber kurzusok és egyre többen jelentek meg az egyelőre Grün Janka lakásán megtartott gyűléseken.

Az 1920-as évek végén, a különösen Dés vidékén megerősödő Betár-mozgalom egyre jobban éreztette hatását Rettegen is. A Betár-tagok többségéből alakult meg — elsősorban Legmann Jakab gyógyszerész kezdeményezésére — az ottani Barisszia. A ros-rison Legmann Jakab lett, ros-seni Mátyás Alexander, ros-slisi pedig Kepes Dezső, aki egyben a KKL-biztos tisztjének a feladatát is ellátta.

Gyakran járt át Désről előadások tartására néhai Singer Jenő, az ottani Ifjú Barisszia ros-risonja. Mindenki szivesen hallgatta a népszerű cionista előadót, aki alijjája után Petach Tikván telepedett le, ott is húnyt el 1967-ben, sírja a petach-tikvai temetőben van.

Később Legmann Jakab gyógyszerész és Kepes Dezső után e sorok írója lett a helyicsoport elnöke.

Munkánk nagy eredményének tartottuk három rettegi fiatalember alijjáját.

Noé Eizik, Rosmann Simsi és Stein Márton, akik elsőként alijjáztak Rettegről

Noé Eizik volt az első, 1933-ban, Haifán telepedett le, ahol családot alapított, komoly közéleti tevékenységet fejtett ki és nagy segítséget nyújtott az új oléknak is. 1964-ben húnyt el.

A második Rosmann Simsi volt. Rettegen, mint a Betár egyik vezetője, közszeretetnek örvendett. Minden cionista munkát nagy odaadással végzett; ő is Haifán telepedett le, ahol szép poziciót töltött be. A Retteg-vidéki új olék mindenkor bizalommal fordultak hozzá, erkölcsileg és anyagilag mindenkor rendelkezésükre állt. A Retegről elszármazott olék közül sokakat beszélt rá az akkor fejlődésnek indult Tivonban való letelepedésre, az ottani kis rettegi kolónia minden tagja hálás ezért emlékének. Ugyancsak 1964-ben halt meg. Fia, Tuvija jelenleg a jeruzsálemi egyetem hallgatója.

A harmadik Stein Márton volt, aki üzleti téren tevékenykedett, jólmenő boltja van Haifán ma is. Széleskörű szociális tevékenységet folytat nemcsak a rettegiek, hanem általában az új olék körében.

A Mizráchi 1933/34-ben alakult meg Rettegen, Farkas Menáchem szervezési munkája eredményeként. Ő lett a vallásos cionista mozgalom elnöke, neki köszönhető, hogy különösen a modernebb felfogású vallásos zsidók a cionista munkába bekapcsolódtak. A női szekciónak Löwinger Csilla volt a vezetője, jegyzője pedig Mátyás

Rózsi. Farkas Menáchem a Rettegről való elköltözéséig vezette a helyi Mizráchi-tagozatot.

A Keren Kájjemet és a Keren Hájeszod részére az összes szervezetek együtt dolgoztak.

Igy tartott ez 1938-ig, a Goga–Cuza kormány uralomra jutásáig. Ez a kormány ugyan nem volt hosszúélető, de az antiszemita szellem, amit magával hozott, megmaradt. Igaz, Rettegen nem voltak antiszemita kilengések, mert a zsidók és a keresztények között jó volt a viszony. Az állampolgársági reviziónál mindenki megkapta állampolgársági bizonyítványát. Mindezt főleg Pop Niculae jegyzőnek köszönhettük, aki nemcsak hogy nem volt antiszemita, de határozott jóindulatot mutatott a rettegi zsidókkal szemben. Gyógyszerész fia ma is Rettegen él, a deportálásból visszatért rettegi zsidóknak sok segítséget nyújtott, Izráelbe való alijjázásukig.

GAZDASÁGI, KERESKEDELMI ÉS TÁRSADALMI MUNKA

Retteg ugyan kisközség volt, mégis Erdély egyik kereskedelmi és export-központjának volt tekinthető. Itt koncentrálódott az országrész *vágómarha-kivitele*. Farkas Sámuel, Farkas Mendel, Mojse Legmann, Joél Mojse és Mendelssohn Miksa egy időben közös cég keretében működtek. Egész Erdélyből exportáltak, főleg Csehszlovákia irányába.

Számottevő *tojás-exportot* bonyolított le *Löwinger Emil* nagykereskedő és a *Weintraub-testvérek*. A tojás-szállítmányok főleg Angliába, Csehszlovákiába és Németországba mentek. Löwinger Emil később a dési dr. Hirsch Károllyal társult és 1938-ig Désről intézte a tojás-exportot.

Almát is exportáltak Rettegről, Mátyás Ignác, Mátyás Adolf és Mátyás József a huszas években Budapestre, Prágába és Berlinbe.

A harmincas években Sinnreich Izsák és Mátyás Simon voltak Rettegen a legnagyobb alma-exportőrök.

A második világháború után még Löwinger Gersi foglalkozott almakivitellel egészen az államosításig.

Két nagy *termény-exportőr* is működött Rettegen: Mátyás Adolf malomtulajdonos és Edelheid Mose Hers. Rajtuk kívül nem működött más termény-exportőr a vidéken. Az egész környéken számos megbizottjuk vásárolta fel a terményeket számukra.

Az első zsidó fűszer- és vegyeskereskedést Löwinger Gidáli nyitotta. Az üzlet apáról fiúra szállt. A kommunista rezsim által végrehajtott államosításig ez a cég látta el a környéket fűszer-, vas- és gyarmatáruval.

A környék második legnagyobb

fűszer- és vasáru üzlete Löwinger Lipóté volt.

Közismert volt Farkas Sámuel fűszer- és üvegáru üzlete is.

Két ismert szesz- és bornagykereskedő, Mátyás Ignác és Löwinger Márton látta el szeszesitallal az egész környéket.

Harminc éven keresztül egyetlen szódavízgyáros, Hirsch Ávrám üzeme működött a környéken. Később Dávid Icig Hirsch is létesített szikvízüzemet.

A Retteg–Bukarest autobuszjárat, amelynek kocsijai hetenként kétszer közlekedtek, — Rosmann Benci tulajdona volt. Ezen kivül Stein Nuszi vállalata tartott fenn közvetlen autóbusz-összeköttetést Retteg és Bukarest között.

Textilkereskedő csak egy volt: Friedmann Manó. Ő volt egyben Rettegen a Méir Báál Hánesz-perselyek ürítője.

A bécsi döntés után Retteg volt talán az egyetlen helység Erdélyben, ahol kóser vágású marhahúst, szalámit és füstölthúst lehetett kapni. Kolozsvár és Dés vidékét is a Schwartz és Legmann cégek látták el kóser hússal. A vágást főleg éjszaka bonyolították le, ezt is Kohl Hermann malomtulajdonosnak a vágási biztossal való összeköttetése tette lehetővé. Tény azonban, hogy a kóser hús 1942 és 1944 között biztosítva volt.

★

A zsidók a társadalmi életben is szerepet játszottak. Zsidó *orvosok* voltak: dr. Goldner Jenő, aki az első világháború után elköltözött Rettegről, dr. Wettenstein Oszkár és dr. Wiegner József. A község társadalmi és politikai életében szerepet játszott Bárd Oszkár író.

Mayer Mihály
állami tanító

Az egyetlen állami tanító Mayer Mihály volt. 1881-ben Besztercén született. Budapesten járt tanítóképzőbe és zenekonzervatóriumba. Házassága után Ispánmezőn magániskolát nyitott, majd állami tanítóként került Rettegre. Harminckét évi szolgálat után nyugdíjazták és akkor Désre költözött. Désen két évig tanított a zsidó felekezeti iskolában. Jó cionista volt, aki azonban keresztény

körökben is nagy megbecsülésnek örvendett. 62 éves korában deportálták. Fia, Jaszi, aki gyógyszerész diplomát szerzett, úgyszintén leánya, Zita is, lelkes cionisták voltak. Leánya férjével, Hecht Árminnal aktív szerepet visz a beér-sévai désiek szervezetében.

GETTÓZÁS ÉS DEPORTÁLÁS

Az 1940-es bécsi döntést követő hónapokban már előrevetette árnyékát a zsidó üzletek felszámolása. A elkeseredett rettegi zsidók — ahogy az az egész magyar zsidóság körében törvényszerűen bekövetkezett — csak most kezdtek, sajnos későn, komolyan foglalkozni az alijja gondolatával. Már nem volt kiút, biztosra vettük, hogy kegyetlen antiszemita rezsim következik, s hogy egymásután fognak összeomlani a zsidó egzisztenciák. 1942 júniusában, amikor megkezdődtek a munkaszolgálatra való behívások, a kétségbeesés csak fokozódott. Ma már tudjuk: a cél nemcsak megalázás, nemcsak kegyetlenkedés, hanem a magyar zsidóság kipusztítása volt. Ez sajnos, csaknem teljes egészében sikerült nekik. Az akkor behívott muszosok közül alig tért vissza valaki.

Igy érte a rettegi zsidókat 1944 tavasza.

A németek bevonulása után azonnal elkezdődtek a kegyetlenkedések és az atrocitások. A legelsők között, akiket megkínoztak, Hirsch Mendi és Berkovits malomtulajdonos voltak. Szilágyi Pista

Munkaszolgálatosok Rettegen

Rettegi zsidó ifjak munkaszolgálaton

feljelentésére és vezetésével — közismert részeges nyilas asztalos volt — az újonnan a faluba vezényelt csendőrök fogták le őket s borzalmasan megkínozták mindkettőjüket. A falubeliek úgy tudták, hogy Mátyás Mendi egyik ismerősének a közbelépése mentette meg őket a biztos haláltól.

A legszörnyűbb — s az akkori magyarországi helyzetre talán legjellemzőbb — eset, pár nappal március 19-ike után történt.

Oláh János, ugyancsak közis-

Rettegi fiatalok közmunkán

mert rettegi nyilas, az egyik német SS-katonának szórakozás céljából Hárnik Bencion metsző leányát igérte oda. Miután azonban a Harnik-család a dolgot megneszelte, este a „sakter-házba" berontó Oláh és az SS bandája a házat üresen találta. Bosszújukat a szerencsétlen Fried sámeszen töltötték ki, aki a templomudvaron lakott. Előbb megkínozták és a szakállát is meggyújtották és később — miután egyszer már sikerült a kezük közül kimenekülnie — ismét elfogták és a csendőrök kezére adták. Az agyonlőtt Fried sámesz holttestét a járókelők a patak partján találták meg.

Nem csoda, ha az elgyötört rettegi zsidókon még az eddiginél is nagyobb rémület lett úrrá.

S most elérkeztünk a rettegi zsidók életének utolsó, tragikus fejezetéhez.

1944 május 6-án, hajnali 3 órakor riasztották fel álmukból a zsidókat s a szeszgyár udvarára irányították őket. Itt gyűjtötték össze az egész környék zsidóságát. Megkezdődtek a tömeges kínvallatások. Oláh János volt a vallató főnök, Kecskeiné, a bábaasszony vette kezelésbe a nőket.

Innen szekereken vitték az egybegyűjtött zsidókat a dési Bungurerdőbe, ahonnan a deportált csoportokat útnak indították végső állomáshelyükre, Auschwitzba.

A KÖRNYÉK

Retteghez tartozott gazdasági szempontból Felőr, ahol húsz zsidó család élt, Alsó-Ilosva és Kaján. Itt kell megemlítenünk Stern Hermann viaszgyárost, a nagy talmudtudóst, akinek egyetlen lánya, a deportálásból visszajött Bözsi, Bné-Brákban él. Ismertek voltak még a Rosenberg és Salamon családok.

Több ismert zsidó család lakott Györgyfalván is, köztük Panethék, Berkovicsék, Farkas Berlék. A falu jegyzője a zsidó Weintraub volt.

Négerfalván lakott az Erdélyszerte ismert Dux földbirtokos család, valamint Doppelték, akiknek Désen volt ecetgyáruk.

Bacán lakott Rosmann Smuél földbirtokos, Rosman Mendel és Hugó, továbbá a Wieder és a Wolf családok.

A környék ismert személyiségeihez tartozott a mihályfalvi Farkas Hillel földbirtokos és marhakereskedő is.

NAGYILONDA
ÉS KÖRNYÉKE

ZSIDÓSÁGÁNAK ÉLETE
ÉS PUSZTULÁSA

IRTA:

DR. FRIEDMANN ALEXANDER

נר תמיד

מאת הרשקוביץ' משה

„זכור את אשר עשה לך עמלק"!
(דברים כ"ה, 17)

חצי יובל שנים עברו מאז חורבנה של קהילתנו אילונדה.

החיים היהודיים בעיירה היו תוססים, ללא הפרעה מצד האוכלוסיה הלא יהודית. יחסי אחווה כנים שררו עם תושבי העיירה הרומנית. יש להדגיש במיוחד את החיים הדתיים בהנהגת הרועה הרוחני של הקהילה, הרה"ג יוסף פאנט זצ"ל.

היתה גם פעילות ציונית בעיירתנו במסגרת תנועת המזרחי „תורה ועבודה", אולם במידה פוחתת והולכת בשנות המלחמה, עקב האיסור על הפעילות הציונית ע"י השלטונות.

העיירה אילונדה פרשה חסותה גם על קומץ היהודים שהתגוררו בישובים בסביבתה, אשר שלחו אליה את בניהם בהגיעם לגיל חינוך וכאן השלימו את השכלתם היהודית היסודית, במקביל ללימודים בבית ספר יסודי — ממשלתי. הנוער בחלקו הגדול המשיך בלימודי היהדות בישיבות. אחדים עברו ללימוד מקצוע בבתי־המלאכה היהודיים במקום.

יהודים עמלים וחרוצים, המשתכרים למחייתם מיגיע כפם ובזיעת אפם, השמחים בשמחת הזולת וכואבים את כאבו בעת מצוקה, כאלה היו בני הקהילה אילונדה. יושר במשא ומתן, הגינות בחיים הפרטיים והציבוריים, ענווה בהליכותיהם ונכונות לעזרת נזקקים היו מקווי האופי של יהודי העיירה.

בשנות המלחמה, עם פירסום הגזירות השונות על היהודים (לפי החוקים הידועים לשמצה שחוקקו במיוחד כדי להצר על חיי היהודים, הורע מצב האוכלוסיה היהודית. רבים אף התקשו בפרנסתם, אך עם כל זה לא אבדה התקווה להתגבר ולהחזיק מעמד עד יעבור זעם.

לצערנו היתה זאת אשליה, על אף שמועות מזעזעות על מצב היהודים בארצות הכבושות האחרות ע"י הצורר הגרמני, לא האמינו יהודי העיירה שגורל דומה צפוי גם ליהודי הונגריה. אולם האויב האכזר ביותר בתולדות האנושות לא פסח עלינו ובצע את מזימתו במלואה ע"י הגירוש לגיטו ומשם למחנות הריכוז.

כ־90% מיהודי אילונדה והסביבה נספו בגיא ההריגה של אושוויץ, במחנות העבודה באוקראינה ובשאר מחנות ההשמדה.

עם תום המלחמה האיומה נשארנו מתי מעט מקהילה יפה זו, אודים מוצלים מאש

מעטים בלבד. לאחר כל מה שעוללו לנו לא חשבנו להמשיך לחיות כמיעוט בארץ נכר ותוך זמן קצר, יחסית, מצאנו כולנו את דרכנו הטבעית והבטוחה לארץ האבות — מדינת ישראל.

עלינו, המספר הזעום שנותרנו לפליטה מהשואה האיומה, „שניים בעיר ואחד במשפחה", מוטלת החובה להנציח זכר יקירינו שנספו ולזכור שאנו כאן שותפים, בזכותם, בקימום המדינה וביסוסה, כדי שטרגדיה איומה כזו לא תשנה.

למילוי יעודנו זה נרתם במלוא אונו ידידנו הנכבד מר יחזקאל זינגר נ"י מדעש, אשר טרח ועמל רבות באיסוף הנתונים הדרושים והכנתם לדפוס, לשם הוצאת ספר הזכרון לרבבות קדושי הקהילות שבמחוז סולנוק־דובוקה. כעורך הראשי של ספר הזכרון דאג מר יחזקאל זינגר והמריץ את יוצאי הקהילות במחוז לאיסוף הנתונים האפשריים ביסודיות ובדיוק רב, על מנת להכין עבודה מושלמת. יישר כוחו על כך.

אנו מתייחדים עם זכרון קדושי עיירתנו וסביבתה. נשמש נא כולנו, אנו ובנינו אחרינו, גל־עד־חיים לקהילות היהודיות שנחרבו בדליקה ההיא!

מן הדליקה ההיא (מאת חיים גורי, ספר מלחמות הגיטאות)

מן הדליקה ההיא, אשר שרטה גופכם המענה והחרוך,
נשאנו אש — לפיד מאיר לנשמתנו,
ובה הדלקנו את שלהבת החרות,
עמה הלכנו בקרבות על אדמתנו,
את מכאובכם, שאין לו אח במכאובים,
יצקנו לברזל־חוצבים ומחרשות חדות שנים;
את עלבונכם הפכנו לרובים;
את עיניכם למגדלור־ספינות, קרבות בליל — —

ממשואות עירכם ההרוסה
נטלנו אבן מפיחת ומנתצת,
והיא הפכה לאבן־הפינה ואבן־המסד,
לאבן־החומה אשר אינה נפרצת.
שירכם, אשר נחנק בשלהבות,
עלה פורץ בפי פלוגות־המחץ כמו גדר,
ועמדו עלו העז והכבוד,
והתקווה העתיקה אשר אינה אובדת — —

נקמנו את מותכם המר והבודד
באגרופנו, שכבד הנו וחם הוא;
לגיטו השרוף הקמנו פה גל־עד,
גל־עד־חיים, אשר לנצח לא יתמו.

כט' בתמוז תשכ"ט

ELŐSZÓ

Irta: HECHT CVI

A homokóra örökkön-örökké alápergő finom homokszemei feltartózhatatlanul pergetik le előttünk a sűrűn sorjázó éveket. Esztendő esztendő után követi egymást és válik évtizedekké — mérföldkövekké életünkben . . . Minden megszületö új év távolabb sodor bennünket a régmúlt és közelmúlt tragikus eseményeitől. És minden távozó esztendő egy újabb darabot szakít ki és visz magával emlékeinkből. Pedig milyen szívósan ragaszkodunk hozzájuk! . . . Szorítva öleljük magunkhoz emlékeinket — egy kedves, szép mozzanatot, vagy fájó impressziót a letűnt korokból — remegéssel és féltéssel, mint a fösvény az összegyűjtött kincseit, hogy el ne rabolják őket tőlünk a gyorsan pergő homokszemek! . . . De fájdalom: az évekkel folytatott kilátástalan harcunkból, mi — az elmúlt idők maroknyi tanúi, az emlékek, e drága kincsek őrzői — kerülünk ki veszteségként . . .

Amikor arra vállalkozunk, hogy az egykor virágzó élettel — hagyományokon és mély vallási hiten alapuló élettel — teli Nagyilonda és környéke zsidóságáról adjunk számot, akkor döbbenünk csak rá és tudatosodik bennünk a felismerés, hogy mennyire elkéstünk! . . . Hogy mennyire lemaradtunk a pergő évekkel folytatott meddő küzdelemben! . . .

Kutatva keressük emlékezetünk zugában, memoárunk egyre szaporodó fehér foltjai között, nemcsak az embereket — élőket és holtakat —, hanem az élettelen tárgyakat is, melyek akkoriban nem voltak egyáltalán holt anyagok, hiszen velünk éltek jóban és rosszban és úgy hozzátartoztak életünkhöz, mint a levegő vagy a napsugár. Keressük gyermekkorunkat, az ifjúságunkat körülölelő világ már széthullott roncsait . . . A házakat, amelyek nevei kifolytak emlékezetünkből és ők maguk is megrokkantak az évek súlya alatt, miután éveken át hiába vártak gazdáik hazatérésére, egy kis faluvégi utcácska, kis zug és köz népi ízű tréfás elnevezését keressük — amelyekben egykor zsidók laktak, éltek és meghaltak.

És keressük a „chédert", a kis, pájeszaikat csavargató nebulóival,

akik a szentkönyvek felé görnyedve ütemesen himbálták felsőtestüket és akik, amikor már felcseperedtek, vágyakozva tekintettek Cion felé. Akik számára a holt betűkből megelevenedő mesék és legendák élő valósággá váltak és fokozták sóvárgásukat az ősi föld iránt. A Tan, amit akkor magukba szívtak a kis templom melletti „chéderben", volt az összekötő kapocs a Szentfölddel és amely az életben maradottak lépteit Izráelbe vezette.

És amikor hirtelen, mint egy látomás, megelevenedik előttünk egy már elveszettnek hitt emlékkocka a múltból — ujjongani szeretnénk örömünkben! Mert sikerült visszahódítanunk egy drága kincstöredéket, egy értékes emlékfoszlányt, az emlékeinket elrabló idő zsákmányra éhes karmaiból. És sietve, siettetve a sajnálatosan egyre csak fogyó élő emlékezőket, akik felidézve a múltat, felrázzák tunyaságából emlékezőtehetségüket — vetjük papírra, amíg nem késő, Nagyilonda és járása történetét.

A Nagyilondán és környékén élt zsidók életét, örömeikkel és szomorúságaikkal, tépelődéseikkel és megpróbáltatásaikkal együtt adjuk át az olvasónak. Sajnos hiányosan, de a történeti igazság és kronológiai igazmondás, a pontosságra törekvés szellemében. És talán — szubjektív érzésekkel eltelve.

Mert nem is lehet ez másképp: akiket szerettünk és akiket egykor féltettünk, most eggyéforrva, összekovácsolva, egyetlen és egyetemes közösséget alkotva tünnek elénk. Ugy emlékezünk Nagyilonda és a körülötte fekvő kis falvak zsidóságára, mint az édesanyánkra: szeretettel, büszkeséggel, féltéssel és mindent megbocsátó engeszteléssel. Hitközségeink, közösségeink voltak az anyai emlők, amelyeken csüngtünk, magunkba szíva a belőlük áradó életerőt és amelyet tovább adtunk utódainknak.

És úgy siratjuk azokat, akiket egy őrült ámokfutó világ Amalékjai képében a kérlelhetetlen és engesztelhetetlen végzet kiragadott közülünk — mint az édesanyánkat. A nagytudású, mélyen vallásos férfiainkat, békés asszonyainkat, ifjúságunk színe-virágát, apró, ártatlan kicsinyeinket, akik egy gigantikus jeltelen tömegsírban feküsznek. Nekik állitunk e hasábokon örök emléket, amikor hosszú sorokban rójuk és rójuk a fehér papírra mártírjaink neveit. Emlékfoszlányainkat összeforrasztva a tragikus események fájó és felkavaró kötőanyagával, Nagyilonda és járása zsidóságára emlékezünk — és emlékeztetünk . . .

„És meséld el fiaidnak azon a napon . . ." — mondja az Irás. Az igét magunkévá téve, a parancsot alázatosan végrehajtva, meséljük el fiainknak hűen a történteket, kezükbe adva Nagyilonda és környéke biográfiáját. Elmeséljük nekik egy lelkiekben és anyagiakban egyaránt gazdag és szorgalmas zsidó közösség nemesen tiszta életét és elsiratjuk bánatunkat pusztulása fölött! . . .

Hogy fiaink tanuljanak, okuljanak belőle — és ne felejtsenek! . . .

A ZSIDÓK LETELEPEDÉSE NAGYILONDÁN

Kevés dokumentum maradt fenn az ilondai zsidó közösségről, a nagyilondai járás zsidóságának történetéről. A deportálással nem csupán a zsidó hitközségeket számolták fel, de annak emlékeit is és csak szerencsés véletlenen múlott, ha itt-ott megmaradtak egyes iratok.

Nagyilonda zsidó lakosai történetének megírásakor csupán emlékezetünkre és mások emlékezetére támaszkodhattunk. Hiányos, igen hiányos visszaemlékezés ez és ezért nem láttuk értelmét, hogy ezt a rövid történetet különböző fejezetekre osszuk.

A járás területén, Nagyilondán, Sósmezőn, Nagylóznán talált régi sírfeliratok bizonyítják, hogy már az elmúlt század elején is laktak itt zsidók. A múlt számos élményét és emlékét, gyermekkorunkban a még életben lévő öreg zsidó bácsik

Az 1883-ban épült ilondai kőtemplom

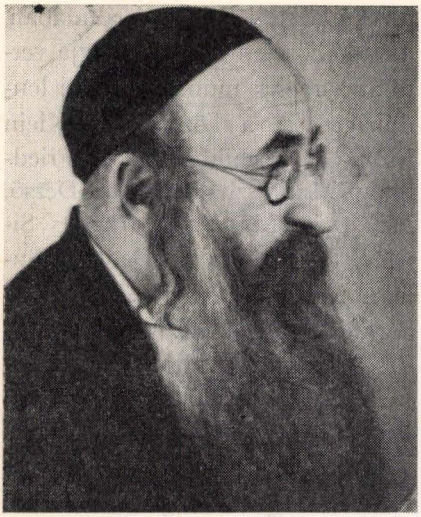
elevenítették fel. Meséltek arról, hogy sok zsidó a vidékről részt vett Kossuth oldalán az 1848-as szabadságharcban. Még arról is keringtek történetek az öregek körében, hogy Napóleon idejében is éltek zsidók Ilonda környékén.

A zsidóság nagyrészét szatócsok, kisiparosok, bérlők alkották, de akadt közöttük szép számban földműves is. Egytől egyig vallásos életet éltek: szombat és ünnepnapokon a szomszédos falvakból összejöttek „minjánra", amelyet az egyes jobbmódú zsidóknál berendezett imaházakban tartottak meg. Időnként a dési rabbi, akit szellemi vezetőjüknek tekintettek, látogatta meg őket, „drását" tartva. Vallási vagy más problémáikkal ők utaztak fel rabbijukhoz. Volt saját sakterük is (Móse Lander) és „chéderük". Serdülő korban lévő fiaik legtöbbje pedig elment szakmát tanulni, vagy jesivákba, más közeli városkákba. Aranymezőn 1885–88 között zsidó felekezeti elemi iskola működött. A hitközségi anyakönyvet, amely a deportálásig megvolt, 1840 körül fektették le és benne jó néhányszáz név szerepelt.

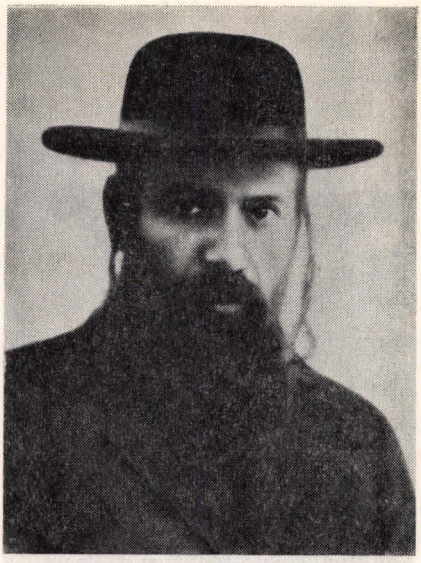
A hitközségi élet komoly megerősödése 1883-ban következett be, amikor Zuckermandel Jákov József Hákohén személyében „dáján" került a hitközség élére (élt 1926-ig). Egy évre rá, Brief Mózes (élt 1933-ig) lett az új sakter. Mindkettőjük kiemelkedő érdeme volt a vallási élet kimélyítése. Az ő szervezési képességüknek volt köszönhető az ilondai kőtemplom, a mikve és a személyzeti lakások felépítése. Megszervezték és tartalmat adtak a „Chevre Misnájisz", a „Chevre Sász", a „Tilem" körnek, amelyek a deportálásig működtek. Létrehozták a Talmud-Tórát és a Chevra Kadisát, amely jótékonysági munkába is bekapcsolódott.

Az első világháborút megelőzően, a zsidó élet világi vezetői közül csak néhány nevet említünk meg: Weinstein Jakab (aki az első hitközségi elnök és virilista volt; 1884-ben 622 forint adót fizetett), Liebermann Móric, Singer Emil, Zélig Dávid, Zuckermandel Móric, Dux Mór, József Lipót, dr. Weisz Mór, dr. Markovits Mihály, Adler Áháron, és Szináj Zájf. Továbbá Ilonda környékéről: Wexler Sámuel, Léb Márkus, Dub Ábrahám, Hochstadt N. Galgón, Händler S. Aranymezőn és Rottenberg Mór Oroszmezőn.

Mindezen jómódú és tekintélyes emberek, akiknek erőfeszítéseik és tevékenységük túlhaladta a hitközségi kereteket, az egész járás gazdasági fellendülését is előmozdították. Nekik tulajdonítható egy kisvárosi jellegű kereskedelmi központ felépítése, a büdöspatakai fürdő létesítése. Sok jónevű kisiparos, mint Fogel Ferenc, Halpert Mihály, nemcsak a zsidók, hanem az egész kisiparos társadalom büszkeségei voltak. Nem túlzás, ha azt

Rabbi Joszéf Paneth z.c.l.
főrabbi

Klein Ráfáel z.c.l. leményi sakter

állítjuk, hogy az egész kereskedelem és kisipar az ügyes, szorgalmas zsidóság kezében összpontosult a járásban. Megemlítésre méltó dr. Weisz Mór, aki fél évszázadon keresztül, teljesen egyedül a járásban, felekezeti különbség nélkül, mint mindenki „doktor bácsija" működött.

Az első világháborúból, arányszámukhoz viszonyítva, sokkal nagyobb százalékban vette ki részét a járás zsidósága. A harcokban elesettek száma tíz volt, valamint 25-en sebesültek meg. Közöttük: Kohn Mendel Jóházáról, Spitz Salamon Galgóról; Ilondáról pedig Fogel Ferenc és Halpert Mihály. Körülbelül 30-an kaptak vitézségi érmet, de később — a „lovagias magyar nemzet" köszöneteként — Auschwitz jutott nekik osztályrészül.

A dáján elhalálozása után, 1926-ban, a dési ráv Jecheszkél Paneth, Joszéf nevű fia lett főrabbinak megválasztva. A mélyen szentéletű rabbi érdeme az ilondai jesiva megalapítása, ahol állandóan kisebb-nagyobb számban tanultak nemcsak a helybeliek, hanem a vidékről odakerült ifjak is. Az ő idejében vert mélyebb gyökeret a chaszidizmus is. A chéderek hálózata az egész vidéken kiszélesedett. Sámuel Heszkel édesapja alapítványából új Talmud-Tórát építettek. Sakterek kerültek a falvakba: Leményre Klein Ráfáel (aki dájánként is működött), Galgóra Bruckner Ábrahám és Scheiber N., Semesnyére Wéber-

Herskovits Herman
aki elsőnek alijjázott Ilondáról

mann Efrájim. Ilondán Brief Mózes halála után vejei vették át tisztségét, majd a későbbiekben Koppelovits Sije. Az imaházak száma elérte a tizenkettőt. Galgón pedig felépült a második járási zsidó kőtemplom is, az addigi — 70 éve fennálló — fatemplom helyett.

Ilondán a templomon kívül imaház is volt a rabbi udvarában, továbbá Friedmann Márkusznál és Friedmann Dezsőéknél a Mizráchi helyiségében. Kiváló pedagógusok látták el a melámedi funkciókat: Ilondán Herskovits Slajme, Teszler Léb, Ingber Jákob és Grün Koppel, Galgón pedig Fodor N. és Johann Mózes.

A hitközségi életnek és általában a zsidó közéletnek sok új tagja vette át a régiek munkáját és új lendületet vitt a közösségbe. Klein Mór, Rothschild Adolf, Friedmann Márkusz, Friedmann Dezső, Markovits Mátyás, Markovits Simon, Singer Jakab, Deutsch Sulem, Jeremiás Ignác, Löb Ferenc, Sámuel Heszkel, dr. Wágner Sándor, Herskovits Móric és dr. Hartstein József voltak igen tevékenyek. Vidéken pedig: Fehér Albert Nagylóznán, Spitz Salamon és Léb Márkusz Galgón, Händler Salamon és Pál Salamon Aranymezőn, Janovitz Vilmos Leményben, Farkas Zeév és Salamon Zoltán Nagybunyban és Grosz N. Sósmezőn.

★

A Cion iránti szeretet minden zsidóban, így a nagyilondaiakban is megvolt. Ha ez a huszas évekig csak valami misztikusat jelentett, ezután már reálisabb formát öltött szemükben a cionizmus gondolata. Az első, aki földet vásárolt Izráelben, Dux Mór volt (1925-ben). Ugyanakkor Herskovits Herman, az első modern ideálista cionista is elindult Erecbe. 1929-ben Klein Hersch négy gyermekével vándorolt ki, ő viszont a „Kolel" segítségével telepedett le. Pál Salamon és neje Aranymezőről 1936-ban utaztak ki Erecbe. Letelepedési szándékkal jöttek és egyben meglátogatni Pál Salamon itt élő szüleit, akiket később a Hár-Há-

zéjtimen temették el. Végleges letelepedésükre a közbejött háborús események következtében nem került sor. Mindketten néhány évvel később Auschwitzban pusztultak el. Sok házban a „Méir Báál Hánesz" perselyek mellett megjelentek a KKL-perselyek is. Az *Uj Kelet, Népünk,* a *Zsidó Jövő,* a *Múlt és Jövő* nagyon sok zsidó házba járt és kézről kézre adták. E sajtótermékeken keresztül találták meg az utat a modern cionizmus gondolatához. De az igazán szervezett cionista élet csak 1933-ban vett lendületet, amikor dr. Hartstein József, Friedmann Mór és Herskovits Mór vezetésével megalakult a „Mizráchi" és annak ifjúsági csoportja, a Bné Akiba, Friedmann Sándor vezetésével. 1935-ben Ráfáel József és Riff Sándor cháchsárára kerültek. 1936-ban pedig a „Tóra Umláchá" alakult meg Herskovits Mór és Fülöp Lajos vezetésével. Az Águdát Jiszráel, ahol inkább a jesiva- és chászidifjúság vett részt, ugyanebben az időben kezdett el működni, Braun Ernő, Brief Izsák és Fülöp Ignác vezetésével.

A Zs.N.Sz.-t Jeremiás Ignác és Wágner Sándor irányították. Ezekben az időkben több mint száz székelt adtak el és körülbelül ugyanannyi KKL-persely is volt elhelyezve. A cionista élet töltötte be az egész ifjúság gondolatvilágát és utat mutatott a jövőre — amely a nagy zsidó tragédia miatt sajnos csak kis mértékben valósult meg. Tény az, hogy ma jónéhányan Iz-

Pál Juda és felesége, Bluma, sírköve a Hár Házéjtim-i temetőben

ráelben élnek azok közül, akik annakidején a Mizráchiban és az Agudában tevékenykedtek.

Szeretettel gondolunk vissza a felejthetetlen Hartstein József ügyvédre és színvonalas cionista és judaisztikai előadásaira. Mindig emlékezetesek maradnak számunkra a héber dalokkal és táncokkal tarkított „Oneg Sábbátok". És az együtt betanult cionista tárgyú színdarabok, amelyeket Ilondán, Galgón, Somkúton, Láposon mutattak be: „Hajnalodik Keleten", „A Chelemi bölcsek". Nem lehet elfelejteni a Herzl-Bialik emlékünnepélyeket, amelyeken „chávér" Hartstein elszavalta „A Messiás heroldja" című Giszkalay-verset. És a büdöspatakai nyári táborozást, valamint a szombati ifjúsági „minjánokat". Sokszor zengett a község a héber daltól, amelyeket a keresztény ifjúság is ismert.

★

A hitközség elöljárói ugyanakkor a Zsidó Párt vezetői is voltak. Kivétel nélkül minden zsidó a Zsidó Pártra adta le szavazatát a parlamenti választásokon. Működött Ilondán a „Gemilát Cheszed" intézménye is, amelyet még az első világháború előtt, megboldogult Brief Mózes sakter hozott létre. Ilondán volt Nőegylet is, amely jótékonycélu tevékenységet fejtett ki és később az OMZSÁ-val karöltve, elsősorban a munkaszolgálatosokat részesítette anyagi támogatásban. Fáradhatatlan munkát végzett ezen a téren Friedmann Rózsika, Braun Malvin, Singer Jakabné, Markovits Zseni, Grosz Gizi, Jeremiás Ignácné, Sámuel Heszkelné, Fogel Lászlóné, Klein Árpádné, Deutsch Sulemné, dr. Wágner Sándorné Ilondán. Vidéken pedig Léb Sarolta — aki egészségügyi téren is segítséget nyujtott a lakosságnak —, Mandel Emilné, Bojnitzerné, Markovitsné Galgóról, Janovitzné Leményből, Pál Sári Aranymezőről, Fehér Albertné Nagylóznáról és Farkas Zeévné Nagybunyból.

A deportálásokat megelőző években a zsidóság túlnyomó része még mindig a tradicionális foglalkozásokat üzte: kereskedelemmel s kisiparral kereste meg kenyerét. De akadtak szép számban más szabadfoglalkozásuak, sőt állami tisztviselők is. Elismerten jó iparosok voltak: Ilondán — Fogel Ferenc, Elkovits Ábrahám, Fülöp Lajos, Pollák Salamon, Simon Dávid, Grünfeld Dávid, Ráfael Izsák, Fülöp Ignác, Szinetár Izsák, Willinger N., Grünfeld Mihály, Grünfeld Ábrahám és Sámuel Lajos. Vidéken pedig: Galgón — Dub Ábrahám, Ráfael N., és Mózes N.

Kereskedők: Friedmann Dezső, Friedmann Márkusz, Deutsch Sulem, Klein Árpád, Klein Mór, Fogel László, Jeremiás Ignác, Léb Ferenc, Markovits Mátyás, Markovits Simon és Singer Jakab Ilondán. Vidéken pedig: Galgón —

Fehér Albert körjegyző

Deutsch Géza körjegyző

Mandel Emil, Aranymezőn — Pál Salamon, Létkán — Weissner Áser, Jápán — Legmann Léb, Leményben — Janovitz Vilmos, Nagybunyban — Farkas Zeév, Nagylóznán — Liebermann Báruch.

Földbirtokosok: Zélig Dávid, Rothschild Adolf, Rothschild Elemér, Janovitz Vilmos, Weisz N., Bayer Géza és Sámuel Heszkel.

Községi jegyzők: Fehér Albert Nagylóznán, Rothschild Elemér és Adolf Dobokán, Pécsi Manó és Deutsch Géza Aranymezőn, Dávidovits N. Oroszmezőn, Dávid N. Sósmezőn, Róth N. Drágavilmán, Simon N. Blenkemezőn és Mikes Mihály Hosszúréven (1938-ban kivándorolt Izráelbe.)

Ügyvédek: dr. Markovits Mihály és dr. Hartstein József Ilondán.

Körorvosok: dr. Weisz Mór, dr. Wágner Sándor Nagyilondán, dr. Wettenstein (Bárd) Oszkár és dr. Kaufmann N. Galgón.

Állami tanító: Ábrahám Samu, akit miután Ilondáról Szigetre került, a magyar fasiszták a Tiszába öltek.

Állami tisztviselők: Weisz Ilonka, Sámuel Rózsi, Sámuel Ica, Sámuel Adolf és Dux József.

★

Meg kell emlékeznünk Ilonda néhány olyan személyiségéről, akiknek neve túlnőtt a járási kereteken, a két világháború között. *Szináj Zeif,* nagy talmudi és világi tudással rendelkező ember volt. Csak sze-

Brief Ávrahám Jicchák tanár

rénysége akadályozta meg őt abban, hogy valamelyik nagy hitközség rabbija legyen. De az erdélyi ortodox rabbik egyhangu kérésére kénytelen volt elvállalni az ortodox iroda főtitkári pozicióját. Keresztények is ügyes-bajos dolgaikkal számtalanszor fordultak hozzá. Igaz és bölcs ember volt.

Chájim Máyer Herling, aki aszkéta életű ember volt, 1916-ban Oroszországból menekült Ilondára. Éjjel-nappal a szentkönyveket búj ta. A határon túlról is fordultak hozzá rabbik és talmud-tudósok vallási kérdésekben, kikérni tanácsát. Mint tanító is működött. Önzetlensége és emberszeretete eredményeként valósággal szentként tisztelték és deportálás után, amikor nem volt hová menni „kéver-ávot"-ra, az ő sírjához zarándokoltak el.

Brief Mózes sakter és mohel volt negyven éven keresztül Nagyilondán. Reb Duved Hálévi, a hires gáon, a „Turi Záháv" szerzőjének volt a sarja. Huszton tanult és az „Árigot Háboszem" híres jesivának volt a legjobb tanulója. Ő alapította a „Gemilát Chészed" segélypénztárt és feleségével, Frájde nénivel együtt rendkivül tevékenyek voltak a szegények megsegítésében. Ő volt a „Hibát Cion Kolélnak" is a vezetője. A Méir Báál Hánesz gyűjtőalapnak végig ő volt a pénztárnoka és odaadó, buzgó tevékenységéért elismerő oklevelet is kapott Erec Jiszráelből. A bajba jutott keresztények is sokszor felkeresték és kérték, hogy imádkozzon értük az Őrökkévalóhoz. Kilenc gyermeke volt, három fiú és hat lány. A lányok kivétel nélkül sakterekhoz mentek feleségül. Egyetlen életben maradt fia Ávrahám Jicchák, tanár Izráelben. Rendkivül vallásos, istenfélő ember volt: 40 év alatt nem mulasztott el egyetlen „siurt" sem. Egy személyes emlék portréjához: egyszer séta közben antiszemita huligánok megtámadták az utcán. Bátran szembeszállt velük és széttörte rajtuk sétapálcáját.

Reb *Slajme Herskovits* Nagyilondán élt és tanított. Chéderjében generációk hosszú sora sajá-

Herskovits Slajme melámed

Dr. Weisz Mór és felesége, Hermina, első járási főorvos

tította el a héber írás-olvasás alapvető elemeit és a „humes-ráset". Minden gyerekből igaz zsidó embert igyekezett faragni és valósággal fizikai fájdalmat érzett, ha valamelyik gyereknél csődöt mondott tanítói igyekezete. Tőle hallottunk gyermekkorunkban először Erec Jiszráelről. Szobáját jeruzsálemi Becálél „bszumen bikszli" és gyertyatartók díszítették, amelyet fia, Herman küldött neki, az első ilondai, aki kivándorolt Erecbe 1925-ben.

Reb *Lájb Teszler* (Bojer Lehrer) chéderjébe jártak a nagyobbacska fiúk, akik már „gemoret" tanultak. Vasárnaponként az új „heti szidra" kezdete előtt, dús fantáziával mesélte el a heti szakaszt. A gyerekek tátott szájjal hallgatták meseszövését és sokszor, ha szomorú volt a történet, mint József eladása vagy Izsák feláldozása, egyesek el is sirták magukat.

Dr. Weisz Mór 1889-ben került le Nagyilondára, miután „cum laude" ledoktorált Pesten. Az első világháború alatt a megye sorozóorvosa volt. A járás egyetlen orvosaként működött és közmegbecsülésnek örvendett zsidók és keresztények között egyaránt. Félévszázados áldásos tevékenységében hű segítőtársa volt felesége, Hermina asszony is. 1929-ben ment nyugdijba. Fia Weisz Jenő Izráelben él. Nyugdijazásáig a kereskedelmi mi-

nisztérium vezető tisztviselője volt. Leánya Ilonka ugyancsak Izráelben él. Az egyik unokája, a harmadik orvosgeneráció, ma a jeruzsálemi Hádászá kórházban működik.

Dr. Wettenstein Oszkár orvosi tevékenységén kivül ismert iró is volt. Bárd Oszkár név alatt jelentek meg művei. Alapító tagja volt az erdélyi Szépmives Céh-nek is. Rendkivül értékes könyvtárral rendelkezett, amelyben számos nagyértékű judaisztikai mű is helyet kapott.

Dr. Hartstein Józsefről is meg kell emlékeznünk, a szegény ügyvédről, aki a már fentebb említett hervadhatatlan cionista munkája mellett, nemcsak ingyen képviselte a nehéz helyzetben lévő ügyfeleket, hanem anyagilag is támogatta a rászorultakat. Világi műveltsége mellett, nagy talmudtudós hirében is állt.

★

Északerdély megszállása után, 1940-ben, a helyzet állandóan romlott. Először a zsidó állami tisztviselőket bocsátották el, majd a zsidó iparosok nagyrészének megvonták iparengedélyét. 1942 júniusában a főszolgabiró és a csendőrség utasítására vitték el az első 11 ilondai zsidót munkaszolgálatra. Ebből a halálszázadból összesen ketten kerültek vissza élve. (Az emlékkönyv keretében ezeknek a történetével külön fejezet foglalkozik.)

Ezt követte rövidesen a többiek behivása is. Az elkeseredés fokozódott az antiszemitizmus következtében. A sokgyermekes, kenyérkeresők nélkül maradt családok türhetetlen gazdasági helyzetbe kerültek. A frontokról és táborokból megérkeztek az első szomorú hírek: megölték Klein Árpit, megfagyott Berkovits Viktor és Márton Ernő. Mindezek betetőzése volt 1944 szörnyű tavasza, a gettózással és végül a deportálással.

Hosszú szekérkaraván szállította járásunkból a dési Bungur-erdőben lévő gettóba a környék egész zsidóságát egyetlen hadiözvegyasszony kivételével. Mintegy 900 lelket tett ki azok száma, akik a gettóba kerültek. Munkaszolgálaton ugyanebben az időszakban 80-an voltak. A gettóban megkezdődtek a nyomozások az elrejtett zsidó vagyonok után. Kínzásokkal, ütlegelésekkel gyötörték az embereket, azért mert vezetők vagy gazdag emberek voltak. Igy véresre verték és kínozták dr. Hartstein Józsefet, Jeremiás Ignácot, Deutsch Sulemot és Friedman Dezsőt. Az élelmezés a kezdeti időkben türhető volt, de a későbbiek folyamán állandóan romlott és nagy hiányok mutatkoztak élelmiszerekben. A román parasztság eleinte megpróbált segíteni a begettózott embereken azzal, hogy élelmiszerekkel megrakott szekereket küldtek a gettóba. Ez csakhamar megszünt a nyilasok beavatkozása nyomán. Fa-

siszta hóhérok május 28-án megkezdték a deportálásokat.

A megboldogult rabbink, ráv Joszéf Paneth 16 éves Brandele nevű leánygyermeke, aki csodával határos módon került haza 1943-ban a krakkói gettóból, hiába ecsetelte a zsidóságra leselkedő veszélyeket, a teljes likvidálást, amit ő a saját szemével látott és átélt — senki nem hitt neki. Senki nem gondolta volna, hogy mindez megtörténhet a valóságban és a kislány dús fantáziájának tulajdonították a borzalmas történtekről nyujtott beszámolóját. Egyedül édesapja hitt a lányának: kilenc gyermekével együtt kiszökött a gettóból és sikerült átszökniök Romániába. Tartozunk az igazságnak azzal, hogy ráv Páneth könyörögve hivta magával hiveit is, de azok sajnos nem hallgattak szavára és nem mentek vele. Móse nevű fia visszaszökött a gettóba, hogy még megpróbáljon kihozni másokat is, de elkapták és Auschwitzban pusztult el.

A szomorú haláltranszportok elindultak a hirhedt megsemmisítő táborok felé. Ott pusztult el járásunk zsidóságának több mint 90 százaléka. Fajtánk színe-java, számszerüleg 804, ebből 416 gyermek.

A VÉSZKORSZAK

ÉS

AMI UTÁNA

KÖVETKEZETT

IRTA:

SINGER ZOLTÁN

A VÉSZKORSZAK

ÉS

AMI UTÁNA

KÖVETKEZETT

ÍRTA:

SINGER JOLÁN

GETTOZÁS ÉS DEPORTÁLÁS

1944 MÁRCIUS 19.

Ki fogja megtalálni a megfelelő szavakat, miként Jirmijáhu próféta Jeruzsálem pusztulásának siratásakor, hogy örök formába öntse, nem egy város és egy ország, hanem egész Európa zsidóságának pusztulását? Egy népét, amelyet nem rabszolgaságba, hanem a halálba hajtottak, egy nemzetét, amelynek halottaiból nem maradt hamu sem, mert azt is szétszórták a szélrózsa minden irányába.

Üresen maradtak a máskor élettől lüktető zsidó negyedek. Az utcákon, amelyeken a majdan eljövendő Messiásról, vagy a már épülő zsidó országról álmodozó szakállas öregek és lobogó szívű fiatalok cipője kopogott a rossz kövezeten, ahol már a gyermekek szemében is megbújt a velük született félelem és riadalom s az anyák szivében a fájdalom és később a rettegés — az utcákon ma bedeszkázott, vak ablakszemekkel tekintenek az elárvult házak a járókelőkre és málló vakolatukkal mintha elhurcolt lakóikat siratnák. A legtöbb városban már ez sem maradt. Eltakarították a volt zsidó negyedek romjait is. „Judenrein" — zsidómentes lett Európa.

Nem a várost sírjuk vissza, ahol felnevelkedtünk, hanem elhurcolt lakóit siratjuk, akiket szomszédaik eladtak. Nem, nem is adták el a magyarok a zsidókat, hanem fizettek a náci sátánoknak, hogy elvigyék őket.

Tiszta szívvel állíthatjuk, hogy nem volt nép Európában, amely kegyetlenebbül, embertelenebbül bánt volna el zsidóival, mint a magyarok.

1944 március 19-től számított negyvenöt nap alatt, Magyarország gettóba zárta, majd deportálta és likvidálta egész zsidó lakosságát — a megmenekült budapesti zsidók kivételével. Ezt a világrekordot a habzó Duna és Tisza minden vize sem mossa le a magyar népről.

1944 március 19-én, vasárnap hajnalban arra ébredt Magyarország népe, hogy gróf Bethlen Istvánnak éppen hat évvel azelőtt hangoztatott figyelmeztetése valóra vált: a magyarok Németországnak nem barátai, hanem cselédei lettek.

A fentiekhez hozzá kell fűznünk, hogy a cselédek mindenben túltettek gazdáikon. A nyilasok túltettek a nácikon. Azon nyomasztó emlékezetű vasárnapon, 1944 március 19-én, a háború ötödik évében, amikor a németek rajtaütésszerűen elfoglalták Magyarországot, megszünt létezni az utolsó kis sziget a fojtogató légkörű, rablevegőn tengődő Európában. Az utolsó sziget, ahol az örökké optimista zsidók úgy érezték, hogy felettük csupán átvonulnak a világégés füstfellegei, de náluk nem üt ki a tűzvész.

Magyarország megszállása nem volt váratlan lépés a németek részéről. Az oroszok elől egyre hátráló harcvonal mögött a németeknek biztosítaniok kellett a szövetséges magyarok hűségét. És egyúttal felszámolhatták a zsidókérdést is.

Ez volt a szó: felszámolni. Liquidieren. Ez a szó jelentette, hogy az európai zsidóságból hírmondó is alig maradt a háború végén.

A magyar zsidóságot váratlanul érte a német megszállás, és a szervezetlenség és fejetlenség következményeként jóformán ellenállás nélkül tűrte, hogy fokozatosan végigvigyék az embertelenítés útján, amelynek végén már várták őt az auschwitzi krematóriumok. Pedig minden előjel, szerte Európában s magában Magyarországon is arra mutatott, hogy a magyar zsidóság sem kerülheti el sorsát a hitleri Európában.

A megszállt európai országok zsidóságát már elérte szörnyű végzete. A szomszédos Romániában 1941-ben, a vasgárda rémuralma idején, hosszmentében kettészelt zsidókat akasztottak a vágóhidi kampókra „kóser hús" felírással. Ezek voltak a vasgárdisták „fél-zsidói". 1944-ben ezzel szemben a zsidóknak legalább puszta létük biztosítva volt a mindenkor okos és előrelátó politikát folytató Romániában.

Franciaországtól Ukrajnáig, Észtországtól Görögországig — csodával határos egyes kivételektől eltekintve — egész Európa zsidóságát emberirtólágerekbe deportálták. E deportálásról egy-egy menekült, egy-egy szökevény szájából elhangzott figyelmeztető híradás — és voltak ilyen bújdosók Magyarországon szép számmal — felrázhatta volna a magyarországi zsidóságot.

Magyarországon is történt a zsidókkal egy és más, a rettentő istenítélet hírnökei: az újvidéki vérengzés, az Ukrajnába hurcolt zsidó munkásszázadok „felkoncolása", a Kamenecz-Podolszkba és Csortkovba hurcolt „nem magyar állampolgárságú" zsidók kivégzése és előre elkészített tömegsírokba dobása . . .

1944 március 19-én a háborút már elvesztették a germánok, de még végrehajtották Hitler 1942 végén tett fenyegetését: „Egyet leszögezhetek, a zsidóknak mindenütt el fog menni a kedvük a nevetéstől." Haláltusája utolsó évében a germán fenevad kitátotta rettentő torkát és égett hús szagú

tüzében elemésztette ifjainkat és öregeinket, elemésztette leányainkat és anyáinkat, a nagyszülőket, kézenfogva vezetett unokáikkal egyetemben . . .

Magyarország volt az a sziget a lángokban elemésztődő Európa szívében, ahol a zsidóság nem nézett szembe merészen a veszéllyel. Ezért nem volt szervezett ellenállás Magyarországon, ezért voltak ritkák a szökések a gettóból.

★

Már napok óta vonultak át Désen a németekkel kollaboráló ukrán és tatár lakosság rozoga szekerei. Ukrajna és a Krim-félsziget porát-sarát hozták magukkal és az apró lovak s ferdeszemű menekültek a városon kívül, a Bungur-erdő mellett telepedtek le éjszakai pihenőre. Friss szalmát kaptak a régi, tetves alom helyett és vonultak tovább nyugat felé, a megtorlást magukkal hozó, előrenyomuló szovjet csapatok elől.

A dési zsidók esténként meghallgatták a londoni rádió adását, megtárgyalták az arcvonal helyzetét és munkaszolgálatot teljesítő hozzátartozóik levelezőlapjait, és várták — akár a többi magyarországi zsidók — az isteni csodát, amely elhozza a felszabadulás napját.

És akkor villámcsapásként megérkeztek a megszálló németek. Désre csak március 21-én futottak be, csukaszürke egyenruhákban, csukaszürke autókon. Az első intézkedésekkel lefoglaltak néhány zsidó lakást és német katonákat szállásoltak el bennük. A magyar hatóságok pedig összeszedték a zsidóság elöljáróit és figyelmeztették őket, hogy a kiadandó rendeletek be nem tartásának a legsúlyosabb következményei lesznek.

★

A zsidók már régen hozzászoktak mindehhez. Az embertelenítési folyamat jóval régebben megindult már Magyarországon. Első zsidótörvény, második zsidótörvény és az ezeket követő többi zsidóellenes intézkedések korlátozták a zsidók számát a kereskedelmi, ipari és szellemi életben, kizárták a zsidókat a közhivatalokból, megvonták tőlük az iparengedélyeket, korlátozták az iskolákban és az egyetemeken tanuló zsidók számát stb. Katonai szolgálat helyett munkaszolgálatra vitték a zsidó férfiakat. A „hontalan" zsidókat deportálták. A kommunista-gyanúsakat internálták.

A magyar állam dicsekedhet azzal, hogy jóval a hitleri Németország zsidóüldözései előtt, egész Európában úttörője volt a modern idők zsidóellenes megnyilvánulásainak, az 1919-es orgoványi rémtettekkel, a Brittániások gyilkosságaival, stb.

Rögtön azután, hogy a bécsi döntés alapján a magyarok bevonultak Désre, a hirhedt „különbizottság", amely a kommunista-gyanus elemek kihallgatására, kommunista sejtek leleplezésére volt specializálva, előre el-

készített listák alapján, tíz-tizenöt zsidó fiatalembert szedett össze. Ezek között voltak cionisták is, akiket rövidesen kiengedtek. A többieket bíróság elé állították és kommunistákként Garanyban és Kistarcsán internálták őket. Igy kerülték el a munkaszolgálatot és deportálást és végül így menekültek meg. Mert Isten útjai kifürkészhetetlenek.

Később elvittek Désről néhány zsidó családot, amelyek nem tudták igazolni, hogy már 1919 előtt magyar állampolgárok voltak.

Szívszorongató, izgatott szaladgálás volt, hogy az előírt határidő lejárta előtt előteremtsék, beszerezzék a szükséges iratokat az illetékes állami és egyházi hatóságoktól. Ujabb és újabb iratokra volt szükség és ki tudja, hány zsidó család nem rendelkezett a megfelelő anyagiakkal, hogy az erre a célra specializált embernyúzó, kapzsi ügyvédeket kielégítsék. Az OMZSA (Országos Magyar Zsidó Segítő Akció) megtett minden tőle telhetőt, hogy segítsen a rászorultakon. Ki nem emlékszik szívbemarkoló jelszavaira: „Kétszer ad, aki gyorsan ad", „Csak az teljesítette kötelességét az OMZSÁ-val szemben, aki annyit áldozott, hogy azt meg is érzi". Désen tízegynéhány „hontalan" zsidó családot szedtek össze és toloncoltak Kenyérmezőre és Havasaljára, hogy végül is a Kamenyec-Podolszki tömegsírokban érje utól őket a végzetük.

Ezekben az években, a magyar megszállás éveiben, a dési hatóságok zsidóellenes zaklató intézkedéseket hoztak. Betiltották a kóser vágatást, kötelezővé tették az üzletek szombati nyitvatartását, 1942-ben pedig áttették a hetivásárok napját péntekről szombatra. Ezeket az intézkedéseket a dési hatóságok általában felső sugalmazásra és nyomásra hozták és többnyire ideigleneseknek bizonyultak. Az intézkedések holtvágányra futottak a helyi lakosság, főképpen a Dés körüli szinte színtiszta román falvak parasztjainak magatartásán, akik vonakodtak terményeiket a helyi piacra hozni szombaton és így ez a zaklatás rövidesen megszünt. Ellenben más intézkedések mélyebb nyomokat hagytak.

A háború éveiben egymást követték a megszorítások — és a zsidóság részéről a megszorításokat enyhítő vagy kijátszó lépések. Az iparengedélyek megvonása ellen úgy küzdöttünk, hogy keresztény strohmannokat vettünk be az üzletekbe, a vállalatokba; a zsidó értelmiségiek „fekete munkát" végeztek, amelyekhez keresztények adták — jó pénzért — a nevüket. Akadtak lecsúszott magyar dzsentrik, feltörekvő kisiparosok, akik havi fizetségért vagy részesedésért vállalták a „strohmannság" ódiumát és később a leggyakrabban ők ültek be az eldeportált zsidók vagyonába.

Voltak persze kivételezett zsidók, akikre nem vonatkoztak a zsidótörvények. Désen is voltak kivételezettek, volt katonatisztek, akik az osztrák-magyar hadseregben arany vitézségi érmet kaptak és az első világháború

rokkantjai, hadiárvái. De ez a kivételezés sem mentette meg, sem őket, sem családtagjaikat, a deportálástól.

Már a német megszállás előtt, a munkabíró férfiak behívása munkaszolgálatra, nagy terhet rótt a zsidó segélyegyletekre, népkonyhákra. Sokgyermekes családok kereső családfő nélkül maradtak és a háborús évek nehéz élelmezési feltételei között a zsidó segélyszervezetek önfeláldozó munkát végeztek, hogy a legszükségesebbet előteremtsék az éhezőknek, szükséget szenvedőknek.

SÁRGA SZALAG, SÁRGA CSILLAG

Az első behívások munkaszolgálatra 1941 nyarán történtek. Huszonegy és negyvenkét év közötti zsidó férfiakból állították össze az első muszos századokat és ezek büntető századok voltak, sárga karszalagukon fekete pontokkal.

A sárga szín a zsidók megjelölésére nem újkeletű, mint ahogyan a zsidók megjelölése bizonyos jellel, színnel vagy ruhadarabbal szintén nem az. Az ókorban csupán a rosszhírű nőket jelölték meg külön jellel, majd később, a vallási türelmetlenség korában a muzulmán államokban, a zsidók és a keresztények is kényszerültek megbélyegző, sárga vagy vörös foltot viselni. Azután a keresztény államok is követték a példát. A XIII. század elején tartott lateráni zsinat egyik határozata értelmében, a zsidók zsidójelt és zsidó-ruhát kellett viseljenek az utcán. Ezt a középkori szokást újították fel a nácik a sárga zsidócsillaggal s a fasiszta magyarok a sárga karszalaggal.

A munkaszolgálatosok voltak az első zsidók Magyarországon, akik faji származásuk miatt megbélyegző foltot, sárga karszalagot kellett hordjanak. A sárga karszalag csak szolgálatuk idején volt kötelező. A kikeresztelkedett zsidó férfiak fehér karszalagot viseltek. Ez a karszalag „belül volt sárga" és ezért viselőiket „tojás"-oknak nevezték. Kivül ugyan fehérek voltak, de belül sárgák, vagyis zsidók.

A különböző századokba szétszórt dési zsidó muszosok kikerültek Ukrajnába, a frontra. Nagyrészük vagy ott pusztult el a hírhedt magyar keretlegények hóhérokat megszégyenítő bánásmódja következtében, vagy szovjet fogságba estek és Szibériában töltöttek néhány esztendőt a háború utánig, ha ugyan túlélték — a munkaszolgálat szenvedései után — a kommunista munkatáborokat. (A Szolnok-Doboka megye zsidó férfiaiból összeállított 110/34 sz. bethleni munkásszázad tragikus története külön fejezetet kapott az Emlékkönyvben.)

Ilyen előzmények után következett be 1944 március 19-ike és ettől

kezdve rohamléptekkel közeledett a megsemmisülés szörnyű, és a magyar zsidóság számára a jelek szerint kikerülhetetlen végzete.

A zsidókat most már teljesen kizárták a gazdasági és kulturális életből, vagyonukat lefoglalták és már fogalmazták a rendeleteket az összes zsidók megjelölésére, gettóba zárására és deportálására.

A német pusztító gépezet felhasználta a többi európai államból elhurcolt zsidók összeszedésénél szerzett tapasztalatait. A szolgai magyar hatóságok segítségével nem egészen másfél hónap alatt végrehajtotta — Pest kivételével — az egész akkori Magyarország zsidóságának gettóba hurcolását, majd deportálását. Ezzel kapcsolatban jegyezte meg egy zsidóbarátsággal nem vádolható német alezredes Désen, hogy „a magyarok disznók, akik egy hónap alatt igyekeznek megvalósítani azt, amit mi tíz évig csináltunk".

A fasiszta propaganda-gépezet jól bevált ködösítési politikája bizonyos

Désvidéki tényleges munkaszolgálatosok

optimizmust hagyott meg a magyar zsidókban, akik nem hitték, nem akarták hinni, hogy reménytelenül elvesztek. Halálthozó optimizmus volt ez.

Jóformán két hét sem telt el és március 31-én megjelenik a rendelet „a zsidók megkülönböztető jelzése tárgyában". Eszerint április hó 5. napjától kezdődően, „minden hatodik életévét betöltött zsidó személy — nemre való tekintet nélkül — köteles házon kívül felső ruhadarabjának bal mellrészén, jól láthatóan, 10×10 cm átmérőjű hatágu csillagot viselni... Az említett megkülönböztető jelet könnyen el nem távolítható módon kell a ruhára — varrással — ráerősíteni".

Bizonyos kivételeket engedélyezett a rendelet az első világháborúban magasrangú kitüntetéseket kapott zsidók és legalább 75 százalékos hadirokkantak számára. A rendelet megszegői hat hónapig terjedhető elzárással és internálással büntetendők.

A zsidók kiszabták maguknak és felvarrták a kanárisárga hatágú csillagot. Hány zsidó anya fájdalmas könnye hullott azokra az öltésekre, amelyek könnyen el nem távolítható módon rögzítették a sárga csillagot, mintha szivük megérezte volna, hogy mi történik majd fiaikkal, lányaikkal.

Ki látta tisztán akkoriban, ki tudta, mik az intézkedések rejtett céljai? A zsidóknak előbb csak be kellett jelenteniök a telefont — majd kikapcsolták azokat. Megszünt az egymás közötti távolsági kapcsolat. Zsidónak tilos gépkocsin, vonaton és egyáltalán bármilyen járművén utazni. Megszünt az érintkezés, a veszélyre való figyelmeztetés lehetősége. Azután a rádiókészülékeket kellett bejelenteniök, majd lepecsételték a készülékeket, hogy ne lehessen hallgatni a külföldi adásokat, a londoni rádió híreit.

A londoni rádió különben sem számolt be részletesen a Magyarországon történtekről. Az illetékes szövetséges hatóságok elhatározták, hogy nem engedik közölni a Zsidó Világszövetség felhívását, amely figyelmeztetni akarta a magyar zsidókat, hogy a megkülönböztető sárga folt és a zsidó lakosság névsorának összeállítása a deportálás halálbiztos jelei. E kettő nélkül nincs deportálás, e kettő nélkül nem lehet összeszedni a zsidókat, nem lehet házról-házra menni és összefogdosni a zsidókat. Megkülönböztető jelre és listára van szükség.

Az első lépés a deportálás felé már megtörtént. A zsidókat megbélyegző jelet már bevezették. Volt aki aktatáskáját, ridiküljét igyekezett úgy hordani, hogy lehetőleg eltakarja a sárga csillagot. Volt, aki büszkén hordta. A magyar lakosság közömbösséggel vegyes kárörömmel, lenézéssel vagy gyűlölettel nézte a megbélyegzett zsidókat. Igen kevés kivételről számolhat be azon hetek krónikása, igen kevés magyar keresztény szívében szólalt meg az emberi lelkiismeret szava és nyújtott segédkezet az üldözötteknek. Mindegy volt, hogy fekete- vagy szőkefürtű kisgyerek, becsületben meg-

őszült öreg, vagy bimbózó fiatal — ha zsidó volt, a magyar lakosság (sajnos, le kell írnunk) javarésze osztatlan örömmel nézte a zsidók megbélyegzését. És később ugyanilyen örömmel, kapzsi szemmel nézte végig — a zsákmányolandó zsidó vagyonra várva — a zsidó lakosság gettóba terelését, majd deportálását.

A román lakosság — talán kisebbségi sorsától, de inkább jobb szivétől vezérelve — korlátolt lehetőségeihez képest igyekezett segíteni az üldözötteken.

A zsidó jelet nem csak személyek kellett viseljék. A zsidó kereskedők üzleteiket, a zsidó orvosok címtábláikat kellett sárga csillaggal megjelöljék. És egymást követték a rendeletek: tilos biciklin, kocsin, vonaton közlekedni; zsidónak tilos tizenegy óra előtt a piacra menni bevásárolni; tilos moziba menni, tilos a Szamos-parti strandra menni, tilos . . . tilos . . . Az embertelenítési folyamat egyre vadabb tempót öltött, egyre pokolibb lett és Pestről már szétküldték az utasítást a deportálás előkészítésére.

A DEPORTÁLÁSI LISTÁK ÖSSZEÁLLITÁSA

„Valamennyi polgármesternek és községi elöljáróságnak.

Utasítsa a zsidó közösségi szervezeteket, hogy az összes zsidó személyekről családtagjaikkal együtt egy névjegyzéket állítsanak össze négy példányban, lakhelyük és lakásuk feltüntetésével és azokat azonnal a polgármesternek, illetve a községi elöljáróságnak adja át.

A polgármester, illetve a községi elöljáróságok a névjegyzék egy példányát az elsőfokú rendőrhatóságnak, másik példányát a csendőrőrs-parancsnokságnak, harmadik példányát pedig legkésőbb folyó hó 8-ig a m. kir. Belügyminiszter Urnak címezve adják postára.

A névjegyzékben felsoroltak anyja nevét is tüntesse fel.

Budapest, 1944 ápr. 4-én."

Mindössze tizenhét nappal a németek bevonulása után hozták ezt a rendeletet. A megszálló németek jóformán még körül se nézhettek, de a magyar kormánynak sürgős volt . . .

Désen a polgármesteri hivatal azzal az ürüggyel kérte a hitközségi szervektől a névsor sürgős összeállítását, hogy a zsidók cukor- és szappanjegyeit kicserélik és ezért van szükség a zsidó lakosság pontos névsorára. A munkaszolgálatra be nem hívott zsidó ifjak kettesével végigjárták a várost és kivétel nélkül minden zsidót összeírtak. Nehogy, Isten őrizz,

valaki ne kapja meg a cukorjegyét, a szappanjegyét. A zsidó hitközség irodahelyiségeiben a nagytemplom mellett, három éjjel és három nap dolgoztak felváltva, míg a 3266 nevet tartalmazó listát összeállították és legépelték. Hajszolták őket és hajszolták magukat, s az előírt időre megvolt a névjegyzék. A deportálási névjegyzék. Lakhellyel, születési évvel, foglalkozással és az anya nevével, négy példányban. Hogy minél könnyebb legyen a hóhérok munkája.

Egyelőre nem került sor a gettózásra. És nem is tudtuk, hogy mi készül. Pedig a keleti és északi határvidéken már megkezdődött a zsidók összeszedése, a falvakból a városokba tömörítése. Még mindig áltattuk magunkat: ez csak ott történik, mert közeledik a harcvonal. Nem akartuk hinni, hogy nemcsak a harcvonal, hanem a vég is közeledik, hogy már elhatároztatott és megpecsételtetett a magyar zsidóság sorsa is.

Egyelőre csak a fényképezőgépeket és a rádiókat foglalták le és kobozták el. Egy éjszaka a magyar hadsereg egységei behatoltak minden zsidó házba és házkutatást tartva, „adományokat szedtek össze a fronton harcoló katonák részére". Elszedték a fehérneműt és ágyneműt — két váltást hagytak —, meleg ruhát, kabátokat, cérnát és minden holmit, ami kezükügyébe került és használhatónak találtak. „Minek szedjék el a németek, elvégre maguk is amolyan magyarok, inkább felhasználjuk mi . . ." — vigasztalták a kifosztott zsidókat.

„Amolyan magyarok . . ."

Egy hónap sem telt el a német megszállás óta s a zsidóságra pörölycsapásként hulló rendeletözön eltakarta szemük elől a végső célt: a zsidóság teljes, maradéktalan kiirtását.

Az egykori dokumentumokat tanulmányozva, elhatalmasodik az emberen az érzés, hogy a németek eredetileg nem is remélték a magyarországi össz-zsidóság elhurcolását. Április 9-én Hitler kancellár és Speer német birodalmi munkaügyi miniszter abban állapodtak meg, hogy százezer zsidót igényelnek Magyarországtól kényszermunkára. De Baky László már két nappal azelőtt, április 7-én közölte a belügyminisztérium bizalmas rendeletét a zsidók gyűjtőtáborba szállításáról és deportálásáról. Itt csak a bizalmas rendelet első mondatát másoljuk ki, amely a magyarok elsőbbségét bizonyítja a németekkel szemben:

„A m. kir. kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól."

Tömören, világosan megszerkesztett mondat. Magyaros. Ezzel szemben milyen elsőbbségi jogot biztosító dokumentummal hozakodhatnak elő a német hivatalos szervek, a magyarországi zsidók elhurcolását illetően? El kell fogadnunk tényként, hogy nem a magyarok segítettek a németeknek

a magyarországi zsidók deportálásában, hanem a németek segítettek a magyaroknak... „A német biztonsági rendőrség tanácsadó szervként a helyszínre ki fog szállni..." — mondja a fenti bizalmas rendelet. A magyar zsidók likvidálásában a magyaroké az elsőbbségi pálma.

Esetleg feltételt kötöttek ki a magyarok: a németek megkapják a kért százezer munkaszolgálatost, ezzel szemben elviszik az összes zsidókat. A zsidó vagyont viszont Magyarország örökli. Esetleg a magyar állam nagylelkűen fizet bizonyos összeget a németeknek a zsidók elszállítása fejében. Fejenként ezer pengőt... Vagy másfél ezret... Ki tudja, milyen kulisszák mögötti megegyezés volt?

Április 16. Megjelenik az 1600/1944 Me. számú rendelet a zsidók vagyonának bejelentéséről és elkobzásáról. Ujabb csapás és újabb igyekezet a csapást elkerülni. A zsidók eldugtak egy-két értéket, vagy megkérték a jó szomszédot, vegyen magához megőrzésre egy-két holmit. Désen éppenúgy, mint szerte Magyarországon, a zsidóság igyekezete abban merült ki, hogy a nap mint nap megjelenő rendeleteknek eleget tegyen s ezzel felemésztette energiáját, amelyet egyetlen cél szolgálatába kellett volna állítania: megszökni vagy elbújni. Hiszen az ellenállást nem volt ki megszervezze és az adott körülmények között (a helyi lakosság, a magyarok ellenséges beállítottsága miatt) nem lehetett megszervezni.

Amikor zárolták a zsidó vagyont, az értékesebb vagyontárgyakat — műkincseket, ezüstneműt, szőnyeget, szőrmét (aranyat-ékszert „letétbe helyeztek") — igyekezett mindenki valahol elásni, valakinél elrejteni. Amikor elvették a rádiókat, a zsidók igyekeztek legalább utcánként egyet megtartani, vagy fizettek a rendesebb nem-zsidó szomszédoknak, hogy hallgathassák a rádiót.

Pedig már 1944 április 7-én szétküldték a már említett bizalmas rendeletet, a Magyar Királyi Belügyminisztérium bizalmas rendeletét a zsidók lakhelyének kijelöléséről, a zsidók gyűjtőtáborba szállításáról. A magyar kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól...

A magyar zsidók nem tudtak erről a rendeletről, nem látták előre, nem sejtették. Pedig a sajtó, a rádió tele volt figyelmeztetésekkel és fenyegetésekkel. A Magyar Távirati Iroda is közölte április 12-én a canterbury érsek Magyarországhoz intézett szózatát, amelyben felszólítja a magyar nemzetet, tegyen meg minden tőle telhetőt, hogy a német megszállás következtében veszélybe sodródott menekülteket megmentse az üldözésektől és talán a tömeges legyilkolástól.

Itt ugyan a menekültek veszélyeztetéséről szólt a figyelmeztetés, de vajon nem-e volt veszélyben minden zsidó a német megszállás alatt?

Már nem maradt sok idő a zsidók deportálásáig, ezért újabb rende-

letek kellettek, hogy elterelj̈ék a zsidók figyelmét a „nagy akció", az összegyűjtés és deportálás előkészületeiről.

Április 21-én az összes zsidó üzleteket bezárták, az üzleteket és raktárakat leltározni kellett. A foglalkoztatás nem engedett időt gondolkodni, tépelődni, levonni a konkluziókat: menekülni, míg nem késő. Nem volt idő kiértékelni a helyzetet, felmérni az elkövetkezőket, már újabb rendelet jelent meg, ezúttal a zsidók élelmiszerellátásának korlátozásáról.

Miért ez a sok rendelet? Hiszen már az említett április 7-i bizalmas belügyminiszteri rendelet előírta, hogy „a zsidókat fogolyként kell elszállítani... a zsidók csak a rajtuk lévő ruházatot, legfeljebb két váltás fehérneműt és fejenként legalább 14 napi élelmet, továbbá legfeljebb 50 kg-os poggyászt, amelyben az ágyneműk, takarók, matracok súlya is bennfoglaltatnak, vihetnek magukkal. Pénzt, ékszert, arany- és más értéktárgyakat nem".

Ezt a rendeletet a többi között valamennyi alispán és polgármester, valamennyi csendőrkerületi parancsnokság, valamennyi rendőrfőkapitányság megkapta.

A fentiek közül hányan figyelmeztették a zsidókat a mindenkire vonatkozó általános zsidóirtás előkészületeiről?

GETTÓZÁS

Őt és fél hét telt el a német megszállás óta. Harminckilenc nap — és ez alatt megtették az összes előkészületeket a zsidók összeszedésére és deportálására. Amióta sárga csillagot kellett viselni, csak a legritkább esetben lehetett a templomban imádkozni. Nem szivesen mutatkoztak a zsidók Dés utcáin, hogy a sihederek — de a felnőttek is — ujjal ne mutogassanak rájuk. Hogyan is mondta az a cigányasszony, aki előre akart furakodni a liszt-osztásnál a Hangya-szövetkezet főtéri üzletében: „Mit akartok tőlem, hé? Én cigányasszony vagyok, nem zsidónő!"

A zsidók sorsa megpecsételődött. Április 26-án a m. kir. minisztertanács hozzájárul a németek által igényelt 50.000 munkaszolgálatos „kiküldéséhez". *Elhatározzák, hogy a munkaszolgálatosok családjait is Németországba viszik.*

A minisztertanács ezzel nem csupán hozzájárul a deportáláshoz, de elhatározza, hogy mi a feltétele a kért munkaszolgálatosok kiküldésének: elvinni őket — pereputtyostól!

Ugyanakkor a minisztertanács rendeletet hoz a zsidók lakásainak igénybevételéről és számukra „új lakóhely" kijelöléséről. Ez az „új lakóhely" vagy téglagyár, vagy egy erdőrész, vagy homokbánya. Az „új lakó-

helyek" kijelöléséről a főszolgabíró, illetőleg a polgármester gondoskodik.

Ezzel kapcsolatban érdekes dési vonatkozású dokumentumok fekszenek az izráeli rendőrség főparancsnoksága 06 hivatala irattárában. Az eredeti dokumentumok közlése a dési Singer Józsefnak köszönhető, akire rendőrőrnagyi minőségében a Liska 06 — az Eichmann-perrel megbízott ügyosztály — magyar részlege hárult. Az Eichmann-ügy magyar vonatkozásainak kutatásakor napvilágra került Veesenmayernek, Hitler magyarországi teljhatalmú megbizottjának számos beszámolója. 1944 május 6-án jelenti, hogy „Szolnok-Doboka vármegye főispánja és alispánja Désen — Bethlen Béla gróf és dr. Schilling János — nem helyeslik a jelenleg az ottani körzetben folyó zsidó-akciót és betegszabadságot vettek maguknak. Bethlen gróf kijelentette, hogy ő nem akar tömeggyilkos lenni és szivesebben lemond."

Veesenmayer utóiratként hozzáfűzi, hogy kérni fogja Bethlen gróf és dr. Schilling leváltását.

A dokumentum hiteles, csupán a tartalma nem fedi teljesen a valóságot. Gróf Bethlen tiltakozásáról nincs tudomásunk. Ezzel szemben az történt, hogy a dési zsidók gettóba hurcolásakor, amikor a csendőrök a vármegyeháza előtt hajtották el a zsidókat, a megrendítő látványra dr. Schilling az ablakhoz hívta néhány hivatalnokát s a vánszorgó menetre mutatva megjegyezte: „Nézzék uraim, ezzel ássa meg sírját az ezeréves Magyarország!"

Ezek után sürgősen kórházba vonult és kioperáltatta teljesen egészséges vakbelét. Gróf Bethlen Béla ezzel szemben a háború után népbíróság előtt felelt bűneiért és 10 évi kényszermunkára ítélték — bizonyára nem ártatlanul.

Valaha még azt mondták, „a régi, jó időkben", amikor az ember ember volt s a rettegés és embertelenség nem uralkodott el a világon: S ha e korban élve nincs más érdemed, de nem álltál az árulók sorába, nem éltél hiába... De bizony hiába éltek. Hiába állt félre Kállay és a deportálásokat nem az ő, hanem Sztójay Döme miniszterelnöksége alatt hajtották végre. Hiába állt félre dr. Schilling, ha nem figyelmeztette a zsidókat és nem tett egyetlen apró intézkedést sem a szörnyű rendelet végrehajtása ellen. Elég lett volna a figyelmeztetés, hogy a készülő lajstromoknak mi a céljuk és a zsidók mindent elkövettek volna a teljes névsorok összeállításának megakadályozására. És ott, ahol egyetlen ember akciója ezreket menthetett volna meg, nem történt semmi érdemleges... A zsidókat nem lehetett volna házról házra járva összeszedni, ha minden egyes utca minden egyes lakásába be kell kopogni, ha nem tudják, hol laknak zsidók és hol laknak nem-zsidók, ha nem tudják, hogy egy-egy lakásban hány zsidó

Singer Joszéf rendőrőrnagy hivatalában az Eichmann-per magyar vonatkozású iratait tanulmányozza

POLICE D'ISRAEL
QUARTIER GENERAL 6-ème BUREAU

משטרת ישראל
חטיבה הארצית לשכה 06

679

- 2 -

2. Judenaktion

KdS. Klausenburg meldet, daß der Obergespan und der Vizegespan des Komitats Szolnok-Doboka in Dees, Graf Bela Bethlen und Dr. Janos Schilling, die zur Zeit im dortigen Bereich laufende Judenaktion nicht billigen und Krankheitsurlaub genommen haben. Graf Bethlen hat erklärt, daß er nicht zum Massenmörder werden wolle und lieber zurücktrete.

110322

Zusatz:

Werde Abberufung Graf Bethlens und Dr. Schillings fordern.

Veesenmayer

Veesenmayer bizalmas jelentése gróf Bethlen Béla és dr. Schilling János tiltakozásáról a deportálás ellen

kell legyen, ha a szomszédok tudtával letagadják zsidó voltukat. Ha nem nyitnak ajtót, a hatósági közegek nem törhetik be, mert nem tudhatják, hogy zsidó lakás-e vagy sem . . .

Magyarországon mindez nem történt meg. Nem akadt segítő kéz a pusztulásba menőknek, és alig akadt szomszéd, aki ne mutatta volna ki fogafehérjét, aki egy-egy zsidó párna, vagy zsidó fazék reményében ne jelentette volna fel még azokat is, akik megkísérelték az elrejtőzést, anyát a gyermekével.

Készen voltak a névsorok, készen állt a néhány tucat csendőr-rendőr. A zsidókat teljesen elszigetelték a külvilágtól: telefonjuk nem működött, rádiójukat elvették, a kijárási tilalom néhány órára korlátozta az utcákon való járást és mindenki sietett beszerezni a még kapható élelmiszereket, beváltani a kenyér- és egyéb élelmiszer-jegyeket . . . Az újságok zsidóellenes uszítása nem ismert gátat és ebből a szennyes szóáradatból igyekeztek a zsidók kiolvasni, milyen sors vár rájuk.

Az összeszedések főpróbája a Felvidéken zajlott le április közepén. Az újságok is megírták — s a zsidók rögtön találtak rá magyarázatot is: összeszedik a határvidék zsidóságát, mert közeledik az arcvonal. Az arcvonal ez alatt a két hét alatt nem közeledett különösebb tempóban, de május 3-án reggel arra ébredt Dés zsidósága, hogy az éjszaka folyamán hirdetményeket ragasztottak ki szerte a városban (és ki tudja, talán szerte a megyében, vagy éppenséggel országszerte), amelyben közlik a zsidókkal, hogy teljes kijárási tilalmat rendelnek el és megkezdődik a zsidók összeszedése.

Az említett április 7-i rendeletet a helyi hatóságok önkényesen értelmezték. Az engedélyezett 50 kg helyett Désen mindenki csupán annyit vihetett magával holmijai közül, amennyit két kezében cipelni tudott . . . Mivel a munkabíró férfiak, kevés kivételtől eltekintve, mind munkaszolgálaton voltak vagy már el is pusztultak messze Ukrajnában, az öregek, asszonyok és gyermekek nem tudtak magukkal vinni túl sok holmit . . . A szomszédok is erősen nézték, mit visznek magukkal a zsidók a lakásból és mi marad számukra. A lakásokat hivatalosan le kellett pecsételni, de kinek volt gondja és ideje azokban a zürzavaros időkben kutatni, ki törte le a hivatalos pecsétet?!

(1944 május 3-án a minisztertanács ülést tartott, és nem érdektelen ide másolni néhány mondatot a jegyzőkönyvől, amely az ellenséges állampolgárok — zsidók és nemzsidók —, valamint idegen állampolgárságú zsidók személyének és vagyonának kezeléséről szól.

„A külügyminisztériumban három ízben is megjelent a budapesti német követség egyik tanácsosa és nyomatékkal felhívta a figyelmet arra,

hogy ne történjenek olyan rendőri túlkapások, amelyek alkalmasak arra, hogy külföldön retorziós intézkedéseket váltsanak ki nemcsak a magyar állampolgárokkal, hanem a német állampolgárokkal szemben is... Különös nyomatékkal hívták fel a magyar kormány figyelmét az ellenséges állampolgárok személyének és vagyonának megfelelő kezelésére, átnyújtották az erre vonatkozó német szabályok rövid összefoglalását és annak az óhajtásuknak adtak kifejezést, hogy magyar részről *ezen túlmenő* intézkedések ne tétessenek. Erősen hangsúlyozták a semleges állampolgárságú zsidókkal való tapintatos eljárás szükségét is..."

Vagyis a német követség követelte a magyar kormánytól, hogy bánjon kiméletesebben a zsidókkal. A külföldi zsidókkal. A magyar zsidókért nem interveniálhatott, mert az beavatkozás lett volna Magyarország belügyeibe. Elképzelhetjük a bánásmódot, amelyben a zsidóknak részük volt, ha a zsidóbarátnak igazán nem nevezhető 1944-es Németország budapesti követsége háromszor is tiltakozni kényszerült a magyar hatóságok túlkapásai ellen. Mert amit a magyar hatóságok elkövettek, az még a németek szemében is túl sok volt...)

Három napig tartott a zsidók összeszedése Désen: május 3., 4. és 5. A várost három körzetre osztották és a helyi titkosrendőrség, a nemzeti bank egy-egy képviselője, valamint két rendőr vagy csendőr 30 percet engedélyezett a holmik összeszedésére. A lakásokban maradt holmikról szemrevételezés alapján rövid és igen-igen felületes leltárt állítottak össze — a látszatot muszáj fenntartani! — és három napi élelmet engedélyeztek. Ki tudja, melyik hatóság változtatta meg időközben a rendeletet? Kit érdekelt, hogy a deportálásukig csupán egy keveset, vagy nagyon fognak éhezni az összeterelt zsidók?

Előbb egy átmeneti motozóhelyre gyűjtötték össze a dési zsidókat. Az eredeti rendeletben szekeret vagy kocsit engedélyeztek a holmik szállítására — de ki tudott a zsidók közül az eredeti rendeletről, és ha tudnak, vajon lett volna merszük hivatkozni rá? Így hurcolkodtak a zsidók egy-egy sebtében összefogott ruhanemű-ágynemű csomaggal a kezükben, az első gyűjtőhelyre.

Ott ismertük meg először tömegméretben a motozás fogalmát. Félmeztelenre vetkőztetve, durva kezekkel kutattak-matattak szánkban és testünkön elrejtett értékek után. A kapzsiság diadalmámorában mindent megengedtek maguknak — és a kiszolgáltatott zsidók fogcsikorgatva, sírni képtelen szemekkel, meggyalázva tűrték az embertelenítés újabb fázisát.

Ujabb lépés a megsemmisülés útján Auschwitz felé. És hány lépcsőfok várt még ránk a krematóriumok izzó vasrostélyainak mélységéig!

Mi volt ehhez az úthoz viszonyítva — amelyen minden zsidó végig-

ment — a dolgokat alig felfogó koraérett ötévesek, az állapotos anyák és az ősz nagyanyák, a tekintélyes nagyapák és népünk fiai és lányai — mi volt ehhez a szörnyű, nyelvet és agyat bénító, szavakban le nem irható úthoz viszonyítva a néhányszáz méteres út egy fakereszt súlya alatt?

Egyenként járultunk, csomaggal a kezünkben, a motozásra szolgáló helyiséghez, megfélemlítve és tanácstalanul — és ott a motozók elvették a jobb holmikat. Aki tiltakozni próbált, azt pofonokkal és rugásokkal birták „jobb belátásra". A gyűjtőhely fölött gyermeksírástól sűrű levegő úszott, amelyben képtelenség volt okosan és következetesen, bölcsen végiggondolni a jövőt. Csupán a legközelebbi lépésre összpontosították figyelmüket az emberek, — hogy egy pár zoknival több csússzon át a motozáson, vagy hogyan úszhatnák meg a motozást nagyobb verés nélkül . . .

Kora délutánig átestek a város különböző helyein összegyűjtött zsidók a motozás gyötrelmein és kiadták az utasítást: ötös sorokba sorakozva elindulni. A nagy, nehezebb csomagokat, néhány tekintélyes zsidó közbelépésére — amelyet megfelelő kezekbe nyomott pár ezer pengő támasztott alá — végül is általában teherautókra rakták és úgy vitték ki, az egyelőre végcélnak tartott Bungur-erdőbe.

A BUNGUR-ERDŐI GETTÓ

Néhány kilométerre Déstől, a Désaknára futó vasútvonal egyik kanyarulatában, egy kisebb hegyen fekszik a Bungur-erdő, amely bennünk a gettó fogalmával vált eggyé. Valaha ez a nyárfákkal, itt-ott egy-egy tölggyel-bükkel büszkélkedő erdő a majálisok, nyári kirándulások színhelye volt. Napsütötte délelőttök, kerékpáros kirándulások, játékok és a vidám gyerekkor emlékei fűződtek a helyhez, — de ekkor, a háború ötödik évében, azon a soha el nem felejthető május elején senki sem gondolt erre.

Dr. Lehnert, a megyei főorvost, valamint a helyi hatóságokat terheli a felelősség, hogy bűnös rosszakarattal, mondhatni semmilyen intézkedést nem tettek a Bungurba összezsúfolt zsidók — főképpen gyermekek, asszonyok és öregek — szükségleteinek kielégítésére. A rendelet szerint a helyi hatóságoktól függött a döntés, hogy a zsidókat a zsidónegyed utcáiba, téglagyárakba vagy más helyekre terelik. Désen két javaslatot tárgyalt a városi tanács. Krämer, a patikus azt javasolta: állítsák fel a gettót a szinte szín-zsidó Kodor utcában (mindössze negyvennél kevesebb keresztény családot kellett volna zsidó házakba átköltöztetni). Vagy pedig a Bungur-erdőbe hajtani a zsidókat. Utóbbi javaslatot dr. Vékás vetette fel és a városi tanács ezt a javaslatot szavazta meg. Dr. Krämer orvos, a városi tanács többségével együtt, öccse Kodor utcai javaslata ellen szavazott.

Dr. Vékás a háború után a számadás helyett az öngyilkosságot választotta.

Désen tehát egy erdőre esett a választás. Talán azért, hogy helyi tömegmészárlás esetén ne kelljen máshová szállítani a zsidókat? Vagy talán azért, mert nem messze vezetett el a vasútvonal? De hiszen nem egy magyarországi gettó feküdt messze a vasúttól. A többi között a kolozsvári gettó is.

A Bungur nem volt lakóhely és deszkákról sem gondoskodtak, hogy magunk eszkábáljunk össze valami tetőt a fejünk fölé. Nem volt víz — sem inni, sem mosakodni. Nem volt előkészített félreeső hely az emberek ezreinek... Az egyetlen dolog, amiről eleve gondoskodtak, a szalma volt. „Alom a barmoknak", amire leheveredhetnek a zsidók. A szalma volt az egyetlen dolog, amit előkészítettek a Bungur-erdőben összezsúfolt zsidóknak — és azt a szalmát sem fogjuk elfelejteni. Kegyetlen számítással, az ott felhalmozott friss szalmát odaadták a visszavonuló németekhez csatlakozott krimi és ukrajnai menekülteknek és cserébe ottmaradt a hetek óta használt, töredezett szalma — tetvekkel tele.

A dési hatóságok gondoskodtak a zsidók megfelelő elhelyezéséről... Csoda-e, hogy még a németek is tiltakoztak a magyarok túlkapásai ellen?

A sárga csillagos menet ötös sorokba állt és elindult az átmeneti gyűjtőhelyről a Bungur felé. Fegyveres őrök kísérték, hogy meg ne szökjenek, le ne maradjanak a zsidók és az utcákon, amerre átvonultak, kinyíltak az ablakok és a kárörvendő arcokon mosolyba futott a kapzsi öröm. Ime, vége a zsidócskáknak. Az úttesten meneteltek, mint a barmok, a sorok megtöredeztek, görnyedt hátakkal cipelték a bőröndöket, az öregek botjaikkal segítettek lassú lépteiken s a kisgyermekek sírtak, mert nem láttak mosolyt anyjuk arcán. Apjukra pedig, munkaszolgálatra hurcolt apjukra talán nem is emlékeztek.

Ki tudta, hogy ez még csupán a kezdet kezdete? Ki tudta, hogy e szívszorongató, szomorú sárgacsillagos menetből minden száz lélek közül kilencvenhatnak nem adatik meg, hogy a következő év májusán még örüljön az életnek, hanem földdé és porrá, füstté és hamuvá válva, statisztikai adat lesz: a zsidóság hat millió mártirja közül hatszázezer volt magyar zsidó és ebből tízezer Szolnok-Doboka megyei...

Csecsemők anyjuk karján, kisgyermekek sárga csillaggal rémülten dobogó mellükön, szomorú arcú fiatal lányok és aggódó szemű anyák, tanácstalan öregek — átvonult a menet a római katolikus templom előtt és a keresztre feszített Jézus festett szemében több volt a részvét, mint felszentelt papjaiban, több volt az emberség és a bánat, mint az ablakokba gyűlt kíváncsi szemekben.

Pedig bizonyára voltak, akik megérezték, hogy eljön az idő, amikor

mindezekért keserves árat kell majd fizetni. Bizonyára voltak olyanok is, akik sírtak. Két német katona állt az egyik kapuban, fegyverrel a vállukon — talán fegyverraktárt, talán katonai irodát őriztek —, egy marcona arcú würtembergi favágó és egy szőke hamburgi vagány, és szemükben nedvesen csillogott az emberi szánalom könnye.

Igy búcsúzott Dés városa „zsidaitól". Igy vonultak a zsidók az ideiglenes lakhelynek kijelölt Bungur felé május 3-án, 4-én és 5-én, szerdán, csütörtökön és pénteken — hogy a szombati pihenőnapot meg ne szentségtelenítsék.

Ki tudja, milyen gondolatok foglalkoztatták a bizonytalanság felé vánszorgó menet tagjait. Volt aki hallott a zsidó internáló táborokról, sőt olyan is, aki a lengyelországi likvidáló táborokról is hallott. Egyetlen reményük maradt, utolsó szalmaszál a fuldokló ember görcsösen összecsukott kezében, amivel megnyugtatták őket a helyi hatóságok: a Bungur-erdei elszállásolás csupán ideiglenes valami és a városban, valószínűleg a kiürített zsidó-negyedben, a Kodor utcában és környékén kényszer-lakhelyet jelölnek ki a zsidóknak. Összeköltöznek és így egybebújva várják majd a zsidók a háború végét.

Lázár Éva, a harminc év körüli országos nevű dési festőművésznő (képeinek reprodukcióit valaha művészeti folyóiratok és zsidó lapok közölték) palettáját és festőszerszámait cipelte nehezen. Arra a kérdésre, hiszi-e, hogy „ott" lehetősége lesz festeni, határozottan válaszolt: „Természetesen. Bárhová visznek, elismerik majd festői tehetségemet."

Pedig Lázár Éva művészi szemével, művészi tehetségével legutolsó képében megfestette ezt a látványt: Sárga csillagosan vonulnak a zsidók, fegyveres őrséggel, roggyanó térdű öregek göcsörtös vándorbottal és fájdalmas szépségű zsidó anyák csecsemővel a karjukon, battyús hátú zsidók vonulnak el egy Krisztus-feszület előtt. S a Krisztus kitépte kezét a szegből és vértől csepegő tenyerével eltakarja szemét: *Ezt nem vállalom!* — ez a kép címe.

Felfelé vezet az út a Bungur-erdőhöz. Poros, kövezetlen országút, amelyen a környező falvak lovasszekerei poroszkálnak, most pedig három napig hosszú-hosszú emberkígyó tekergőzött rajta. Fáradt menet, amelynek végül is enyhülést nyújtottak az erdő fái. Kiderült, hogy a tetves szalmán kívül még gondoskodtak bizonyos dolgokról a helyi hatóságok: szögesdrótot húztak a Bungur köré. Persze nem kerítették körül az egész erdőt, hanem csupán egy részét, a diktatórikus rendszereket jelképező szögesdróttal. Nehogy túl sok helyük legyen a zsidóknak. Nehogy az erdő alján átfutó kis patak vizét használhassák a zsidók mosakodásra, mosásra. Nehogy a gettó akár egyetlen téglaházat is magába foglaljon, ahol elsősegélyt lehet nyújtani

a fájdalmukban fetrengő betegeknek, ahol egy gyógyszert lehet adni a rémülten síró gyermekeknek. Nem volt hely szükség-kórház számára és nem volt komoly gyógyszer sem végszükség esetére.

A fáradt emberek kiválasztották összedobált csomagjaikat és örvendtek, hogy nem bomlott szét a sebtében összekötött spárga és nem szóródott szét a csomag tartalma. Ami megmaradt a rabló-motozás után.

Előkerültek a szegek és kalapácsok, spárgák és kötelek és a komoran közeledő éjszakára lepedőket vontak négy kiválasztott fa között, pokrócot erősítettek az egészre tetőként és megvolt a kunyhó, megvolt a sátor. Hiszen sátorlakó nemzet volt a zsidó, népi történelme hajnalán, a negyvenéves pusztai vándorlás idején. Akkor a pusztai nap perzselő tüzében elégett az egyiptomi rabszolgaság emlékét őrző nemzedék lelke és ugyanabban a tűzben új, szabad nemzedék edződött, a honfoglaló zsidó nép első hajtása. Háromezer év telt el a pusztai nemzedék halála óta.

A Bungur-erdő sátrait nem állították össze erős férfikezek, hanem öregek ráncos, kimerült kezei. És fiatalok tapasztalatlan kezei fogták a kalapácsot, asszonyok remegő ujjai kötözték a csomókat, hogy spárgával erősítsék az ágakhoz, a fák törzséhez az önsúlyuktól le-lehulló lepedőket és takarókat. Védelmül a hideg ellen és a szél ellen, védelmül a sötétség ellen, hogy el ne oltódjon a pislogó gyertyaláng, a pislákoló mécses.

Azon a május elején az Uristen megmutatta, hogy nem felejtkezett el teljesen kiválasztott népéről, szenvedésre kiválasztott népéről, és esős, hűvös májust bocsátott ránk. Ez a kivonuló nép, sátorlakó gáluti nemzedék, szintén halálra volt ítélve. De nem a rabszolgaság házából vonult a nép a szabadságba, hanem az életből a halálba menetelt a sereg és nem csupán egy nemzedék hullott el, hanem a kiválasztott túlélőket kivéve, az egész nép apraja-nagyja.

Hát nem voltunk mi mindenkor az Uristen kiválasztott népe? A túlélésre kiválasztott kevesek népe . . .

Éhes gyermekek sírásától, elfojtott asszonyi zokogástól voltak hangosak a Bungur-erdei gettó szívszorongató, szomorú éjszakái. Kimerült idős férfiak és jószándékú gyermekifjak igyekeztek segíteni, ahol lehetett, a magatehetetlen asszonyokon és anyákon. Ha nem akadt elegendő lepedő és pokróc, ágakból állították össze a sátrakat, rokonok és barátok egymás mellett. Lyukakat ástak és száraz gallyakat szedtek a tűzhöz, hogy legalább a kisgyermekek tejét-ételét lehessen megmelegíteni. Igy csinálták ezt valaha a kőkorszakban élt ősemberek is, de ők legalább tudták, hogy a lyukat szélirányban kell ásni . . .

Az összeeszkábált sátrak köré árkot ástak, hogy a víz ne gyűljön össze a sátorban alvók alatt és az így összegyűlt vizet levezették a lejtő aljába.

Az első világháború tábori tapasztalataival rendelkező férfiak felelevenítették a harminc év ködébe veszett ismereteiket. Nem voltak sokan, hiszen oroszlánrészük munkaszolgálaton volt, de kinek ez, kinek az jutott eszébe. Nekifogtunk sáncot ásni a szükség-árnyékszék részére. A hatóságok a gettónak elkerített erdőrész legmagasabban fekvő, legszembetűnőbb helyét jelölték ki a sánc ásására, amely fölé két bakkon nyugvó fatörzset fektettünk. Később kis kerítést húztunk gallyakból a sánc elé, amely többé-kevésbé eltakarta az ott ülőket, de az utasítás úgy szólt, hogy a kerítés csak olyan magas lehet, hogy fölötte lássék az arc.

Az embertelenítési folyamat egyre újabb kilométerkövei az auschwitzi gázkamrákba torkolló úton.

Néhány nappal később a sebtében összeállított gettó-vezetőség jogot kapott külön WC építésére a nők részére. De az első nap, míg nem volt külön „árnyékszék", rendszerezni kellett az ügyet: reggel a nők, délelőtt a férfiak, délután a nők, estefelé a férfiak. Este mindenki mehetett, mert sötét volt és az ember a saját orráig sem látott, de óvatosnak kellett lennie, nehogy a sáncba essen. Ez történt szegény Bienerrel, a bádogossal, akit szívroham ért ott és csak reggel akadtak rá az árokban.

Negyednap az árkot egy kis kerítéssel széltében is kettéválasztottuk, hogy külön legyen a férfi és a női szakasz. Ezzel is megoldódott egy probléma. Ilyen problémák megoldására ment el az energiánk, hogy ne maradjon idő a legfőbb problémán tépelődni: kimenekülni az egyre szűkülő halálgyűrűből. Később a hatóságok megengedték, hogy deszkát hozassanak a zsidók saját raktáraikból.

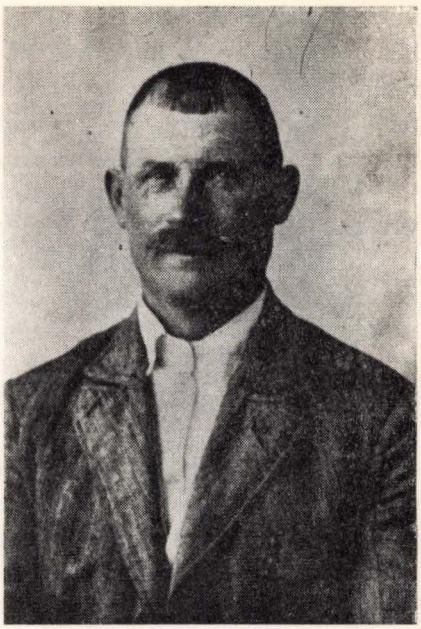
Amikor az éjszaka végre ráborult a zürzavaros, cigánytáborszerű gettóra, részben megszünt az állandó fojtogató füst, a primitív tűzhelyeken gyújtott tüzek füstje, ahol a gyermekek ételét gyakran hasztalanul igyekeztek megmelegíteni, elhalkult a gyermekeik sorsáért aggódó anyák zokogása s csak itt-ott törte meg a sötétséget és némaságot az álmukban-lázukban felsíró gyermekek zaja.

Önkéntes gettóőrség járt a kevés tapasztalattal és tervszerűtlenül felállított rozoga sátrak között, hogy a ritka zseblámpákkal útbaigazítsák a sátraikat keresőket, akik elvétették az utat és jószóval, s ha volt, gyógyszerrel vagy csupán vízzel csitítsák a sírókat.

Tűzoltókocsiban szállították a vizet a gettóba és a vízért sorba kellett állni, kancsókkal-vedrekkel. Itt a víznél volt először módszeres, kegyetlen, minden ok és értelem nélküli verés, pusztán a verés kedvéért. A sorbanállókat verték ökölle l és lábbal, korbáccsal és botokkal. De a víz létfontosságú volt és a zsidók tűrték a verést, pofozást, korbácsolást. Ha kiloccsant egy kis víz, ha túl nagy volt a veder, vagy túl kicsi a kancsó, ha „sötéten

néztél" az őrtálló csendőrökre — mindegy, mi volt az ürügy, hogy megindúljon a verésáradat.

Néhány nap alatt népkonyhát állítottak fel, amelyet Friedmann Miklósné szervezett meg. (Amikor felidéztük a nevét, felsírt a szivünk: Friedmanné kislányát Nogának hívták. Ott, a keserves gálutban kapta ezt a héber nevet: Noga. Ó, hogy kihúnyt ez a csillag is . . .) Előbb csupán a gyermekeket látták el naponta egy tál meleg levessel, később mindenki sorbaállhatott az ételért.

Moldovan Mihai désaknai bányász, akit félholtra vertek, mert segített a gettóban az éhezőknek (1883–1965)

A legtöbb család nem rendelkezett elegendő élelmiszer-tartalékkal és megváltást jelentett számukra a nagyrészt a többi gettólakók által összeadott élelmiszerekből készült egytál étel. A helyi hatóságok által szállított borsó, bab és burgonya a kevésnél is kevesebb volt. Kenyeret 160 g-ot osztottak fejenként.

Amikor egy désaknai szombatista, Moldovan Mihai meghallotta, hogy a zsidók éheznek, bátran és meggondolatlanul behajtotta egyetlen kis tehenét a gettóba. A hatóságok lefogták ezt a román embert és olyan kegyetlenül elverték, hogy örök életére megnyomorodott. Reszkető emberroncs lett ebből a valaha életerős bányászból, akinek kivert fogú szájából, remegő ajkai közül érthetetlenül bugyborékoltak elő a szavak.

Ez május 14-én történt. Aznap, amikor Endre László kijelentette, hogy „a zsidókérdésben intézkedéseinket nem parancsra, hanem önkéntes meggyőződésből tesszük". A magyar nép tettei valóban nem cáfoltak rá arra, hogy „önkéntes meggyőződésből" cselekedtek, nem pedig náci parancsra.

Egy nap a rendőrök Singer Jakabot keresték. Már folytak a barbár verések, kínzások, hogy a zsidók vallják be, árulják el elrejtett értékeiket. Nem volt értelme elbújni, hiszen ez mindenkit veszélyeztetett volna. De Singer Jakabot nem a magyarok, hanem a németek keresték. Egy német tiszt és három katona a német Wehrmacht járművén. Amikor a rendőrök

kivezették a német tiszt elé, a tiszt kezet fogott vele. (Ez a tiszt lakott néhány hete elrekvirált lakásában s a gettóba szállítás után bementek a lakás többi részébe is.) Tele kocsi élelmiszert hozott: az élelmiszer-raktárban talált lisztet és cukrot, rizset és zsírt, babot és befőttet és savanyúságot felrakatta a járműre és kihozta a gettóba, „mert bizonyára szükség van rá".

Ennek a német tisztnek semmi néven nevezendő kötelezettsége nem volt a zsidókkal szemben. De ember volt. Az ő szemében könnyek csillogtak a gettó láttán. A magyar lakosság szemében aljas megelégedés tükröződött. A dési hetilap, Sztojka László „Szamosvölgye" című szócsöve antiszemita uszító cikkekkel buzdította a magyarokat „a végső leszámolásra" és sajnálatát fejezte ki, hogy a Bungur-erdőben állították fel a gettót. „Túl szép hely az a zsidóknak. A szabad mezőre kellett volna vinni őket, hogy megismerjék a természetet."

A verések még brutálisabbakká váltak, amikor a helyi rendőröket-csendőröket a hirhedt somogyi csendőrök váltották fel, a legvérengzőbb vadak, akik túltettek az SS-eken, anélkül, hogy különleges SS-kiképzésen mentek volna át.

Hosszas rábeszélésre — s miután a gettóba zsúfolták a környező községek és falvak zsidóságát is — a hatóságok beleegyeztek a gettó kibővítésébe. Igy a gettó magába foglalta az erdő alján folyó patakot és ezáltal lehetőség nyílott a tisztálkodásra, edény- és ruhamosásra. És a gettó belterületébe került egy paraszthház is, ahol rögtön megszervezték a szükségkórházat. Gyógyszer nem volt, de orvos volt elég, sőt két orvost munkaszolgálatos alakulatokból tettek át a gettóba.

Ez a két orvos az első transzport előestéjén (amikor már megérkeztek a vasúti kocsik) öngyilkosságot követett el. A középkorú, debreceni származású dr. Szőcs és a budapesti 26–28 éves dr. Biró morfiumot fecskendeztek egymás ereibe és hogy holtbiztos legyen az eredmény, lenyeltek ezenkivül egy halálos adagot is. Huszonnégy órát küzködött dr. Szőcs — aki állandóan tizenhét éves lányát és tizenöt éves fiát emlegette — mielőtt megadta volna magát a halálnak. Dr. Biró fiatal szervezete — noha semmi gyógyszer nem állt rendelkezésére — legyűrte a mérget.

A gettó főorvosának Dr. Engelberg Oszkárt nevezik ki, aki mindvégig bátor magatartást tanusítva nem egyszer szegült ellen a hatóságok intézkedéseinek.

Ő volt a propagálója a gettóban az erdőkben való bujdosásnak. Ha hallgattak volna a tanácsára, sokkal kevesebb dési zsidó pusztult volna el Auschwitzban.

Ő maga az akkori fasiszta évek minden keservén keresztülment. 1941-ben kommunizmus vádjával letartóztatják és Kistarcsára internálják, ahol

két évet tölt. 1944-ben Auschwitzba, majd Bochumba, végül Buchenwaldba kerül. Itt éri a felszabadulás és visszatér Désre, ahol állami szolgálatba lép. Ma mint nyugdijas egyedül tengeti életét Désen. Két öcse, Dr. Engelberg Eduard orvos és Dr. Engelberg Izsó ügyvéd Izráelben élnek.

A gettó szükségkórházában a nap huszonnégy órájában a bethleni dr. Fried Andor igyekezett enyhíteni a betegek szenvedésein s a fiatalok csoportja, amely nem használta ki a bevonulási lehetőséget, önkéntes ápolókként szolgálta ki a betegeket.

Dr. Engelberg Oszkár
a gettó főorvosa

A „PÉNZVERDE"

Az első héten megérkezett Pestről a hirhedt különítmény, amely a „pénzverdében" működött. A gazdag zsidókat, vagy akit módosnak hittek, családostól kivitték egy házba a gettó mellett és ott „kezelésbe vették". Szülőt gyermeke szemeláttára, feleséget a férj szemeláttára ütöttek-vertek — főként a talpukat gumicsővel, vagy a „tősgyökeres ősmagyar" bikacsökkel —, amíg be nem vallották elrejtett értékeiket, vagy ha az nem volt, amíg a hóhérok meg nem unták.

Nap mint nap állt a szögesdrót mögött a gettó népe és nézte a „pénzverdéből" vánszorgókat. Halálsápadtan jöttek, könnytelen szemmel, összefogózva egy-egy család ... Egymást támogatták, hogy a szétvert talpak és véresre rugott lábak össze ne rogyjanak ... Ki tudja, ki volt szerencsésebb, aki valóban elrejtett vagy kereszténveknek megőrzésre adott át értéktárgyakat és pénzt — és volt mit bevallania —, vagy az, aki semmit el nem rejtett és hiába verték rendszeresen órákon, napokon keresztül, nem volt mit bevalljon.

Támolyogva, egymást támogatva jöttek vissza a családok a „pénzverdéből", megfagyott, megkövült arccal. A fiatal lány sérült medveként cammogó apját támogatta, s a lábait húzó anya halálra rémült kisfiát vezette kézenfogva. Ki felejti el valaha is ezt a látványt? A megkínzott

szülőket és meggyalázott lányokat, a rémülettől megnémult gyermekeket, akik csak fájdalmat és szenvedést, csak ütéseket és sebeket kaptak az élettől s még mielőtt elfelejthették volna mindezt — Auschwitz gázkamráiban fuldokoltak, köhögve-hörögve kapkodva levegő után, kidülledő szemekkel és elkékült ajkakkal, egy csöpp levegő után a Cyklon-gáz felhőjében. A világ milyen jóvátétele fog levegőt pumpálni a vérző kis tüdőkbe? Az elkékülő, vérhabos szájacskákra milyen jóvátételi márka fog ismét ártatlan mosolyt varázsolni? Ki felejtheti el mindezt?

Ki fogja elfelejteni a kikötött Albert Majsi (Ervin) látványát, akit azért büntettek meg, mert be merészelt menni saját lakásukba és ki akart hozni egy üveg befőzött gyümölcsöt. Még nem felejtettük el a kikötést: a hátrakötözött kezektől fogva, egy ágon áthúzott kötéllel olyan magasra emelni az illetőt, míg lábujjhegye sem éri a talajt. Ehhez orvosi felügyelet kellett, mert rövid időközönként Majsi elvesztette eszméletét és az arcába loccsantott veder vízzel térítették magához, hogy folytatni lehessen a torturát. A gettóból néha kivittek 40–50 munkaképes fiatalt vagy öreget, hogy az élelmiszer-raktárrá degradált nagytemplomban szükséges munkát elvégezzék. Egy ilyen alkalommal, amikor házuk közelében mentek át, Albert Majsi lemaradt a sorból és bement a lakásukba. Keményen épült, nyakas és józaneszű fiú volt. Nem a gálutban élő óvatos és félős zsidó, hanem bátor a vakmerőségig, aki szemébe nevetett az őt elfogó Somorlyai detektívfőfelügyelőnek. Balszerencséjére, jóismerősök voltak, hiszen hónapokig náluk lakott, egyik elrekvirált szobájukban. Somorlyai úr személyesen követelte a kikötést büntetésként és őrizet alatt kísértette vissza a gettóba. Majsi nem volt hajlandó visszagyalogolni a gettóba: gumirádlist fogadott és azon kocsizott végig a városon a Bungurig, a mellé rendelt rendőrökkel. A kikötés ideje alatt egyszer sem kiáltott. A kikötést végzők egyre unszolták, hogy ordítson, de büszke zsidó volta nem engedte. (Ritka fajta akkortájt.) Inkább végigszenvedte a kikötés százhúsz percét, semhogy ordítása jóllakassa pribékjei szivét.

*

A gettóba nagyritkán érkezett posta, főként az Ukrajnába, a frontra hurcolt munkaszolgálatosoktól. Ugyanígy lehetett küldeni is levelezőlapokat, amelyek szigorú cenzurán mentek át. Néha be-beloptak a gettóba egy-egy újságot, amely fenyegetésekkel volt tele a zsidók és zsidóbújtatók ellen. Noha egy nap ötvenes sorokba állítva megszámolták a gettó lakosságát, nem volt különösebben nehéz kiszökni a gettóból, főként amíg a hirhedt somogyi csendőrök át nem vették a gettó körüli őrséget. És Romá-

nia sem volt messzebb 20–25 kilométernél. Ez a tízszer ötös sorokba állítás volt az első Appel. Utána még sok Appel következett, a pusztulás útjának pillanatnyi megállói a haláltáborokban.

SZÖKÉSEK A GETTÓBÓL

Érdemes külön szólni a gettóból való szökésekről, a szöktetésekről, az emberség e szikráiról a zsidókat fojtogató nagy sötétségben.

Szervezett, tömeges menekítésről nem lehet beszélni, hacsak nem tekintjük annak a nagybányai körletben működő Reviczky alezredes akcióját, aki a kiadott szigorú rendeletek kijátszásával, sőt azokkal szöges ellentétben, SAS behívókkal árasztotta el a gettót és kiszedett onnan jóformán minden épkézláb zsidó férfit — tizenhat éven felül, noha a korhatár huszonegy volt! —, aki hajlandó volt bevonulni munkaszolgálatra. A SAS behívókat gyakran a gettóban töltötték ki a megfelelő névre.

A belügyminisztérium tiltakozott, a katonai parancsnokságok vizsgálatot igértek — és időközben, a gettóban is kikézbesített behívókkal a kezükben, főképpen a fiatalok, elhagyták a gettót.

A deportálás menetét a helyszínen ellenőrző Ferenczy László csendőralezredes bizalmas jelentéseiből érdemes kiragadni néhány szemelvényt, amely vidékünket is illeti:

„A honvédkiegészítő parancsnokságok, felsőbb helyről kapott rendelet alapján tömeges behívásokat rendeltek el és a behívójegyeket úgy címezték, hogy a gyűjtőtáborban is kézbesítendő." Ezt jelenti Kolozsvárról, 1944 május 10-én.

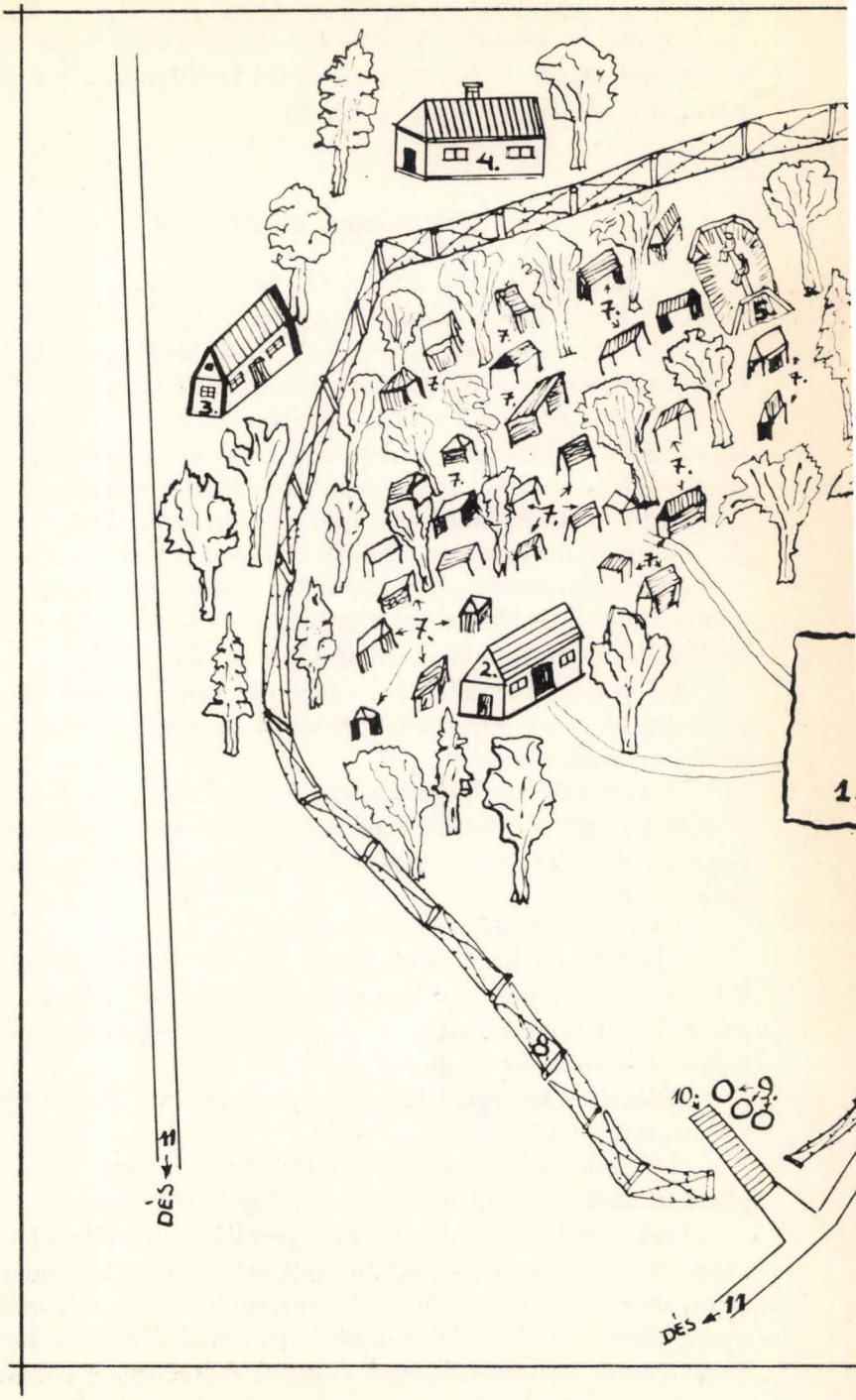
És ime, egyéb „bizalmas jelentések":

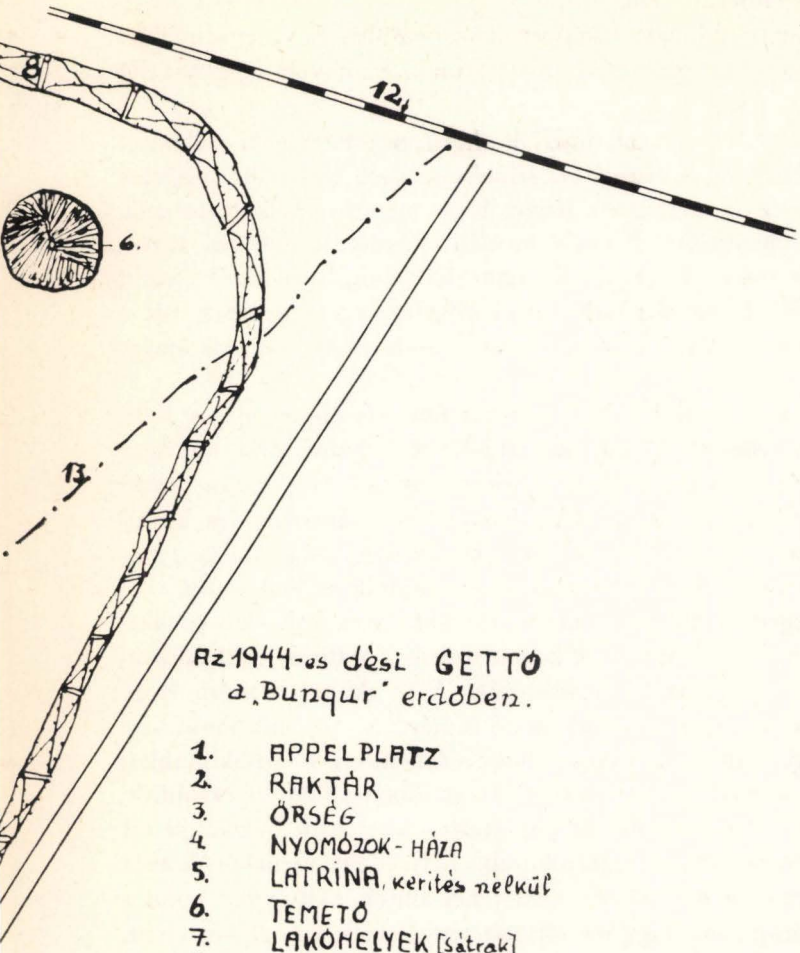
„Hidalmáson Rusz János, Nopa János és Pakusár Gyula zsidó értékeket vettek át megőrzésre. Petrusin Albertné és Szabó Simon csucsai lakosok zsidó értékeket rejtettek el. Ugyanilyen bejelentések érkeztek Nagyilondáról, Kápolnokmonostorról stb."

„Oláhlápos községből Dub Samut három, Dub Mózest két gyermekével megszöktették."

„Dr. Schilling János, Szolnok-Doboka vármegye alispánja, beteget jelentett, mert az akcióban nem volt hajlandó részt venni."

Ezek voltak az összeszedés és deportálás elleni ellenállási kísérletek: „zsidó értékek" rejtegetése, néhány szöktetés, tüntető lemondás... És egy bátor, de eredménytelen tiltakozás, egy egyéni akció a fasizmus gaztettei ellen: „Bíró Géza dési lakos írásbeli panasszal fordult a kormánybiztos úrhoz a zsidó csecsemők, betegek és aggok érdekében. A kormánybiztos úr

4.
3.
5.
2.
1
8.
10.
9.
DÉS 11
DÉS 11

Az 1944-es dési GETTÓ
a „Bunqur" erdőben.

1. APPELPLATZ
2. RAKTÁR
3. ŐRSÉG
4. NYOMÓZOK - HÁZA
5. LATRINA, kerítés nélkül
6. TEMETŐ
7. LAKÓHELYEK [sátrak]
8. KERÍTÉS
9. VÍZTÁROLOK
10. DORONG-UT, a zsidók által készítve, hogy a vizhordó autok, bejöhessenek a gettóba.
11. DÉSRE vezető UTAK
12. VASÚTVONAL
13. A BEVAGONÍROZÁSHOZ vezető UT
14. FELSZABADULÁSI EMLÉKMŰ

Ing. Rottenberg M.

a panaszt elintézés végett nekem adta át. Nevezettet május 23-ra kikérdezés végett Munkácsra állítottam elő."

A cionista mentőakciónak, főképpen a szervezetlen és vezetők nélküli vidéki zsidóság passzív magatartása miatt szintén nem volt meg a kellő eredménye.

Az ifjúsági cionista szervezet, amely Budapesten törvényesen működött a német megszállásig és Kolozsváron szintén létezett fél-legális, megtűrt fiókja, két küldöncöt is menesztett Désre, hogy mentsék, akik menthetők és akik hajlandók menekülni. Bármily furcsán hangzik, az utóbbin van a hangsúly, vagyis a menekülési hajlandóságon. Ki tudta, hogy az élet a tét, vagyis az auschwitzi halál? Ki tudta és ki hitte? És ezzel szemben állt a hamis keresztény papirokkal való bújdosás Pesten vagy egy más nagyvárosban.

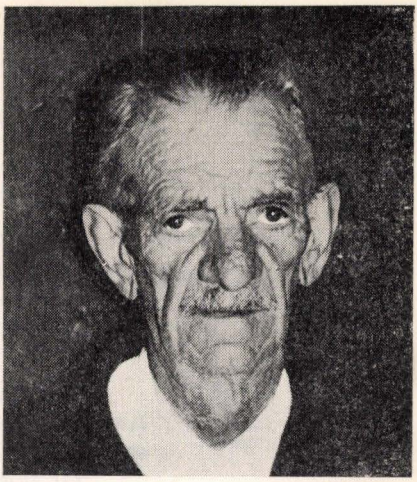
Kolozsvárról Lövi Jehuda (Pici) utazott Désre és éppen május 3-án, a gettózás napján érkezett. Őmaga is természetesen hamis árja iratokkal utazott az akkoriban divatos vitézsúlytásos díszmagyarban, hamis zergetollas pörge kalapban, aktatáskájában hamis igazolványokkal és hamis pecsétekkel. Zsidónak tilos volt az utazás a német megszállás óta és a leggyakrabban a vonatban és az állomásokon igazoltatták az embereket.

Nem volt elegendő elhozni a hamis iratokat. Nem volt elég kockáztatni a szabadságot és az életet. Meg kellett győzni a gettózás előtt állókat, hogy meneküljenek, hogy az életet válasszák. Volt aki azt mondta, hogy vállalja családja sorsát, amit a Mindenható rámért. Az történik majd vele is, ami családját éri. Volt aki úgy érezte, hogy a munkaképes férfiak munkaszolgálaton lévén, kötelessége helyettesíteni a családban a hiányzó családfőt, a hiányzó családfenntartót. Volt aki úgy érezte, hogy nem hagyhatja ott övéit a legnehezebb percben, a legkritikusabb helyzetben, menekülve, akár a patkány a süllyedő hajóról. Milyen élete lehet annak, akit őrjít a gond a nap huszonnégy órájában, hogy mi történhetett szeretteivel, akiket elvitt, bekapott a náci és nyilas megsemmisítő gépezet roppant szája, míg ő hamis papirokkal bújdosik?!

Május 5-én érkezett meg a pesti küldönc, Arányi Áser (István), újpesti gazdag zsidó család sarja, aki érettségi után a híres Angelo-fotónál dolgozott, mert egyetemre nem vettek fel zsidót. Szintén hamis papirokat hozott és szintén eredménytelenül tette meg a veszélyes utat. Ő a többi között Fehér Laci húgáért, a valaha az OMZSÁ-nál működött aranyszívű Fehér Bence leányáért és özvegyéért jött. Fehér Laci éveken át a Dror-Habonim pesti országos központjában dolgozott és 1944 elején vonult be munkaszolgálatra egy büntető századba, hogy végül Mauthausenben kínozzák halálra a náci pribékek. Arány Áser is, aki hamis űrlapokkal, hamis

A felsőkosályi Viktor Helén

Târnovean Simion román paraszt, az ilondai rabbi megmentője

pecsétekkel telt aktatáskával utazott Pestről vidékre, hogy mentse a szökni hajlandó zsidókat és gondolkodás nélkül kockára tette életét — dolgavégezetlenül szállt fel a vonatra. Hányszor nyújtotta nemtörődömséget szinlelő arccal hamis iratait a lépten-nyomon igazolásokat kérő nyilasoknak — és mindezt hiába. Désről nem igen akadt, aki árja iratokkal hajlandó lett volna megszökni. Az ifjúsági cionista szervezetek mentőakciója a vidéki zsidók megmentésére kudarcot vallott, éppen e vidéki zsidóság passzivitása miatt. Bénultan, szökésre képtelenül vártak sorsuk beteljesülésére.

Hamis papirokon kívül más útjai is léteztek a szökéseknek. Merni kellett, felülkerekedni az érzéseken és az egyetlen vissza-nem-szerezhető értéket menteni: a puszta életet. Románia nem volt messze, a határon is át lehetett szökni . . . Az orosz csapatok is közeledtek — el lehetett bújni, ha hajlandó volt valaki zsidót bújtatni . . .

A legtöbben a Romániába való szökést választották. Veesenmayer június 17-én panaszkodik feletteseinek, hogy a Romániába szökött magyar zsidókat politikai menekültekként kezelik és lehetővé teszik számukra, hogy folytasssák útjukat Palesztinába.

Viktor Helén, akit Felsőkosályból hurcoltak a dési gettóba, szintén a Romániába való szökést választotta. Parasztlánynak öltözve szökött ki a gettóból és a Sármás melletti határon át Romániába, Tordára, majd onnan Bukarestbe került. A román fővárosba érve megtudta, milyen sors vár a gettóba hurcolt magyar zsidókra: Auschwitz és a gázkamrák. Mindenáron

POLICE D'ISRAEL
QUARTIER GENERAL 6-ème BUREAU

משטרת ישראל
המטה הארצי לשכה 06

679

N[illegible]3818

Telegramm

aus Budapest Nr. 1820 vom 17.6.

Für die Verschlußsache zu behandeln.

Für Botschafter Ritter.

Vermerk:
Tel. wurde von Gesandtschaft Budapest unmittelbar nach Fuschl durchgegeben. Telko.

Im Anschluss an Drahtbericht Nr. 258 vom 15. Juni. Der höhere SS- und Polizeiführer meldet mir am 15. Juni:

1.) Kommunismus.

KDS Budapest nahm den Juden Deutsch und seine Ehefrau fest, weil er im Verdacht steht, bolschewistischer Agent zu sein. Deutsch war von 1932 bis 1936 in Moskau und wurde dort mehrfach von seiner Frau besucht. Nach ihrer Rückkehr aus Moskau hat sie sich des öfteren geäussert, dass sie dort für GPU-Kommissare als Schneiderin tätig gewesen sei.

2.) Juden.

Gesamtzahl der ins Reich abtransportierten: 326,009. Aus Kreisen des rumänischen Generalkonsuls in Klausenburg wurde in Erfahrung gebracht, dass die nach Rumänien geflüchteten ungarischen Juden dort wie politische Flüchtlinge behandelt worden und ihnen durch die rumänische Regierung die Ausreise nach Palästina ermöglicht werden soll.

Veesenmayer

Verteiler:
RAM 2x
St.S. 3x
U.St.S.Pol 1x
Dg. Pol 1x
Pol I M 1x
Pol IV b 1x
Inl.II(Arb.Expl.) 1x
Ges. Frohwein 1x

110545

3684

Weesenmayer bizalmas jelentéséből (1944.6.15-i helyzet): A Birodalomba elszállítottak 326.009 zsidót. A Romániába szökött zsidókat politikai menekülteknek tekintik és lehetővé teszik Palesztinába utazásukat

vissza akart térni a dési gettóba, hogy figyelmeztesse és menekülésre késztesse a gettóba zártakat. Visszaszökik Magyarországra, de a sármási határon a magyar csendőrök elfogják és a besztercei börtönbe szállítják.

Besztercéről Nyiregyházára viszik, majd három heti börtön után a debreceni gettóba zárják. Hiába kockáztatta hát életét, hiába hagyta ott a biztonságot nyújtó Romániát — immár nem csupán másokat, de önmagát sem tudja kimenteni a gettóból, az út végén leselkedő gázhalálból. Beszállítását követő napon indítják a transzportot Auschwitzba, Kassán keresztül. Viktor Helén nem hagyja magát. Talán még nem ürítették ki teljesen a dési gettót sem! Sikerül kiugrania a robogó vonatból és úttalan utakon visszautazik Désre. Sajnos a Bungurból már az utolsó transzportot is régen elindították a halálgyárak felé. Zilahra utazik, ahol pénzt kap egy keresztény ismerősétől, onnan Csucsára folytatja útját, majd Belényesen át ismét visszaszökik Romániába. Ott éri a felszabadulás és októberben visszamegy Désre, hogy visszavárja a keveseket, akik túlélték a deportálást.

Brender Heini hegedűművész nem öltözött parasztruhába, hanem egyszerűen fehér karszalagot tett a karjára. Sárga karszalagos zsidó munkaszolgálatost honvéd keretlegény kísérete nélkül nem engedtek volna ki olyan egyszerűen a gettóból. De fehér karszalagos „keresztény-zsidót" nem mertek visszatartani. Hatásos búcsújelenetet rendeztek neki a gettó alsó kapujánál, és azzal az érveléssel, hogy néhány órával azelőtt érkezett a főbejáraton át, átcsúszott az ellenőrzésen. Ekkor még nem érkeztek meg a Reviczky-féle SAS-behívók a gettóba.

Klärman Izsák sofőr parasztruhába öltözve szökött ki a gettóból és Tordánál jutott át Romániába.

Sámuel Rudinak szintén sikerült parasztruhába öltözve kiszöknie a gettóból, de elfogták és visszahozták. Ellenben, aki az élet könyvébe iratott, az megmenekül. Sámuel Rudi túlélte a deportálást és felszabadult.

Fülöp Samu is kiszökött a gettóból — éjszaka, a szögesdróton át. De Romániába érve úgy érezte, hogy többet tud segíteni a gettóba zárt asszonyokon és öregeken, ha velük marad. A városban, a zsidó templomban berendezett áruraktárban dolgozó zsidók csoportjába vegyülve szökött vissza a gettóba. Onnan deportálták. S amikor a felszabadulás közeledtével halálmarsokba indították a láger lakóit, hogy a sorból lemaradókat, a sorból kiesőket egyetlen golyóval elintézzék, a mindenkor segítőkész Fülöp Samu egyszerre két „muzulmánt" támogatott tovább az élet felé vezető úton. Egy jószívű német SS nem tudta nézni ezt a segítőkészséget és rájuk parancsolt, hogy vonuljanak az út szélére. Amikor a menet tovább vánszorgott, Fülöp Samu nem csatlakozott a menetelőkhöz. Igy a német katona nem intézhette el a dolgát két golyóval, hanem három golyót kellett paza-

A gettóból megszökött Joszéf Paneth ilondai rabbi és családja

rolnia a három zsidóra: a két menetképtelenre és Fülöp Samura, aki nem volt hajlandó a halál láttán sem otthagyni szenvedő társait.

Ábrahám Nuszi és Izsák Simon szintén megszökött a gettóból és a bajucai erdőkben bújkáltak.

Joszéf Paneth ilondai rabbi kilenc gyermekével szökött meg a gettóból. Ő tudta, miért szökik. Brendel leányát 1943-ban sikerült kimentenie a lengyelországi gettókból, amikor ottrekedt a krakkói nagymama otthonában. A 16 éves lány már hallott a „végső megoldás" tömegsírjairól és figyelmeztette a halálthozó optimizmusból táplálkozó zsidókat, hogy meneküljenek.

Rövid készülődés után, egy éjszaka elhagyta a dési gettót Joszéf Paneth feleségével és kilenc gyermekével. A gettó őrei megkapták a magukét, hiszen azért volt szükség a kapkodó sietségre, mert a Bungur-erdő drótkerítését őrző, ismerős dési rendőrarcokat készültek felváltani a marcona somogyi csendőrök, akik gyakran saját fajtájukat sem kímélték jobban, mint a rühes macskakölyköt. Az ilondai rabbit Târnovean Simion román paraszt segítette szökése idején.

Több mint két hétig bolyongtak a tordai hegyekben és erdőkben. A lakott helyeket elkerülték és csak egy-egy román paraszttól vásároltak tejet, túrót, sajtot és kenyeret. Lefogytak és negyvennégy nyarának szakadó esőitől bőrig áztak-fáztak, mígnem átjutottak a határon és Tordára érkeztek.

A legidősebb fiú, Móse Paneth visszaszökött a Bungur-erdőbe, hogy másokat is rábírjon a szökésre. A többiekkel együtt, őt is deportálták és Auschwitzból nem tért vissza.

Hochstadt Gézánét szintén az ilondai rabbi leánya vette rá a szökésre azzal, hogy a gettóban mesélt neki a zsidókra váró sorsról. Elhatározta, hogy négy éves fiával megszökik — még mielőtt máshová szállítanák őket, ahol nem ismeri az embereket s a terepet. Az első transzport bevagonirozása adta meg a végső lökést. Május 27-én este kiszökött a gettóból. Egy keresztény leánytól pénzért papirokat szerzett és az látta el információkkal, hol és merre bújkáljon felszabadulásig. Kis Mária és Kis Mihály név alatt bújkáltak — és így menekült meg az ilondai rabbi gyermekein kívül, az egyetlen négyéves gyermek, a gettóba zárt közel háromezer zsidó gyermek közül. A tizenhat éven aluliakat szinte kivétel nélkül a gázba küldte a náci hóhér.

Hirsch Olgát a vízellátással megbizott Grosz B. szöktette és bújtatta a felszabadulásig. Rottenberg mérnök már megszökött egyszer a német megszállás elől és ő beszélt Grosszal, aki hajlandónak mutatkozott kiszöktetni Hirsch Olgát. Hétezer pengőben egyeztek meg. Egy nap észrevétlenül felszállt a vízhordó autóra és a volán alatt, egy kabáttal letakarva kicsempészték a gettóból. A gettón kívül — ahol a hordókat töltötték — a műszer-

Hochstadt Gézáné és négy éves fiacskája, mint Kis Mihály parasztgyerek szöktek meg a gettóból

Hirsch Olga, akit megszöktettek a gettóból

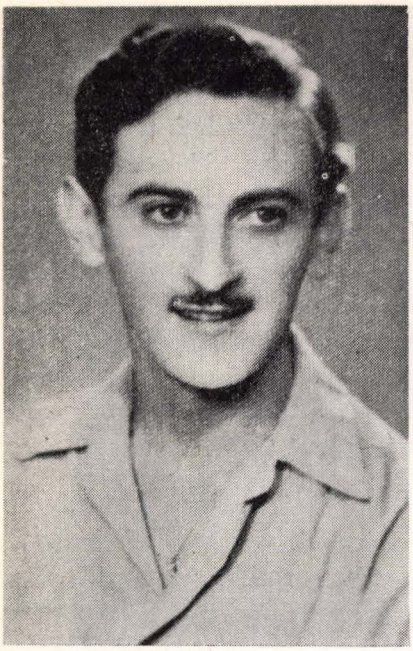

A keresztény Grosz Rózsi, aki Hirsch Olgát bújtatta

ládába bújtatták és folytatták a vízhordást estig, hogy ne sejtsenek semmit az őrök. Éjjel átszállították Grosz Rózsikához, az illető mostohaanyjához. A szökésbe be volt avatva dr. Császár volt dési polgármester is, aki honvédtiszti egyenruhában meg is látogatta búvóhelyén: a pincében és a padláson.

Steinfeld Herman-Heku tizenhét éves korában került a gettóba szüleivel és öccsével. Édesapja kifejezett kívánságára — saját akarata ellenére — szökött ki a gettóból, három évvel fiatalabb unokaöccsével együtt. Az eredeti szökési terv szerint egy ismerős parasztnak kellett volna utánuk jönnie és parasztruhát hoznia a szökéshez. Három napig hiába vártak a parasztra, akkor nagybátyjuk segítségével, aki báránybőröket cserzett a gettót őrző rendőröknek egy a gettó melletti ház udvarán, kiszöktek a gettó területéről.

A dési Szőlőben lakó paraszt nem tudott szóhoz jutni, amikor meglátta őket. Keserves feladat volt a két fiatalt elbújtatni, de még keservesebb a halálba küldeni. A paraszt hetven centiméter széles sávot kerített el istállójában, egy fenyőágakból épített, agyaggal és trágyával betapasztott fallal. Itt bújt meg Steinfeld Heku és unokaöccse négy hónapig. Négy hónapig nem láttak napfényt, négy hónapig ettek reggel, délben és este hagy-

Steinfeld Heku és Beri, akik négy hónapig egy istállóba befalazva vészelték át a deportálást

mát kenyérrel, vagy zsíroskenyérrel, négy hónapig dugta be esténként a paraszt a kenyeret a jászol alatt hagyott nyíláson és mesélte a legfrissebb híreket. Parasztruhába öltözve töltötték ott a négy hónapot a felszabadulásig. Az egész faluban, az őket bújtató paraszton kívül, mindössze még egy román paraszt volt — akinél nagybátyja elrejtette vagyontárgyait. Ez utóbbi rá akarta beszélni szomszédját, hogy „intézzék el" a két zsidó fiút s a vagyonon osztozkodjanak. De az nem állt rá a boltra, így a másik is lemondott tervéről.

S amikor a magyar fasiszta menekültek, a visszavonuló német csapatokkal, ellepték a falut, a két fiúnak köhögnie sem volt szabad rejtekhelyén. A román paraszt inkább kunyhóját bocsátotta a német katonák rendelkezésére és ő családjával az istállóban rendezkedett be, hogy továbbra is élelemmel láthassa el a két zsidó fiút.

A front közeledtekor az egyre erősödő ágyúdörgéseket számolták. A németek felrobbantották a vasúti síneket a ház mellett — az istállót szerencsére nem gyújtották fel — és végül elhagyták a falut.

Amint az oroszok megjelentek a faluban, a két fiú rögtön elhagyta sötét rejtekhelyét és elindult a város felé. Néhány orosz katona már a

felszabadulásuk napján, útban a város felé, megszabadította Steinfeldéket zsebórájuktól.

Mert nem a zsidókat jöttek felszabadítani a moszkvai elvtársak...

Minden egyes szökés — egy-egy regény. Tele veszéllyel, feszültséggel, emberi gyarlósággal és emberi hősiességgel. A nagy idők menekültjei mindegyikének megvan a maga eseménydús életregénye. Nincs az a fantáziával teli rémregényíró, aki utol tudná érni írásaiban mindazt a rémséget, amit mi átéltünk. Akiket utolért a nácik golyója, magukkal vitték sírjukba szenvedéseik emlékét, szenvedéseik történetét. A kevesen, akik megmenekültek, maguk is csodálkoznak, hogy túlélték a kíméletlen zsidóirtás korszakát.

A BUNGURBÓL AUSCHWITZBA

A Bungur-gettó szögesdrót-kerítése körüli őrségeket megerősítették, a levegő tele volt valami kézzel-nem-fogható, szavakkal ki-nem-fejezhető rémületes és bizonytalan, szívszorongató és arcdermesztő fenyegetéssel: május 28-án reggel indul az első szállítmány ismeretlen uticél felé. Kenyérmezőről rebesgetett a ki tudja honnan elindított hír, ahol valaha az első világháborúban internáló tábor volt. Csak ki ne vigyenek Magyarországról! Mert Magyarországon nem fognak meggyilkolni. Senki sem gyilkol szivesen saját otthonában, saját hazáján. Szivesebben gyilkolnak idegenben, esetleg mások kezeivel. Az „ártatlan" csak lefogja, lekötözi és a szakadék szélére állítja áldozatát. A bűnös az, aki egy rugással a tátongó mélységbe röpíti, hogy lent szétzúzza magát.

A május 28-ára virradó éjjel megérkezett a hosszú-hosszú vagonsor. A „tömegkoporsók". Schwartz Hemi adta ezt a nevet csak-azért-is-túléljük akasztófahumorával, amellyel bizonyára gyakran lelket öntött lágertársaiba. A vasútvonalon sötétlett a végeláthatatlan kocsisor és várta áldozatait: az első transzportot. Még nem tudtuk, hogy így fogjuk hívni őket, hogy a liquidieren, kazett-láger, kápó és egyéb szavak mellett a transzport szóval is gazdagítják a németek a világ egyetemes szókincsét.

A Bungur-gettó zsidói „felkészültek" a transzportokra. Nem arról a kettő-háromról van szó, aki öngyilkosságot kísérelt meg, sem azokról a kevesekről, akik megszöktek. Hanem a gettóba zsúfoltakról, a halálba induló tömegről.

Kevéssel sávuot után, amelyet a gettóban ünnepeltünk meg, előírásszerűen, friss zöld galyakkal feldíszített „otthonainkban és imaházainkban", ősi ritus szerint elföldeltük a templomokból kimentett Tóra-tekercseket. A Bungur szélén, az agyagos földben, nem túl messze a gettóban elhal-

taktól, földbe helyeztük a Tóra-tekercseket, hogy a huszadik század legvérengzőbb gyilkosai, a szellemi javak és emberi életek legeszteleneb pusztítói — a magyar nyilasok — meg ne becstelenítsék a szentírásokat.

Végigszámoltuk az „ómert", húsvéttól sávuot ünnepéig és e számlálás alatt a magyar hatóságok meghozták az összes rendeleteket, megtették az összes intézkedéseket és előkészületeket Magyarország végleges zsidótlanítására.

Sávuot ünnepén olvassuk fel az idegen, a moábita Ruth történetét, aki az emberiség és emberiesség legszebb esküvését tette Naominak, elhalt férje anyjának: ahová te mégy, oda megyek én is, a te néped az én népem és a te Istened az én Istenem. Tehet-e barát barátnak, házastárs a házastársnak szebb fogadalmat, szivet melegítőbb esküvést?

1944 sávuotja táján nem volt sok olyan idegen, nem volt sok keresztény, aki akár baráti gesztust kockáztatott volna meg az elhurcolásra váró zsidókért. A megyében élő tízezrekből nem voltak annyian, ahány ujja van összesen egy embernek. Talán annyian sem, akány ujja van egy embernek a két kezén.

És történt a hóhérok uralkodása idején. És tűz égette fel Európát, mint égető napon a szárazra aszott szalmát. És a perzselő láng közrefogta a zsidókat, mint égigérő tűzfal, és megemésztette őket gyomrában. És csak szürke, zsíros hamu maradt a népből és fojtogató füst, amelyet tüdejére szívott a világ. És köhögött tőle az emberiség, hogy el ne felejtse soha senki e földön, hanem az éjszaka sötétjében, álmából felébredve ágyában, hideg izzadságtól kiverve lássa lelki szemei előtt a százával élve eltemetett csecsemőket, akiknek sírja fölött még másnap is mozgott a föld, mintha visszafojtott sírás remegtetné vállát.

Az első transzportot a Bungur-gettóba hurcolt Dés-vidékiekből állították össze. Az emberek egy újabb, ha lehet még kíméletlenebb motozáson estek keresztül. Bőrig lemeztelenítve álltak a röhögő pribékek előtt a piruló lányok és durva ujjak matattak testükön, motozás ürügyén. A Bungur alján épített nyitott csűrben folytatták ezt a felejthetetlen motozást Fekete Katalin és társai, és a motozás után már alig éreztük magunkat embereknek. Két váltás fehérneművel és három napi élelemmel indította a halálba Magyarország a zsidóit. Meggyalázta, majd eladta őket jó pénzért Németországnak, nem egészen egy évvel a háború végleges elvesztése előtt.

Hetven-nyolcvan-száz személyt zsúfoltak egy vasúti kocsiba, amely öt ló vagy negyven katona szállítására szolgált. Egy-egy kocsi nyolcvan-kilencven főnyi tömege számára egy vödör szolgált a szükségletek kielégítésére. A rácsozott ablakú, lepecsételt kocsikban fülledt hőség volt és nem

volt víz. Egymás mellé szorultak az emberek és az sem esett le, aki elájult, az sem, akit e szerencsés órájában megváltott a halál, mert nem volt hely leülni. Csak az nem tátogott nyitott szájjal egy kis levegőért, akit az ablak mellé sodort a sorsa.

Három napig tartott ez az út. Az első nap Kassán átvették a szállítmányt a németek. De azelőtt a magyar kisérőszemélyzet még egy utolsó kisérletet tett az esetleg megmaradt értékek vagy jobb állapotban lévő ruhadarabok elszedésére.

„Ahová mentek, úgy sem kell már nektek" — röhögtek kárörömmel a zsidók arcába. „A németek amúgyis elszedik" — tették hozzá a jobbindulatúak, hogy rábírjanak bennünket a holmik átadására.

A németek bemutatkozása más volt. Civilizált emberekként egy-egy bála szalmát tettek a vagonokba. Esett egy-egy rugás, de melyik zsidó vette ezt tragikusan 1944 májusában-júniusában?! A németek összehivatták a vagon-parancsnokokat és kijelentették, hogy Németországba viszik a transzportot, munkára, a családok együtt maradnak és az idősekért-gyermekekért is a munkabírók fognak dolgozni. De szigorúan megbüntetnek mindenkit, ha valaki is megszökik a vagonból.

A magyar zsidók még ekkor is, még ennek is hittek, mert akartak hinni.

Zsidók a bevagonirozás előtt

Az Auschwitzba való megérkezés első percei

Riadalom és kétségbeesés a szögesdrót mögött

Három nap után, a negyedik nap hajnalán, hogy az álomból felvert kábult emberek minél kevesebbet értsenek a velük történtekből, hogy tompult agyuk ne fogja fel a tragédiát, hanem passzívan tűrjenek mindent — az embertelenítés legalsó teraszán, ahonnan nincs több zuhanás, mert nincs mélyebb pont — kinyitották a vagonokat.

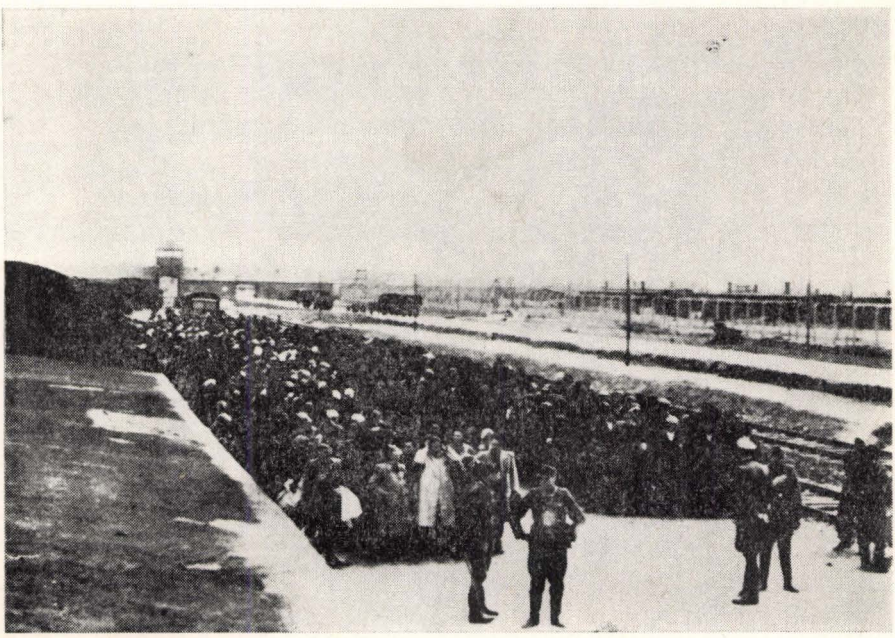
Megérkeztünk Auschwitzba.

★

A gettóban hátramaradottak kísértetekként jártak a már elhagyott sátrak között. A motozóhely felé vezető lejtőn szétszórt holmik tanuskodtak arról, hogy a transzportba kerültek tisztában voltak: immár nem az értékek megtartásának, hanem az egyetlen érték, az élet megőrzésének ideje érkezett el.

A második transzport június 4-én, a harmadik és utolsó transzport június 6-án indult.

A harmadik transzporttal indult a halálba Jákov Elimelech Paneth dési rabbi. Gettóba zárása előtt megfosztották tiszteletreméltó szakállától. Nagy bajuszával, csizmába gyűrt nadrágjával úgy nézett ki, mint egy múltszázadbeli magyar földbirtokos nagyúr, aki elvegyült jobbágyai között.

Szelektálás előtt

A rabbit Auschwitzban a halál oldalára irányították és vele ment — tudtukon kívül a halálba — híveinek sokasága is, akik végig kitartottak rabbijuk mellett, amint ő sem hagyta el nyáját, noha külön teherautó érkezett utána és családja után a Bungur-gettóba.

Június 6-án délelőtt a harmadik transzport emberei értesültek a nyugati haderők nagy partraszállásáról. Itt-ott egy állomáson egy-egy bátor vasutas odasugta a zsidóknak a jó hírt. Talán mégsem mondhatni azt, hogy Magyarország népe egyemberként ünnepelte az irtózatos zsidótlanítást. Hiszen a fullasztó vagonokba zárt zsidók láttán megszólalt egy-egy vasutas és a jó hírrel biztatta a levegőért kapkodókat.

De a jól megolajozott germán megsemmisítő gépezet még megemésztette ezt a transzportot is. S az ezután következőket is. Az utolsó percig működött a liquidierung, mert a Führer kiadta a parancsot. A történelem pedig megmutatta, hogy a német nép az elrabolt felmérhetetlen vagyonok elenyésző részével kifizette a nevetséges vagyon-kártérítést és nem akad ember, aki méltón megbosszulja az áldozatok kiontott vérét. Milliók életéért nem lehet kártérítést fizetni — a kártérítést az elrabolt vagyonokért fizetik.

AUSCHWITZ

Puszta, kietlen vidéken építették fel a németek Auschwitz-Birkenau halálgyárát. Amikor kinyitották a vagonokat és az összezsúfolt embereket kihajszolták a levegőre — csomagok nélkül — „los-los" (gyerünk-gyerünk) — mindenki kezébe kapott valamit, főként élelmiszert, mintha tudták volna, hogy a nagy éhség végtelen esztendeje következik — kábultan körülnéztek. „Arbeit macht frei" — szólt a felirat a szögesdróttal és őrtornyokkal körülkerített tábor bejárata felett. „A munka szabaddá tesz". Nők egyik oldalra, férfiak a másikra. Arra sem volt időnk, hogy elbúcsúzzunk a többé vissza-nem-térőktől. Betegek, járni-nem-tudók, félholtak és holtak, bénák és magatehetetlenek külön. Nem volt sok teketória és tompa aggyal néztük, miként dobálják egymásra őket, míg már nem fért több ember a teherautóba. Közben már folyt a szelektálás. Előbb a nők kerültek sorra. Mikor kissé összeszedtük magunkat, még talán láthattuk, miként intenek utolsó istenhozzádot a felejthetetlenül simogatni tudó anyai kezek.

Gyerünk-gyerünk. Gyorsan, mielőtt az állattá aljasított ember felébred kábulatából és megkísérli a lázadást, ha kilátástalan is. Gyorsan — futva — rohanva. Hány éves vagy? Mi a foglalkozásod? Tudsz dolgozni? Jobbra — jobbra, balra — balra. Mengele doktor, a halál földi helytartója csupán egyetlen ujjával jelezte az élet vagy halál útját. Ki volt nagyobb úr nála? Kinek a kezében, kinek az ujjában koncentrálódott nagyobb hatalom,

Dr. Mengele szelektálás közben

Irány a gázkamra

Megalázott, öreg, vallásos zsidók a gázhalál előtt

Gyermekek, asszonyok és öregek: nem munkára választották ki őket

Auschwitz. Utolsó étkezés a Cyklon-gázfürdő előtt. Igy várták a halált gyermekek, ifjak, asszonyok

Sorsukba beletörődve...

Utolsó ima kivégzés előtt

A halál nemsokára megváltja őket szenvedéseiktől

mint Mengele mutatóujjában? Neró egy-egy embert, Sztálin talán ezreket szemelt ki személyesen — a többiek halálát csupán lehetővé tette. De Mengele maga volt a pusztító halál: ezt az embert meghagyom, amazt nem, mert vörös szemölcs van az orrán. Balra! Ennek az idős bácsinak olyan rokonszenves mosolya van és németül is tud — legyen egy sansza az életre. Jobbra! Ez az ifjú olyan szemtelen zsidónak néz ki. Balra! És közben a Peer Gyntet visszaváró Szolvejg dalát fütyülte. Balra — balra — jobbra — balra — balra! Ezzel a lánnyal még jól elszórakozhatnak a Hansok. Jobbra! Milyen bús, barna szemei vannak ennek a zsidónőnek. Balra!

Egyetlen kis intés a mutatóujjal. Ki volt Mengelénél nagyobb úr a történelem folyamán, ki tartotta százezrek életét egyetlen ujjában?! Ezt élni hagyom — ezt elpusztítom — ezt halálba küldöm — ezt munkára küldöm — ezt elgázosítom — ezt elpusztítom, elpusztítom, elpusztítom.

*

A halálba menők törülközőket kaptak és szappant. A munkára kiválasztottak nem. Ezeket is, azokat is meztelenre vetkőztették. Volt, aki szappannal és törülközővel a kezében ment a fürdőbe, volt aki nadrágszíját és cipőjét tartotta a kezében. Előbbi a gázba ment, utóbbit munkára szemelte ki a szelektáló ujj. Előbb lenyirták a nyáját. Egymásután álltunk a nyírógépek alá és kopaszra nyírták testünket. „Los-los!" Ki lehet menthetetlenebbül kiszolgáltatott, mint egy meztelen ember a durva nyírógép alatt? Szőrtelenítették az emberi nyáját, majd a cipőket bemártották fertőtlenítő oldatba és ugyanebbe az oldatba mártott ronggyal végigdörzsölték az ember lenyírt testrészeit.

Letisztították és fertőtlenítették a piszkos zsidókat.

A csomagokról már gondoskodtak a lágerek kiválasztottjai, a „kanadások", akik úgy éltek, olyan bőségben, mint Kanadában.

Häftlingek lettünk, „őrizetesek" és egy nagy csarnokot körbejárva, a különböző sarkokon egy-egy fehér-kék csíkos, papírból szőtt nadrágot-kabátot kaptunk, kapcát és egy mütze-t, sapkának csúfolt alkalmatosságot.

Ez volt az egyenruhánk egy éven át. Volt, aki előbb levetette. Aki a néhány nappal később kapott Häftling-számot nem a bal mellén és jobb nadrágszárán hordta, hanem akinek a kihűlt talpára írták a számot, hogy jelenteni lehessen a központnak: Az iksz-számú Häftling meghalt. Egy zsidóval kevesebb.

De ne keressük az elhunytak kartotékait az arolseni kutatóközpont kartotékai között. Ott csak az élőkről tudnak, a kevesekről, akik megszabadultak a haláltáborokból. Az elgázosítottak és a lágerben éhenhaltak, az agyonvertek és a halálratiportak, az agyonlőttek és a megfullasztottak,

Kiszolgáltatva a „Herrenvolk"-képviselőinek kényére-kedvére

Viszik a hullákat

Elgázosítás után

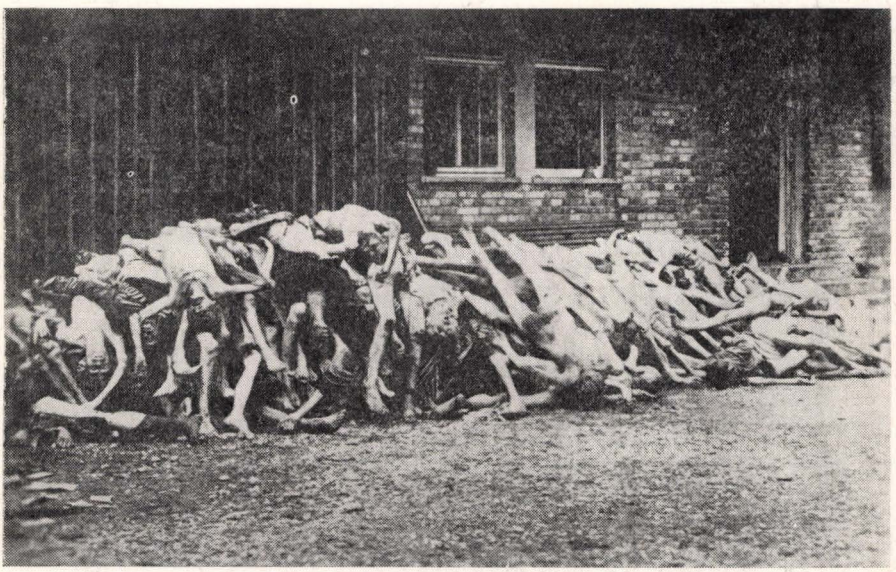
Felszabadulás után Dachauban

az élve elégetettek és élve eltemetettek százezreinek és millióinak német pontossággal vezetett kartotékai elvesztek. Eltüntek. Nyomtalanul. És sírok sincsenek. Sem a halottak hamvai. Nincs hová „kéver ávotra" menni, nincs hová ledőlni a sírra és egy Kádist mondani.

S a nemlétező sírok és fel nem lelhető kartotékok mögött újabb lehetőség adódik: letagadni az elgázosítottak és elpusztítottak számát. Nem volt hatmillió, csak négy és fél millió. Csak három millió. Talán csak kettő... Ki tudja hány volt... Hatmillió volt!

Mi tudjuk pontosan, hány dési volt a gettóban! Megvan a gettólista, az eredeti dési gettólista, egyetlen kisváros zsidó lakossága — gyerekek, fiatalok, nők, öregek nevei — férfiak nélkül, mert azok javarészét munkaszolgálatra vitték, hogy ott irtsák ki őket. Az eredeti listában 3266 név van feltüntetve. Ezek közül megszabadult 239, elpusztult 3027.

Isten bosszulja meg ártatlanul kiontott vérüket!

Akiket ma letagad a világ lelkiismerete

יזכור

מצבת־הזכרון הסמלית לרבבת קדושי מחוז סולנוק־דובוקה
בבית־העלמין היהודי שבעיר דעש

A Szolnok-Doboka megyei tízezer mártir szimbólikus síremléke a dési zsidó temetőben

אל מלא רחמים

שׁוֹכֵן בַּמְּרוֹמִים, דַּיַּן אַלְמָנוֹת וַאֲבִי יְתוֹמִים,
הַמְצֵא מְנוּחָה נְכוֹנָה עַל כַּנְפֵי הַשְּׁכִינָה, בְּמַעֲלוֹת קְדוֹשִׁים
וּטְהוֹרִים כְּזֹהַר הָרָקִיעַ מְאִירִים וּמַזְהִירִים, אֶת נִשְׁמוֹת

עשרת אלפים קדושי יהודי דעש והסביבה

הַקְּדוֹשִׁים, שֶׁנֶּהֶרְגוּ וְשֶׁנִּשְׂרְפוּ וְשֶׁנֶּחְנְקוּ וְשֶׁנִּקְבְּרוּ חַיִּים
בִּידֵי הָרָצְחִים וְעוֹזְרֵיהֶם, בָּהֶם צַדִּיקִים, אַנְשֵׁי מִדּוֹת וְאַנְשֵׁי אֱמוּנִים,
תִּינוֹקוֹת שֶׁל בֵּית רַבָּן, עוֹלְלִים וְיוֹנְקִים, בְּגַן עֵדֶן
תְּהֵא מְנוּחָתָם.
לָכֵן בַּעַל הָרַחֲמִים יִצְרֹר בִּצְרוֹר הַחַיִּים אֶת נִשְׁמָתָם, ה׳
הוּא נַחֲלָתָם, וְיִזְכֹּר לָנוּ עֲקֵדָתָם, וְתַעֲמֹד לָנוּ וּלְכָל יִשְׂרָאֵל
זְכוּתָם.
אֶרֶץ אַל תְּכַסִּי דָּמָם וְאַל יְהִי מָקוֹם לְזַעֲקָתָם.
בְּזִכּוּתָם נִדְחֵי יִשְׂרָאֵל יָשׁוּבוּ לַאֲחֻזָּתָם, וְהַקְּדוֹשִׁים לְזִכְרוֹן־
תָּמִיד, נֶגֶד עֵינֶיךָ צִדְקָתָם, יָבוֹאוּ שָׁלוֹם וְיָנוּחוּ עַל מִשְׁכְּבוֹתָם
וְנֹאמַר אָמֵן.

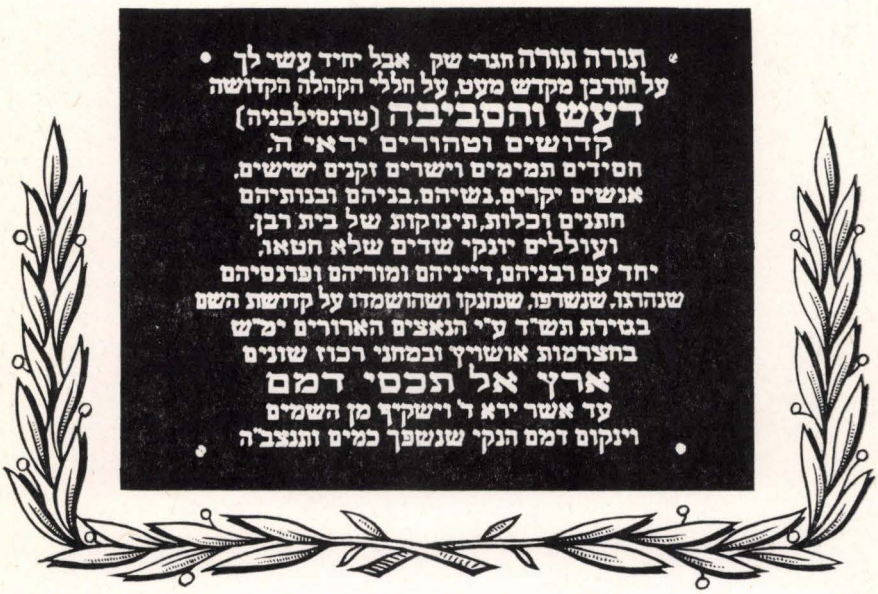
יום השנה — יאָרצייט

לזכר קדושי יהודי דעש והסביבה

חל בימים הבאים:

משלוח ראשון — ז׳ בסיון
משלוח שני — י״ז בסיון
משלוח שלישי — י״ח בסיון

DÉS

מצבת־הזכרון לקדושי דעש והסביבה במרתף השואה בירושלים

Dés és környéke Mártirjainak emléktáblája Jeruzsálemben

DÉS VÁROSA

*Ábrahám Róza	1897
*Ábrahám Sámuel	1905
Ábrahám Teréz	1905
Ábrahám Elvira	1934
Ábrahám Dávid	1936
*Ábrahám Izsákné	1878
Ábrahám Irén	1932
Ábrahám Tibor	1933
Ábrahám József	1935
*Ábrahám Mórné	1911
*Ábrahám Izsák	1890
Ábrahám Sarolta	1901
Ábrahám Zoltán	1931
Ábrahám Manó	1932
Ábrahám Samu	1933
Ábrahám Helén	1936
Ábrahám Béla	1937
Ábrahám Mili	1938
Ábrahám Mátyás	1938
Ábrahám Lea	1940
Ábrahám Herman	1943
*Ábrahám József	1903
Ábrahám Eszter	1905
*Ábrahám Elekné özv.	1887
Ábrahám Szeréna	1887
*Ábrahám Izsákné	1916
Ábrahám Mirjám	1939
Ábrahám Slomó	1940
*Ábrahám Izsák	1894
Ábrahám Eszti	1903
Ábrahám Lázár	1924
*Ábrahám Mihály	1896
Ábrahám Rózsi	1896
Ábrahám Hersch	1930
Ábrahám Izsák	1931
Ábrahám Ignác	1936
Ábrahám Eszter	1934
*Ábrahám Mendel	1891
Ábrahám Szeréna	1896
*Ábrahám József	1896
Ábrahám Aliz	1928
*Ábrahám Lipótné	1899
Ábrahám Rózsi	1918
Ábrahám Ida	1923
Ábrahám Hersi	1930
*Ábrahám József	1900
Ábrahám Józsefné	1903
Ábrahám Jehuda	1931
Ábrahám Elek	1933
Ábrahám Vilmos	1934
Ábrahám Etel	1920

Ábrahám Irén	1926
Ábrahám Dávid	1928
*Ábrahám Mari	1875
*Ábrahám Lajos	1892
Ábrahám Eszter	1897
*Ádelstein Márton	1894
Ádelstein Regina	1888
*Ádelstein Nándor	1894
Ádelstein Magda	1929
Ádelstein Izsák	1932
*Áltfater Sámuel	1863
Áltfater Regina	1896
Áltfater Andor	1928
*Áppel Dávidné özv.	1881
*Áppel Regina	1925
*Áron Herman	1895
Áron Ida	1893
Áron Paula	1923
Áron Eszti	1925
*Áron Lipót	1896
Áron Sarolta	1879
*Áron Mór	1903
Áron Eszter	1910
*Áron Bernát	1895
Áron Margit	1911
Áron András	1936
Áron Judith	1943
*Áron András	1924
*Áron Jakab	1881
Áron Móse	1906
Áron Sie	1913
Áron Eszti	1915
*Back Málcsi	1889
*Bach Dezső	1889
Back Háni	1893
*Barna Kálmán	1898
Barna Frida	1900
Barna Edit	1934
*Baumhaft Eliás	1928
*Básch Lajos	1874
Básch Pepi	1874
Básch Sifra	1913
Básch Miksa	1918
*Bär Manó dr.	1892
*Brach Jenőné	1908
Brach Henrik	1933
Brach Éva	1934
Brach Edit	1936
*Bartók Imréné	1914
*Baruch Sivelné	1869
*Baumhaft Herman	1917
Baumhaft Blanka	1920

Baumhaft Lili	1941
Baumhaft Hedvig	1942
Baumhaft Margit	1944
*Baruch József	1869
Baruch Berta	1872
*Ber Márton	1896
Ber Etel	1899
Ber Béla	1926
Ber Mariska	1930
Ber Ilona	1933
Ber Izsák	1936
Ber Regina	1940
*Beer Vilma	1898
Beer Lejbi	1921
Beer Szrul	1924
Beer Jákov	1927
Beer Ráchel	1929
Beer Szender	1931
Beer Zélig	1933
Beer Szárá	1935
Beer Jicchák	1937
Beer Wolf	1939
Beer Ávrám	1941
*Berger Menyhértné	1918
Berger Kató	1941
*Berger Adolfné	1914
Berger Noémi	1938
Berger Jenő	1940
*Berger Nándor	1879
Berger Etel	1897
Berger Magda	1931
*Berger Ferencné	1904
Berger Henrik	1929
Berger Alfréd	1930
Berger Aliz	1931
*Berger Sándor	1917
*Bernád Vilma	1901
*Bernád Jánosné	1872
*Bernát Lázár	1890
Bernát Gizella	1904
Bernát Lóránd	1938
Bernát Ervin	1934
*Berner Margit	1888
*Berkovits Herman	1903
*Berkovits Aranka	1926
Berkovits Salamon	1929
*Berkovits Móricné	1913
Berkovits Dávid	1933
Berkovits Ábrahám	1935
*Berkovits Náthán	1903
Berkovits Matild	1902
Berkovits Magda	1929
Berkovits Aranka	1931
*Baruch Herman	1899
Baruch Háni	1895
Baruch Szerén	1927
Baruch Helén	1929

*Bernád Dezső	1890
*Bernád Samu	1883
Bernád Edvin	1921
Bernád Éva	1926
*Bernád Farkas	1883
Bernád Zseni	1889
*Bernád Jenőné	1915
Bernád Monika	
*Bernát Samu	1880
Bernát Róza	1885
*Berkovits Ignác	1897
Berkovits Margit	1898
Berkovits Márton	1925
Berkovits Adolf	1927
Berkovits Aranka	1929
Berkovits Móric	1941
*Berkovits Mózesné	1899
Berkovits Edit	1934
*Berkovits Nóéné	1906
Berkovits Jakab	1934
Berkovits Margit	1938
*Berkovits Hermanné	1872
Berkovits Sarolta	1880
Berkovits Fáni	1912
*Berkovits Zsigmondné	1910
Berkovits Helén	1930
Berkovits Tibor	1932
Berkovits Cili	1934
Berkovits Májer	1936
*Bergmann Adolf	1885
Bergmann Helén	1895
Bergmann Benjámin	1925
*Béni Lajos	1873
Béni Róza	1891
Béni Mózes	1904
Béni M. Anna	1930
Béni M. Erzsébet	1923
Béni M. Ilona	1924
*Béni Jakabné	1870
*Béni Sámuel	1893
Béni Sámuelné	1890
Béni Izsák	1924
Béni Ibolya	1926
Béni Manó	1929
Béni Rózsi	1934
*Binder József	1884
Binder Hanna	1892
Binder Ite	1920
Binder Móse	1928
*Bindinger Ábrahám	1881
*Biedermann Dávidné	1909
Biedermann Sándor	1940
*Bieber Dávid	1883
Bieber Róza	1891
*Biener Bernád	1890
Biener Regina	1891
Biener Jolán	1921
Biener Bözsi	1925
Biener Samu	1927
Biener Aliz	1930

*Biener Éliásné	1904
*Biener Jenőné	1887
Biener Lili	1929
*Biener Ernőné	1913
*Biener Emánuelné	1884
*Biener Izsák	1879
Biener Szeréna	1882
Biener Samu	1922
*Biener Hermanné	1915
Biener Jakab	1938
*Biener Klára	1928
*Biener Márton	1902
Biener Ida	1898
*Biener Hermanné	1919
*Biener Mór	1889
Biener Johanna	1889
Biener Margit	1912
Biener Géza	1924
Biener Jenő	1942
Biener Vilmos	1928
Biener Mariska	1929
*Berkovits Jakab	1902
Berkovits Gizella	1906
Berkovits Ábrahám	1934
*Behkner Lipót	1897
Behkner S. Frida	1902
Behkner S. József	1914
*Binder Regina	1894
Binder Helén	1880
Binder Lenke	1892
*Blatt Ábrahám	1882
Blatt Eszter	1895
Blatt Klára	1921
Blatt Izidor	1923
*Blatt Mórné	1873
Blatt Dezső	1904
Blatt Erzsébet	1912
*Blatt Fáni	1876
*Blau Gizella	1905
*Blum Mártonné	1904
Blum Ábrahám	1932
Blum Srágá	1934
*Bistritz Mórné	1899
Bistritz Szidi	1920
*Bíró József	1878
Bíró Laura	1889
*Bíró Erzsi	1918
Bíró Éva	1944
*Blumenthal Hermanné	1914
Blumenthal Julianna	1943
Blumenthal Mária	1943
*Blatt Ida	1882
*Blumenfeld Béláné	1906

*Braunstein Malvin	1895
*Breván Sarolta	1930
*Brief Dávid	1894
*Braun Izráel	1913
*Blumenfeld Hermanné	1908
Blumenfeld Adél	1938
*Bokhaut Herman	1889
Bokhaut Emma	1892
*Bruckenstein Mihályné	1879
*Bretler Ábrahám	1915
Bretler Paula	1922
Bretler Izsák	1931
Bretler Amália	1933
Bretler Judit	1938
*Brüll Vilmos dr.	1867
*Bráver Márkusz	1903
*Brách Béláné	1917
Brách Benjámin	1935
Brách Edit	1936
Brách Debora	1937
Brách Sámuel	1938
*Buchbinder Ferencné	1888
Buchbinder Slomó	1910
Buchbinder Ibolya	1922
Buchbinder Margit	1920
Buchbinder Zélig	1927
*Biener Ernő	1913
*Czukermandel Lipót	1893
*Csernovitz Márton	1886
Csernovitz Vilma	1886
Csernovitz Lázár	1917
*Csillag Gizella	1904
Csillag Blanka	1910
Csillag Erzsébet	1914
Csillag Samu	1869
Csillag Pepi	1879
*Dávid Margit	1924
Dávid Judit	1936
Dávid Richárd	1937
*Dávid Mihály	1882
Dávid Vilma	1874
Dávid Teréz	1909
Dávid Irén	1913
*Dávidovits Áron	1891
Dávidovits Hani	1899
Dávidovits Jakab	1930
Dávidovits Piroska	1932
Dávidovits Albert	1934
*Dávidovits Mártonné	1891
*Dávidovits Viktorné	1896
*Dávidovits Ignác	1917
Dávidovits Laura	1919
*Dávidovits Mendel	1904
Dávidovits Regina	1901

Dávidovits Blanka	1928
Dávidovits Márton	1929
Dávidovits Elek	1932
Dávidovits Mirjám	1935
Dávidovits Ziál	1938
*Dávidovits Bencéné	1868
Dávidovits Erzsi	1903
*Dávidovits Rózsi	1924
*Dán Ignác	1914
Dán Margit	1907
Dán Mihály	1941
Dán Jakab	1944
*Dászkál Ábrahámné özv.	1887
*Dászkál Antalné	1876
*Deutsch Herman	1892
Deutsch Helén	1897
*Deutsch Sámuel	1881
Deutsch Lenke	1888
*Deutsch Béla	1913
Deutsch Szidi	1916
Deutsch Artur	1940
Deutsch Jenő	1943
*Dicker Ignácné	1913
Dicker Sándor	1936
Dicker Edit	1942
*Diamandstein Endre	1921

*Diamandstein Dávid	1897
Diamandstein Margit	1909
Diamandstein Kálmán	1936
*Diamandstein Ignác	1896
Diamandstein Laura	1904
Diamandstein Kálmán	1934
*Diamandstein Izidor	
Diamandstein Dóra	
Diamandstein Judit	
*Diamandstein Izidor	1868
*Dicker Lajosné	1907
*Doppelt József	1893
Doppelt Eszter	1899
Doppelt Salamon	1855
*Doppelt Mihály	1907
Doppelt Róza	1910
Doppelt Herman	1936
Doppelt Samu	1938
Doppelt Edit	1943
*Doppelt Ferenc	1910
Doppelt Ferencné	1915
Doppelt Ernő	1938
Doppelt Márton	1939
Doppelt Zoltán	1941
*Dub Ábrahám	1884
Dub Róza	1897
*Dux Mór	1881
Dux Regina	1883

*Dux Vilmos	1863
Dux Jozefina	1882
Dux Ibolya	1906
Dux Edit	1914
*Edrich Simon	1889
Edrich Margit	1893
*Edelstein Júdáné	1893
Edelstein Paula	1922
Edelstein Izráel	1930
*Engel Jakab	1914
Engel Szerén	1914
Engel József	1938
Engel Judit	1942
*Engel Lázár	1910
Engel Lázárné	1914
Engel Frida	1936
Engel Hajnal	1943
*Engel Dávid	1904
*Engel Salamonné	1890
*Epstein Bertalan	1909
Epstein Jolán	1907
Epstein Izráel	1940
Epstein Adolf	1941
Epstein Helén	1942
*Eidinger Ferenc	1892
Eidinger Ferencné	1897
Eidinger Imre	1924
Eidinger Mária	1928
*Eizikovits Júda	1883
Eizikovits Háni	1875
Eizikovits Jolán	1920
*Elefánt Ábrahámné	1868
*Elefánt Mendel	1893
Elefánt Sára	1900
*Elek D. Hersch	1871
Elek D. Záli	1878
Elek D. Helén	1908
*Ehrenfeld Dávidné özv.	1884
*Éger Áronné	1916
Éger Hedvig	1938
Éger Olimpia	1940
Éger Andor	1942
*Éger Manó	1884
Éger Róza	1889
Éger Regina	1916
Éger Piri	
Éger Helén	1921
Éger Mirjám	1934
Éger Akiba	1936
*Farkas Klára	1921
*Farkas Andor	1895
Farkas Anna	1903
*Farkas Sándorné	1914
Farkas Ernő	1942
*Farkas Rózsi	1899
*Farkas Rudolf	1897
Hirsch Sarolta	1873

*Farkas József	1890
Farkas Róza	1891
Farkas Erzsébet	1918
Farkas Matild	1923
Farkas Blanka	1928
Farkas Sámuel	1931
*Farkas József	1897
Farkas Teréz	1899
Farkas Edit	1923
Farkas Ernő	1933
*Farkas Manó	1883
Farkas Lili	1885
*Farkas Adolfné özv.	1884
*Farkas Lotti	1879
*Farkas Margit	1896
*Farkas Józsefné özv.	1886
Farkas Borbála	1921
*Farkas Dezsőné	1912
*Farkas Sándorné özv.	1895
*Fehér Bencéné özv.	1898
Fehér Laci	1922
Fehér Noémi	1924
*Feig Mátyásné	1910
Feig Ágnes	1940
*Feuerverker Antalné	1909
*Feuerstein Eszter	1903
Feuerstein Ernő	1930
*Fesztinger Mihály	1890
Fesztinger Sarolta	1900
Fesztinger Zsigmond	1932
*Ferencz Mózes	1892
Ferencz Fáni	1888
Ferencz Izsák	1924
Ferencz Sanyi	1902
Ferencz Sige	1927
Ferencz Szuzi	1930
*Feig Bernát	1925
Feig Mózes	1931
*Fell Ábrahám	1897
Fell Géza	1895
*Ferencz Miksáné	1915
Ferencz Vera	1940
*Fenyő Béla	1884
Fenyő Janka	1896
*Feifel Gizella	1898
Feifel Herman	1922
Feifel Piri	1924
*Feuerstein Salamon	1880
Feuerstein Szeréna	1884
Feuerstein Mirjám	1920
Feuerstein Bözsi	1929
*Ferber Dávidné	1883
Ferber Sári	1919
*Fischer Farkas	1859

*Fischer Jetti	1898	*Fried Jakab	1893
Fischer Klári	1927	Fried Zseni	1890
		Fried Zoltán	1929
*Fischhof Helén	1920	Fried Piroska	1923
		Fried Mária	1921
*Fischer Adolfné	1907	Fried Jenő	1942
Fischer Éva	1933		
Fischer Miklós	1941	*Fried Háni	1882
		Fried Fáni	1909
*Fischer Izsák	1890		
Fischer Nina	1893	*Friedmann Henrikné özv.	1868
*Fogel Helén	1909	*Friedmann Hermanné özv.	1890
Fogel Jenő	1931		
Fogel Sári	1933	*Friedmann Miklós	1906
		Friedmann Blanka	1913
*Ferber Szerén	1881	Friedmann Noga	1935
Ferber Herman	1906	*Friedmann Anna	1910
Ferber Lajos	1923	Friedmann Klára	1938
*Földes István	1923	*Friedmann József	1892
		Friedmann Margit	1894
*Freund József	1909	Friedmann Berta	1923
Freund Teréz	1911	Friedmann Szidónia	1925
Freund Tóbiás	1936	Freidmann Mária	1927
Freund Rivka	1937	Friedmann Oszkár	1928
Freund Mózes	1938	Friedmann Lajos	1930
Freund Ábrahám	1939	Friedmann Elek	1930
Freund Jolán	1941		
Freund Májer	1942	*Friedmann Izsák	1881
Freund Szidi	1944		
		*Friedmann Józsefné	1906
*Franck Sarolta	1922	Friedmann Ajdi	1934
		Friedmann Lipót	1937
*Franck Ábrahám	1922	Friedmann Teréz	1941
		Friedmann Ernő	1943
*Franck Béla	1895	Friedmann Kálmán	1912

*Friedmann Ferencné 1916
Friedmann Mendel 1936
Friedmann József 1928
Friedmann Zsigmond 1939

*Friedmann József 1893
Friedmann Helén 1891

*Friedmann Manó 1899
Friedmann Eszter 1917
Friedmann Lázár 1938
Friedmann Sáje 1939
Friedmann Zelda 1940
Friedmann Mózes 1942

*Friedmann Izsákné özv. 1867

*Friedmann Baruch 1906
Friedmann Rózsi 1908
Friedmann Ábrahám 1929
Friedmann Szidi 1931
Friedmann Sári 1933
Friedmann Pinkász 1935
Friedmann Regina 1937
Friedmann Ráchel 1938
Friedmann Paula 1940

*Friedmann Harry 1933

*Friedmann Andorné özv. 1908
Friedmann Péter 1941

*Friedmann Dávid 1902

*Friedmann Sarolta 1926

*Friedmann Herman 1880
Friedmann Ida 1888
Friedmann Izsák 1918
Friedmann Márton 1924
Friedmann Róza 1926
Friedmann Margit 1931

*Fruchter Józsefné 1914
Fruchter Fáni 1939
Fruchter Jakab 1941

*Friedländer Kata 1874

*Frisch Ábrahámné özv. 1879

*Fülöp Dóra 1944

*Fülöp Ernő 1902
Fülöp Regina 1902

*Fülöp József 1890
Fülöp Róza 1893
Fülöp Miklós 1927

*Fülöp Elek 1892
Fülöp Zseni 1899
Fülöp Hilu 1926
Fülöp Lajos 1920
Fülöp Ilona 1931

*Fülöp Mórné 1914
Fülöp Tibor 1942
Fülöp Háni 1883

*Fülöp Emilné 1920
Fülöp Ervin 1943

*Fülöp Izsák	1932
Fülöp Piri	1933
*Fülöp Ábrahám	1871
Fülöp Záli	1870
*Fülöp Bella	1900
*Fülöp Lázárné	1885
Fülöp Jolán	1923
Fülöp Zoltán	1927
Fülöp Laci	1922
*Fülöp Mózes	1893
Fülöp Nelli	1896
Fülöp Janka	1922
Fülöp Jenő	1924
Fülöp Izsák	1926
Fülöp Ernő	1940
Fülöp Irén	1943
*Fürst Herman	1891
Fürst Róza	1903
Fürst Jolán	1923
Fürst Ida	1925
Fürst József	1928
Fürst Zseni	1926
Fürst Dezső	1930
Fürst Ignác	1934
Fürst Magda	1940
*Fürst Izráel	1901
Fürst Irén	1905
Fürst Judit	1931
*Fürst Mariska	1895
Fürst Háni	1888
*Fürst Mihály	1882
*Feintuch Viktor	1894
Feintuch Blanka	1899
Feintuch Rózsi	1933
Feintuch Mendel	1930
Feintuch Salamon	1938
Feintuch Erzsébet	1942
*Feig Ignác	1866
Feig Berta	1864
*Ferber Herman	1911
Ferber Lenke	1910
Ferber Ella	1941
*Feintuch Jakab	1905
Feintuch Berta	1907
Feintuch Szeréna	1929
Feintuch Eliás	1932
Feintuch Simi	1934
Feintuch Mihály	1936
Feintuch Izidor	1938
Feintuch Róza	1942
*Fehér Salamonné özv.	1868
*Feuerstein Farkasné özv.	1868
*Feldmann Ignác	1871
*Fröhlich Meilach	1931
*Fränkel Flórisné özv.	1874

*Fux Salamon	1883
Fux Giza	1883
*Glück Farkasné özv.	1862
*Glück Márton	1893
Glück Róza	1897
Glück Chezkel	1925
Glück Beri	1926
Glück Ráchel	1932
Glück Judit	1934
Glück Eszter	1937
*Glück Mendelné özv.	
*Glück Dávid	1904
Glück Dávidné	1906
Glück Rózsi	1938
Glück Manó	1941
Glück Lázár	1944
*Glück Lenke	1887
Glück Perus	1922
Glück Sámuelné	1920
*Glück Mózes	1893
Glück Mózesné	1892
Glück Herman	1918
Glück Ábrahám	1926
Glück Lázár	1928
Glück Regina	1930
Glück Szidónia	1931
*Glück Jakab	1862
*Gárdos Béla dr.	1901
Gárdos Boriska	1910
*Gelb József	1882
Gelb Szeréna	1889
Gelb Elek	1912
Gelb Antal	1915
Gelb Fáni	1917
Gelb Zseni	1922
*Gelb Márton	1897
Gelb Frida	1907
Gelb Éva	1928
Gelb Gábor	1934
*Gancz Fáni	1873
*Gidáli Fáni	1874
*Goldberg Etel	1874
*Goldstein Aranka	1897
*Golcz Leó	1895
Golcz Vilma	1898
Golcz Zsigmond	1928
*Golcz Mihály	1869
Golcz Sára	1875
Golcz Blanka	1908
Golcz Anna	1911
*Gottlieb Eszter	1888
*Gottlieb Simonné özv.	1882
*Goldberger Éliás	1896
Goldberger Fáni	1911
Goldberger Izsák	1940
Goldberger Zélig	1938

Goldberger Rózsi 1937
Goldberger Leopold 1934
Goldberger Szeréna 1933

*Glozer Mór 1880
Glozer Ilona 1877
Glozer Jolán 1911
Glozer Háni 1854

*Glozer S. Jakab 1880
Glozer S. Zseni 1888
Glozer S. Rezsin 1914

*Gelb I. Dávid 1880
Gelb I. Berta 1892

*Gelb Róza 1887
Gelb Miklós 1920

*Gancz Margit 1907

*Gottlieb Hermanné 1914
Gottlieb Uriel 1942
Gottlieb Pulyu 1940

*Gottlieb Józsefné özv. 1872

*Goldenfeld Mór 1886
Goldenfeld Gizella 1888
Goldenfeld Berta 1875

*Gärtner Bernátné 1856

*Gancz Dezső 1894
Gancz Cili 1896
Gancz Méta 1921

*Glatter Sára 1875

*Goldstein Paula 1867

*Goldenberg Béla 1875
Goldenberg Szeréna 1878

*Glück Adolfné 1923

*Gelbstein Záli 1871

*Grosz Katalin 1934

*Grosz Izsák 1901

*Groszmann Fülöpné 1920

*Grosz Izsákné 1901
Grosz Márton 1929
Grosz Judit 1937

*Gersch Nelli 1915

*Goldberger Jakab 1905

*Goldberger Herman 1892

*Goldberger Hermanné 1912
Goldberger Edith 1934
Goldberger Mirjám 1935
Goldberger Szilvia 1938
Goldberger Tibor 1941

*Glozer Gyula 1908
Glozer Bella 1910
Glozer Relli 1932
Glozer Zoltán 1937

*Gáncz Nuchem 1907
Gáncz Rózsi 1911
Gáncz Robert 1942

*Goldstein Lajos 1873
Goldstein Netti 1881

*Gidáli Sári 1916

*Goldstein Jakab 1866
Goldstein Matild 1885

*Goldberger Józsefné 1905
Goldberger Karolina 1932

*Goldstein Lenke 1901

*Gottlieb Tivadarné 1920

*Grünbaum Mártonné 1904
Grünbaum Márta 1942

*Grün Salamonné 1915
Grün Heszki 1941
Grün Buba 1944

*Grün Lajos 1897
Grün Rózsi 1906
Grün Rebeka 1935
Grün Iván 1906

*Groszman Veronika 1872

*Grüber Izsák 1881
Grüber Róza 1871
Grüber Emma 1813
Grüber Margit 1927
Grüber Mendel 1930

*Grünfeld Herman 1896
Grünfeld Peppi 1897
Grünfeld Áron 1932
Grünfeld József 1934
Grünfeld Rózsi 1936
Grünfeld Bernát 1937

*Grünbaum Fáni 1890

*Grün Salamon 1926

*Grün Izráel 1901

*Grün Á. Zélig 1878
Grün Malvin 1881

*Grünfeld Géza 1894
Grünfeld Eszti 1895
Grünfeld Leopold 1927

*Grünfeld Lipót 1912
Grünfeld Helén 1915
Grünfeld Regina 1939
Grünfeld Májer 1941
Grünfeld Márton 1942
Grünfeld Kató 1944

*Grünbaum Samu	1891
Grünbaum Róza	1897
Grünbaum Oszkár	1924
*Grün Bernát	1899
Grün Mária	1897
Grün Herman	1921
*Goldenberg Adolf	1876
Goldenberg Vilma	1879
*Grünfeld Mendel	1888
Grünfeld Róza	1898
Grünfeld Gerson	1924
Grünfeld Salamon	1926
Grünfeld Erzsi	1930
*Grünstein Helén	1904
Grünstein Zseni	1908
*Grünfeld Mártonné özv.	1874
Grünfeld Malvin	1896
*Grosinger Ica	1914
Grosinger Vera	1938
*Grünbaum Farkas	1878
*Grosz Izsákné	1906
Grosz Edith	1931
Grosz Miksa	1932
Grosz Jenő	1935
Grosz Zisze	1928
Grosz Alfréd	1943
*Grün Tila	1880
Grün Flóra	1921

*Grün Sámuel	1902
Grün Cili	1902
Grün Juda	1934
Grün Helén	1928
Grün József	1943
*Grosz Dávidné	1902
Grosz Eizik	1932
Grosz Hedvit	1931
*Grünbaum Ábrahám	1888
Grünbaum Jozefina	1909
Grünbaum Jenő	1943
*Grün Márton	1895
Grün Pipi	1894
Grün Hajnal	1921
Grün Regina	1924
Grün Lajos	1931
Grün Ferencz	1928
Grün Léb	1933
Grün Bella	1939
*Grün Gersonné	1881
*Grünbaum Ábrahám	1892
Grünbaum Alexander	1932
Grünbaum Sarolta	1916
Grünbaum Eugenia	1941
Grünbaum Izsák	1943
*Grünfeld Mendel	1882
Grünfeld Berta	1882
Grünfeld Rózsi	1919
Grünfeld Sári	1921
Grünfeld Móse	1923

*Grünfeld Sándor	1895
Grünfeld Berta	1900
Grünfeld Teréz	1922
Grünfeld Ella	1924
Grünfeld Jenő	1926
Grünfeld Rózsi	1930
Grünfeld Aladár	1931
*Grün Hermanné	1919
Grün Bencze	1941
Grün Károly	1943
*Grün Izráel	1882
Grün Róza	1899
Grün Regina	1933
Grün Márton	1935
Grün Cili	1937
*Grün Simon	1860
*Groszman Dávid	1885
*Grün Gersonné	1881
*Grün Márton	1884
Grün Malvin	1892
Grün Fáni	1921
Grün Mózes	1925
Grün Zisel	1927
Grün Helén	1932
Grün Ilona	1919
*Grün Hermanné	1908
Grün Ida	1925
Grün Fáni	1926
Grün Sándor	1928
Grün Róza	1941
Grün Helén	1942
*Grün Lébné özv.	1898
Grün Mózes	1923
Grün Rózsi	1924
Grün Frida	1926
Grün Márton	1929
Grün Cheskel	1931
*Hárnich Ábrahámné özv.	1896
*Hárnick Lipót	1860
*Hausz Salamon	1898
Hausz Cháje	1900
Hausz Mirjám	1928
Hausz Golda	1930
Hausz Eszter	1931
Hausz Regina	1934
*Harfenesz Ábrahám	1925
Harfenesz Regina	1918
Harfenesz Berta	1943
*Hárnick Simon	1890
Hárnick Mária	1940
Hárnick Róbert	1926
Hárnick G. Tibor	1936
*Herschkovits Emánuelné	1913
Herschkovitsch Hermina	1942
*Heimann Izráel	1897
Heimann Róza	1894
Heimann Mendel	1932
Heimann Cheszkel	1933
Heimann Blanka	1936
Heimann Jakab	1938

Heimann Regina	1926
Heimann Aranka	1922
Heimann Áron	1927
Heimann Gizella	1925
*Hendler Izsák	1917
Hendler Rózsi	1924
Hendler Arnold	1943
*Hersch Adolf	1914
Hersch Dóra	1920
Hersch Tibor	1943
*Heilbrun Mózes	1906
Heilbrun Fáni	1908
Helibrun Herman	1938
Heilbrun Iboly	1940
Heilbrun Emánuel	1941
Heilbrun Márton	1943
*Heilbrun Hersch	1895
Heilbrun Emilia	1906
Heilbrun Móse	1933
Heilbrun Margit	1934
Heilbrun Helén	1936
Heilbrun Frida	1939
Heilbrun Erzsébet	1941
Heilbrun Moritz	1943
*Hersch Sámuel	1883
Hersch Mariska	1898
Hersch Jenő	1929
Hersch Bernád	1931
Hersch Margit	1938
*Herschkovits Ferencné	1912
Herschkovits Ruth	1940
*Herschkovits Berta	1895
*Heilprin Ferenc	1901
Heilprin Hermina	1902
Heilprin Blanka	1940
*Herschkovits Samu	1877
Herschkovits Margit	1913
*Heinovits Ármin	1918
*Herschkovits Jenőné	1908
*Hersch Józsefné özv.	1886
Hersch Lázár	1909
*Hendler Samu	1881
Hendler Szeréna	1885
Hendler Eszter	1923
*Hersch Ármin	1914
*Herschtick Regina	1898
*Hendler Mórné	1908
Hendler Ábrahám	1932
Hendler Magda	1934
Hendler Major	1935
Hendler Eszter	1937
Hendler Sári	1939
Hendler Herman	1940
Hendler Janka	1921
*Herschkovits Izsák	1880
Herschkovits Sarolta	1882
*Hermann Izsákné	1892

*Heilbrun Chájim 1888

*Hegyesi Adolfné özv. 1867

*Herschkovits
Izidorné özv. 1877

*Heschel Jakab 1893
Heschel Fáni 1892
Heschel Sári 1927
Heschel Miklós 1920

*Havas Mártonné özv. 1898
Havas András 1929

*Hirsch Dávid 1890
Hirsch Szeréna 1893
Hirsch József 1924
Hirsch Samu 1928
Hirsch Jakab 1931
Hirsch Mihály 1933
Hirsch Béla 1936

*Hirsch Emánuel 1886
Hirsch Sarolta 1890

*Hirsch Ábrahámné özv. 1892

*Hirsch Rudolf 1897
Hirsch Netti 1809
Hirsch Nándor 1924

*Hirsch Dezső 1914
Hirsch Dezsőné 1916
Hirsch Sándor 1937
Hirsch Aranka 1940

*Hirsch Samu 1893
Hirsch Szeréna 1896

*Hirsch Jenőné 1909
Hirsch Izsó 1937
Hirsch Alice 1939

*Hirsch Benci 1888

*Hirsch Herman 1891
Hirsch Elvira 1911
Hirsch Artur 1937

*Hirsch Fáni 1860

*Hirsch Mendel 1894
Hirsch Malvin 1899
Hirsch Tibor 1924
Hirsch Rózsi 1926

*Hirtenfeld Sámuelné özv. 1860

*Herschkovits F.-né özv. 1878

*Hirsch Jakab 1910
Hirsch Malvin 1912
Hirsch Mihály 1936
Hirsch Ferenc 1938
Hirsch Samu 1993

*Hirsch Márkusné özv. 1886
Hirsch Szeréna 1921
Hirsch Samu 1923

*Hirsch Szeréna 1887

*Hirsch Hermann 1916

*Hirsch József 1868
Hirsch Franciska 1886
Hirsch Nachum 1927

*Hirsch Lázár 1916

*Hirsch Sámuel 1900
Hirsch Mária 1900
Hirsch Helén 1917

*Hirsch Mózesné özv. 1888
Hirsch Mendel 1939
Hirsch Szerén 1921
Hirsch Helén 1919

*Hirsch Zsigmond 1878
Hirsch Pepi 1884

*Hirsch Manó 1887
Hirsch Mariska 1890
Hirsch Jenő 1927

*Hirsch Dávid 1880
Hirsch Giza 1900

*Hirsch Mihály 1892

*Hirsch Ernő 1888
Hirsch Regina 1891

*Hirsch Jakabné özv. 1873
Hirsch Frida 1911
Hirsch Mariska 1913

*Hirsch Sándor 1909
Hirsch Erzsébet 1911
Hirsch Viktor 1933

Hirsch Miklós 1939
Hirsch Tamás 1941

*Hirsch Frida 1898
Hirsch Klára 1934
Hirsch Herman 1932
Hirsch Regina 1934
Hirsch Gitta 1936

*Hirsch Ida 1895

*Hirsch Hermann 1898
Hirsch Helén 1909
Hirsch Gizella 1930

*Hirsch Manó 1893
Hirsch Magdolna 1896

*Hirsch Ignátz 1902
Hirsch Erzsébet 1903
Hirsch Ernő 1928
Hirsch Miksa 1932
Hirsch Ágnes 1930
Hirsch Izráel 1933
Hirsch Aranka 1935
Hirsch Hajnal 1938
Hirsch Ábrahám 1940

*Hirschenkort Berta 1898

*Hirsch Lázár 1894
Hirsch Regina 1895
Hirsch Nándor 1927
Hirsch Emil 1928
Hirsch Márton 1929

*Hirsch Adolf 1891

Hirsch Ilona	1899
Hirsch Kató	1925
*Hirsch Samu	1900
Hirsch Sarolta	1898
Hirsch Móritz	1925
Hirsch Rózsi	1927
Hirsch Jakab	1933
Hirsch Éva	1935
*Hirsch Ilona	1917
Hirsch Zsigmond	1939
Hirsch Tibor	1943
*Hirsch Sámuel	1895
Hirsch Sámuelné	1883
*Hirsch Mihály	1918
Hirsch Blanka	1916
Hirsch Erzsébet	1941
Hirsch Mózes	1943
*Hilel Sarolta	1924
*Hirsch Gizella	1915
Hirsch Hermann	1939
Hirsch Magda	1942
Hirsch Helén	1943
*Hoffmann Jakabné özv.	1863
*Hollender Mózes	1909
Hollender Mózesné	1911
Hollender Farkas	1937
*Hochstadt Judáné özv.	1879
*Hochstadt Béla	1902
Hochstadt Nóra	1906
*Horovitz Lea	1923
*Hoffmann Sándor	1896
Hoffmann Mária	1903
Hoffmann Alfréd	1925
*Hoffmann Rózsi	1926
*Herschkovits Márton	1876
Herschkovits Lea	1889
*Horovitz József	1895
Horovitz Helén	1897
Horovitz Margit	1923
Horovitz Anna	1925
Horovitz Jenő	1927
*Holländer Lipót	1872
Holländer Pepi	1889
*Hollender Sámuelné özv.	1880
*Horváth Dávidné	1894
*Hönig Róza	1886
*Horovitz Náftáliné özv.	1879
*Jankolovits Márton	1882
Jankolovits Aranka	1908
Jankolovits Ella	1910
Jankolovits Samu	1912
*Jakab Simonné özv.	1900
Jakab Helén	1922

Jakab Hilda	1926
Jakab József	1929
Jakab Simon	1943
*Jakobovits Vilmos	1917
Jakobovits Sándor	1943
*Janovitz Mór	1881
*Janovitz Pálné	1913
Janovitz Judit	1937
Janovitz Ervin	1939
Janovitz Jolán	1920
*Jakab Andor	1891
Jakab Szeréna	1894
*Jakabovits Aranka	1920
*Jakab Leopold	1872
Jakab Szidi	1918
*Jakab Nóéné	1917
Jakab Edit	1941
*Jakab Wolf	1875
Jakab Dóra	1878
*Jónász Mártonné	1900
Jónász Lajos	1935
Jónász József	1938
Jónász Gitta	1932
*Jónász Elemér	1901
*Dr. Jónász Józsefné	1914
Jónász Károly	1937

*Juliusz Zálmán	1883
Juliusz Berta	1896
Juliusz Andor	1922
*József Ármin	1893
József Ida	1895
József Lili	1924
*Junger Hermanné	1911
Junger Sándor	1943
*Jeremiás Zoltán	1898
Jeremiás Piroska	1900
Jeremiás Györgyi	1921
*Junger Lipót	1859
Junger Róza	1899
*Judovits Salamon	1889
Judovits Rózsi	1893
Judovits Mózes	1922
Judovits Emánuel	1927
Judovits Lea	1929
*Judovits Salamon	1882
Judovits Zseni	1886
Judovits Olga	1920
Judovits József	1921
*József Heszkel	1907
József Heszkelné	1908
József Judit	1933
József Zimra	1939
József Noémi	1943
*József Simon	1890
József Háni	1894

*Izsák Ida	1881
*Izsák Ernőné	1918
Izsák Lea	1938
*Izsák László	1892
Izsák Teréz	1896
Izsák Mózes	1927
Izsák Nelli	1929
Izsák Szidi	1931
Izsák Judit	1933
*Izsák Ella	1928
*Izsák Blanka	1919
*Izsák Ábrahám	1886
Izsák Róza	1886
*Izsák Samuné	1914
*Izsák Miksa	1897
Izsák Miksáné	1897
*Izsák Márton	1898
*Izsák Fáni	1901
Izsák Lili	1926
*Izsák Antalné özv.	1873
Izsák Simon	1900
Izsák Gedeon	1915
*Izsák Ignácz	1872
Izsák Róza	1874
Izsák Sarolta	1905
*Izsák Lázárné	1917
Izsák Judit	1940
Izsák Noémi	1943
*Izsák Dávid	1881
Izsák Hermin	1881
*Izsák Dávidné	1866
*Izsák Elekné	1914
Izsák Ernő	1938
*Izsák Lázár	1884
Izsák Berta	1895
Izsák Magda	1920
Izsák Tamás	1939
*Izsák Ignátzné özv.	1875
Izsák Margit	1907
*Izsák József	1905
Izsák Margit	1907
Izsák Szeréna	1918
*Iczkovits Mózes	1886
Iczkovits Etel	1882
Iczkovits Szeréna	1910
Iczkovits Náftáli	1935
Iczkovits Bernád	1937
*Izráel Rudolf	1892
*Izráel József	1907
Izráel Józsefné	1907
Izráel Tibor	1941
*Izráel Hermanné	1906
Izráel Judith	1932
Izráel Ármánd	1936
Izráel Elza	1939

*Izráel Cheszkelné özv. 1866

*Izráel Ábrahámné 1908
Izráel Dóra 1927
Izráel Paula 1928

*Izráel Judit 1928
Izráel Nándor 1936
Izráel Baruch 1939

*Izráel Manó 1891
Izráel Mária 1889

*Izráel Oszkár 1906
Izráel Blanka 1910
Izráel Julia 1937

*Ingber Samuné 1912
Ingber Henrik 1932

*Indig Jakabné 1908
Indig József 1931
Indig Herman 1933
Indig Aranka 1916
Indig Rózsi 1920

*Indig Miklósné 1911
Indig Dávid 1941
Indig Májer 1942
Indig Judit 1943

*Katz Mihály 1875
Katz Vilma 1878
Katz Veronika 1872

*Kaufmann Ferenc 1902
Kaufmann Sarolta 1904
Kaufmann Edith 1927
Kaufmann Rózsi 1929
Kaufmann Herman 1934
Kaufmann Náthán 1939
Kaufmann Rella 1941
Kaufmann Magda 1936

*Kaufmann Jakab 1899
Kaufmann Helén 1898

*Katz Rezső 1878
Katz Róza 1898
Katz József 1939

*Katzellenbogen Mátyás 1895
Katzellenbogen Lenke 1895
Katzellenbogen Dávid 1926
Katzellenbogen Bella 1928
Katzellenbogen Regina 1930
Katzellenbogen Relli 1932

*Kappel Sándor 1896
Kappel Mária 1893

*Kain Sarolta 1920

*Kappel Manó 1889
Kappel Frida 1891

*Kappel Ábrahámné 1898
Kappel Sarolta 1921
Kappel Irén 1928

*Kappel Izsákné özv. 1870

*Kalus Zsigmondné özv. 1866

*Kalmár Dávid 1886
Kalmár Gizella 1891

Kalmár László	1906
Kalmár Ibolya	1909
*Kaufmann Náthán	1899
Kaufmann Tilda	1891
Kaufmann Jolán	1928
Kaufmann Vilmos	1938
Kaufmann Judit	1942
*Kapolovics Majer	1921
Kapolovics Vilmos	1933
Kapolovics Judith	1934
*Kaufmann Mihály	1897
Kaufmann Regina	1900
Kaufmann Hermina	1930
Kaufmann Miksa	1933
*Káin József	1870
Káin Zseni	1886
*Kaufmann Májer	1923
Kaufmann Márton	1933
*Káin Henrik	1898
Káin Sára	1917
Káin Paula	1942
*Káhán Regina	1905
Káhán Margit	1935
Káhán Simon	1936
*Káhán Herman	1926
*Káhán Jenő	1897
Káhán Jolán	1912
Káhán Edith	1930
Káhán Endre	1932
Káhán Márton	1939
Káhán Relli	1940
Káhán Ervin	1941
Káhán Rudolf	1943
*Káhán Pinkász	1858
*Káhán Aranka	1923
*Káhán Manó	1911
Káhán Gizella	1907
Káhán Háni	1933
Káhán Lajos	1934
Káhán Jakab	1936
Káhán Ida	1938
Káhán Éliás	1940
*Kappel Lázár	1886
Kappel Regina	1895
Kappel Blanka	1924
Kappel Sári	1926
Kappel Manó	1928
Kappel Ábrahám	1933
Kappel Záli	1936
Kappel Mózes	1938
*Kálker Rubinné özv.	1903
Kálker Mihály	1938
*Kepecs Mór	1896
Kepecs Sida	1890
*Kizelstein Mártonné	1911
Kizelstein Sándor	1939
Kizelstein Tibor	1940
Kizelstein Ibolya	1942

*Király Dávidné özv.	1886
Király Frida	1902
*Kizelstein Manó	1902
Kizelstein Szerén	1910
Kizelstein Ilonka	1937
Kizelstein Ármin	1938
*Kizelstein Herman	1887
Kizelstein Eszter	1897
Kizelstein Norberg	1941
*Kizelstein Manóné	1921
Kizelstein Gréte	1939
Kizelstein Edith	1943
*Kiss József dr.	1890
Kiss Anna	1925
*Klein Mihály	1878
Klein Regina	1884
*Klein Jenő	1905
*Klein Ferencné	1913
Klein Judit	1937
*Klein Dávid	1914
*Klein Emilné	1911
Klein Mihály	1939
*Klein Sámuelné	1894
*Klein Margit	1913
*Klein Albert	1893
Klein Erzsébet	1899
Klein Aliza	1925
*Klein Jakabné özv.	1874
*Klein Nándorné	1914
Klein Dóra	1940
*Klein Salamonné özv.	1891
*Klein Dávid	1914
*Klein Samu	1887
Klein Záli	1894
Klein Margit	1912
Klein József	1923
Klein Herman	1926
Klein Helén	1921
*Klein Lázár	1885
Klein Berta	1889
Klein Janka	1909
Klein Izidor	1942
Klein Jakab	1913
Klein Erzsébet	1915
*Klein Szeréna	1920
Klein Henrik	1942
Klein Aliz	1943
Klein Margit	1926
Klein Izráel	1919
*Klein Dávid	1879
Klein Amália	1883
Klein Etus	1918
Klein Ferenc	1926
*Klein Dávid	1885
Klein Háni	1885
*Klein Mihályné özv.	1896

*Klein Sándor	1893
Klein Szeréna	1896
Klein Jenő	1931
*Klein Ábrahámné özv.	1882
*Klein Herman	1920
Klein Sára	1919
*Klein Sándorné	1914
Klein Márta	1936
Klein Herman	1938
*Klein Nándor	1881
Klein Ernő	1920
Klein Jolán	1921
*Kleimann Hugó	1902
Kleimann Berta	1901
Kleimann Ida	1927
*Kleimann Andor	1882
Kleimann Róza	1882
Kleimann Béla	1924
Kleimann Edith	1923
*Klermann Ernő	1890
*Klermann Pepi	1888
Klermann Teréz	1920
*Kohn Imre	1900
*Kohn Lázár	1879
Kohn Ida	1886
*Kohn Adolf	1886
Kohn Ida	1888
*Knopf Mendel	1927
*Kováts Károly	1887
Kováts Piroska	1887
Kováts Katalin	1921
Kováts Karola	1925
Kováts László	1919
*Kovács Andrásné	1906
Kovács Tibor	1942
*Krausz Lajosné	1899
*Krausz Mózes	1891
Krausz Ella	1895
Krausz Simon	1924
Krausz Cecilia	1925
*Krémer Mendel	1884
Krémer Sarolta	1894
Krémer Zitta	1926
Krémer Frida	1931
Krémer Ibolya	1929
*Krémer Minka	1916
Krémer Jenő	1943
*Krémer Mózes	1914
Krémer Mózesné	1916
Krémer Jenő	1941
*Kruck Lipót	1898
Kruck Bella	1912
Kruck Cecilia	1934
Kruck Frida	1938
Kruck Regina	1943
*Kufmann Ida	1869

*Lax Mózes	1899
Lax Emilia	1906
Lax Margit	1927
Lax Gizella	1929
Lax Fáni	1933
Lax Helén	1935
Lax Lázár	1927
Lax Vera	1940
*Lax Blanka	1932
*Langszner Hersné	1908
Langszner Lea	1938
Langszner Izráel	1941
Langszner Gizella	1943
*Lauber Náthán	1887
Lauber Malvina	1886
*Lázár Hermanné	1894
Lázár Szuri	1922
Lázár Zseni	1926
Lázár Izidor	1929
Lázár Regina	1931
*Lázár József	1891
Lázár Rózsi	1894
*Lázár Tiborné	1920
Lázár Viktor	1941
*Lázár Izidor	1896
Lázár Regina	1895
Lázár Dóra	1924
Lázár Szeréna	1929
*Lázár Salamonné özv.	1889
*Lázár Lajos dr.	1869
Lázár Mária	1882
Lázár Éva	1914
Lázár Erzsébet	1915
*Lehrmann Lajos	1900
Lehrmann Teréz	1907
Lehrmann József	1931
Lehrmann Sári	1933
Lehrmann Rózsi	1934
*Lehrmann József	1907
Lehrmann Lenke	1910
Lehrmann Ervin	1937
Lehrmann Zeldi	1940
*Lehrmann Tóbiásné özv.	1876
Lehrmann Fülöp	1909
Lehrmann Erzsi	1915
Lehrmann Róza	1917
*Lehrner Jakab	1891
Lehrner Teréz	1905
Lehrner Náthán	1930
*Lehrner Ábrahám	1903
Lehrner Szerén	1918
Lehrner Fáni	1943
*Leopold Hermanné özv.	1875
*Lebovits Ignátz	1880
Lebovits Malvin	1883
Lebovits Ábrahám	1927
*Lebovits Jenke	1911
Lebovits Salamon	1935
Lebovits Efráim	1923

*Lebovits Samu	1898
Lebovits Anna	1902
Lebovits Erika	1939
*Lebovits Rózsi	1896
*Lázár Józsefné	1911
Lázár Ibolya	1943
*Lebovits Mór dr.	1886
Lebovits Zsuzsa	1899
Lebovits Kató	1929
*Lebovits Rózsi	1889
*Legmann Albertné	1901
Legmann Nelli	1927
Legmann Frida	1929
Legmann Lea	1931
Legmann Ráchel	1933
Legmann Lipót	1938
*Leifer Leib	1897
Leifer Ilonka	1899
Leifer Izsák	1926
*Lehrner Hinda	1915
*Léb Samuné	1897
Léb Szeréna	1928
Léb Magda	1925
Léb Izsák	1937
*Léb Ignác	1900
Léb Róza	1895
Léb Artur	1926
Léb Hilda	1935
*Léb Simonné özv.	1876
*Léb Adolf	1879
Léb Záli	1876
Léb Ármin	1915
*Lévi Izsákné özv.	1864
*Lévi Zseni	1895
*Lévi Chájimné özv.	1901
Lévi Mózes	1927
Lévi Ezekiél	1930
Lévi Herman	1933
*Léb Gersonné özv.	1867
*Léb Márton	1885
Léb Mártonné	1889
Léb Ida	1922
*Léb Móritz	1895
Léb Sári	1923
*Léb Adolf	1884
Léb Dale	1887
*Legmann Mendelné	1891
Legmann Béláné	1919
Legmann Ábrahám	1928
*Legmann Zoltán	1912
Legmann Matild	1909
Legmann Hajnal	1942
Legmann Miklós	1943

*Lengyel Dóra	1924
*Liebermann Márton	1892
Liebermann Helén	1892
Liebermann Ferenc	1925
*Liebermann Márton	1911
Liebermann Mártonné	1911
Liebermann Róza	1938
Liebermann Jonász	1941
Liebermann Regina	1942
*Liebermann Adolf	1892
Liebermann Róza	1884
Liebermann Nelli	1921
Liebermann Margit	1923
*Levkovits József	1896
Levkovits Blanka	1898
*Lieber A. Mátyás	1877
Lieber Sarolta	1886
*Lövi Herman	1895
Lövi Netti	1896
Lövi Szeréna	1923
Lövi Ferenc	1924
Lövi Helén	1926
Lövi Malvin	1930
Lövi Regina	1932
Lövi Eszter	1934
Lövi Dávid	1936
*Löwber Jenőné	1910
Löwber Samu	1939
Löwber Sári	1941
Löwber Sándor	1942
Löwber Éva	1944
*Löwber Ernőné özv.	1912
Löwber Ervin	1936
Löwber Hugó	1937
Löwber Nelli	1939
Löwber Ernő	1941
*Lövber Frigyesné özv.	1986
*Lövi Náthán	1896
Lövi Mariska	1893
Lövi Piroska	1922
*Löwinger Emil	1878
Löwinger Heléna	1926
Löwinger Ignác	1923
*Löwinger Eizik	1919
Löwinger Ite	1924
*Lövinger Béláné	1913
Lövinger Jakab	1943
*Lövi Náthánné	1900
Lövi Regina	1932
Lövi Szeréna	1933
*Lövi Izabella	1928
*Ludvig Mózes	1905
*Ludvig Jakabné	1919
Ludvig Lia	1940
*Ludvig Mihály	1877
*Lurie Lea	1864

*Mandel Lázár	1892
Mandel Berta	1894
Mandel Sarolta	1924
Mandel Lajos	1926
*Mandel Sándor	1892
Mandel Jolán	1897
Mandel Gyula	1897
Mandel Márton	1934
Mandel Háni	1937
*Mandel Lajos	1921
*Markovits Salamon	1872
Markovits Frida	1906
Markovits Géza	1931
Markovits Zoltán	1939
*Markovits Lázár	1887
Markovits Záli	1895
*Markovits Mártonné	1905
Markovits Hermann	1932
Markovits Izidor	1933
Markovits Eszti	1936
Markovits Malvina	1939
Markovits Jakab	1941
*Markovits Ábrahám	1869
Markovits Sarolta	1889
Markovits Gizella	1914
*Markovits Vilmosné	1910
*Markovits Dávidné özv.	1903
Markovits Cili	1936

*Markovits Lajosné	1912
Markovits Miklós	1941
*Markovits Róza	1922
*Markovits Mór	1894
Markovits Etel	1898
Markovits Szeréna	1927
Markovits Salamon	1929
*Markovits Mózesné	1913
Markovits Róza	1941
*Markovits Márton	1900
Markovits Eszter	1901
Markovits Lajos	1930
Markovits Herman	1932
Markovits Salamon	1935
*Markovits Piroska	1926
*Markovits Mendelné	1895
Markovits Helén	1933
*Májer Salamon	1877
Májer Mária	1879
Májer Adolf	1915
Májer Berta	1917
Májer Sándor	1933
*Márton Márkusz	1906
Márton Teréz	1909
Márton Dávid	1928
Márton Eszter	1931
Márton Rubin	1935
Márton Izidor	1941
Márton Ibolya	1943

*Marton Lenke	1914
Marton Izidor	1940
Marton Gizella	1941
Marton Frida	1943
*Márton Móritzné	1907
Márton Judith	1939
Márton Adolf	1941
*Márton Adolf	1910
Márton Sarolta	1921
Márton Róza	1942
*Májer Dávid	1896
*Májer Márton	1902
Májer Regina	1910
Májer Róza	1888
Májer Ágnes	1929
Májer Fáni	1930
Májer Mihály	1932
Májer Móricz	1934
Májer Lujza	1937
Májer Ibolya	1941
*Malek Mózes	1895
Malek Frida	1900
Malek Adél	1938
Malek Háni	1933
*Márk Móricz	1894
Márk Szeréna	1891
Márk Margit	1923
Márk Iboly	1924
*Márk József	1883
Márk Józsa	1905
*Márk József	1902
Márk Józsefné	1904
Márk Tibor	1934
Márk Iboly	1938
*Márk Mihályné özv.	1874
Márk Fáni	1912
*Márk Hermanné özv.	1873
Márk Regina	1894
*Márk Miklós	1914
Márk Brőke	1915
*Márk Ábrahám	1889
Márk Herman	1916
Márk Margit	1920
*Málek Etel	1915
*Málek Adolf	1905
Málek Dvóra	1909
*Málek Adolfné	1908
Málek Samu	1939
*Márku Izsák	1893
Márku Sára	1896
Márku Piroska	1921
Márku Rózsi	1935
*Mátyás Lajos	1886
Mátyás Regina	1887
Mátyás Helén	1915
Mátyás Sári	1919
Mátyás Sima	1917
Mátyás Beilu	1922

*Mátyás Lajos	1884
Mátyás Klára	1888
*Mátyás Jakabné özv.	1865
*Mátyás Ferenc	1889
Mátyás Mária	1891
Mátyás Etelka	1920
Mátyás Jakab	1925
*Mátyás Nándor	1908
Mátyás Aranka	1919
Mátyás Izsák	1941
*Mátyás Ignátz	1900
Mátyás Etel	1898
Mátyás Margit	1923
Mátyás Perl	1926
Mátyás Henrik	1927
Mátyás Regina	1929
Mátyás Tibi	1930
Mátyás Aranka	1934
Mátyás Frida	1935
Mátyás Sári	1937
Mátyás Gizella	1940
*Mátyás Dániel	1888
*Mátyás Ferencné özv.	1900
*Mátyás Henrik	1900
Mátyás Lenke	1901
Mátyás Helén	1921
Mátyás Margit	1928
Mátyás Jakab	1931
*Mátyás Ignátz	1893
Mátyás Zseni	1893
Mátyás Hermanné	1865
*Mátyás Samuné	1911
*Mátyás Samuné	1924
Mátyás Ernő	1943
*Márk Herman	1896
Márk Sára	1895
Márk Libu	1926
Márk Rivka	1928
*Márk Móricz	1904
Márk Eszter	1907
Márk Szidi	1930
Márk Ferenc	1932
Márk Jenő	1935
*Márk Mendelné	1908
Márk Farkas	1935
Márk Móritz	1931
*Márk Májer	1873
Márk Amália	1875
Márk Ilona	1912
Márk Lili	1937
Márk Edith	1939
Márk Ervin	1940
Márk Dezső	1942
Márk Géza	1943
*Márk Gersonné özv.	1856
*Mátesz Samuné	1911
*Mendel Áronné özv.	1883
Mendel Rózsi	1921

*Mendel Regina	1874
Mendel Berta	1900
Mendel Lázár	1910
Mendel Gizella	1928
Mendel József	1933
Mendel Lázár	1937
*Melchner Menyhértné özv.	1919
Melchner Judit	1943
*Meirovits Miksáné özv.	1875
Meirovits Jakab	1893
Meirovits Ignátz	1894
*Meirovits Jakabné özv.	1875
*Mendelovits Regina	1916
Mendelovits Márton	1937
*Meisler Ábrahám	1888
Meisler Háni	1894
*Mendelsohn József	1890
Mendelsohn Tili	1900
Mendelsohn Sándor	1920
Mendelsohn Gedeon	1924
*Mendelsohn Samu	1892
Mendelsohn Piroska	1906
*Messzing Zsigmondné	1918
Messzing Regina	1943
*Mendelsohn Záli	1880
*Mendelsohn Lázár	1901
Mendelsohn Cili	1900
Mendelsohn László	1929
*Mermelstein Mózes	1860
*Mermelstein Rózsi	1893
*Mendel Géza	1925
*Mendel Géza	1903
Mendel Janka	1908
Mendel Piroska	1929
Mendel Margit	1932
Mendel René	1934
Mendel Miklós	1937
Mendel Szidi	1941
*Messzing Helén	1916
Messzing Jajni	1931
Messzing Faigi	1932
Messzing Éli	1934
Messzing Rifka	1936
Messzing Szuri	1938
*Messzing Lajosné	1915
Messzing Jenő	1931
Messzing Lili	1935
Messzing Szeréna	1937
Messzing Aladár	1939
Messzing Regina	1942
*Merdler Jenő	1881
*Messzing Sári	1926
*Mihály Ferenc	1894
Mihály Eszter	1900
Mihály Rózsi	1933
Mihály Silvia	1936

*Mihály József 1897
Mihály Regina 1903
Mihály Márton 1937
Mihály Zélig 1934
Mihály Erzsébet 1932

*Messzing Leopold 1902
Messzing Regina 1905
Messzing Róza 1866
Messzing Edith 1932
Messzing Sándor 1934
Messzing Berta 1937
Messzing Andor 1942

*Mikler Regina 1882
Mikler Magda 1937

*Mihály Miksa 1924

*Milberg Helén 1910

*Mozes Juda 1893
Mozes Teréz 1893
Mozes Róza 1922
Mozes Regina 1924
Mozes Berta 1928
Mozes Sára 1932

*Mozes Sándorné özv. 1888
Mozes Szerén 1915

*Mozes Berci 1887
Mozes Helén 1885

*Mozes Jakab 1882
Mozes Háni 1884

*Mozes Aranka 1916

*Mozes Mendel 1893
Mozes Sarolta 1906
Mozes Piroska 1932
Mozes Róza 1936
Mozes Lenke 1936
Mozes Paula 1939
Mozes Ella 1940
Mozes Sarolta 1942
Mozes Szidi 1944

*Mozes Béláné 1910
Mozes Hajnal 1936
Mozes Laura 1940

*Mozes Mozesné özv. 1889
Mozes Ilona 1928

*Mozes Ferenc 1914
Mozes Aranka 1915
Mozes Hermin 1939
Mozes Ibolya 1941

*Mozes Hermina 1884

*Moskovitz Mózesné özv. 1891
Moskovitz Herman 1930
Moskovitz Vilmos 1931

*Moskovitz Helén 1900
Moskovitz Májer 1926
Moskovitz Szeréna 1928
Moskovitz Rózsi 1931
Moskovitz Salamon 1934

*Moszkovitz Izráel 1879
Moskovitz Julia 1877
Moskovitz Margit 1909

Moskovitz Mozes	1921
Moskovitz Dezső	1939
*Moskovitz Vilmos	1907
Moskovitz Bina	1907
Moskovitz Benci	1936
Moskovitz Sarolta	1938
Moskovitz Pál	1940
Moskovitz Erzsi	1942
*Moskovitz Márkusz	1901
Moskovitz Margit	1899
Moskovoitz Izsák	1931
Moskovitz Lajos	1935
*Moskovitz Málka	1879
*Moskovitz Margit	1928
*Mozes Leopoldné özv.	1880
Mozes Sarolta	1912
Mozes Helén	1916
Mozes Ármin	1924
*Nagy Jánosné	1908
*Nasch Herman	1876
Nasch Róza	1879
*Nószin Hermanné	1909
*Nádel Béla	1893
Nádel Rebeka	1902
*Dr. Nádai Károlyné	1918
Nádai János	1943
*Nádler Szeréna	1866
*Nemes Zoltán	1908
Nemes Zoltánné	1911
Nemes Jakab	1930
Nemes Mihály	1935
*Nemes Lázárné	1909
Nemes Imre	1929
Nemes Nándor	1931
Nemes Dezső	1933
*Neumann Lipót	1889
Neumann Gizella	1894
Neumann Lajos	1921
Neumann Zoltán	1923
Neumann Aladár	1925
Neumann Lili	1930
Neumann Piroska	1932
*Noé Nándorné	1908
Noé Tibor	1929
Noé László	1931
*Nóti Ábrahám	1904
Nóti Lenke	1912
Nóti Eszti	1878
Nóti Szilárd	1928
*Nóti Rózsi	1915
Nóti Alice	1939
Nóti Magda	1936
*Orgel Mihályné özv.	1895
Orgel Bella	1922
Orgel Margit	1923
*Ordentlich Elek	1888
Ordentlich Regina	1896

Ordentlich Vilma	1921
Ordentlich Ilonka	1904
*Ovics Edith	1938
*Ösztreicher Joszef	1888
Ösztreicher Vilma	1896
*Ösztreicher Sándor	1884
Ösztreicher Cili	1904
Ösztreicher Jenő	1928
*Paneth Jákov	1888
Paneth Mirjám	1890
Paneth Izrael	1919
Paneth Josef	1922
Paneth Lea	1923
*Paneth Sámuel	1910
Paneth Matild	1907
Paneth Artur	1940
Paneth Anna	1942
*Paneth Bernátné	1907
Paneth Sári	1933
Paneth Ábrahám	1934
Paneth Éva	1936
Paneth Márton	1938
Paneth Mózes	1940
*Paneth Mendel	1892
Paneth Sára	1899
Paneth Cheszkel	1922
*Paneth Sámuel	1896
Paneth Sarolta	1902
Paneth Náftáli	1922
Paneth Mózes	1931
Paneth Samu	1932
Paneth Jenő	1934
*Paneth Sámuel	1898
Paneth Frida	1899
Paneth Baruch	1927
Paneth Margit	1932
Paneth Malvin	1934
*Paneth Mihály	1891
Paneth Ábrahám	1919
Paneth Májer	1924
Paneth Mózes	1925
Paneth Matild	1928
*Paneth Sámuel	1904
Paneth Helén	1904
Paneth Irén	1931
Paneth Vilmos	1934
Paneth Sarolta	1936
*Paneth Háni	1895
Paneth Relli	1919
Paneth Magda	1921
Paneth Sári	1924
*Paneth Géza	1873
Paneth Berta	1879
*Paneth Éliás	1900
Paneth Háni	1902
Paneth Etelka	1930
Paneth Mózes	1934
Paneth Aranka	1937
*Paneth Juda	1900

*Pál Móriczné	1909
Pál Rózsi	1937
*Perl Mariska	1916
Perl Helén	1914
*Pollák Róza	1924
*Pollák Izidor	1901
Pollák Aranka	1892
Pollák Háni	1926
Pollák Florika	1930
Pollák Náthán	1933
*Pollák Izsákné özv.	1896
*Pollák Dávid	1883
Pollák Róza	1888
Pollák Franciska	1926
Pollák Jolán	1930
*Pollák Gizi	1914
*Polover Jakabné	1890
*Preisler Samu	1887
Preisler Róza	1898
Preisler Berta	1927
Preisler Ági	1930
*Pollák Izsákné özv.	1896
*Rafael Ilona	1913
Rafael Ibolya	1943
*Rafael Cheszkelné özv.	1865
*Reich Salamon	1887
Reich Ilona	1914
*Reichenstein Miklósné	1917
Reichenstein Judit	1941
*Reichenstein Jakab	1886
Reichenstein Frida	1887
Reichenstein Mirjam	1919
Reichenstein Fáni	1928
*Riezel Frida	1922
*Roth Józsefné	1919
Roth Lia	1939
*Roth Berta	1860
*Roth Boriska	1918
Roth Lea	1940
*Roth Lajosné	1918
*Roth Efráim	1900
*Roth Sándor	1933
*Roth József	1924
*Roth Sámuel	1884
Roth Szerén	1884
Roth Jakab	1924
Roth Adolf	1922
*Rottenberg Mórné özv.	1878
Rottenberg Elek	1902
Rottenberg Béla	1903
Rottenberg Lili	1906

*Rottenberg Albertné özv. 1875
Rottenberg Erzsébet 1907

*Rottenberg Mihály 1877

*Rotschild Sándorné 1897

*Rotschild Fülöp 1882

*Rotter Izidor 1894
Rotter Gizella 1891
Rotter Imre 1927
Rotter Ernő 1929

*Román Jánosné özv. 1895
Román Gábor 1931

*Röhr Herman 1906
Röhr Ida 1911
Röhr Zoltán 1931
Röhr Erzsi 1934

*Rosmann Dávidné 1915

*Rosenberg Jakabné özv. 1885

*Rosenberg Rella 1928

*Rosenberg József 1903
Rosenberg Relli 1906
Rosenberg Alice 1931
Rosenberg Ezra 1937

*Rosenberg Hermanné özv. 1873

*Rosenberg József dr. 1886
Rozenberg Jozefa 1893

*Rosenberg Jakab 1880
Rosenberg Helén 1884

*Rosenfeld Salamonné özv. 1872
Rosenfeld Rózsi 1908

*Rosenfeld Dávid 1890
Rosenfeld Etel 1895
Rosenfeld Jakab 1924
Rosenfeld Mendel 1927
Rosenfeld Mózes 1929
Rosenfeld József 1931

*Rosenfeld Züsze 1882

*Rosenfeld Elek 1892
Rosenfeld Zseni 1902
Rosenfeld Mózes 1930
Rosenfeld Éva 1929

*Rosenfeld Józsefné 1912
Rosenfeld Dezső 1937

*Rosenfeld Farkas 1881
Rosenfeld Leontina 1884
Rosenfeld Ilona 1919
Rosenfeld Regina 1921
Rosenfeld Rozália 1923
Rosenfeld József 1926

*Rosenfeld Samu 1897
Rosenfeld Sarolta 1905
Rosenfeld Erzsébet 1926
Rosenfeld Ibolya 1929

*Rosenfeld Hermann 1899
Rosenfeld Róza 1899

Rosenfeld Regina	1922
Rosenfeld Helén	1926
Rosenfeld Farkas	1928
Rosenfeld Bernád	1930
Rosenfeld Sándor	1931
Rosenfeld Relli	1933
*Rosenfeld Simon	1904
Rosenfeld Margit	1907
Rosenfeld Iboly	1927
Rosenfeld Artur	1928
Rosenfeld Sándor	1930
Rosenfeld Rózsi	1932
*Rosenfeld Mendel	1872
Rosenfeld Léni	1876
*Rosenfeld Márton	1893
Rosenfeld Háni	1896
Rosenfeld Szerén	1909
Rosenfeld Jenő	1924
*Rosenfeld Áronné özv.	1890
Rosenfeld Hermina	1918
Rosenfeld Frida	1923
*Rosenthal Szerén	1897
Rosenthal László	1928
*Rosenstein Dávid	1866
Rosenstein Dávidné	1873
Rosenstein Regina	1894
*Rosmann Salamon	1884
Rosmann Regina	1886
Rossmann Jakab	1908
Rossmann Mose	1912
Rosmann Etelka	1919
*Rosmann Adolf	1870
*Rosmann Lipótné	1894
*Rosmann Herman	1908
Rosmann Irén	1910
Rosmann Mirjam	1939
*Rosmann Izsákné	1917
Rosmann József	1940
Rosmann Eszter	1941
*Rosmann Tóbiás	1880
Rosmann Róza	1884
*Rozenstein Izidorné	1908
Rozenstein Ádám	1943
*Rosenstein Gyula	1931
Rosenstein Dezső	1933
*Rosenwasser Herman	1894
Rosenwasser Háni	1899
Rosenwasser Margit	1927
Rosenwasser Adél	1929
Rosenwasser Náftáli	1930
Rosenwasser Eszter	1932
Rosenwasser Ábrahám	1933
Rosenwasser Malvin	1934
*Rosenwasser Fábián	1906
Rosenwasser Jolán	1906
Rosenwasser Dávid	1935
Rosenwasser Herman	1936
Rosenwasser József	1938
Rosenwasser Adél	1939
Rosenwasser Izidor	1940

*Rosenwasser Izidorné özv. 1872
Rosenwasser Eszter 1912

*Rubbin Herman 1871
Rubbin Gizella 1910

*Rubbin Herman 1890
Rubbin Róza 1905
Rubbin Fedor 1939

*Rubbin A. Herman 1896
Rubbin Paula 1893
Rubbin Géza 1923
Rubbin Miksa 1930
Rubbin Sándor 1933

*Rubbinstein Herman 1900
Rubbinstein Helén 1908
Rubbinstein Róza 1933

*Salamon Izsák 1865
Salamon Giza 1865

*Salamon Háni özv. 1892
Salamon Miklós 1925
Salamon Teréz 1931

*Salamon Simon 1866
Salamon Malvin 1882

*Salamon Ignátzné 1910

*Salamon Szerén 1923

*Salamon Lázárné özv. 1882
Salamon Szerén 1914
Salamon Regina 1925

*Salamon Malvin 1896
Salamon Gizella 1928
Salamon Ferencz 1942
Salamon Tibor 1943

*Salamon Lázárné özv. 1865

*Salamon Helén 1910
Salamon Rózsi 1936

*Salamon Ábrahám 1868
Salamon Róza 1874

*Salamon Bernádné 1910
Salamon Fáni 1932
Salamon Ilona 1937

*Salamon Mártonné özv. 1887
Salamon Szeréna 1926

*Salamon Mártonné özv. 1909
Salamon Dezső 1935
Salamon Jenő 1939

*Salamon Pepi 1863

*Salamon Gerson 1867
Salamon Gersonné 1874

*Salamon Hirschné özv. 1872

*Salamon Móritz 1902
Salamon Iboly 1932

*Salamon Dávid 1865
Salamon Eszter 1884

*Salamon Józsefné 1920

*Salamon Jakabné özv.	1882
*Salamon Jakabné	1908
Salamon Hédi	1939
*Salamon Ernő	1902
Salamon Ida	1907
Salamon Miklós	1932
Salamon József	1931
*Salamon Adolf	1886
Salamon Háni	1887
*Salamon Cheszkel	1898
Salamon Ilona	1902
Salamon Sári	1925
Salamon Pál	1932
Salamon Lea	1924
Salamon Ibolya	1936
*Salamon Éliás	1890
Salamon Berta	1890
Salamon Andor	1914
Salamon Fáni	1916
Salamon Ilona	1918
*Salamon Ignátz	1901
Salamon Hanna	1900
Salamon Mária	1933
*Salamon Áronné	1912
Salamon Klára	1942
*Salamon Herman	1886
Salamon Mária	1882
Salamon Ilonka	1919
Salamon Béla	1929
Salamon Henrik	1930
Salamon Dezső	1933
*Salamon Dávid	1870
Salamon Regina	1888
Salamon Herman	1899
Salamon Ári	1904
*Salamon Mórné özv.	1870
*Salamon Rózsi	1926
*Salamon Éva	1934
*Salamon Lázár	1900
Salamon Zseni	1904
Salamon Jenő	1929
Salamon Nándor	1930
Salamon Margit	1933
Salamon Lenke	1938
*Salamon Bernád	1900
Salamon Vilma	1906
Salamon Irén	1928
Salamon Klári	1929
Salamon Stefi	1935
Salamon Éva	1938
*Sauber Mózes	1897
Sauber Etel	1891
Sauber Márton	1919
Sauber Béla	1926
Sauber Edith	1934
*Sámuel Ármin	1882
Sámuel Szerén	1887
Sámuel Róza	1920

*Sámuel Józsefné özv.	1875
*Sámuel Cheszkel	1899
Sámuel Regina	1902
*Sámuel Róza özv.	1898
*Sámuel Móritz	1888
Sámuel Fáni	1890
Sámuel Adolf	1908
*Sámuel Samu	1895
Sámuel Rózsi	1902
Sámuel Tibor	1929
Sámuel Eszter	1926
Sámuel Lili	1933
*Sámuel Móritz	1875
Sámuel Róza	1877
*Sámuel Hermanné	1914
Sámuel Szára	1934
*Sándor Samu	1873
*Sándor Izsák	1867
Sándor Berta	1875
Sándor Ilona	1906
Sándor Malvin	1915
*Seif Salamon	1894
Seif Ida	1906
Seif Gizella	1927
Seif Dávid	1928
Seif Mózes	1932
Seif Berta	1936
Seif Erzsébet	1937
Seif Stefi	1943
*Sélinger Henrik	1897
Sélinger Olga	1899
Sélinger Zsuzsi	1926
Sélinger György	1931
*Sélinger Aranka özv.	1878
*Simon Józsefné özv.	1876
*Simon Mihály	1882
Simon Teréz	1891
*Simon Sámuel	1871
Simon Rézi	1878
Simon Teréz	1905
*Simon Bernátné	1869
*Simon Rivka	1917
Simon Adolf	1941
*Simon Dávid	1904
Simon Margit	1897
Simon Helén	1930
Simon Záli	1933
Simon Vilma	1935
*Simon Béla	1900
Simon Malvin	1908
Simon Miklós	1937
Simon Lia	1938
*Simon Adolf	1866
Simon Gizi	1868
Simon Eszter	1912
*Slomovits Mordecháj	1882
Slomovits Szárá	1884
Slomovits Ráchel	1914

*Siegelbaom Béla	1926
*Silberbach Chájim	1885
*Singer Sámuelné özv.	1886
*Singer Emilné özv.	1878
*Id. Singer Zoltán	1895
*Singer Ferencz	1903
Singer Izabella	1909
Singer Mirjám	1937
*Singer Jenőné	1903
Singer Róbert	1935
*Singer Bella	1912
Singer Juvál	1935
Singer Itamár	1937
*Silberstein Béniné özv.	1893
Silberstein Aranka	1926
Silberstein Mózes	1931
Silberstein Helén	1926
Silberstein Ilona	1913
*Sobel Helén	1876
*Sommer Ábrahám	1890
Sommer Róza	1914
Sommer Lajos	1930
Sommer Sári	1937
Sommer Dezső	1939
*Spéter Izsákné	1902
*Spitzer Bernátné	1913
Spitzer Edith	1934
Spitzer Ibolya	1938
Spitzer Hajnal	1942
*Spitzer József	1886
Spitzer Malvin	1911
*Spitzer Salamon	1864
Spitzer Rockel	1865
*Spielmann Mózesné	1903
Spielmann Ibolya	1930
Spielmann Jenő	1933
Spielmann Lenke	1934
Spielmann Gizella	1937
Spielmann Adolf	1940
*Spitzer Salamon	1864
*Spitzer Mózes	1907
Spitzer Eszter	1904
Spitzer Blima	1929
Spitzer Ezekiel	1932
Spitzer Jakab	1935
*Spitzer Herman	1893
Spitzer Zelma	1908
Spitzer Eszter	1931
Spitzer Hermina	1933
Spitzer Frida	1935
Spitzer Editz	1941
*Stern Lázár	1896
Stern Háni	1895
Stern Margit	1922
Stern Jenő	1925

*Steinfeld Salamon	1904
Steinfeld Rózsi	1904
Steinfeld Bernád	1928
Steinfeld Izidor	1936
Steinfeld Ábrahám	1934
Steinfeld Farkas	1934
*Steuer Simon	1892
Steuer Viktor	1924
Steuer Ernő	1926
*Stern Béla	1888
Stern Lujza	1891
Stern Ilona	1898
*Stern Mártonné	1898
Stern Sarolta	1927
*Steinberger Herman	1894
Steinberger Ilona	1904
*Steiner Jánosné	1908
Steiner Miksa	1942
*Stern Dávidné	1921
*Sternberg Etel	1899
Sternberg Livia	1910
Sternberg Baruch	1928
Sternberg Marcel	1931
*Steiner Jakab	1878
Steiner Berta	1880
*Stern Géza	1895
Stern Gizi	1899
Stern Relli	1934
*Stein Mártonné	1885
*Steinberger Izsákné	1883
*Sternberg Róza	1907
Sternberg Ilona	1932
Sternberg Samu	1929
Sternberg Dávid	1920
*Stein Miklósné	1897
*Stein Izsákné özv.	1857
*Steimetz Vilmos	1888
Steimetz Margit	1898
Steimetz Lajos	1924
Steimetz Magda	1928
*Steinfeld Viola	1899
Steinfeld Tibor	1907
Steinfeld Romeo	1935
*Steinberger Eszter	1913
Steinberger Ibolya	1944
*Stösszel Hermanné özv.	1888
*Szánder Náthán	1901
Szánder Aranka	1901
Szánder Gizella	1927
*Szánder Áronné özv.	1900
Szánder Relli	1926
Szánder Hedvig	1927
Szánder József	1931
Szánder Ritta	1933
Szánder Ábrahám	1934
*Szánder Izsák	1906
Szánder Sarolta	1906

Szánder József	1929
Szánder Juda	1930
Szánder Vilmos	1930
Szánder Magda	1933
Szánder Mór	1934
Szánder Judith	1942
*Szánder Józsefné özv.	1878
*Szánder Salamon	1919
Szánder Etta	1918
Szánder Ernő	1943
*Szánder Noé	1894
Szánder Frida	1898
Szánder Simon	1924
Szánder Szeréna	1920
*Szánder Náthánné	1894
Szánder Salamon	1917
Szánder Sámuel	1918
Szánder Margit	1920
Szánder Szeréna	1923
Szánder Sia	1925
Szánder Regina	1929
Szánder Róza	1934
Szánder István	1939
*Szánder Salamon	1917
Szánder Salamonné	1921
Szánder Lili	1943
*Szánder Cheszkel	1894
Szánder Margit	1902
Szánder Anna	1928
Szánder René	1930
Szánder Lili	1931
Szánder Lincsi	1939
Szánder Ágnes	1942
*Szabó Róza	1905
*Székely Áronné özv.	1873
*Szabó Malvin	1914
*Szóbel Miksáné	1876
Szóbel Ágnes	1935
*Szörényi Arnold dr.	1881
Szörényi Irén	1892
*Spitzer Henrik	1899
Spitzer Berta	1902
Spitzer Menáchem	1928
Spitzer Árje	1937
Spitzer Baruch	1939
Spitzer Edit	1941
*Spindel Cheszkel	1907
Spindel Amália	1910
Spindel Ilona	1935
Spindel József	1937
Spindel Sári	1938
Spindel Aranka	1940
Spindel Áron	1942
*Spielberg Ábrahám	1880
Spielberg Eszter	1875
Spielberg Rózsi	1911
Spielberg Berta	1925
*Spielmann Lipótné	1910
Spielmann Adolf	1928

Spielmann Lázár	1930
Spielmann Herman	1932
Spielmann Lili	1935
Spielmann Zseni	1938
*Sporn Jakab	1897
Sporn Zseni	1897
Sporn Lajos	1920
Sporn Piroska	1927
Sporn Móricz	1928
Sporn Samu	1937
*Steinmetz Natália	1908
Steinmetz Éva	1942
*Steinfeld Náthán	1893
Steinfeld Nelli	1896
Steinfeld Albert	1930
*Steinmetz József	1906
Steinmetz Regina	1908
Steinmetz Gyula	1935
Steinmetz Ervin	1937
Steinmetz Mihály	1939
Steinmetz Eszter	1943
*Stern Anna	1921
*Stern Gyula	1894
Stern Berta	1901
Stern Nándor	1926
Stern Edith	1928
Stern Ábrahám	1930
*Stern Ignácz	1895
Stern Helén	1907
Stern Klára	1927
Stern Márton	1929
Stern Livia	1931
Stern Ilona	1934
Stern Laura	1936
Stern Margit	1940
Stern Tibor	1944
*Strikberger Samuné	1906
Strikberger József	1932
Strikberger Jakab	1934
Strikberger Dávid	1937
Strikberger Margit	1940
Strikberger Rella	1943
*Stösszel Adolfné	1911
Stösszel Judith	1939
Stösszel Ernő	1941
Stösszel Erzsébet	1943
*Stösszel Leopold	1884
Stösszel Ilona	1886
*Sternberger Sarolta	1876
*Surányi Jenő	1884
Surányi Szeréna	1889
*Surányi Kálmánné	1915
Surányi Róbert	1940
*Schönbreun Pinkász	1903
*Schnitzer Dávidné	1916
Schnitzer Izrael	1929
Schnitzer Magda	1943
*Schvartz Pinkász	1914

*Schvartz Móricz	1908
Schvartz Szeréna	1907
Schvartz József	1936
Schvartz Ibolya	1937
Schvartz Márton	1939
*Schvartz Gizella	1891
*Schwartz Ábrahám	1895
Schwartz Etel	1903
Schwartz Zseni	1924
Schwartz Ferencz	1926
Schwartz Mendel	1929
Schwartz Lea	1931
Schwartz Gizella	1933
Schwartz Baruch	1935
Schwartz Berta	1937
Schwartz Éliás	1943
*Schwartz Bernát	1899
Schwartz Bella	1893
Schwartz Margit	1925
Schwartz Vilma	1927
Schwartz Klára	1930
Schwartz Ágnes	1932
Schwartz Alice	1935
Schwartz Tamás	1941
Schwartz Mendel	1942
*Schwartz Jakab	1878
Schwartz Erzsébet	1912
*Schwartz Rózsi	1907
*Schwartz Ezekiel	1899
Schwartz Mária	1901
Schwartz Erika	1938
*Schwartz Salamon	1889
Schwartz Eta	1898
Schwartz Ernő	1924
*Schwartz Béláné özv.	1896
Schwartz Magda	1919
Schwartz Nechemiás	1921
*Schwartz Rózsi	1914
*Schwartz Menyhértné özv.	1878
*Schwartz Móritzné	1907
Schwartz Miklós	1936
*Schmiel Mózesné özv.	1870
Schmiel Helén	1912
*Schnábel Mórné	1913
Schnábel Magda	1934
*Schnábel Béláné özv.	1910
Schnábel Fedor	1933
Schnábel Éva	1937
*Schantzer Berl	1886
Schantzer Berlné	1900
Schantzer Májer	1922
Schantzer Uri	1928
Schantzer Háni	1932
*Schőnberg Jakab	1911
Schőnberg Aranka	1909
Schőnberg Májer	1934
Schőnberg Rika	1936
Schőnberg Margit	1943
Schőnberg Judit	1944

*Schőnberger Lipót	1901
Schőnberger Helén	1902
Schőnberger Zelma	1930
*Schőnberger Dávidné özv.	1875
*Schőn Ábrahám	1889
Schőn Róza	1892
*Schweiger Mendel	1874
Schweiger Róza	1885
*Schőn Izsák	1885
Schőn Fáni	1888
Schőn Lajos	1925
*Schőn Samuné	1912
Schőn Tibor	1937
Schőn Edith	1938
Schőn József	1940
Schőn Izsák	1924
*Schőn Mária özv.	1889
*Schőn József	1911
Schőn Róza	1911
*Schőn Mártonné	1909
Schőn Éva	1937
*Schnitzer Salamon	1918
Schnitzer Rózsi	1920
Schnitzer Frida	1943
*Schnitzer Jakab	1879
Schnitzer Szerén	1884
Schnitzer Margit	1913
*Schőnfeld Benő	1872
Schőnfeld Paula	1892
*Schlésinger József	1882
Schlésinger Paula	1875
Schlésinger Lajos	1912
Schlésinger Ilona	1918
*Schlésinger Emánuel	1911
Schlésinger Eszter	1909
Schlésinger Jakab	1943
*Schwimmer Irén	1901
*Schőnblum Jenő	1894
Schőnblum Éva	1894
*Schulsinger Jenőné	1884
*Schwimmer Ede	1872
Schwimmer Fáni	1884
*Schermann Jakab	1883
Schermann Berta	1885
Schermann Ida	1908
*Schieber Emánuel	1905
Schieber Frida	1907
Schieber Piroska	1930
Schieber Náthán	1930
Schieber Éliás	1931
Schieber Margit	1933
Schieber Lea	1937
*Schnitzer Hermanné	1912
Schnitzer Izrael	1938

Schnitzer Izsák	1940
Schnitzer Szeréna	1941
Schnitzer Izidor	1943
*Schnitzer Izraelné özv.	1867
*Schnábel Jakab	1896
*Schnábel Adolf	1890
*Schnábel Józsefné	1920
Schnábel Riza	1930
*Schechter Samu	1894
Schechter Sarolta	1903
Schechter Imre	1931
Schechter Livia	1934
Schechter Olga	1936
*Schwimmer Jenő dr.	1885
Schwimmer Róza	1891
*Tabák Salamon	1895
Tabák Mina	1908
Tabák Lázár	1935
Tabák Dávid	1936
Takák Lipót	1937
Tabák Mózes	1939
Tabák Zelda	1942
*Teichenbaum Nándor	1922
Teichenbaum Mirjám	1922
Teichenbaum Szerén	1944
*Tischler Vilmos	1898
Tischler Vilmosné	1901
Tischler Emil	1930
Tischler Ernő	1933
Tischler Mihály	1935
*Teszler Henrich	1873
Teszler Róza	1872
*Teszler Samul	1899
Teszler Etel	1901
Teszler Hédi	1924
Teszler Regina	1926
Teszler Éva	1928
Teszler Lázár	1930
Teszler Blanka	1931
Teszler Lili	1934
*Teszler Májer	1906
Teszler Helén	1909
Teszler Jenő	1931
Teszler Márton	1932
Teszler Nelli	1934
*Teszler Farkas	1899
Teszler Rózsi	1895
Teszler Lajos	1927
Teszler Klári	1925
Teszler Jenő	1932
Teszler Helén	1930
Teszler Dezső	1933
*Teszler Samu	1875
Teszler Vilma	1878
Teszler Mária	1912
Teszler Hermina	1914
*Teszler Károlyné özv.	1880
Teszler Amália	1910

*Teszler Samu	1883
Teszler Aranka	1887
*Teszler Rózsi	1923
*Tevjovits Samuné	1909
Tevjovits Julianna	1935
Tevjovits Ákos	1940
*Tischler Imre	1915
Tischler Elisabet	1920
Tischler Lajos	1923
Tischler Olga	1930
*Tischler Róza	1872
*Tischler Izsák	1910
Tischler Izsákné	1912
Tischler Aranka	1933
Tischler Mihály	1936
Tischler Róza	1942
*Traub Májerné özv.	1875
*Ungár Móritz	1898
Ungár Lenke	1900
Ungár Feigi	1927
Ungár Sándor	1931
Ungár Emil	1936
*Vámos Jenő dr.	1882
Vámos Stefi	1918
Vámos Mihály	1940
*Waldmann Márkusné	1914
Waldmann Dóra	1939
Waldmann Mihály	1940
Waldmann József	1942
Waldmann Edith	1943
*Waldmann Manó	1887
Waldmann Etel	1887
Waldmann Magda	1920
Waldmann Salamon	1926
Waldmann Hermina	1929
Waldmann Pálma	1930
*Wacksmann Izráel	1910
Wacksmann Neli	1913
Wacksmann Zseni	1935
Wacksmann Eszter	1938
Wacksmann Éva	1940
Wacksmann Sámuel	1943
*Walter Sámuel	1891
Walter Berta	1891
Walter Lázár	1928
Walter Fáni	1924
Walter Ilonka	1922
*Walter Salamon	1898
*Weintraub Géza	1893
Weintraub Rózsi	1897
Weintraub Berta	1926
Weintraub Margit	1929
Weintraub Herman	1931
Weintraub Szuri	1935
*Weinberger Elekné özv.	1904
Weinberger Regina	1931
Weinberger Blanka	1932
Weinberger Juda	1934
Weinberger Judith	1938

*Weinstein Arnoldné özv. 1865

*Weinstein Andor 1913
Weinstein Matild 1915
Weinstein Áron 1939
Weinstein Dávid 1941
Weinstein Herman 1943

*Weingartner Lenke 1917

*Weinstein Ábrahám 1893
Weinstein Chájá 1927
Weinstein Helén 1928
Weinstein Éliás 1930
Weinstein Rózsi 1932
Weinstein Edit 1933
Weinstein Judit 1935

*Weingartner Bernát 1910
Weingartner Hermina 1909
Weingartner Dávid 1936
Weingartner Erzsébet 1938
Weingartner Róza 1939
Weingartner Lázár 1941
Weingartner Izidor 1943

*Weichselbaum Dávid 1894
Weichselbaum Tilda 1895

*Weinstock Jenőné 1894
Weinstock Rózsi 1922
Weinstock Dávid 1924
Weinstock Paula 1929
Weinstock Bernát 1930

*Weichselbaum Kálmánné 1896

*Weinberger Jakab 1893
Weinberger Bella 1894
Weinberger Szeréna 1919
Weinberger Salamon 1921
Weinberger Simon 1923
Weinberger Samu 1929

*Weinberger Samu 1862
Weinberger Gizella 1872

*Weinberger Jánosné özv. 1881

*Weinstein Leó 1899
Weinstein Leóné 1901
Weinstein Ernő 1930
Weinstein Szeréna 1933
Weinstein Helén 1935
Weinstein Ida 1937
Weinstein Erzsi 1939

*Weingert Izidorné özv. 1885

*Weingerter Jakab 1886

*Weinkszelbaum Mózes 1913
Weinkszelbaum Sári 1918
Weinkszelbaum Erzsi 1942

*Weingart Adolf 1905
Weingart Adolfné 1908
Weingart Helén 1936
Weingart Nogá 1939
Weingart Mihály 1941

*Weinberger Farkasné özv. 1864
Weinberger József 1904

*Weinstein Jenő	1892
Weinstein Ida	1895
Weinstein Magda	1921
Weinstein Béla	1928
Weinstein Noémi	1924
Weinstein Eszter	1921
*Weinberger József	1897
Weinberger Fáni	1899
Weinberger Hermann	1929
Weinberger Salamon	1932
Weinberger Cili	1934
Weinberger Manó	1938
*Weinberger Áron	1868
Weinberger Záli	1875
*Waldmann Béla	1942
*Weisz Mártonné özv.	1881
*Weisz Karola	1882
*Weisz Márton	1889
*Weisz Jenő	1891
*Weisz Jakab	1877
*Weisz Miklós ing.	1902
Weisz Erzsébet	1911
Weisz György	1941
*Weisz Herman	1882
Weisz Viola	1883
Weisz Ödön	1931
*Weisz Herman	1867
Weisz Záli	1865
*Weisz Márton	1867
Weisz Eszter	1870
*Weisz Mihályné özv.	1870
*Weisz Ilona	1914
*Weisz Bella	1909
*Weisz Móritz	1909
Weisz Móritzné	1913
Weisz Veronika	1939
*Weisz Fábián	1897
Weisz Etelka	1899
Weisz Rózsi	1926
Weisz Ervin	1929
Weisz Mari	1930
Weisz Marianna	1937
Weisz Judith	1941
*Weisz József	1915
Weisz Hinda	1919
*Weisz Z. Farkas	1896
*Weisz Mózes	1901
Weisz Fáni	1900
Weisz Ilona	1929
Weisz Emil	1931
Weisz Samu	1932
Weisz Rella	1935

*Weitzner Adolf dr.	1899
Weitzner Erna	1915
*Wieder Jenő	1900
Wieder Jenőné	1902
Wieder Zoltán	1922
Wieder Adolf	1931
Wieder Regina	1932
Wieder Aranka	1934
Wieder Jakab	1938
*Wieder Pepi	1902
Wieder Sarolta	1931
Wieder Mendel	1932
*Wieder Fülöp	1879
Wieder Betti	1879
Wieder Ábrahám	1930
*Wieder Salamon	1916
Wieder Judith	1941
*Wiesel Adolfné	1904
Wiesel Salamon	1937
Wiesel Dezső	1942
*Wiesel Lázár	1890
Wiesel Jolán	1899
Wiesel Klára	1927
*Wieder Herman	1872
Wieder Frida	1914
Wieder Salamon	1921
Wieder Lipót	1912
*Wiegder Gizella	1884
*Wirzberger Mózes	1907
Wirzberger Léni	1902
Wirzberger Bernád	1932
Wirzberger Julia	1934
Wirzberger Ábrahám	1939
*Werzberger Sáje	1895
Werzberger Róza	1895
Werzberger Frida	1926
Werzberger Ábrahám	1932
Werzberger Náthán	1934
Werzberger Dávid	1935
Werzberger Mária	1936
Werzberger Bernád	1927
Werzberger Hersch	1924
Werzberger Henrik	1925
Werzberger René	1940
*Werzberger Ábrahám	1888
Werzberger Ráchel	1890
Werzberger Mendel	1927
Werzberger Ezekiel	1933
*Wigder Izidor	1911
Wigder Margit	1911
Wigder Sándor	1936
*Wirzberger Izsákné	1860
*Wirzberger Sándor	1883
Wirzberger Margit	1885
Wirzberger Lea	1923
Wirzberger Izsák	1925
Wirzberger Herman	1926
*Wirzberger Lipót	1914
Wirzberger Icu	1919
Wirzberger Aranka	1939

Wirzberger Baruch	1940	**Zélig Zoltán**	1936
Wirzberger József	1941	***Zelmanovits Lajosné özv.**	1876
Wirzberger Szerén	1943	**Zelmanovits Regina**	1915
***Wolf Dávidné özv.**	1900	***Zickerman Izsák**	1915
Wolf Aliz	1927	**Zickerman Rózsi**	1911
***Wolf Paula**	1892	***Zuckermandel Lipót**	1893
***Wolin Bencéné özv.**	1869	**Zuckermandel Relli**	1888
Wolin Rózsi	1909	***Zober Kálmánné**	1914
Wolin Berta	1913	**Zober Farkas**	1936
***Zélig Izsákné**	1905	**Zober Sándor**	1942
Zélig Mihály	1932		

DÉS KÖRNYÉKE

Ausburg Saul és felesége (Kackó)
Albert Samu, felesége és két gyermekük (Pecsétszeg)
Appel Dávid és három gyermeke (Kismonostor)
Albert Májer (Pecsétszeg)
Áron Simon, felesége és két gyermekük (Alör)
Ábrahám Leibi és felesége (Káncs)
Ábrahám Feigi és két gyermeke (Alparét)
Ábrahám Móse, felesége és négy gyermekük (Kozárvár)
Ábrahám Mihály, felesége és egy gyermekük (Alör)
Ábrahám Adolf, felesége és egy gyermekük (Szelecske)
Ábrahám Mordcháj, felesége és két gyermekük (Szelecske)
Ábrahám Dániel, felesége és három gyermekük (Szentmargita)
Ábrahám Mendel (Szelecske)
Baum Lenke és két gyermeke (Alör)

Berkovitz József, felesége és két gyermekük (Pecsétszeg)

Berkovits Móse, felesége és három gyermekük (Alör)

Berkovits Rubenné (Szentmargita)

Berkovits Márton (Szentmargita)

Bernáth Slajme, felesége és két gyermekük (Sztrumbu)

Ber Dávid, felesége és két gyermekük (Alör)

Berla Sosána (Kálna)

Ciment Mordcháj, felesége és egy gyermekük (Kozárvár)

Deutsch József, felesége és egy gyermekük (Pecsétszeg)

Deutsch Szárá és két gyermeke (Pecsétszeg)

Deutsch Mechl és felesége (Pecsétszeg)

Deutsch Nóách (Pecsétszeg)

Dub Sámuel és felesége (Alsókosály)

Dub Májer és felesége (Alsókosály)

Ekelaje férje, felesége és három gyermekük (Alör)

Feierberger Májer, felesége és két gyermekük (Alör)

Farkas Adolfné (Alör)

Farkas József, felesége és két gyermekük (Désakna)

Füzes Dávid (Bátony)

Fogel Helén ése két gyermeke (Nagydebrek)

Fülöp Mórné és két gyermeke (Désakna)

Friedmann Chájim (Alör)

Friedmann Zálmen és felesége (Alör)

Friedmann Ábrahámné és három gyermeke (Alör)

Friedmann Ilonka és öt gyermeke (Mikeháza)

Friedmann Pepi és egy gyermeke (Mikeháza)

Friedmann Channa (Mikeháza)

Friedmann Dávid, felesége és négy gyermekük (Szentmargita)

Friedmann Rivka és két gyermeke (Szentbenedek)

Gertner Ziszel és két gyermeke (Pecsétszeg)

Glück Gerson, felesége és két gyermekük (Alör)

Guttmann Jakab, felesége és egy gvermekük (Alör)

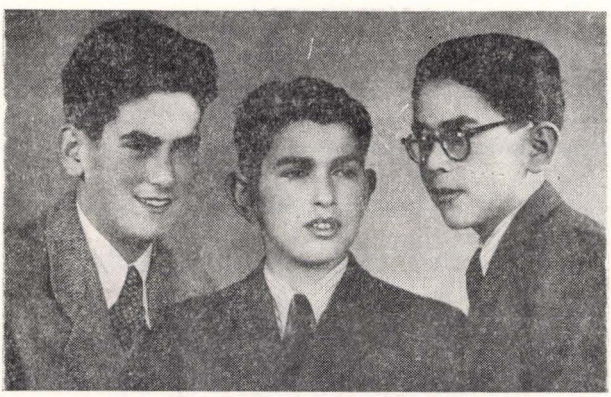
Gidáli Hersch, felesége és két gyermekük (Alör)
Grün Mordcháj, felesége és három gyermekük (Alör)
Goldstein Herman (Alör)
Grün Mózes és felesége (Kozárvár)
Grün Béla, felesége és egy gyermekük (Alparét)
Grünfeld Herman, felesége és négy gyermekük (Désakna)
Grünfeld József, felesége és három gyermekük (Alsókosály)
Grünbaom Sári és két gyermeke (Kismonostor)
Grünbaom Ábrahám és felesége (Kozárvár)
Grünbaom Becalel (Kismonostor)
Grünblatt Eizik, felesége egy gyermekük (Alsókosály)
Grünblatt Herman (Alsókosály)
Herschtick Gizi és három gyermeke (Felsőkosály)
Heinrich Zélig, felesége és egy gyermekük (Kozárvár)
Hersch Moise, felesége és egy gyermekük (Kackó)
Hersch Bernáth, felesége és egy gyermekük (Szelecske)
Henzel Mirjam (Kismonostor)
Herschkovits Náthán, felesége és három gyermekük (Vád)
Hersch Mordche, felesége és három gyermekük (Szilágytő)
Herschkovits Májer (Bálványosváralja)
Hermann Nándor, felesége és négy gyermekük (Alparét)
Heinrich Zsigmond, felesége és négy gyermekük (Szilágytő)
Hirsch Gedaálje, felesége és négy gyermekük (Alör)
Hirsch Seva és egy gyermeke (Pecsétszeg)
Hirsch Kálmán, felesége és egy gyermekük (Alör)
Hirsch Hermann, felesége és egy gyermekük (Désakna)
Hirsch Ávrám és felesége (Kackó)

Hirsch Helén (Kackó)
Hirsch Gizi (Erdővásárhely)
Hirschel Mátyás, felesége és egy gyermekük (Bujdos)
Hollender sakterné (Alör)
Hubert Vilmos, felesége és egy gyermekük (Kozárvár)
Hubert Mihály (Kozárvár)
Hubert Regina (Kozárvár)
Izrael Dezső, felesége és három gyermekük (Nagydebrek)
Izsák Hermina és egy gyermeke (Emberfő)
Ignátz Náthán, felesége és egy gyermekük (Kozárvár)
Izsák Slaime, felesége és nyolc gyermekük (Kackó)
Jankolovits Móritz és felesége (Kackó)
Jankolovits Samu (Kackó)
Jakab Mordcháj, felesége és két gyermekük (Pecsétszeg)
Jóél Herman felesége és egy gyermekük (Kozárvár)
Karp József, felesége és egy gyermekük (Kozárvár)
Kaufmann Izrael, felesége és két gyermekük (Pecsétszeg)
Kaufmann Szender és felesége (Pecsétszeg)
Káin Áron, felesége és öt gyermekük (Alör)
Káin Hersch, felesége és négy gyermekük (Alör)
Klein Sámuel (Alör)
Kertész Sándor (Alparét)
Kizelstein Bluma és két gyermeke (Kozárvár)
Kizelstein Jicchák, felesége és két gyermekük (Kozárvár)
Kizelstein Mordcháj, felesége és egy gyermekük (Bogáta)
Klein Samu, felesége és egy gyermekük (Néma)
Klein Matild (Kackó)
Kováts Jakab, felesége és két gyermekük (Pecsétszeg)

Özv. Lázár Henya és egy gyermeke (Alör)
Léb Mihály, felesége és három gyermekük (Kackó)
Léb Móse, felesége és egy gyermekük (Kozárvár)
Léb Juda (Erdővásárhely)
Lieber Jenő (Pecsétszeg)
Markovits Móse (Csicsógyörgyfalva)
Markovits Móse, felesége és két gyermekük (Kozárvár)
Mendelsohn Mihályné és három gyermeke (Alparét)
Milgraom Záli és egy gyermeke (Szentmargita)
Milgraom Tibor (Pecsétszeg)
Mihály Ábrahám, felesége és három gyermekük (Kozárvár)
Mózes Jakab, felesége és két gyermekük (Kozárvár)
Mózes Jóél, felesége és két gyermekük (Kozárvár)
Mózes Zelde és egy gyermeke (Szentmargita)
Mózes Blima és egy gyermeke (Szentbenedek)
Móse Lézer, felesége és három gyermekük (Pecsétszeg)
Náftáli Móse, felesége és két gyermekük (Pecsétszeg)
Náftáli Béla és felesége (Pecsétszeg)
Neumann Jakab és felesége (Kapjon)
Özv. Popovits Hanna és két gyermeke (Kozárvár)
Rozenfeld Herman, felesége és három gyermekük (Szentmargita)
Rozenfeld Zril, felesége és két gyermekük (Szilágytő)
Rozenstein Hermina és egy gyermeke (Szásznyires)
Rozenberg Izidor, felesége és két gyermekük (Kackó)
Salamon Szárá és egy gyermeke (Emberfő)
Salamon Szárá és két gyermeke (Kackó)
Salamon Leib, felesége és négy gyermekük (Kackó)
Sámuel Mindl és egy gyermeke (Alsókosály)
Simon Jicchák, felesége és négy gyermekük (Alör)
Simon Izrael, felesége és négy gyermekük (Kackó)

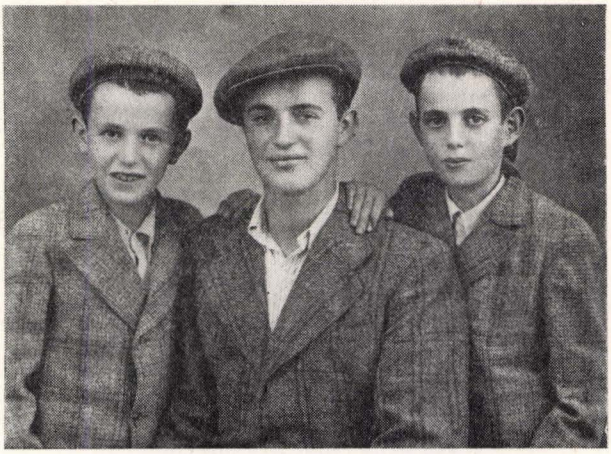
Özv. Schwartz Menyhértné (Désakna)
Schwartz Erzsébet és egy gyermeke (Désakna)
Özv. Schwartz Gitl és egy gyermeke (Alör)
Schwartz Salamon, felesége és öt gyermekük (Pecsétszeg)
Schön Herman, felesége és négy gyermekük (Alsókosály)
Schön Jakab, felesége és kilenc gyermekük (Alsókosály)
Schön Jakab és felesége (Felsőkosály)
Schön Jankel és felesége (Rugosesti)
Schön Móse és felesége (Pecsétszeg)
Schön Jicchák (Pecsétszeg)
Szabó Lázár, felesége és két gyermekük (Alör)
Szabó Szárá és nyolc gyermeke (Pecsétszeg)
Tálblum Ábrahám, felesége és két gyermekük (Bátony)
Userovits Helén és egy gyermeke (Kackó)
Weinstein Mordcháj, felesége és három gyermekük (Alör)
Weinstein Mendelné és egy gyermeke (Alör)
Weinberger Mordcháj, felesége és öt gyermekük (Alsókosály)
Weinberger Mór (Alsókosály)
Weisz Mendel, felesége és négy gyermekük (Erdővásárhely)
Weisz Náthán, felesége és öt gyermekük (Alparét)
Weisz Chana (Kálna)
Weisz Berta (Kálna)
Wiktor Móritz, felesége és négy gyermekük (Alsókosály)
Wolf Mendel, felesége és négy gyermekük (Felsőkosály)
Wolf Rivka és négy gyermeke (Pecsétszeg)
Zélig Sámuel, felesége és hat gyermekük (Emberfő)
Zélig Chava és három gyermeke (Szentmargita)
Zilberstein Béni és felesége (Alör)

Dr. ÁGAI ANDOR (Dés) — élt 53 évet
ÁGAI ANDRÁS (Dés) — élt 20 évet
ÁGAI ISTVÁN (Dés) — élt 18 évet
ÁGAI JÁNOS (Dés) — élt 16 évet

Emlékük legyen áldott!

ALBERT ERVIN (Dés) — élt 20 évet

ALBERT ARTUR (Dés) — élt 14 évet

ALBERT JÓZSEF (Dés) — élt 11 évet

Emlékük legyen áldott!

ALBERT HERMAN Dés) — élt 42 évet

ALBERT IRMA (Dés) — élt 38 évet

ALBERT RACHEL (Dés) — élt 6 évet

ALBERT JICHÁK (Dés) — élt 5 évet

ALBERT SZÁRÁ (Dés) — élt 3 évet

Emlékük legyen áldott!

GOTTESZMANN ETEL (Alör) — élt 46 évet
GOTTESZMANN HELENA (Alör) — élt 14 évet
GOTTESZMANN CAROLINA (Alör) — élt 13 évet
GOTTESZMANN ROZALIE (Alör) — élt 12 évet
GOTTESZMANN BERNÁD (Alör) — élt 8 évet
GOTTESZMANN RIFKA (Alör) — élt 6 évet
GOTTESZMANN HANI (Alör) — élt 6 évet

Emlékük legyen áldott!

DEUTSCH GÉZA (Dés) — élt 51 évet
DEUTSCH IDA (Dés) — élt 46 évet

Emlékük legyen áldott!

Özv. HOCHSTADT JUDÁNÉ (Dés) — élt 65 évet

DIAMANDSTEIN IGNÁTZ (Dés) — élt 48 évet
DIAMANDSTEIN LAURA (Dés) — élt 40 évet
DIAMANDSTEIN KÁLMÁN (Dés) — élt 10 évet

Emlékük legyen áldott!

HOCHSTADT DEZSŐ (Dés) — élt 41 évet
HOCHSTADTNÉ szül. Singer Babi (Dés) — élt 37 évet
HOCHSTADT JUDITH (Dés) — élt 18 évet
HOCHSTADT ÖCSI (Dés) — élt 16 évet

Emlékük legyen áldott!

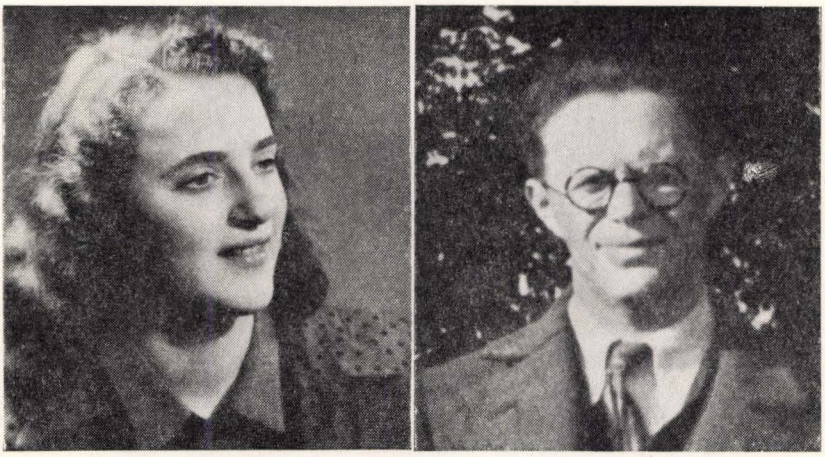
Dr. JÓNÁSZ JÓZSEFNÉ szül. Singer Minda (Dés) — élt 30 évet
JÓNÁSZ KÁROLYKA (Dés) — élt 7 évet

Emlékük legyen áldott!

KLEIN ERZSÉBET (Dés) — élt 45 évet
KLEIN ALBERT (Dés) — élt 45 évet
KLEIN ALIZA (Dés) — élt 19 évet

Emlékük legyen áldott!

MEIROVITS MEIR JEHUDA (Dés) — élt 49 évet
MEIROVITS LUCY (Dés) — élt 16 évet

Emlékük legyen áldott!

NÓÉ IZIDOR (Dés-Beszterce) — élt 59 évet
NÓÉ ROZSI (Dés-Beszterce) — élt 57 évet
NÓÉ GÉZA (Dés-Beszterce) — élt 37 évet
NÓÉ BÖZSI (Dés-Beszterce) — élt 33 évet
NÓÉ LIA (Dés-Beszterce) — élt 8 évet
NÓÉ MISI (Dés-Beszterce) — élt 35 évet
NÓÉ ELLA (Dés-Beszterce) — élt 32 évet
NÓÉ LILI (Dés-Beszterce) — élt 2 évet

NÓÉ JUCI (Dés) — élt 36 évet
NÓÉ TIBOR (Dés) — élt 15 évet
NÓÉ LÁSZLÓ (Dés) — élt 13 évet

Emlékük legyen áldott!

ORDENTLICH FERENCZ (Dés) — élt 61 évet

ORDENTLICH ARANKA (Dés) — élt 55 évet

Emlékük legyen áldott!

ORDENTLICH KÁLMÁN (Dés) — élt 32 évet

Emléke legyen áldott!

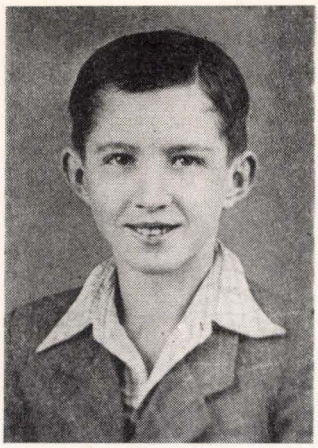
MEIROVITS EDE (Dés) — élt 43 évet

MEIROVITS ILONKA (Dés) — élt 36 évet

MEIROVITS HERBERT (Dés) — élt 12 évet

MEIROVITS ADÓRIÁN (Dés) — élt 8 évet

Emlékük legyen áldott!

Heinovits Tibor (Dés)

élt 14 évet

Emléke legyen áldott !

Élt 19 évet

Emlékét örökké őrizni fogom!

HEIMANN RÓZSI (Dés) — élt 52 évet

HEIMANN ESZTI (Dés) — élt 23 évet

Emlékük legyen áldott!

LEBOVITS ADOLF (Dés) — élt 68 évet

LEBOVITS CHAIA-MALKA (Dés) — élt 60 évet

Emlékük legyen áldott!

LÉVI ÁRON (Alör) — élt 73 évet

LÉVI ROZÁLIA (Alör) — élt 69 évet

Emlékük legyen áldott!

BACK DEZSŐ (Dés) — élt 55 évet
BACK HÁNI (Dés) — élt 53 évet

Emlékük legyen áldott!

SALAMON SLOMÓ (Dés) — élt 58 évet
SALAMON MIRU (Dés) — élt 56 évet

Emlékük legyen áldott!

Özv. WEISZ JÓZSEFNÉ

(Budapest—Dés)

élt 79 évet

Emléke legyen áldott !

Özv. LAMPEL LAJOSNÉ

(Dés)

élt 77 évet

Emléke legyen áldott !

RÁTH LAJOS (Dés) — élt 36 évet

RÁTH LAJOSNÉ szül. Fenyő Edith (Dés) — élt 26 évet

Emlékük legyen áldott!

GIDÁLI EMILNÉ, szül. Fenyő Renné (Dés) — élt 23 évet

Emléke legyen áldott!

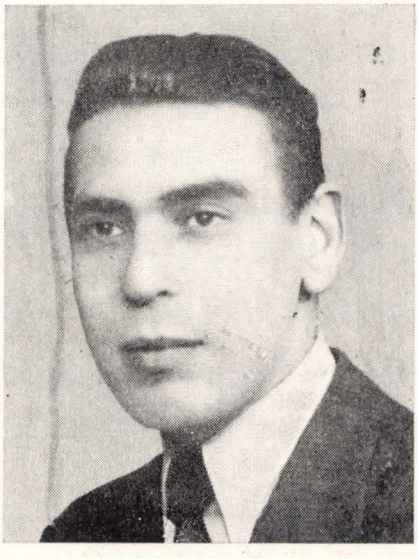
JEREMIÁS MAYER HERSCH (Kapjon) — élt 84 évet

JEREMIÁS MAYER HERSCHNÉ (Kapjon) — élt 66 évet

JEREMIÁS ZOLTÁN (Dés) — élt 46 évet

JEREMIÁS ZOLTÁNNÉ (Dés) — élt 44 évet

JEREMIÁS GYÖRGYI (Dés) — élt 23 évet

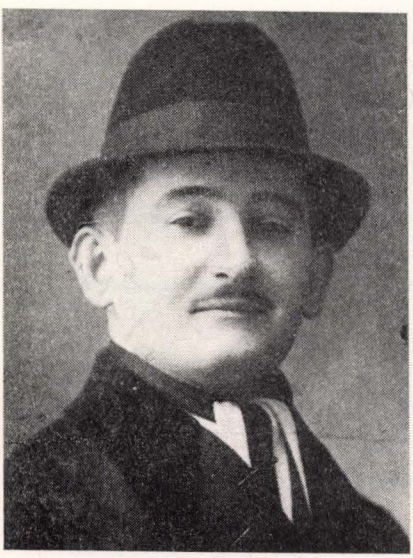
JEREMIÁS MENDU (Dés-Kolozsvár) — élt 34 évet

Emléküк legyen áldott!

SINGER ZSENI (Dés) — élt 45 évet
SINGER KATI (Dés) — élt 24 évet
Emlékük legyen áldott!

Id. SINGER ZOLTÁN
(Dés)
élt 49 évet
Emléke legyen áldott!

SINGER ROBIKA
(Dés—Nagybánya)
élt 10 évet
Emléke legyen áldott!

MÁTYÁS LAJOS (Dés) — élt 58 évet
MÁTYÁS REGINA (Dés) — élt 57 évet
MÁTYÁS SZERÉN (Dés) — élt 25 évet
MÁTYÁS BERTA (Dés) — élt 22 évet

Emlékük legyen áldott!

SÁMUEL HERMANNÉ (Dés) — élt 31 évet
SÁMUEL SZIDONIA (Dés) — élt 10 évet

Emlékük legyen áldott!

MÁTYÁS JENŐ (Dés) — élt 54 évet
MÁTYÁS FRIDA (Dés) — élt 54 évet
MÁTYÁS ADOLF (Dés) — élt 24 évet
MÁTYÁS ILONKA (Dés) — élt 20 évet
MÁTYÁS STEFI (Dés) — élt 17 évet

Emlékük legyen áldott!

MÁTYÁS FERENCZ (Dés) — élt 56 évet
MÁTYÁS MARISKA (Dés) — élt 54 évet

Emlékük legyen áldott!

LÉB SEINDEL (Pecsétszeg) — élt 55 évet

Emléke legyen áldott!

ROSENZWEIG M. JEHUDA (Dés) — élt 55 évet
ROSENZWEIGNÉ, szül. Lövinger Regina (Dés) — élt 50 évet

ROSENZWEIG VILMOS (Dés) — élt 54 évet
ROSENZWEIGNÉ, szül. Nasch Rózsi (Dés) — élt 51 évet

ROSENZWEIG HENRIK (Dés) — élt 52 évet
ROSENZWEIGNÉ, szül. Traub Fáni (Dés) — élt 38 évet
ROSENZWEIG BERNÁD (Dés) — élt 14 évet
ROSENZWEIG JAKAB (Dés) — élt 13 évet

ROSENZWEIG MÓR — (Dés) — élt 51 évet
ROSENZWEIGNÉ, szül. Bergfeld Giza (Dés) — élt 48 évet

ROSENZWEIG CHESZKEL (Dés) — élt 44 évet
ROSENZWEIGNÉ, szül. Heilbrun Lotti (Dés) — élt 36 évet
ROSENZWEIG SIMON (Dés) — élt 16 évet

ROSENZWEIG BENJÁMIN (Dés) — élt 43 évet
ROSENZWEIGNÉ, szül. Rieder Ilona (Dés) — élt 36 évet
ROSENZWEIG EDE (Dés) — élt 15 évet
ROSENZWEIG JÓZSEF (Dés) — élt 13 évet
ROSENZWEIG VILMOS (Dés) — élt 15 évet
ROSENZWEIG SAROLTA (Dés) — élt 9 évet
ROZENZWEIG ESZTER (Dés) — élt 7 évet

Emléküк legyen áldott!

ROSENZWEIG LÁZÁR (Dés) — élt 38 évet
ROSENZWEIGNÉ, szül. Moskovitz Boriska (Dés) — élt 28 évet
ROSENZWEIG ÉVA (Dés) — élt 2 évet

BERGFELD ADOLF (Dés) — élt 58 évet
BERGFELDNÉ, szül. Rosenzweig Rivkus (Dés) — élt 51 évet
BERGFELD SIMI (Dés) — élt 32 évet
BERGFELD JASZI (Dés) — élt 22 évet

HEILBRUN JÓZSEF (Dés) — élt 51 évet
HEILBRUNNÉ, szül. Rosenzweig Róza (Dés) — élt 49 évet
HEILBRUN ESZTER (Dés) — élt 23 évet
HEILBRUN IZSÁK (Dés) — élt 15 évet
HEILBRUN JAKAB (Dés) — élt 5 évet

ALTMANN BERNÁD (Dés) — élt 49 évet
ALTMANNÉ, szül. Rosenzweig Szeréna (Dés) — élt 48 évet
ALTMANN RÁCHEL (Dés) — élt 17 évet
ALTMANN JÓZSEF (Dés) — élt 15 évet

SCHÖNBERGERNÉ, szül. Rosenzweig Malvin (Dés) — élt 40 évet
SCHÖNBERGER JÓZSEF (Dés) — élt 10 évet
SCHÖNBERGER RÁFÁEL (Dés) — élt 6 évet
SCHÖNBERGER EDITH (Dés) — élt 4 évet

Emlékük legyen áldott!

PANETH SÁMUEL (Dés) — élt 40 évet
PANETH CHAJA (Dés) — élt 36 évet
PANETH CIPORA (Dés) — élt 12 évet
PANETH ZEÉV (Dés) — élt 10 évet
PANETH SOSI (Dés) — élt 8 évet

Emléküк legyen áldott!

KÁHÁN SALAMON (Dés) — élt 47 évet

Emléke legyen áldott!

RIEGLER MISU (Dés) — élt 7 évet

Emléke legyen áldott!

RÖHR MÁRTON (Dés) — élt 44 évet
RÖHR HELÉN (Dés) — élt 44 évet
RÖHR RÓZSI (Dés) — élt 13 évet
RÖHR ZOLTÁN (Dés) — élt 9 évet

Emléküк legyen áldott!

VIKTOR MÓNES (Alsókosály) — élt 58 évet
VIKTOR MÁLKA (Alsókosály) — élt 56 évet

Emlékük legyen áldott!

ZÉLIG JÓZSEF (Dés) — élt 47 évet
ZÉLIG TERÉZ (Dés) — élt 44 évet
ZÉLIG TIBOR (Dés) — élt 21 évet

Emlékük legyen áldott!

על דעת עיני שראו את השכול
ועמסו זעקות על לבי השחוח,
על דעת רחמי שהורוני למחול,
עד באו ימים שאימו מלסלח,
נדרתי הנדר: לזכר את הכל.
לזכר — ודבר לא לשכוח.

(אברהם שלונסקי)

BETHLEN

מצבת־הזכרון לקדושי בעטלען והסביבה במרתף השוא בירושלים

Bethlen és környéke mártirjainak emléktáblája Jeruzsálemben

BETHLEN KÖZSÉG

Áskenázi Joél Jicchák, felesége és gyermekük
Ábrahám (szódás) **és két gyermeke**
Balázs Ferenc (gyógyszerész)
Baum Slomo Zálmen, felesége és két gyermekük
Baum Mojse és felesége
Berkovits Jicchák és felesége
Berkovits Rózsi és két gyermeke
Berger Dávidné és hat gyermeke
Beer Berlné és gyermeke
Bernáth Slajme és felesége
Bilitzer Efrájim (dáján) **és felesége**
Bilitzer Chava és gyermeke
Özv. Blattné és gyermeke
Bruckner Adolf, felesége és gyermekük
Brender Gizi
Özv. Chava néni
Dávid Bernát és felesége
Dászkál Rutzi és két gyermeke
Dávidsohn N. és felesége
Deutsch Cipóra és öt gyermeke
Edelheit Ch. Mordecháj és gyermeke
Edelheit Ábrahám, felesége és gyermekük
Edelheit Májer, felesége és családja
Dr. Eidinger Herman, felesége és gyermekük
Eidinger Ignác, felesége és gyermekük
Éliás Ch. Smuel, felesége és hat gyermekük
Farkas Dezső, felesége és gyermekük
Farkas József, felesége és hat gyermekük
Farkas Rudolf, felesége és három gyermekük
Özv. Farkasné, Rudolf édesanyja
Farkas Jicchák és felesége
Feig Kálmán és felesége
Özv. Ferdinándné és gyermeke

Fischmann I. (sakter)
Frank Rudolf és felesége
Frank Zsigmondné és két gyermeke
Fried Chájem, felesége és öt gyermekük
Fried Jekutiél, felesége és gyermekük
Özv. Fried Freide
Özv. Frantzné
Özv. Fremené
Friedländer Ch. Burach, felesége és gyermekük
Friedländer Cheszkelné és öt gyermeke
Gantz Náftáli, felesége és két gyermekük
Glück Náthán, felesége és két gyermekük
Glück Leopold, felesége, leánya és unokája
Özv. Glück Majsené és gyermeke
Glück Sári
Goldstein Frida és két gyermeke
Goldstein Józsefné
Groszmann Baruch és felesége
Groszmann Miksa és felesége
Groszmann Vilmos
Grünbaum Áron, felesége és tizenkét gyermekük
Grünbaum Bencion és felesége
Grün N.-né és gyermeke
Gruber Manó
Gubbmann Éli, felesége és két gyermekük
Özv. Hersch Hermanné
Hersch Herman Cvi
Hecht Józsefné
Herskovits N., felesége és gyermekük
Hirsch J. Áron, felesége és négy gyermekük
Hut Majse és felesége
Indig Eliézer
Izsák Lázár és felesége
Izsák Mór
Özv. Janka néni és három gyermeke
Özv. Jajna néni
Judkovits Elijáhu, felesége és négy gyermekük

Káhán J. Leib, felesége és egy gyermekük
Özv. Kepes Paula és gyermeke
Kohl Gerson, felesége és gyermekük
Özv. Kohl néni, Gerson édesanyja
Kohn Mordecháj és felesége
Kornbaum Mordecháj, felesége és három gyermekük
Laksz Májerné és öt gyermeke
Laksz Smuel, felesége és két gyermeke
Lauber Simon, felesége és gyermekük
Lauber Majse és felesége
Levin Gizi
Lichtenstein S. Zalman (főrabbi) és felesége, Ráchel
Lichtenstein Ábrahámné és három gyermeke
Lichtenstein J. Dávid, felesége és hat gyermekük
Löwinger Ancsel, felesége és két gyermekük
Löwinger Náthán, felesége és négy gyermekük
Márk Nándor, felesége és gyermekük
Márk N., felesége és gyermekük
Márk Ráfáel, felesége és három gyermekük
Márk Rózsi
Markovits Bencion, felesége és két gyermekük
Markovits Smuel és gyermeke
Markovits Smil, felesége és gyermekük
Özv. Majerné
Özv. Majse Jánkelné
Majerka Salom
Meiszter Dávid, felesége és öt gyermekük
Meiszter Menáchem és felesége
Mendelsohn Noéné és két gyermeke
Mendel Jechiél és felesége
Mihály Ábrahámné és két gyermeke
Özv. Mihály Mordechájné
Mózes N. (szabó), felesége és gyermekük
Náthán Kálmán és felesége
Nemes Ábrahám, felesége és négy gyermekük
Neufeld J. Kappel, felesége és két gyermekük
Pál Fischel és felesége

Pollák Lipót, felesége és két gyermekük
Özv. Pollák Samuné
Paszternák Jehosua, felesége és négy gyermekük
Reichard Zeév gyermeke
Rosenfeld M. Áron és gyermeke
Rosenwasser Zalka, felesége és négy gyermekük
Özv. Rothschildné és leánya
Salamon N.-né és öt gyermeke
Salamon Dezső
Singer Slomó
Slomovits N., felesége és három gyermekük
Spielmann Sijené és három gyermeke
Schechter Dávid, felesége és gyermekük
Schönberger József
Schwartz Ávrám, felesége és négy gyermekük
Schwartz M. Wolf, felesége és három gyermekük
Schwartz Nándor és felesége
Steinberger Szimche és felesége
Özv. Stetterné
Stösszel Majse, felesége és hét gyermeke
Tabák Mátyás, felesége és gyermekük
Ungár Majse és felesége
Wég Izráel, felesége és három gyermekük
Weingert Jakab és felesége
Weingert Tóbiás, felesége és két gyermekük
Weingert Tojvi, felesége és négy gyermekük
Weinstein N.-né és két gyermeke
Weisz Ábrahám, felesége és gyermekük
Weisz Cheszkel és felesége
Weisz Sámuel, felesége és négy gyermekük
Werber Benjámin, felesége és négy gyermekük
Özv. Werber Májerné
Wirtzberger Nuchem és felesége
Zélig Nechemjené és két gyermeke
Özv. Zélig Sámuelné
Zilberstein Bábele, felesége és négy gyermekük
Zilberstein Lajosné és gyermeke

Zichermann Jechiél, felesége és gyermekük
Zimmel Majse, felesége és hat gyermekük

BETHLEN KÖRNYÉKE

Ábrahám Dávid és Szidi (Nagyfalu)
Ábrahám M. Leib és felesége (Kiskaján)
Ábrahám Samu és felesége (Csicsókeresztúr)
Áltán József, felesége és két gyermekük (Szita)
Aizik Salamon, felesége és öt gyermekük (Szita)
Beer Pepi (Nagyfalu)
Benedek Móse, felesége és két gyermekük (Ispánmező)
Berkovits Saska és két gyermeke (Ispánmező)
Berkovits Lupu, felesége és gyermekük (Ispánmező)
Berkovits Refuel, felesége és két gyermekük (Ispánmező)
Berkovits Seindl (Ispánmező)
Berkovits Bernáthné (Bőd)
Berkovits Hanna és gyermeke (Kisdebrek)
Blonder Sámuelné és két gyermeke (Somkerék)
Blum-család (Dögmező)
Bura Dávid, felesége és két gyermekük (Felsőilosva)
Dászkál Dávid, felesége és két gyermekük (Nagyfalu)
Dászkál Géza és felesége (Nagyfalu)
Dávid Ber, felesége és négy gyermekük (Ispánmező)
Deutsch Ávrám, felesége és három gyermekük (Ispánmező)
Diamanstein Sájuné (Nagyfalu)
Diamanstein Szárá és gyermeke (Nagyfalu)
Friedmann Herschné és két gyermeke (Somkerék)
Fischer Herschné és két gyermeke (Somkerék)
Fogel Helén és két gyermeke (Debrek)
Frisch Ráchel és hat gyermeke (Ispánmező)
Goldstein Herman, felesége és gyermekük (Bőd)
Goldstein Ilona (Somkerék)
Goldstein Mendel és felesége (Bőd)
Goldstein Mózes (Bőd)

Özv. Golodstein Máteszné és három gyermeke (Somkerék)
Goldstein Sándor, felesége és gyermekük (Nagyfalu)
Grünbaum Eizik és felesége (Ispánmező)
Grünfeld Móric, felesége és két gyermekük (Ispánmező)
Grünstein Elijáhu (Somkerék)
Özv. Grünstein Ráchel (Somkerék)
Grünstein Mózesné és két gyermeke (Vicze)
Gászner S. Leib, felesége és két gyermekük (Kiskaján)
Háger Herman, felesége és három gyermekük (Vicze)
Heilbrun Chananja, felesége és négy gyermekük (Somkerék)
Heinrich Mendel, felesége és két gyermekük (Nagyfalu)
Heschel A. Hersch, felesége és két gyermekük (Ispánmező)
Heschel Mirjám és két gyermeke (Ispánmzeő)
Özv. Dr. Hirsch Jenőné és gyermeke (Somkerék)
Hirsch J. Eliézer, felesége és négy gyermekük (Somkerék)
Hirsch Cheszkel, felesége és két gyermekük (Ispánmező)
Hirsch Smuel, felesége és két gyermekük (Ispánmező)
Hirsch Móise, felesége és gyermekük (Ispánmező)
Hirsch Smilku, felesége és három gyermekük (Ispánmező)
Özv. Hohna Tobi és két gyermeke (Nagyfalu)
Itzkovits Szidi és két gyermeke (Kidkaján)
Izráel Dávid, felesége és két gyermekük (Debrek)
Izsák Ávrum Szrul (Ispánmező)
Izsák Z. Lázárné és két gyermeke (Nagyfalu)
Izsák Géza, felesége és gyermekük (Várkudu)
Jajna Dávid, felesége és két gyermekük (Polyán)
Káin Lipót és felesége (Nagyfalu)

Özv. Kohn Majséné és gyermeke (Somkerék)
Kurländer Adolf, felesége és gyermekük (Somkerék)
Kurländer Lajcsiné és gyermeke (Somkerék)
Lánde Feivis, felesége és gyermekük (Ispánmező)
Lázár Mendel, felesége és két gyermekük (Vicze)
Löwinger Chaja és gyermeke (Kiskaján)
Márk Jákov, felesége és két gyermekük (Somkerék)
Márk Szárá (Ispánmező)
Márk Ráchel és két gyermeke (Ispánmező)
Márk Bumi, felesége és két gyermekük (Ispánmező)
Márk Dávid, felesége és gyermekük (Ispánmező)
Márk Leibe és két gyermeke (Ispánmező)
Márk Motel és három gyermeke (Ispánmező)
Márk Izráel és felesége (Kisdebrek)
Márk Mendel és felesége (Felső Ilosva)
Márk Mordecháj és Ávrám (Felső Ilosva)
Márk N. (Felák)
Markovits Ármin és három gyermeke (Somkerék)
Mármorstein Slomo, felesége és két gyermekük (Dögmező)
Mendelsohn Ábrahám, felesége és gyermekük (Somkerék)
Mendelsohn Reizel és két gyermeke (Egres)
Mendelsohn Leib, felesége és gyermekük (Felső Ilosva)
Messzing Icig, felesége és gyermekük (Ispánmező)
Messzing Jakab, felesége és két gyermekük (Ispánmező)
Messzing Móse, felesége és három gyermekük (Ispánmező)
Mihály Gyula, felesége és gyermekük (Ispánmező)
Mihály Móse és Saintze (Ispánmező)
Mihály Béla, felesége és két gyermekük (Ispánmező)
Mihály Ignác, felesége és két gyermekük (Ispánmező)
Mózes Mendel, felesége és gyermekük (Nagyfalu)
Mózes Zilka (Nagyfalu)

Moskovitz Izráel (Somkerék)
Nemes Ch. Joszéf, felesége és négy gyermekük (Ispánmező)
Özv. Nussbecher Noszinné és gyermeke (Somkerék)
Öz. Pál Frida (Nagyfalu)
Polacsek Béla és felesége (Nagyfalu)
Popovits Lea és két gyermeke (Nagyfalu)
Rozenberg Mihály és felesége (Kiskaján)
Rozenberg Feige és négy gyermeke (Ispánmező)
Rozenberg Nachman, felesége és két gyermekük (Ispánmező)
Rozenberg Mendel, felesége és öt gyermekük (Ispánmező)
Rothschild Ernő, felesége és gyermekük (Felső Ilosva)
Salamon Ávrám, felesége és hat gyermekük (Ispánmező)
Salamon Béla, felesége és gyermekük (Ispánmező)
Salamon József, felesége és két gyermekük (Ispánmező)
Salamon Lajos, felesége és két gyermekük (Kiskaján)
Salamon Sije (Kiskaján)
Sámuel Pepi (Nagyfalu)
Sámuel N.-né (Nagyfalu)
Samler Áron és felesége (Vicze)
Simon Dávid, felesége és gyermekük (Felák)
Sommer Mendel és felesége (Málon)
Spitzer N. (Csicsókeresztúr)
Steiner Hénách, felesége és hat gyermekük (Somkerék)
Özv. Stern Pepi (Somkerék)
Stern Jánkl és két gyermeke (Kiskaján)
Stern Tita és gyermeke (Kiskaján)
Stern Jehuda, felesége és gyermekük (Kiskaján)
Stern Cvi Árje és felesége (Kiskaján)
Stettler Czila (Ispánmező)

Stösszel N., felesége és két gyermekük (Bőd)
Schnitzer Leib, felesége és két gyermekük (Magyarborzás)
Schnitzer Sámuel, felesége és három gyermekük (Magyarborzás)
Schmidt Dávidné és két gyermeke (Nagyfalu)
Özv. Wártenberg Rezsin és gyermeke (Somkerék)
Weisz Jicchák, felesége és két gyermekük (Somkerék)
Weisz Márton, felesége és három gyermekük (Ispánmező)
Weisz Itel-Lea (Ispánmező)
Weiszmann Cheszkel és felesége (Oroszfalu)
Wertzberger Zélig, felesége és gyermekük (Ispánmező)
Wieder Slojme, felesége és gyermekük (Somkerék)
Wiesel Hermanné és két gyermeke (Nagyfalu)
Zélig Szárá és négy gyermeke (Ispánmező)
Zonnenklar Izráel és felesége (Somkerék)
Zweig Jechezkel, felesége és gyermekük (Somkerék)
Zweig Miksáné és három gyermeke (Somkerék)

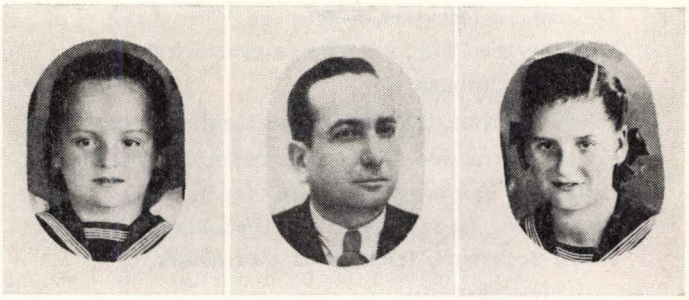
APFEL MIKLÓS (Bethlen) — élt 40 évet

APFEL ILONKA (Bethlen) — élt 39 évet

APFEL GRÉTI (Bethlen) — élt 12 évet

APFEL TIBOR (Bethlen) — élt 7 évet

Emlékük legyen áldott!

KOHL DEZSŐ (Bethlen) — élt 44 évet

KOHL MARGIT (Bethlen) — élt 14 évet

KOHL ÉVA (Bethlen) — élt 8 évet

Emlékük legyen áldott!

RÁTH HERMAN CVI (Bethlen) — élt 61 évet

RÁTH JOLÁN (Bethlen) — élt 59 évet

Emlékük legyen áldott!

BERKOVITS IGNÁTZ (Bethlen) — élt 63 évet

Emléke legyen áldott!

Dr. FRIED ANDORNÉ, szül. Schönberger Matild (Bethlen) — élt 41 évet

FRIED MATITJAHU (Bethlen) — élt 5 évet

Emlékük legyen áldott!

FRIED BÉLA (Bethlen) — élt 32 évet

Emléke legyen áldott!

HIRSCH MÁRTON (Bethlen) — élt 65 évet

HIRSCH MÁRTONNÉ (Bethlen) — élt 64 évet

Emlékük legyen áldott!

WIESEL VILMOS (Ispánmező) — élt 50 évet
WIESEL VILMOSNÉ (Ispánmező) — élt 46 évet

Emlékük legyen áldott!

על דעת עיני שראו את השכול
ועמסו זעקות על לבי השחוח,
על דעת רחמי שהורוני למחול,
עד באו ימים שאימו מלסלח,
נדרתי הנדר: לזכר את הכל.
לזכר — ודבר לא לשכוח.

(אברהם שלונסקי)

MAGYARLÁPOS

מצבת־הזכרון לקדושי מאג'אר־לאפוש והסביבה
במרתף השואה בירושלים

Magyarlápos és környéke mártirjainak emléktáblája Jeruzsálemben

Adler Sije User, felesége Indig Málcsi és gyermekeik:
Ite, Mendel, Dávid, Eszter és Rifka
Appel Alter és felesége
Ábrahám József (sámesz) **és felesége, Dina**
Áron Dávid, felesége Gitel és gyermekük
Özv. Berkovits Izráelné (Csárne néni)
Berkó Sándor és felesége Malvin és három gyermekük
Berkovits Simon Duved, felesége és három gyermekük
Berkovits Király Lajos, felesége és öt gyermekük
Berkovits Fischel Dudi, felesége és két gyermekük
Berkovits Ábrahám és felesége (Felső-Szőcs)
Berkovits Smil Zindel, felesége Channa,
gyermekeik Roize, Seindel és Nachmen
Berkovits Rifka
Berkovits Fischel
Özv. Biener Jakabné és fiai Mordcháj, Móse és egy unokája
Biener Herzke, felesége Bluma és három gyermekük
Biener Leopold és felesége
Biener Baruch és felesége, Flóra
Beckmann Gézáné és gyermeke (Kohóvölgy)
Bernáth Ferenc, felesége Biener Gizi és három
gyermekük
Özv. Bernáth Sámuelné
Bernáth Wolf és gyermekei: Mendi, Szonya, Szure,
Chaje, Ráfáel és Eizik (Domokos)
Dr. Bíró Samu és felesége, Schwimmer Gizi
Burger József, felesége Cháje, leánya Riff Sarolta,
unokái Mójse és Zoli
Özv. Bura Salamonné
Burger Hermanné Szerén, gyermekei Dvora és Izráel
Dán Izidorné, szül. Kaufmann Hajnal
Dávid Mordechájné és gyermekei: Szima, Ráchel,
Cipóra és Lea (Debrek)
Dávid Ábrahám, felesége és két gyermekük

Dávid Mihály, felesége, három leányuk, és fiúk Luzer
Özv. Dászkál Jankelné (Oláhlápos)
Deutsch Pál, leánya Ilu, fia Leizu és egy unokája
Deutsch Hermann, felesége és gyermekük
Dávid Smil Duved, anyja, felesége és nyolc gyermekük (Debrek)
Dávid Sije, felesége és gyermekeik (Debrek)
Deutsch Elek, felesége Markovits Rózsi és fiuk Öcsi
Özv. Doppelt Leopoldné
Doppelt Ben Cion, felesége és gyermekük
Doppelt Zalmen Leib
Doppelt Sáje Wolf
Özv. Dub Jantelné, szül. Berkovits Málcsi (Oláhlápos)
Dub Smil, felesége Gitel és hat gyermekük (Oláhlápos)
Dub Chájim Leib és három gyermekük (Oláhlápos)
Dub Herman és gyermeke (Oláhlápos)
Dub Mójse, felesége Tobe és hat gyermekük (Oláhlápos)
Dub Libe és három gyermeke
Dub Samuné (Risze) (Oláhlápos)
Özv. Edrich Hermanné, unokái Simi és Szuri
Özv. Edrich Károlyné (Sárika)
Edelstein Duved Kufajer és felesége
Farkas Leopold, felesége Doppelt Szárá és hat gyermekük
Feintuch Izsák, felesége és leánya
Ferencz Márton, felesége Zseni, gyermekeik Icu és Slimu (Domokos)
Fuchsz Károly, felesége szül, Fried Blanka és gyermekük, Pulyuka
Fuchsz Herman és felesége Róza
Fuchsz Jakab
Fülöp Mendel, Rifka Chaja (Domokos)
Friedmann Izsák, felesége és gyermekeik (Felső-Szőcs)
Friedmann Szerén (Felső-Szőcs)
Friedmann Meilach és felesége Malka (Debrek)
Özv. Friedmanné, leánya Channa Lea és fia Riven Chájim

Gancz Kálmán (Kohóvölgy)
Özv. Goldstein Eljené és leánya Róza
Goldstein Józsefné és két gyermeke
Goldsteinné (Muresanke)
Goldstein N. és felesége
Grosz Áron (főrabbi), **felesége Beilcsu, fia Joikel és két leányuk**
Gancz Dóra és három gyermeke (Kohóvölgy)
Glück Zelde
Groszmann Józsefné, szül. Fuchs Mariska és fia
Grünstein Chune (Alsó-Szőcs)
Grünstein Májer Hersch, felesége Chajcse és fiuk Ide Leib
Grünstein Ávrum Mendel, felesége és gyermekeik (Alsó-Szőcs)
Grünstein Jakab, felesége Nasch Háni, leányai Ida és Hinde-Bruche
Grünstein Sulemné, Ilonka és gyermekei, Ide, Mordecháj és Noémi
Özv. Gerő Mihályné, Libe
Glück Lázár és felesége, Lea (Domokos)
Glück Rózsi (Domokos)
Glück Jenő, Frida és Ita (Domokos)
Glóser Májer és felesége (Erzsébetbánya)
Özv. Halpert Pinkászné és négy gyermeke
Halpert Berta és gyermekei Gizi, Márton, Jakab és Slomó
Dr. Hárnik Lipót és felesége, szül. Kertész Malvin
Henzel Mihály és felesége, Simon Jolán
Henzel Eszti és gyermeke
Hermann Leibné és gyermekei (Alsó-Szőcs)
Özv. Harfenesz Józsefné és gyermekei: Bluma, Leibi, Chaja, Channa, Ráchel Lea, Sulem, Freide és Szruli (domokosi sakterné)
Herskovits Chájim Leizerné, szül. Kaufmann Mariska és gyermekei: Cháje, Szure és Szrul (Domokos)
Herskovits Malke és hét gyermeke (Domokos)

Hirsch Lázár, felesége Ita, fiai Jóska és Jakab (Rogoz)
Hirsch Lázár, felesége Rifka, édesanyja, gyermekeik: Ichák, Gersi és még három gyermek (Domokos)
Özv. Hubert Mordechájné és leánya, Regina (Kohóvölgy)
Hubert Lajos és felesége, szül. Markovits Cili
Holländer Jenő, felesége és három gyermekük
Özv. Indig Józsefné, szül. Berkovits Ráchel
Indig Gézáné szül. Kaufmann Mariska és négy gyermeke
Indig Mihály, felesége és gyermekeik
Indig Lázár és felesége, Háni
Ingber Szure és két gyermeke (Kohóvölgy)
Ingber Áron, felesége és két gyermekük (Kohóvölgy)
Ingber Salamonné és két gyermeke (Kohóvölgy)
Ingber Jakab és leánya, Heléna (Kohóvölgy)
Özv. Izsák Józsefné, szül. Lázár Ida és gyermeke
Izsák Jenő, felesége szül. Simon Libus és fiúk, Ernő
Izsák Simon, felesége Ilonka és gyermekük
Özv. Idel Adolfné és leánya, Teitelbaum Iduka
Idel Marci fia
Izráel Adolf és felesége
Özv. Jeremiás Józsefné és két gyermeke
Jeremiás Áron és felesége, Eszter (Domokos)
Jeremiás Gizi (Domokos)
Jeremiás Icu (Domokos)
Jajna Sámuel, felesége Elye Laje és gyermekük Jaszi
Özv. Jakab Ilonka és fia, Elje
Jakab Lázár és felesége (Tőkés)
Jakab Nachmen, felesége Chaje és két gyermekük (Oláhlápos)
Jakab Lea és gyermeke (Oláhlápos)
Jamberger Jakab, felesége Frida, gyermekeik: Mili és Feigi (Domokos)
Junger Sámuel, felesége és gyermekei (Tőkés)
Özv. Katz Árjené és hat gyermeke
Karl Lajos, felesége szül. Hüpsmann Szerén, gyermekeik: Mihály és Berci, apósa Hüpsmann N.

Özv. Karl Mihályné, szül. Berkovits Berta
Karl Lázárné, szül. Kurländer Róza
Karl Gézáné, szül. Donnenberg Aranka és fia Tamás
Karl Gizi, férjezett Strul Manóné
Karl Piri, férjezett Mendelsohn Samuné
Kaufmann Mózesné, szül. Glück Helén, gyermekei: Vigder, Feigi és Szuri (Domokos)
Kaufmann Chune, felesége szül. Markovits Eszti és öt gyermekük
Kaufmann Juda, felesége és leányuk
Özv. Kaufmann Mihályné (Domokos)
Kaufmann Vieder Rózsi, gyermekei: Rózsi, Miki, Edit és Mójse
Kaufmann Ábrahám József, felesége Szárá és öt gyermekük (Oláhlápos)
Özv. Kaufmann Vigderné, Ráchel (Domokos)
Klein Izsák, felesége szül. Moldován Eszter, fiaik: Béla és Rezső (Sztojka)
Klein Izsák, felesége és öt gyermekük (Erzsébetbánya)
Klein Simonné és fia (Kohóvölgy)
Özv. Klein Hermanné és gyermekei: Jaszi, Eszti, Ilona és Ali (Erzsébetbánya)
Özv. Kohn Dávidné szül. Dub és két fia (Oláhlápos)
Kurländer Bözsi
Kesztner Ábrahámné és gyermekei: Fischel, Jide és Mirjám
Király Matild
Laufer Izsák (rabbi), felesége Rifcsu és gyermekük
Lax Leopold és felesége
Lax Zanvel, felesége és gyermekük
Özv. Lázár Józsefné szül. Mátyás Zelma
Lázár Pepi
Lazer Simon, felesége szül. Indig Pepi és gyermekük Lajos
Lichtenstein Náthán, felesége szül. Lax Libus és öt gyermekük

Lipner Chájim (szódás), **felesége és nyolc gyermekük**
Loger Chájim, felesége és gyermekeik: Móse és Leibi
Löbl Smil Lézer, felesége és gyermekeik: Sprince, Dina és Ráchel
Löbl Slojme, felesége és gyermekük (Tőkés)
Löbl Mordecháj, felesége és gyermekeik (Tőkés)
Özv. Márk Sámuelné szül. Markovits Gitel és fia, Simon
Márk Jidesz és két gyermeke
Márk Senye és gyermeke
Márk Mójse és felesége
Márk Regina (Felsőszőcs)
Márk Leopold, felesége Farkas Róza, gyermekeik: Pinchász és Mendel Szrul
Mátyás Mendel (fás) (Macskamező)
Mátyás Hercke, felesége Zefi és három gyermekük
Özv. Mátyás Mózesné
Mátyás Berci és felesége szül. Fuchsz Bella
Mandel Herman és leánya Dori
Özv. Markovits Jicchákné és leánya Idu (Bőd)
Özv. Markovits Izráelné, Etje Ruchel
Markovits Mechel és felesége
Markovits Lajosné és leánya Lea
Markovits Izsák, felesége Golde és gyermekük Dudi
Markovits Herman felesége, Spitzer Cili és gyermekük Mili
Markovits Dávid és felesége Malka
Markovits Lajos (kerekes) **és felesége Ida**
Markovits Slójme és gyermeke Piri (Domokos)
Markovits Móricné, Cila (Domokos)
Markovits Márton, felesége szül. Stiglitz Mirus, gyermekeik: Matesz és Kálmán (Domokos)
Markovits Mójse, felesége és öt gyermekük (Kohóvölgy)
Markovits Lajos és felesége Berkovits Ilona, gyermekeik Eszter és Steimetz Hersi
Mendelsohnné, Bittmann Eszter és két gyermeke
Mendelsohn Golde és testvérei
Mendelovits Dina és három gyermeke (Oláhlápos)

Mármor Mózes és felesége szül. Fuchsz Bella
Messzing Józsefné és gyermekei: Mordecháj és Chájem Dov
Özv. Paneth Leopoldné
Mármor Miksáné szül. Izráel és hét gyermeke
Mármorné és gyermekei (Felsőszőcs)
Messzing Salamon, felesége és gyermekük
(Felsőszőcs)
Messzing Hindel és gyermekei (Felsőszőcs)
Özv. Messzing Áronné (Felsőszőcs)
Mittelmann Antal (nyomdász) **ás leánya Jite**
Moskovitz Slojme, felesége szül. Markovits Ida
és fiúk, Icu
Moskovitz Kive és felesége, Szure
Moskovitz Zalmen Leib, felesége Fáni és leányuk Chave
Moskovitz Avrum, felesége Hudesz és gyermekük
Moskovitz Elje, Libotin
Moskovitz Mendel, felesége és gyermekeik (Felsőszőcs)
Moskovitz Leib, felesége szül. Kohn Brane
és hat gyermekük (Felsőszőcs)
Moldován Mechl és felesége Eszter (Oláhlápos)
Özv. Neumann Mendelné szül. Markovits Lea
és három gyermeke
Neumann Cipóra (Macskamező)
Paneth Ábrahám és felesége
Özv. Pollák Leopoldné (Cháje Ruchl néni)
Pollák Vilmos, felesége szül. Karl Rózsi, leányuk Cizi
és egy unokájuk
Pollák Herschl Kosztenyer, felesége és három
gyermekük
Pollák Herman, felesége szül. Kohn Resze
és öt gyermekük (Oláhlápos)
Pollák Berl, felesége és két leányuk (Alsószőcs)
Özv. Pollák Móricné és gyermekei, Chava és Smilu
Rutner Izráel
Rosenbergerné szül. Markovits Rózsi és négy gyermeke
Reb Jide és gyermekei Elke, Zisel, Smil és Arje

Rozenfeld Ármin, felesége Joél Leni és nevelt fiúk Stiglitz Nuti

Rozenberg Smil Wolf (kovács), **felesége szül. Grünstein Jente és gyermekeik** (Alsószőcs)

Dr. Rónai Lászlóné szül. Grünstein Lili és gyermeke

Sajovits Eizik és felesége

Salamon Dávid, felesége Reizel, gyermekeik Degalje, Smil, Mati, Itzchak és Gersi (Domokos)

Salamon Dávid és gyermekei (Felsőszőcs)

Sámuel Lajosné szül. Berkovits Ida és három gyermeke

Sámuel Háni

Sámuel Ella

Sauber Herman, édesanyja Goldstein Bella és leánya Zelma (Baba)

Sauber Ignátz és felesége Gizi

Dr. Salamon Miksa, felesége Ella, édesanyja és fia Izráel (Puiu)

Özv. Simon Mendelné (Macskamező)

Sámuel Mójse, felesége és két gyermekük

Sámuel Chune, felesége és leányai

Sámuel Dávid és felesége, Golde

Simon Jakabné, Jankl Masker özvegye és fia Jaszi

Simon Avrum Maske, felesége Frida és öt gyermeke

Simon Dávid, Szucser és felesége

Simon Zelde

Simon Seindl

Simon Mendel, Szucser, felesége Jente és leányuk Tobi két gyermekkel

Simon Gizi és leánya (Petőrét)

Simon Smil Masker, felesége és gyermekei

Simon Jechezkel, felesége és gyermekei

Simon Ábrahám, felesége és gyermekük (Kohóvölgy)

Sámuel Simon, felesége Jeremiás Cili, gyermekeik Gizi, Piri, Freida, Smilu és Lea (Domokos)

Sechter Bernát, felesége szül. Simon Lenke és fiúk, Artur

Sechter Sári és édesanyja

Schwartz Dániel és felesége, Gitel
Özv. Schwartzné szül. Bura Maris és gyermeke
Stein Mátyás, felesége szül. Idel Eszti
Özv. Steinmetz Sámuelné (Hindel néni)
Dr. Steinfeld Dezsőné és két fia
Steinmetz Eszter
Steinerné szül. Berkó Málcsi
Stern Lázár, felesége szül. Moskovitz Mirjam
és három gyermekük
Stern Elje (resztlis), **felesége és három gyermekük**
Sréter Mártonné és két gyermeke
Szaploncai Mójse, felesége Hencse és két gyermekük
Szabovits Lázár, felesége Golde és három
gyermekük (Oláhlápos)
Szabovits M. (Domokos)
Teitelbaum Jicchák Smil, felesége Chane és három
gyermekük
Taub Adolf és felesége (Kohóvölgy)
Taub Mendel, felesége Szárá és két unokájuk
(Kohóvölgy)
Özv. Taller Mártonné
Traub Slajme Hersch
Traub Szender, felesége, anyósa és négy gyermekük
Weisz Mendel, felesége szül. Bernáth Matild
és öt gyermekük
Weisz Lipe
Waldmann Mihály és felesége
Weisz József, felesége és gyermekük, Mati
Özv. Waldmann Berlné (Beile néni)
Özv. Waldmann Gerőné és három gyermeke
Weinberger Ábrahám (kovács) **és felesége**
Wieder Maki
Wieder Béla
Wohl Róza
Özv. Zuckermann Áronné
Zweig Ábrahám, felesége és leányuk, Rózsi
Zweig Mendel, felesége és leányuk

Özv. MOSKOVITS CHESKELNÉ (Magyarlápos) — élt 48 évet

Emléke legyen áldott!

GRÜNSTEIN MORDCHÁJ (Magyarlápos) — élt 12 évet
GRÜNSTEIN NOÉMI (Magyarlápos) — élt 8 évet

Emlékük legyen áldott!

KÁRL FEDOR (Magyarlápos) — élt 12 évet
KÁRL VALÉR (Magyarlápos) — élt 8 évet

Emlékük legyen áldott!

WEINBERGER ÁBRAHÁM (Kisdebrek) — élt 57 évet
WEINBERGER CHAJA (Kisdebrek) — élt 56 évet

Emlékük legyen áldott!

INDIG JÓZSEFNÉ szül. Berkovits Rachel (Lápos) — élt 69 évet
DUB JANTELNÉ szül. Berkovits Málcsi (Lápos) — élt 67 évet
KARL MIHÁLYNÉ szül. Berkovits Berta (Lápos) — élt 65 évet

Emlékük legyen áldott!

LEOPOLD LAJOS (Lápos-Régen) — élt 65 évet
LEOPOLD ZÁLI szül. Berkovits (Lápos-Régen) — élt 57 évet
LEOPOLD SMILU (Lápos-Régen) — élt 23 évet

Emlékük legyen áldott!

MARKOVITS LAJOS (Lápos-Régen) — élt 60 évet
MARKOVITS ILONA szül. Berkovits (Lápos-Régen) — élt 52 évet
MARKOVITS ESZTER (Lápos-Régen) — élt 9 évet
STEINER HERSI (Lápos-Régen) — élt 20 évet

Emlékük legyen áldott!

LAUBER HERMAN (Magyarlápos) — élt 58 évet
LAUBER ZELDI (Baba) (Magyarlápos) — élt 15 évet

Emlékük legyen áldott!

DUB ÁBRAHÁM (Galgó-Lápos) — élt 63 évet
DUB LINA szül. Berkovits (Galgó-Lápos) élt 60 évet

Emlékük legyen áldott!

על דעת עיני שראו את השכול
ועמסו זעקות על לבי השחוח,
על דעת רחמי שהורוני למחול,
עד באו ימים שאימו מלסלח,
נדרתי הנדר: לזכר את הכל.
לזכר — ודבר לא לשכוח.

(אברהם שלונסקי)

RETTEG

מצבת־הזכרון לקדושי רעטיאג והסביבה במרתף השואה בירושלים

Retteg és környéke mártirjainak emléktáblája Jeruzsálemben

RETTEG KÖZSÉG

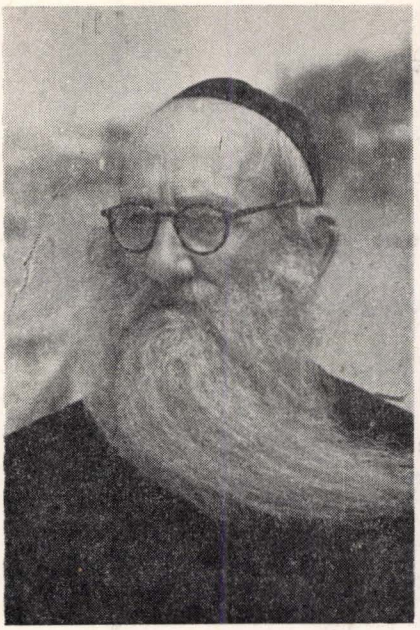
Özv. Adler Ábrahámné
Bernáth Mendel Meilach és felesége
Bernáth Sanyi és felesége
Beur N. (pék), felesége és két gyermekük
Bernáth Szimi és két gyermeke
Blum Antal, felesége és két gyermekük
Blum Háni és gyermeke
Bojnitzer Saje és gyermeke
Berkovits Herman, felesége és gyermekük
Berkovits (malmos) és felesége
Burach (kocsmáros), felesége és gyermekük
Diamantstein Izsák és felesége
Edelheit Márton, felesége és két gyermekük
Edelheit Mojse Hersch
Fischmann Manó, felesége és két gyermekük
Farkas Benci, felesége és három gyermekük
Farkas Majsi, felesége és két gyermekük
Farkas Adolf
Farkas Mendel, Mojse, Szerén és Micu
Farkas Lajos, Majsi és Mendi
Farkas Geli és gyermeke
Farkas Berta és gyermeke
Friedmann Manó, felesége és két gyermekük
Fried Leib (sámesz) és felesége
Fagylaltos, felesége és két gyermekük
Goldfaden József, Jached és Dudi
Grün József, felesége és két gyermekük
Hirsch József, felesége és két gyermekük
Hirsch Márton és felesége
Heimann Simson és felesége
Heimann Mailach és felesége
Harnick Bención (sóchet) és felesége

Hersch Avram, felesége és gyermekük
Hersch Smil Lézer és gyermekük
Hersch Jakab, felesége és két gyermekük
Hirsch Izidorné és két gyermeke
Hirsch Duved Icig és gyermeke
Hirsch Mojse, felesége és két gyermekük
Hirsch Ábrahám, felesége és két gyermekük
Hirsch Mendi és felesége
Jajna Mihály, felesége és gyermekük
Jajna Regina és Anna
Jajna Mendel
Jónász Szrul és felesége
Kóhl Hermanné és gyermeke
Kind Géza, felesége és három gyermekük
Kandel Hermina
Kajlnjid, felesége és gyermekük
Löwinger Herman és felesége
Löwinger Lipót és felesége
Löwinger Emil és fia
Löwinger Rózsi
Löwinger Brandi
Löwinger Gidáliné
Legmann Jóél Majse, felesége és gyermekük
Léb József (segédjegyző) **és édesanyja**
Leizer Mardche, felesége és két fia
Májer Mihály és gyermeke
Mátyás Adolf és gyermeke
Mátyás Gizi
Mátyás Ignác, felesége és gyermekük
Mátyás Feigi, férje és gyermekük
Mátyás Áronné
Mózes Noach és felesége
Markovits (melámed), **felesége és öt gyermekük**
Márk Mendel és felesége
Mendelssohn Miksa és felesége
Mandel Ibi és gyermeke
Mechele (szabó), **felesége és két gyermekük**

Najovits Pinkász és felesége
Nóta Gitel
Nóé Jakab, felesége és két gyermekük
Nóé Diszi és férje
Özv. Nóé Adolfné
Rosenfeld Leibis, felesége és két gyermekük
Rosenfeld Zélig, felesége és három gyermekük
Rosmann Margit és három gyermeke
Özv. Rosmann Antalné
Rosenfeld Zélig, felesége és két gyermekük
Reb Elje, feleségfe, veje és két leánya
Salamon Ármin, felesége és gyermekük
Salamon Nándor és felesége
Salamon Rózsi és Bella
Sinreich Izsákné és két gyermeke
Stern Jakab és két gyermeke
Özv. Stein Ábrahámné
Stein Rifkus, Szerén és Berta
Spielmanné
Vigdorovits Dezső
Zélig Szure

RETTEG KÖRNYÉKE

Berkovits Herman, felesége és gyermekük (Felőr)
Farkas Hillel és felesége (Mihályfalva)
Kappel Béla, felesége és gyermekük (Felőr)
Kappel Samu, felesége és két gyermekük (Felőr)
Jéger József, felesége és két gyermekük (Felőr)
Rosmann Smiel, Cháje és Eszti (Baca)
Salamon Majse, felesége és két gyermekük (Felőr)
Salamon Náthán, felesége és gyermekük (Felőr)
Wieder Efrájim és felesége (Baca)
Wolf N. (Baca)

PANETH AVRUM SMIL
(Retteg)
élt 82 évet

Emléke legyen áldott!

PANETH MÓSE MENDEL
(Retteg)
élt 56 évet

Emléke legyen áldott!

ADLER SÁMUEL (Retteg) — élt 56 évet
ADLER SÁMUELNÉ (Retteg) — élt 45 évet

Emlékük legyen áldott!

KEPES HÁNI (Retteg—Szamosujvár)
KEPES JULISKA (Retteg—Szamosujvár)
KEPES JÓZSEF (Retteg)
KEPES DEZSŐ és családja (Retteg)

Emlékük legyen áldott!

ROSENTHAL MÓSE LÉZER (Retteg) — élt 51 évet
ROSENTHAL LEA (Retteg) — élt 49 évet
ROSENTHAL BELLA (Retteg) — élt 24 évet
ROSENTHAL BERL (Retteg) — élt 20 évet

MÁRK HERMAN (Beőd) — élt 30 évet

Emlékük legyen áldott!

PANETH GIZI (Retteg) — élt 42 évet

Emléke legyen áldott!

PANETH MELITA (Retteg) — élt 30 évet
PANETH CHÁJIM-BECALEL (Retteg) — élt 8 évet
PANETH CHENE-LEA (Retteg) — élt 5 évet

Emlékük legyen áldott!

על דעת עיני שראו את השכול
ועמסו זעקות על לבי השחוח,
על דעת רחמי שהורוני למחול,
עד באו ימים שאימו מלסלח,
נדרתי הנדר: לזכר את הכל.
לזכר — ודבר לא לשכוח.

(אברהם שלונסקי)

NAGYILONDA

מצבת־הזכרון לקדושי אילונדה והסביבה במרתף השואה בירושלים

Nagyilonda és környéke mártirjainak emléktáblája Jeruzsálemben

NAGYILONDA KÖZSÉG

Albert Márkusz és felesége
Albert Zoltán, felesége és gyermekük
Alterné, Cháje-Race
Bayer Géza, felesége és gyermekük
Berkovits Viktor, felesége és gyermekük
Bernát Matel
Braun Henrikné és három gyermeke
Dávid Jehudáné és két gyermeke
Deutsch Sulem, felesége és két gyermekük
Dux József, felesége és két gyermekük
Elkovits Adolfné és három gyermeke
Erczmann Heszkel
Farkas Rella és három gyermeke
Fischer Mórné és két gyermeke
Ferencz Mórné és két gyermeke
Fogel Helén és két gyermeke
Fogel Ferenc, felesége és gyermekük
Friedmann Andor, felesége és két gyermekük
Friedmann Dezső, felesége és három gyermekük
Friedmann Hersch, felesége és négy gyermekük
Friedmann József, felesége és két gyermekük
Friedmann Márkusz és felesége
Friedmann Móricné és gyermeke
Friedmann Szeréna és gyermeke (adoptált)
Fülöp Ignácné
Fülöp Lajos, felesége és gyermekük
Goldstein N., felesége és gyermekük
Glück Árje, felesége és két gyermekük
Grosz Samu, felesége és négy gyermekük
Grün Koppel, felesége és négy gyermekük
Grünfeld Dávid és három gyermeke
Grünfeld Idl és felesége
Grünfeld (mészárosné)

Grünfeld Mór, felesége és három gyermeke
Guttmann N.-né és két gyermeke
Halpert Mihályné
Halpert Samu, felesége és két gyermekük
Hartstein József ügyvéd, felesége és gyermekük
Henner Éliász és felesége
Herskovics Dezső gyermeke
Herskovits Mórné
Izsák Noach, felesége és két gyermeke
Jakab Ejzik, felesége és két gyermeke
József Golda
József Lipót, felesége és három gyermekük
Klein Árpád és felesége
Klein Mór
Klein Józsefné és négy gyermeke
Kohl Józsefné és két gyermeke
Koppelovits Sije, felesége és három gyermeke
Lőb Ferenc és felesége
Liebermann Mose Eliézer, felesége és öt gyermekük
Mandel Mihály, felesége és gyermekük
Markovits Heszkel
Markovits Mátyásné és gyermeke
Markovits Izsák és felesége
Markovits Simon, felesége és két gyermekük
Marton Ernő, felesége és gyermekük
Marton Leó, felesége és három gyermekük
Mózes Lázár, felesége és gyermekük
Mózes N.-né és három gyermeke
Páneth József két gyermeke
Pollák N.-né
Preisler Debora
Ráfáel Ábrahám, felesége és gyermekük
Riff Mórné
Rothschild Adolf, felesége és négy gyermekük
Rothschild Elemér és felesége
Salamon Ábrahámné és két gyermeke
Salamon Refuelné és két gyermeke

Salamon Zoltánné
Sámuel Adolf, felesége és két gyermekük
Sámuel Heszkel, felesége és két gyermekük
Sámuel Rózsi
Sámuel Ica
Schönhaus N.-né
Schwartz Móse, felesége és két gyermekük
Simon Dávid, felesége és négy gyermekük
Simon Géza és felesége
Salamon Izráelné
Steinmetz Nute, felesége és hét gyermekük
Szinetár Izsák, felesége és két gyermekük
Szinetár Samu, felesége és két gyermekük
Teszler Léb, felesége és négy gyermekük
Waldmann Baruchné és két gyermeke
Willinger N., felesége és gyermekük
Dr. Wágner Sándorné és két gyermeke

NAGYILONDA KÖRNYÉKE

Ábrahám Móse és felesége (Nagylózna)
Adler Jenő, felesége és két gyermekük (Nagyborszó)
Albert Dávidné és három gyermeke (Sósmező)
Baruch József, felesége és gyermekük (Debrecsina)
Berkovits Dávid, felesége és két gyermekük (Bába)
Berkovits N., felesége és három gyermekük (Bába)
Berkovits Oszkrné és három gyermeke (Blenkemező)
Berkovits Reuven, felesége és két gyermekük (Blenkemező)
Berla Sosi és két gyermeke (Sósmező)
Bojnitzer Lázár, felesége és gyermekük (Galgó)
Bruckner N.-né (Galgó)
Dávid Debora és négy gyermeke (Semesnye)
Dávid Béni, felesége és öt gyermekük (Semesnye)
Dávid Lajos, felesége és négy gyermekük (Semesnye)

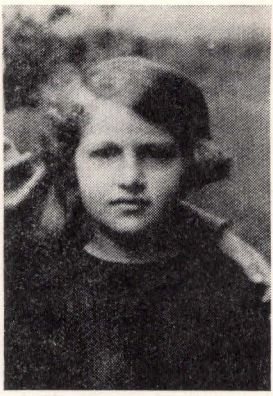
Dávid Simon, felesége és gyermekük (Semesnye)
Deutsch Hillél és felesége (Semesnye)
Deutsch Silka és gyermeke (Sesemnye)
Deutsch N.-né és két gyermeke (Oroszmező)
Dub Herman, felesége és két gyermekük (Galgó)
Dub Samu, felesége és három gyermekük (Galgó)
Egri Lipót, felesége és két gyermekük (Csokmány)
Erzmann N., felesége és két gyermekük (Oroszmező)
Farkas Jakabné és két gyermeke (Csula)
Farkas Józsefné (Csula)
Farkas Mojse (Lemény)
Farkas Vilmos, felesége és gyermekük (Nagybuny)
Farkas Zoltánné és két gyermeke (Aranymező)
Ferber Izsákné és négy gyermeke (Hagymás)
Fehér Albert, felesége és három gyermekük (Nagylózna)
Fehér Jekutiél, felesége és három gyermekük (Nagylózna)
Fischer Mihály, felesége és négy gyermekük (Galgó)
Fischer Náthán, felesége és három gyermekük (Galgó)
Fischer N., felesége és gyermekük (Csula)
Friedmann Perl és két gyermeke (Toplica)
Fülöp Lajos és felesége (Hosszúrév)
Fülöp Menáchem, felesége és gyermekük (Klicz)
Fülöp Károlyné és gyermeke (Aranymező)
Fodor Mihály, felesége és három gyermekük (Galgó)
Gidáli Hersch, felesége és öt gyermekük (Somosén)
Gidáli Mendel, felesége és négy gyermekük (Kozla)
Gidáli N., felesége és gyermekük (Fodorháza)
Goldstein Anschel és felesége (Aranymező)
Grosz Itáné és hat gyermeke (Sósmező)
Grosz Mózesné és három gyermeke (Semesnye)
Grosz N., felesége és két gyermekük (Ponyica)
Guttmann Léb, felesége és két gyermekük (Drágavilma)
Guttmann Nikita, felesége és három gyermekük (Loznavölgye)

Hecht Cviné és négy gyermeke (Nagylózna)
Herskovits Ávrahám, felesége és két gyermekük (Romunest)
Herskovitz Móric, felesége és gyermekük (Galgó)
Herskovitz Zeévné és három gyermeke (Lemény)
Hendler Lajos és felesége (Létka)
Hirsch Ábrahám, felesége és négy gyermekük (Hagymás)
Hirsch Adolf és felesége (Galgó)
Hirsch Berl, felesége és gyermekük (Aranymező)
Hirsch Bernát, felesége és három gyermekük (Hagymás)
Hirsch Chájá és gyermeke (Lózna)
Hirsch Jakab, felesége és három gyermekük (Hagymás)
Hirsch N., felesége és két gyermekük (Galgó)
Hirsch N., felesége és három gyermekük (Galgó)
Hirsch Oszkár és felesége (Galgó)
Hirsch N.-né (Fodorháza)
Hirsch Lajosné (Hagymás)
Hoffmann Berl, felesége és két gyermekük (Jóháza)
Izsák Lupuné és három gyermeke (Letka)
Janovitz Vilmos, felesége és három gyermekük (Lemény)
Jamberger Sándor gyermeke (Aranymező)
Julius N. (Blenkemező)
Klein Ráfáel, felesége és három gyermekük (Lemény)
Kohn Mendel, felesége és három gyermekük (Jóháza)
Kornhaused Jakabné és gyermeke (Lemény)
Krausz Manó és felesége (Aranymező)
Léb Bencion, felesége és négy gyermekük (Lemény)
Léb Márkusz és felesége (Semesnye)
Léb Márkuszné (Galgó)
Léb Mór, felesége és három gyermekük (Galgó)
Legman Léb, felesége és gyermekük (Jápa)
Lender Szidónia (Nagyborszó)

Liebermann Báruch, felesége és négy gyermekük (Nagylózna)
Löwy N. és felesége (Galgó)
Ludvig Mordecháj, felesége és négy gyermeke (Aranymező)
Májer Béláné és négy gyermeke (Dobrocina)
Májer Cili (Jápa)
Májer Feige (Kápolna)
Májer Regina és gyermeke (Kápolna)
Mandel Benci, felesége és hat gyermekük (Aranymező)
Mandel Bernát, felesége és három gyermekük (Galgó)
Mandel Emil, felesége és hat gyermekük (Galgó)
Mandel N.-né és hérom gyermeke (Galgó)
Mandel Salamon, felesége és gyermekük (Kocsoládfalva)
Mandel Simon, felesége és két gyermekük (Galgó)
Mandel Smuél, felesége és két gyermekük (Sósmező)
Márk Zálmán, felesége és négy gyermekük (Galgó)
Markovits Ábrahám felesége és két gyermekük (Nagybuny)
Markovits Chune, felesége és gyermekük (Nagylózna)
Markovits Cvi, felesége és három gyermekük (Lemény)
Markovits Léb, felesége és két gyermekük (Körtélyes)
Menáchem Cion és felesége (Lózna)
Markovits Náthán, felesége és két gyermekük (Galgó)
Markovits N., felesége és két gyermekük (Sósmező)
Markovits Zálmán, felesége és négy gyermekük (Galgó)
Márton Simsi, felesége és öt gyermekük (Semesnye)
Mojse Hersch (kovács), **felesége és két gyermekük** (Lózna)
Moskovitz Mózesné és két gyermeke (Szálnica)
Markovits veje, felesége és gyermekük (Galgó)
Markovits Samu, felesége és két gyermekük (Galgó)

Markovits N.-né és gyermeke (Galgó)
Mittelmann Mendel (Galgó)
Mózes Albertné és gyermeke (Galgó)
Mózes N. (Galgó)
Pécsi Andor (jegyző) **és felesége** (Aranymező)
Perl Strulné és két gyermeke (Drágavilma)
Ráfáel Brachá és gyermeke (Galgó)
Ráfáel Izsák, felesége és három gyermekük (Blenkemező)
Ráfáel Lumi, felesége és gyermekük (Galgó)
Ráfáel Mihály, felesége és két gyermekük (Galgó)
Reiszmann Emil és felesége (Galgó)
Rosenfeld Mesulám és felesége (Aranymező)
Rosenberg N. és felesége (Csula)
Róth Mendel és felesége (Hagymás)
Róth Szimchá és felesége (Porkerec)
Salamon N. (Sósmező)
Schön Báruch, felesége és gyermekük (Lemény)
Schor N., felesége és gyermekük (Galgó)
Schreiber N., felesége és öt gyermekük (Galgó)
Simon (jegyző), **felesége és gyermekük** (Blenkemező)
Simon Hersch, felesége és két gyermekük (Galgó)
Spitz Samu, felesége és gyermekük (Galgó)
Spitz Maximilián, felesége és gyermekük (Galgó)
Stark Izsákné és két gyermekük (Kisnyires)
Steinfeld Móric, felesége és gyermekük (Lemény)
Stróli József, felesége és két gyermekük (Oroszmező)
Schwimmer N. (Ponyica)
Tokáer Mindl és hét gyermeke (Semesnye)
Webermann Efrájim, felesége és négy gyermeke (Semesnye)
Wekszler N.-né (Galgó)
Weitzner Userné és két gyermeke (Létka)
Wigder Ábrahám, felesége és három gyermeke (Nagylózna)
Wigder Jente-Láje és négy gyermeke (Nagylózna)

HERSKOVITS FÁNI (Nagyilonda) — élt 12 évet
HERSKOVITS ARANKA (Nagyilonda) — élt 10 évet

Emlékük legyen áldott!

HERSKOVITS IDA (Nagyilonda) —élt 40 évet

HERSKOVITS SMUEL (Nagyilonda) —élt 7 évet

Emlékük legyen áldott!

FRIEDMANN DEZSŐ (Nagyilonda) — élt 48 évet

FRIEDMANN RÓZSI (Nagyilonda) — élt 44 évet

FRIEDMANN DUCI (Nagyilonda) — élt 21 évet

FRIEDMANN LACI (Nagyilonda) — élt 19 évet

FRIEDMANN LILI (Nagyilonda) — élt 13 évet

Emlékük legyen áldott!

HERSKOVITS RÁCHEL (Semezsnye) — élt 47 évet
HERSKOVITS IDE LEIB (Semezsnye) — élt 18 évet
HERSKOVITS SMUEL (Semezsnye) — élt 16 évet
HERSKOVITS BLUMA (Semezsnye) — élt 10 évet

Emléküк legyen áldott!

JEREMIÁS IGNÁC (Nagyilonda) — élt 63 évet
JEREMIÁS MINA (Nagyilonda) — élt 58 évet

Emléküк legyen áldott!

SALAMON HELÉNA (Nagyilonda) — élt 65 évet
SALAMON REZSI (Nagyilonda) — élt 30 évet
SALAMON ZELDI (Nagyilonda) — élt 9 évet
SALAMON NUSZI (Nagyilonda) — élt 5 évet

Emléküк legyen áldott!

SINGER JAKAB (Nagyilonda) — élt 49 évet
SINGER LAURA (Nagyilonda) — élt 47 évet
SINGER MINDU (Nagyilonda) — élt 24 évet
SINGER CHANNA (Nagyilonda) — élt 23 évet
SINGER RIVKU (Nagyilonda) — élt 22 évet
SINGER LIBUKA (Nagyilonda) — élt 17 évet

Emléküк legyen áldott!

PÁL SALAMON (Aranymező) — élt 49 évet

PÁL SÁRA (Aranymező) — élt 46 évet

Emlékük legyen áldott!

על דעת עיני שראו את השכול
ועמסו זעקות על לבי השחוח,
על דעת רחמי שהורוני למחול,
עד באו ימים שאימו מלסלח,
נדרתי הנדר: לזכר את הכל.
לזכר — ודבר לא לשכוח.

(אברהם שלונסקי)

FELSZABADULÁS UTÁN

A KÖZSÉGEKBEN

AZ OROSZ CSAPATOK BEVONULÁSA

1944 október 15-ének hajnalán, aznap, amikor Horthy Miklós kormányzó naiv fegyverletételi kisérlete ellenhatásaként Szálasi terror-legényei megkezdték vérgőzös farsangjukat szerte Magyarországon, az orosz csapatok előörsei megérkeztek Désre. Néhány órával később már követték őket a reguláris csapatok oszlopsorai, hatalmas ágyúikkal és tankjaikkal. Semmi ellenállásba nem ütköztek. A német és magyar katonai alakulatok már napokkal azelőtt elhagyták a várost és őket követték a hatóságok és a civil lakosság nagy tömegei. A helyszinen maradt magyar lakosság körében páni félelem vett erőt és legtöbben a pincékbe húzódtak.

Az orosz csapatok bevonulásának másnapján kezdtek előjönni mindazok, akik a gettóba szállításuk elől, vagy a gettóból szöktek ki és a város különböző helyein bujdostak, majd pedig a környező falvakban és tanyákon rejtőzködő zsidó munkaszolgálatosok.

A zsidó kereskedők üzletei és a zsidó lakások legnagyobb része akkor már kifosztottan állottak és üresen várták a visszaérkező jogos tulajdonosaikat. A visszavonuló német, majd a magyar sorkatonaság, utánuk pedig a civil lakosság idejében gondoskodott arról, nehogy értékes árukészletek, vagy komoly értéktárgyak maradjanak a zsidó üzletekben és lakásokban. A zsidó értékek egy részét még a visszavonulás előtt a pénzügyigazgatóság udvarára hordták össze és onnan szállították vagonokban Magyarországra. Hiszen a deportálás egyik nem megvetendő oka a kapzsin áhitott zsidó vagyonok megszerzése volt. Igen sok zsidó lakásba rögtön a zsidók deportálása után beköltöztettek magyar családokat, akik véglegesnek hitték új lakóhelyüket, arra számítva, hogy régi lakóikat „elintézik" és soha többet nem térnek vissza.

Eme számitásaikban sajnos csak nagyon kevesen csalatkoztak. Ezért igen sokan az orosz csapatok bevonulása, valamint a zsidó szórványoknak

a városban való feltünése után is szemérmetlenül a zsidó lakásokban maradtak. A mindenükből kifosztott, elsőknek hazaérkezett zsidók, többnyire fiatalok, a deportálás alól felmentett egyetlen zsidó hadiözvegynél, özv. Schön Bernátnénál gyülekeztek és rendezték be ideiglenes otthonukat, illetve közös konyhájukat,

Schön „mama" szeretetteljes gondoskodással állt a visszaérkezők mellett és nála tanácskozták meg az első tennivalókat. De csak tanácskozni tudtak, cselekedni nem sokat. A legszomorúbb látványt két zsidó templom nyújtotta, a közel száz éves Bét Hámidrás és a Poálé Cedek. Mindkettőt a német csapatok robbantották fel kivonulásuk előtt. A város nagytemploma épen állott ugyan, de mindenéből kifosztva és ébenfából készült padsorai széttöredezve és egymásra halmozva a templom udvarán. A magyar és német katonaság a templom hatalmas csarnokaiba raktározta el gabonakészletét a zsidók gettóba zárása után.

Az orosz katonai parancsnokság első ténykedései közé tartozott, hogy hatalmas plakátokon, magyar és román nyelven intézett szigoru felhivást a város lakosaihoz, nemzeti és vallási felekezetre való tekintet nélkül, hogy az elhagyott javakhoz hozzányulni, vagy az üresen maradt lakásokba bemenni, halálbüntetés terhe mellett, szigoruan tilos. Ez a felhivás természetesen a zsidókra is vonatkozott.

Az orosz katonaság, a már otthon levő zsidók szemeláttára üritik ki a még megkimélt zsidó lakásokat és az azokban talált bútrokat hatalmas teherautókra rakva szállítják el akkor még ismeretlen helyre. Csak a későbbi hetekben és hónapokban, amikor már nagyobb zsidó munkaszolgálatos csoportok érkeztek vissza, felsőbb utasításra enyhült meg kissé az orosz katonai parancsnokság magatartása, a mindenükből kifosztott, agyongyötört és lerongyolódott zsidókkal szemben.

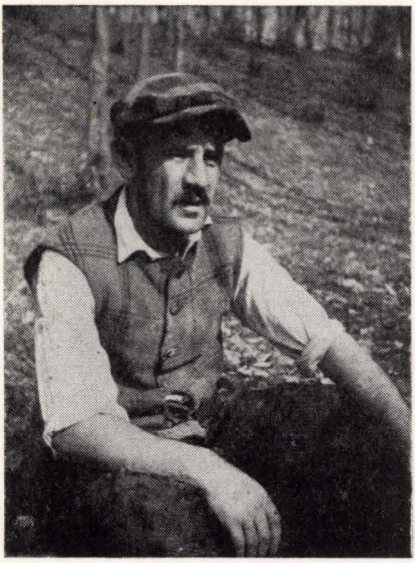
HALOTTAK EXHUMÁLÁSA

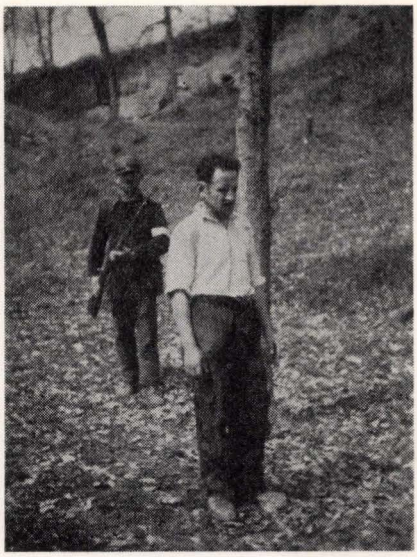
1945 kora tavaszán, az illetékes hatóságok engedélyezik a Bungur-erdőben, a gettózás ideje alatt elpusztult és agyonvert zsidó testvéreink tetemeinek a tömegsírokból való exhumálását. Ezeket a munkálatokat az időközben visszatért zsidó munkaszolgálatosok végezték.

A még megfagyott, kemény földrétegek felásásához kikérték Gecse József és Fekete Mária volt nyilas vezetőket, akik a gettózás idején végbevitt állati kegyetlenkedéseik miatt vizsgálati fogságukat töltötték a dési ügyészség fogházában.

A tetemek exhumálása, agnoszkálása, a dési zsidó temetőbe való átszállítása és az ottani elhantolásuk, a vallási ritusok előirásai szerint, 24

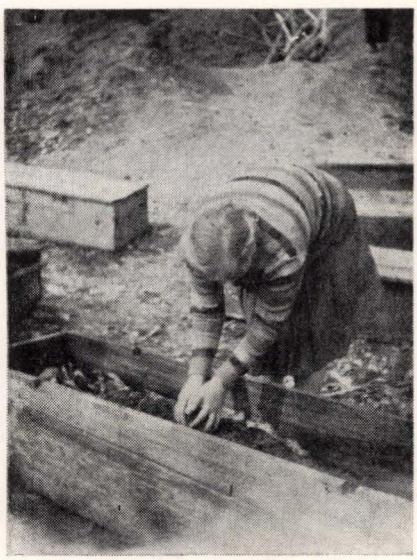
óra leforgása alatt történt meg. Összesen 17 hullát exhumáltak, közöttük kilenc csecsemőét.

Gecse József volt nyilas vezető a Bungur-erdei exhumálásnál

Fekete Mária, a kegyetlen nyilas motozónő az exhumálásnál

Bemutatunk néhány további eredeti felvételt a Bungur-erdőben lefolyt exhumálásról, amely a hatóságok részvétele mellett zajlott le.

A már otthon lévő Szamos megyei zsidók valamennyien kivették részüket a szomorú exhumálási munkálatokból

Agnoszkálják a gettóban elhaltak tetemeit

Az exhumáltak átszállítása a dési zsidó temetőbe

Az exhumálás részvevői

1945 május hó 3-án, a vármegye zsidósága gettóba hurcolásának első évfordulóján, az életben maradottak és már otthon levő zsidó munkaszolgálatosok, gyászünnepséget rendeznek a volt gettó helyén, a Bungur-erdőben. Az ünnepség lezajlása után, a tömeg tüntető felvonulást rendez a város utcáin, nagy transzparensekkel, melyeken orosz, angol, román és magyar nyelven követelik a deportáltak mielőbbi visszahozatalát. Szegények, akkor még nem tudták, hogy hozzátartozóik legnagyobb részét az auschwitzi gázkamrákban fojtották meg és elégetett tetemeik hamvait, az auschwitzi krematóriumok kéményein keresztül, már régen elfujta a szél . . .

A már otthon lévők tüntetése a deportáltak visszahozataláért

JOINT

A bukaresti központtal müködő Jointnak Kolozsváron létesített északerdélyi kirendeltsége megnyitja dési fiókirodáját és megkezdi áldásos tevékenységét.

Hatalmas élelmiszer-, ruhaneműi- és gyógyszer-küldemények érkeznek rendszeresen Bukarestből, amiket részben a már hazaérkezett munkaszolgálatosok és időközben a Szovjetunióhoz csatolt román tartományokból, a többi között Bukovinából repatriált és Désen letelepedett családok között osztanak szét, nagyrészét pedig elraktározzák a hazaérkezendő deportáltak számára. Készpénz-segélyeket osztanak minden visszaérkezettnek Désen és a vármegye egész területén.

Orvosi rendelőt nyitnak meg, ahol naponta ingyenes kezelésben részesítik a betegeket és legyengülteket és akiknek részére a szükséges gyógyszereket is a Joint küldeményeiből osztják szét. Eme jól müködő szanitáris intézmény élén dr. Heitner Olga áll. Kisegítő társai dr. Vadász János, dr. Biró László, dr. Engelberg Oszkár, dr. Steinfeld Dávid zsidó orvosok, akik naponta felváltva teljesítenek ingyenes orvosi szolgálatot, és Surányi Zoltán gyógyszerész.

Ugyancsak a Joint égisze alatt megnyilik a deportáltak kóser népkonyhája, amit a zsidó templom közelében, a Teszler-család nagykiterjedésü lakásában a Róth Pál utca 2 szám alatt rendeznek be.

A népkonyha élén Havas Etus, Rottenberg Miksa mérnök, Ábrahám Irén és a Blumenfeld házaspár fejtenek ki élénk tevékenységet.

DEMOKRATA ZSIDÓ NÉPKÖZÖSSÉG

1945 év elején megalakul Désen is a kolozsvári központtal müködő Demokrata Zsidó Népközösség, melynek elnökéül dr. Bíró László orvost, titkárául pedig Hecht Ármin volt nagylóznai segédjegyzőt választják meg. Ez a szervezet, mely a munkaszolgálatból és a deportálásból visszatértek revendikális jogainak érvényesítését tűzte ki céljául, azonnal felveszi a kapcsolatot a Bukarestben székelő orosz katonai parancsnoksággal és annak dési kirendeltségével, valamint az időközben kinevezett román helyi hatóságokkal.

Beadványaikban követelik a visszaérkezett zsidó maradványoknak a jogaikba és lakásaikba való visszahelyezését és a zsidó lakásokból elhurcolt ingóságok visszaszolgáltatását. Ezek a beadványok legtöbbször süket fülekre találtak. A zsidó házakból elhurcolt bútoroknak nagyrészét ugyanis már vagonokba rakták és az orosz határra irányították. A Désen és Szamosujváron létesített raktárokban csak a jelentéktelen értékeket képviselő sze-

gényes bútordarabok és konyhai kellékek maradtak. A zsidó igénylőknek ezekből a bútorokból dobtak oda immel-ámmal néhány darabot, de ezeket is csak olyanoknak, akik azzal mertek fenyegetőzni, hogy panasszal fordulnak a bukaresti orosz parancsnoksághoz.

1945 júliusában, a Demokrata Zsidó Népközösség tisztujító közgyűlésén, az időközben a deportálásból visszaérkezett Singer Zoltánt választják meg annak elnökéül, melynek titkára továbbra is Hecht Ármin marad.

Az új elnök első ténykedése az a nagyszabásu akció volt, amelyet az Orosz Katonai Parancsnoksággal és a helyi román hatóságokkal karöltve indított be, a zsidó ingóságok visszaszerzése érdekében.

A Demokrata Zsidó Népközösség magyar és román nyelven megszövegezett plakátokon teszi közzé felhívását, amelyben felszólitja a város keresztény lakosságát, hogy az erre vonatkozó törvények terhe alatt, záros határidőn belül mindenki szolgáltassa be a Népközösség irodájába az önkényesen magukhoz vett, vagy a magyar hatóságokhoz benyujtott igénylésük folytán részükre kiutalt zsidó vagyontárgyakat. Ezeket a plakátokat az orosz katonai parancsnokság, a vármegye prefektusa és a város rendőrparancsnoka is ellenjegyezték. A felhívás nyomán rövid idő alatt megtelnek a Népközösség raktárai elhurcolt zsidó ingóságokkal. A beszolgáltatásokra megszabott határidő letelte után, a Népközösség új elnöke és titkárnője, ügyészségi engedéllyel sorra járják a város azon magyar lakásait, ahol megállapításuk szerint, még zsidó tárgyakat rejtegetnek.

Egy dési zsidó kereskedő ugyanis a helyi pénzügyigazgatóságnak egyik nyilvános árverezésén nagy tétel makulatura papírt vásárolt. E papírkötegekből kerültek elő azok a kérvények, amelyeket a zsidók deportálása után nyújtottak be a pénzügyigazgatósághoz a dési magyar lakosok és amelyekben megnevezett eldeportált zsidók különböző ingoságait igénylik ki. E kérvényekhez már csatolták a pénzügyigazgatóság hivatalos végzéseit a kiutalt tárgyakról, úgyszintén az igénylők átvételi elismervényeit. Ezeknek a hivatalos aktáknak a birtokában nem volt nehéz felkutatni azon magyar lakásokat, amelyekben zsidó ingóságokat rejtegettek. Az igénylési kérések és a sajátkezűleg aláírt átvételi elismervények felmutatása után, a rejtegetők megszeppenve vallották be tetteiket és általában vonakodás nélkül adták át az általuk kiigényelt és megkapott tárgyakat.

Ennek az akciónak a folyamán kerültek vissza volt tulajdonosaikhoz vagy örököseihez, de leggyakrabban ezeknek hiányában a népközösség raktáraiba: 23 varrógép, 7 zongora, 11 teljes szoba-berendezés, 4 ló, 3 tehén, festmények, goblenek és más vagyontárgyak.

Ugyancsak a Népközösség vezetőségének közbenjárására 1945 őszén a dési román hatóságok kiüritik és visszaszolgáltatják a Zsidó Nemzeti Szö-

vetség dési helyicsoportjának tulajdonát képező székházat, amelyet a magyar hatoságok 1943-ban kisajátítottak és ahová a Szálasi-kormány ideje alatt a dési nyilasok fészkelték be magukat.

Minthogy ezidőtájt a cionista helyicsoport még nem alakult meg, a székház egyik helyiségében a Zsidó Népközösség rendezi be irodáját, a többi helyiségekbe pedig az egykori Zsidó Társaskör kaszinóját rendezik be ismét, amelynek ünnepélyes megnyitása 1945 december 31-én történik.

A Zsidó Társaskör többezer kötetből álló gazdag könyvtárát a helyi munkásszakszervezet tartja vissza és annak visszaszerzése ügyében eszközölt intervenciók eredménytelenek maradnak.

1946 június 10-én, a Demokrata Zsidó Népközösség a volt gettó helyén a Bungur-erdőben rendezi meg, immár nem a gettóba hurcolás évfordulóját, hanem az Auschwitzban, a német koncentrációs táborokban és a munkaszolgálatban elpusztult hozzátartozók másodéves „ázkáráját". Erre a napra esett a dési gettóból elszállított utolsó transzportnak a Jahrzeitja, amikor Dés főrabbija, Jákov Elimelech Paneth és híveinek tömege kilehelték nemes zsidó lelküket az auschwitzi gázkamrákban.

1946 június havának tizedik napján, másodizben vonul ki Dés és vidéke zsidósága a Bungur-erdőbe, szerettei elhalálozásának évfordulója alkalmából. Kevesen, alig néhányszázan, megmaradottak a tízezerből, lehorgasztott fejekkel és ökölbeszorult kezekkel meneteltek azon az uton, amelyen két évvel azelőtt csendőrszuronyok kiséretében vitték őket anyáikkal és apáikkal, testvéreikkel és gyermekeikkel együtt és amely út a menetelők legnagyobb részére az auschwitzi gázkamrákban ért véget.

Ezen a forró júniusi napon ismét ott állt a hét-nyolc százalékára csökkent Szamos vármegye zsidósága a Bungur-erdő gettójának kellős közepén.

Ezen a gyászünnepségen jelenti be Singer Zoltán elnök, hogy Szamos vármegye zsidóságának a vészkorszakban elpusztult tízezer mártirja emlékének megörökítésére maradandó emlékművet állít fel a Zsidó Népközösség a volt gettó szinhelyén és a dési zsidó temetőben. Az emlékmű alapkövét ott a helyszinen, ünnepélyes keretek között le is teszik.

Még aznap este gyászistentiszteletet tartanak a zsidó templomban és utána gyászülés keretében megalakul az emlékmű előkészítő bizottsága, melynek élére Singer Zoltánt választják. A bizottság néhány nap mulva meg is tartja első ülését és elhatározza, hogy azonnal pályázatot hirdet meg az emlékmű megmintázására. Ugyanakkor nagyszabásu gyüjtőakciót indít meg a vármegye zsidósága körében, valamint Amerikában és az egész világban szétszórtan élő Désről és vidékéről elszármazottak között. Az emlékmű leleplezésének időpontját, az 1947-ben megtartandó harmadik évfordulóra tüzték ki.

A Zsidó Népközösség felvonulása 1946 augusztus 23-án

1946 augusztus 23-án, a román fegyverletétel második évfordulója alkalmából a város vezetősége nagy ünnepséget rendez a város főterén. Az ünnepség a katonaság, a diákság és a különböző egyesületek és intézmények tömegfelvonulásával ér véget, a város főutcáján felállított disztribün előtt. A Zsidó Népközösség felvonuló csoportját akkor még óriási tapsorkánnal és virágesővel üdvözlik a hatóságoknak a disztribünön ülő képviselői.

Ez volt ugyanis a munkaszolgálatból és deportálásból visszatért dési zsidók első felvonulása. Amint a képen láthatjuk, a Zsidó Népközösség csoportja akkor még román, orosz, angol és amerikai zászlókkal vonult fel. Ezek a felvonulások ismétlődtek azután is egy ideig az egyes ünnepeken.

A DEPORTÁLTAK EMLÉKMŰVE

1947 június 4-én, a Demokrata Zsidó Népközösség rendezésében kerül sor a deportáló lágerekben és munkaszolgálatban elpusztult tízezer szamosmegyei zsidó mártir emlékszobrának a leleplezésére Désen, a nagytemplom terén — amelyet ugyanekkor Piata Martirilor Evrei, a Zsidó Mártirok terének neveznek el — és a dési zsidó temetőben felállított szimbolikus síremlék felavatására. A volt gettó helyett a nagytemplom terén helyezték el a deportáltak emlékművét, egyrészt mert a nagytemplom előtti térség megfelelőbb hely az emlékszobornak, másrészt a hatóságok tiltakoztak, hogy a hagyományos majálisok színhelyén legyen, végül pedig a Bun-

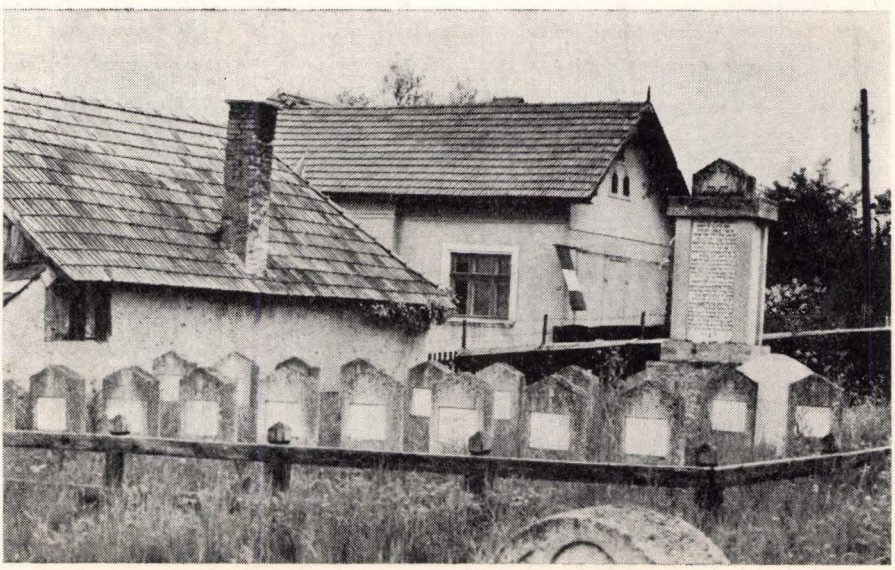

Singer Zoltán megnyitja az emlékmű-avatási ünnepséget és dr. Schönfeld Miklós főrabbi leleplezi a szobrot

(Fent) **Az emlékmű leleplezése után a katonai zenekar a Hatikvát játssza, majd a deportáltak zsírjából készített RIF szappan temetése után a rabbi** (középen) **felavatja a zsidó temetőben a Szamos megyei tízezer mártír szimbólikus síremlékét és a gettóból exhumáltak sírjait** (lent)

Bensőséges ünnepség keretében leplezték le a dési Deportáltak Emlékművét

„E szobor előtt esküszünk, hogy soha többet nem engedjük megismétlődni, azt ami történt“ — mondotta Gheorghe Neamţu Szamosmegye főispánja

„Ti, akik elhaladtok itt, előttem, nézzétek, lássátok: van-e még olyan fájdalom, mint az én fájdalmam...“ kiáltja Jeremiás prófétával a dési deportáltak emlékére emelt monumentális szobor fekete márványba vésett felirata. Ez az első szobor, amelyet zsidók emeltek ezeken a tájakon. Rettenetes dolognak kellett történnie ahhoz, hogy a zsidók az évezredes kötöttséget megszakítva szobrot emeljenek. És a felirat mintegy igazolása is ennek: hogy lássák, nézzék az elkövetkendő nemzedékek a magára maradt embert, aki családjával elhagyja otthonát, amelyet nemzedékek teremtettek és batyuval a hátán elindul a megsemmisülés felé. Lássák, hogy néz ki az ember, ha egyedül van. Lássák, mit tett az emberrel a gyűlölet. Dés és Szamosmegye zsidósága maradandó emléket állított mártírjainak. A még bölcsőben levő gyerekek, ha felnőnek, látni fogják a bronzban élő gyermeket, aki kis batyuját szorongatva mégegyszer visszanéz a városra... Ennek a gyermeknek a tekintete többet fog mondani a világtörténelem legszörnyűbb koráról, mint a legtöbb regény.

Az a tény, hogy az ezres létszámot alig meghaladó szamosmegyei zsidóság ilyen hatalmas és országos viszonylatban is kiemelkedő alkotást tudott létrehozni, megmutatja, mit jelent a szervezett és egységes erő; *mit jelent a Demokrata Zsidó Népközösség az itteni zsidóság életében.* Minden túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a dési szobor bevonult a zsidó történelembe. Singer Zoltán, a dési D. Zs. N. elnöke, aki éjt nappallá téve, határtalan önfeláldozással és odaadással vezette az emlékmű felállításának egész akcióját és gyakorlati munkáját, *Rottenberg Miksa* mérnökkel, *Dr. Bíró Lászlóval* és a Népközösség többi vezetőtagjaival, beírták a nevüket a romániai zsidóság történetébe...

A megye és a város gyásza

Az emlékmű felavatását megelőző napokon már érezni lehetett a város hangulatán, hogy nem mindennapi eseményre készülődnek. Vasárnap az összes egyházak templomaiban, az egyházfők nagy beszédekben hívták fel híveik figyelmét a szerdai nap jelentőségére.

Hétfőn megjelentek a város falain *Dr. Stefan Homorodeanu* polgármester gyászkeretes ünnepi felhívása a város polgárságához, amelyben gyásznappá nyilvánítja a szerdai napot és felszólítja a város polgárságát, hogy osztozzék a zsidó lakosság gyászában.

Junius 4-én szerda reggel ragyogó napsütés aranyozza be Dés csendes utcáit. Az üzletek zárva vannak. Se lárma, se forgalom. A közintézmények épületein — a városházán, megyeházán, a törvényszéken, a demokratikus szervezetek székházain nagy fekete lobogók lengenek. Az üzletek és magánházak fekete fátyollal bevont nemzetiszínű lobogót öltöttek magukra. A Zsidó Mártírok Tere felé vezető utcakereszteződésnél fehérkesztyűs rendőrök tartják fenn a rendet, a kivont kordon körül.

Pontosan fél tíz órakor a városháza dísztermében hivatalos fogadásra gyülnek össze a hatóságok képviselői, egyházak és az ország minden részéből érkezett kiküldöttek. *Deák Liviu* alpolgármester a következő szavakkal fordul a megjelentekhez: *„Soha ilyen szomorú gyülekezetet e város falai nem üdvözölhettek itten, mint most. Mégis szolgáljon vigaszul, hogy a demokráciában megtisztult légkör fogadja önöket és igyekszik együttérzésével is írt tenni sajgó sebeikre.“* Az alpolgármester szavai után az egyházi, polgári és katonai hatóságok, valamint a szervezetek képviselői testületileg elindultak a szobor leleplezésének színhelyére.

A fehér leppellel letakart szobor körül teret már fekete embertömeg környékezi. A szobor előtt négy fehérruhás ifjú díszőrséget áll. Éles vezényszó töri meg a csendet. A határvadász díszszázad élén a fénylő nap sugaraiban megvillannak a szuronyok acélhegyei. A katonazenekar a Himnuszt játssza...

A feldíszített tribünön sorra helyezkednek el *Prof. George Neamtu* Szamosmegye főispánja, *Dr. Stefan Homorodeanu* Dés polgármestere, *Jordachescu Constantin* tábornok, *Vasilescu* csendőrszárnyparancsnok, a hegyivadász ezred és a helyőrség díszes tisztiküldöttsége, az összes egyházak vezetői, a bírói kar, a rendőrség tisztikara, a Pénzügy és a Nemzeti Bank igazgatói, *Izsák Márton*, a szobor alkotója, *Dr. Schönfeld Miklós* aradi főrabbi, a zsidó egyház részéről, *Rappaport Ottó*, a *Demokrata Zsidó Népközösségek központjának képviselője* és az ország különböző zsidó közületeinek kiküldöttei.

Síri csendben lép a mikrofon elé *Dr. Bíró László*, a dési D. Zs. N. díszelnöke. *Emlékművet állítunk — mondotta megnyitó szavaiban az elnök, — hogy soha sem mi, sem mások ne felejtsék el azt, ami velünk történt. És mi is, mások is tanuljunk ebből. Mert az auschwitzi lángok nemcsak elégettek, megsemmisítettek, hanem eggyé kovácsoltak, megtisztítottak és megerősítettek bennünket. Mi csak azzal lehetünk méltók mártírjaink emlékéhez, ha harcolni fogunk egy olyan világért, amelyben soha nem ismétlődhet meg senkivel az, ami velünk történt.*

Az életben maradt deportáltak nevében...

Könnyekkel küzködve kezdi beszédét *Singer Zoltán*, a dési D. Zs. N. elnöke. *Nem tudunk szavakat találni — mondotta —, hogy most három év távlatából felmérjük azok előtt azt, ami velünk történt. Néha felvetődik bennünk a kérdés: van-e még értelme a mi életünknek: ki tudja, ki mosdik a gyermekeinkből készült szappannal; ki ölti magára a lányaink hajából készült ruhát és ki tapos a hajukból készült pokrócon. S amikor erre gondolunk, nem marad más számunkra, minthogy levegőbe emelt ököllel harcot esküdjünk a fasizmus ellen.*

Ez a szobor örök vád lesz a fasizmus ellen. Mérleg és tükör lesz, amely mutatni fogja a világnak, mit tett a fasizmus. A mi lelkeinkben örökké, kiolthatatlanul égni fog az emlékezés mécsese, amely szüntelen emlékeztetni, serkenteni fog bennünket a fasizmus elleni harc szent kötelezettségére.

A beszéd után kerül sor a szobor leleplezésére. *Dr. Schönfeld Miklós* aradi főrabbi lép az emlékmű elé. A katonazenekar gyászindulót játszik. A néma feszültségben valóságos borzongás vesz erőt a tömegen: lehull a fehér lepel.

A hadviselt katonatisztek szemében is könny csillan meg. Az arcok egy pillanatra a szoborra merevednek. Mindenki előtt 1944 májusának napjai elevenednek meg. Igen. Így. Pontosan így indultunk el. A hatalmas talpazaton másfélszeres életnagyságban egy család indul a gettóba. A szobor közepán: magábaroskadt férfi nagy batyuval vállán, egyik oldalán az anya szorítja magához csecsemőjét, a másik oldalon fiatal nő arcát tépi, hátul pedig hét év körüli gyermek-óvodás, könyörgő tekintettel néz vissza a városra.

Félelmetes alkotás tárul a jelenlevők elé. *Izsák Márton* marosvásárhelyi szobrászművész csodálatos alkotása. Lelket megrendítő látvány. Mintha a családok életre keltek volna és eljöttek volna bronzban erre a gyászünnepélyre.

Dr. Schönfeld aradi főrabbi, Dés szülöttje beszél. A fasizmus mételyezettjei — mondja a főrabbi — megtagadták Krisztust és eszméit.

De be kell lássuk, hogy mi is sokat mulasztottunk. A mi társadalmunknak is meg voltak a maga szociális hibái. A történtek arra intenek bennünket, hogy e hibákat ki kell küszöbölnünk.

Azok emléke, akiket e szobor megörökít, kössön össze bennünket az új világban és egészségesebb életben. Tegyen bennünket elválaszthatatlanná küzdelmünkben egy új társadalomért. Egy igazabb emberért. Mert csak ez az új ember a biztosítéka annak, hogy a mult soha többet nem térhet vissza.

„Ez a szobor nemcsak a zsidók szobra...“

Reszkessen a lelkünk — kezdi beszédét Prof. George Neamtu főispán, a kormány képviselője — nekünk, e megye lakóinak ez a legszomorubb napja: tízezer ártatlan ember kínhalálára emlékezünk. Legyen hát e szobor tanítás és figyelmeztetés mindannyiunk számára. Készítsünk őszinte lelkiismeretvizsgálatot magunkban és ha még van gyűlölet bennünk, vessük ki magunkból. Tegyünk most már pontot a multra. Nyissunk új, tiszta fejezetet életünkben. A megértés és a békés együttélés fejezetét.

E szobor előtt — emelte fel hangját a főispán — esküszünk, hogy soha többet nem engedjük megismétlődni azt, ami történt. Ez a szobor nemcsak a zsidók szobra. Ez a szobor mindazoké, akik üldözöttek voltak és szenvedtek az igazságért. És mindazoké, akik együttéreznek az üldözöttekkel.

Ezután *Dr. Stefan Homorodeanu* polgármester a város nevében átvette a szobrot és megható szavakban ígérte, hogy a város olyan gonddal, kegyelettel és szeretettel fogja megőrizni, amilyen a mártíroknak és a nagy emberi alkotásoknak kijár.

Drágos ezredes a román hadsereg részvétét tolmácsolta. *Az új román hadsereg nevében a fájdalom és gyász eme jelképe előtt fogadalmat teszünk — mondotta —, hogy ébren fogunk őrködni az együttlakó népek békéje és megértése felett. Minden erőnkkel harcolni fogunk azok ellen, akik a mult bűneit visszaidézni akarják. Bűnhődnie kell mindenkinek, akinek kezéhez ártatlanok vére tapad.*

Muresan tanfelügyelő a B. P. D. együttérzését fejezte ki, s hangsúlyozta, hogy a B. P. D.-ben egyesült demokratikus erőknek küzdeniök kell a mult minden káros maradványa ellen.

Ezután a görögkeleti, görögkatolikus, a református és a római katolikus egyház adott kifejezést szolidaritásának a zsidóság szenvedései iránt.

Az üdvözlő beszédek után *Rappaport Ottó, a Demokrata Zsidó Népközösségek központjának képviselője* mondott emlékbeszédet.

— Amikor Dés városa, mint műértéket veszi át e szobrot, akkor a Zsidó Népközösségek központja a szobor értelmét, tanítását, belső tartalmát veszi át a dési zsidóságtól, hogy tovább adja, terjessze az egész erdélyi zsidóság között.

A szobor alakjai, a mi apánk, anyánk, testvérünk és gyermekünk. Mindannyian megismerjük őket. Ugyanazt jelentik mindannyiunk számára.

Éppen ezért az értelmet és tanításait is egyformán kell megértenünk.

Ez a szobor, amely a fasizmus felé keserű intőjel és kemény vád, nem maradhat csupán hideg bronzalak. Komor mozdulatlansága éles harccá, elszánt küzdelemmé kell forrósodjék bennünk és minden haladó gondolkodású emberben a fasiszta maradványok ellen.

Ne sírjatok — fordult a hangosan zokogó tömeg felé —, *sírással nem lehet egy népet meggyógyítani. Állandó gyásszal nem lehet egy népet újjáépíteni. E szoborral egész Erdély zsidósága számára egy korszaknak kell lezárulnia: a sírás korszakának. Legyen elég a sírásból. Most jöjjön már férfias, öntudatos harc az új életért, az új világért. Emeljük fel az évszázados tehertől meggörnyedt fejet; töröljük ki szemeinkből a könnyet, erősítsük meg hitünket és az ember felemelkedésében tekintsünk előre, az új nemzedékekre, akik most születnek és akik már egy tisztább, egy szabadabb és egy emberibb világban fognak élni.*

Megindul a menet...

A beszéd után a város néhány öregje vállra emelte az auschwitzi földdel, hamvakkal, szappannal és tóratekercsekkel telt koporsót, amelyet hármas sorokban követtek az egyházak, a hatóságok, a munkásszervezetek küldöttségei és a hadsereg díszszakasza.

A vidéki falvakról bejött román parasztok és parasztasszonyok hangosan sírnak a szobor előtt. Letérdepelnek és keresztet vetnek.

A menet megindul a temető felé. Hosszú végeláthatatlan sorokban vonulnak a koporsó után zsidó és nemzsidók, románok és magyarok, munkások és parasztok, öregek és fiatalok, hogy végtisztességet adjanak azoknak, akiknek még az sem adatott meg, hogy szülőföldjük rögei alatt pihenjenek. Az ő temetésükre nem ment senki. Sírjuknál senki nem mondhatott imát, mert nincsen sírjuk. Az egyszerű koporsóban tízezer szamosmegyei zsidó jelképes tetemét viszik a sír felé. Tízezer ártatlan áldozatnak ad végtisztességet a megye és a város, ahol születtek és éltek... s ahonnan elhurcolták őket...

A koporsó mélyed le a sírba... Tompán hullanak a száraz rögök. Tízezer embert temetnek...

Az ajkakon felcsendül a Kaddis, Auschwitz áldozataiért.

A temetőben *L. B. Halpert*, Dés ujonnan megválasztott főrabbija mondott magasszárnyalású beszédet, amelyben felhívta híveit, hogy a hagyományok őrzése mellett minden erejükkel vegyenek részt a haladó erők harcában a demokrácia megszilárdításáért.

Rosmann Lipót szavai után a jelképes temetés gyászimával ért véget.

*

Dés város politikai tanácsa elhatározta, hogy a Kodor-utcát ezután Deportáltak-utcájának, míg a volt gettóhoz vezető Bungur-útat Zsidó Mártírok Utjának nevezi el.

Dr. Vadász János

34 éves regáti izraelita nő (románul és jidisül beszél) 1—2 személy háztartásának vezetését vállalná. Gyermek nem akadály. „Románul beszélő“ jeligére cím a kiadóban. (1806)

FÁJDALOM SZOBRA

A dési deportált emlékszobor ünnepélyes felavatása alkalmából közöljük dr. Antalffy Endre marosvásárhelyi professzornak, a kiváló orientálista tudósnak, a „Szabad Szó“-ban annak idején megjelent alábbi írását:

Bukaresti nagy öntőműhelyben bronzba öntve elszállításra vár egy hatalmas szoborcsoport, egyik erdélyi város megrendelése. Alkotója Izsák Márton, marosvásárhelyi fiatal szobrászművész.

Ha fájdalom szobrának mondom ezt a szobrot, tudom, nem mondok eleget. Legfennebb Niobét, a Laokon-csoportot, vagy a calaisi polgárok emlékét idézem fel a lelkekben; a fájdalom erejét, a halál közelségének nagy terhét, melyeket oly mély értelemmel fejeznek ki ezek a híres alkotások. Ezekben már a művészi szép az uralkodó elem. A tárgyi részen, a történelmi anyagon eluralkodott a művészi kifejezés csodája. A hajdunság valósága szimbolummá lett. Amint enyhíti finom szemfedő átlátszó leple kínnak, vonaglásnak, könnynek, a halálfélelem hideg verejtékének nyers színhelyét.

Izsák Márton időben hozzánk közelálló, friss népi tragédiából vette témáját: a gettóba hurcolás roskasztó pillanatát formálta szoborképe. Az út itt, Vásárhelyt az otthontól egy omladék téglagyárig rövid volt. Nem hosszabb, mint Jeruzsálemben Pilátus palotájától a városon kívül fekvő szégyenvesztőhelyig. A világ legártatlanabb zsidaja akkor súlyos kereszt alatt roskadozva tette meg ez a bánat kövezte utat, melyet azóta tizennégy stációban mért le s mint mulhatatlan díszítő tartozékot ábrázol katolikus templomok belső falain, immár kétezer esztendős vallásos kegyelet.

Kereszt helyett batyú! Miért lett volna ez a batyú kevésbbé súlyos, mint a kereszt? Kövekkel rakhatta tele kegyetlen hivatali cinizmus. De a gettóba vonulók rongykötegében egy kétezer év óta hirdetett erkölcsiségben való csalódásuk volt a nyomasztóbb teher. Számukra nem akadt Cirénzbeli Simon, keresztet hurcolni segítő. Nem hullott egyikük elibe sem valaki Veronika, hogy kendőt nyujtson a fáradtnak, hogy megtörülje vele verejtékes arcát. Amerre annyi ezer elítélt elvonult — nemcsak hatan, mint Rodin szobrán a calaisi polgáro — gyávult tömegek szegélyezték az utcát és vakon néző becsukott ablakok.

Izsák Márton szoborművésznek agyagmintája itt, Vásárhelyt készült el, alkalmas műterem hiányában mostoha körülmények között egy fűtetlen raktárhelyiségben. Amint a művész mondta, legalább 15 méteres távlatra volt szüksége. A csoport főalakja batyú alatt görnyedő, fiatal, intellektuális arcú fiatal férfi. Mellette jobbról nőalak, ki féltően szorítja keblére kisdedét. Baloldalt idősebb nő, felemelt karjainak frenetikus mozdulata mutatja összeomlott lelkiállapotát. A csoport mögött gyermek leány, virító ártatlanság, hátán batyúval ez is, csodálkozó szemekkel tekint vissza az elhagyott otthonra, gyermekjátékai tanyájára. Egy család drámai sorsa rémület és zúzó fájdalom egyetlen pillanatban összefogva.

Szeretném érzésemet elfojtani, ne lássék, hogy hamar gyúlok. Még kevésbbé, hogy ünnepelni kívánok valakit, ki, tudom, távol áll az ünnepeltetés vágyától. Akik néhányan külön meghívásra készülő állapotában láttuk ezt a művet, egy gondolatban találkoztunk. Megegyezett ítéletünk abban, hogy ez a mű nem pamflet, nem vádbeszéd, nem tetemrehívás egy nagy bűnperben, melyben már úgyis késő az igazságszolgáltatás. Ez a szobor a művész válasza azoknak, akik a fajgyűlölet átkát ontották erre a világra. A művészet erkölcsi ítélete magasabb helyről jön, mint a legmagasabb földi bíróság emelvénye. Messzi felette áll minden politikai ítélő fórumnak. Minél tisztább művészet, verdiktje annál súlyosabb és fellebbezhetetlenebb.

ANTALFFY ENDRE

A kolozsvári Egység beszámolója az emlékmű leleplezési ünnepségeiről (1947 június 13)

gur-erdőben, távol a rendes forgalmú utcáktól, rongálásoknak lett volna kitéve. A bronzba öntött remekmű Izsák Márton marosvásárhelyi zsidó szobrász alkotása.

A grandiózus emlékszobor és szimbólikus síremlék leleplezési ünnepségének lefolyásáról, közzéteszük a kolozsvári *Egység* 1947 június 13-i beszámolóját, valamint dr. Antalffy Endre marosvásárhelyi professzor és orientálista tudós annakidején a „Szabad Szó"-ban megjelent cikkét.

1947 őszén a Demokrata Zsidó Népközösség addig önálló északerdélyi csoportjai csatlakoznak a bukaresti központtal müködő Comitetul Democrat Evreeschez (C.D.E.). Ez az egyesület politikai jelleggel működik és minden ténykedésében a Romániai Kommunisták Pártja utasításait követi.

1947 októberében a Román Kommunista Párt dési titkársága a kabinetjébe rendeli Singer Zoltánt, a Demokrata Zsidó Népközösség, illetve a C.D.E. elnökét és közlik vele, hogy a helyzet ilyszerű alakulása folytán, többé nem töltheti be egyszemélyben a C.D.E. és a cionista helyicsoport elnöki tisztségeit. Huszonnégy órai gondolkodási időt adnak számára, hogy válasszon a két elnöki tisztség között, ő azonban bejelenti, hogy nincs szüksége gondolkodási időre, lemond a C.D.E.-ben viselt elnöki tisztségéről és megmarad a cionista szervezet elnökének. Eme elhatározásának indokolására kifejti, hogy gyermekkora óta tagja a cionista szervezetnek és rendíthetetlen harcosa a cionista eszmének.

A párttitkárság a bejelentést tudomásul veszi és a néhány nappal később megtartott tisztujító közgyűlésen, a C.D.E. elnökéül Nasch Emilt, titkáraul pedig Stösszel Bubit választják meg. 1948 tavaszán, a Zs.N.Sz. temesvári központjának sugalmazására, Singer Zoltán átadja elnöki tisztségét Czik Dezsőnek, ő pedig a helyicsoport és az alapok titkári teendőit veszi át, amiért a központ rendes havi fizetést folyósít számára.

1948 őszén, a Cionista Szervezetek önfeloszlatása után, az időközben alijjázott Stösszel Bubi helyébe, a C.D.E. felajánlja a fizetéses főtitkári állást Singer Zoltánnak, aki azt ugyancsak a központ sugalmazására — minthogy azidőtájt családi okok miatt nem alijjázhatott — elfogadja.

1949 őszén Singer Zoltánt és más három cionista vezetőt — Rottenberg Miksa mérnököt, Markovits Adolfot és Hárfenesz Dávidot — a Securitate közegei letartóztatják és hosszú éveket tölt Románia különböző börtöneiben.

A ZSIDÓK GAZDASÁGI REINTEGRÁLÓDÁSA

Az elsőknek visszatért munkaszolgálatosok egy része, az akkor alakuló-ban levő hatóságoknál vállaltak magasrangú funkciókat: a rendőrségnél, a Securitate-nál, a városi és vármegyei hivatalokban. A vármegye első fő-

ügyészi tisztségét hosszú ideig dr. Weisz Ferenc ügyvéd töltötte be. Többen, akik a háború előtti illegális Kommunista Pártban tevékenykedtek, pártaktivisták lettek.

De legnagyobb részük, különösen az idősebb rétegek, akik már a háború előtt kellő kereskedelmi jártassággal birtak, fűszer, vas, textil és más angró és detail üzleteket nyitottak, különböző ipari és kisipari üzemeket és műhelyeket létesítettek. Bár ezidőtájt igen nagy nehézségekbe ütközött az árubeszerzés, az élelmes zsidók minden utat megtaláltak a különböző árucikkeknek legális, de többnyire „fekete" utakon való beszerzésére. Orosz katonatisztekkel karöltve, azoknak teherautóin nagy árucsere üzleteket bonyolítottak le a szomszédos országok kereskedőivel és még létező üzemeivel. A legkifizetődőbb üzletnek bizonyult a désaknai sóbányákból megvásárolt és hatalmas teherautókra rakott só szállítása a szomszédos Magyarországra, Csehszlovákiába és Ausztriába, ahonnan az autók különböző élelmiszer és ipari cikkekkel tértek vissza. Ezeket az üzleteket a hatóságok tolerálták és legtöbbször elő is segítették, mert így látták megoldva a mindenéből kifosztott város és megye lakossága legalább részbeni szükségleteinek kielégítését.

Ez a konjunktura azonban mindössze egy-két évig tartott. Miután a helyzet konszolidálodni kezdett és a Román Kommunista Párt egymaga veszi át az uralmat a királyság megszünése után, első intézkedésük gyanánt az államosítási törvényeket hozták meg, amelyek egycsapásra véget vetettek az addigi állapotoknak.

Azok a zsidók, akik előrelátóak voltak és idejében likvidálták üzleteiket és üzemeiket, megmenekültek a kisajátítástól és vagyon-elkobzásoktól. A legjobban azok jártak, akiknek sikerült vagyonukkal együtt idejében illegális utakon az országot elhagyni. A zsidók legnagyobb része azonban a kisajátítási törvények áldozataivá vált. A kisajátított üzletek és üzemek helyében, sorra rendezték be és nyitották meg az állami üzleteket és üzemeket, melyeknek megszervezésével legnagyobb részt a már gyakorlattal rendelkező zsidókat bizták meg és szinte minden állami üzlet és üzem élére a megbizható zsidókat alkalmazták, igazgatói minőségekben. Az Alimentara, a Dejul, a Fierul, az Aprozar, az Aproarm, a Comcereal, a Comcar, a Comlemn, a Combustibil állami üzletek igazgatóinak mind zsidókat neveztek ki. Az asztalosok, cipészek, szabók, bádogosok, húsvágók, mosódák szövetkezeteinek élére szintén zsidó iparosokat neveztek ki.

De mindezek a zsidók csak addig töltötték be fenti poziciójukat, amíg jól beszervezték a város és a megye kereskedelmi és ipari vérkeringését és amíg a pártnak szükségük volt szaktudásukra. Amikor már az új többségi és magyar nemzetiségű káderek kiképzése befejeződött, a zsidók legnagyobb

részét menesztették állásukból, vagy pedig alantasabb posztokba helyezték őket. Igy hálálták meg a zsidók hűséges és odaadó munkáját, amit a város kereskedelmi és ipari életének megszervezéséért és kifejlesztéséért végeztek.

A CIONISTA SZERVEZETEK UJJÁALAKULÁSA

1946 nyarán alakul meg az erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség dési helyicsoportja, melynek elnökéül a háború előtti volt utolsó elnökét, Singer Zoltánt választják meg. Singer Zoltán ezután egyszemélyben tölti be a Zsidó Népközösség és a cionista helyicsoport elnöki tisztségeit, ami ezidőtájt egyedülálló volt egész Erdély területén.

A cionista helyicsoport zászlóbontása után, egymásután alakulnak meg a különböző cionista szervezetek csoportjai. Elsőnek a Hápoél Hámizráchi Rottenberg Miksa mérnök vezetése alatt, ezt követi az Ichud, melynek főtitkárául Hochstadt Gyulát választják meg, majd a Mismár Wohlberg Jákov elnöksége alatt, a Hánoár Hácioni Steinberger Zoltán vezetésével, majd ennek testvércsoportja, a Háovéd Hácioni Klein Michael elnöklete alatt és végül a Dror-Hábonim Singer Efra vezetésével.

A cionista ifjúsági szervezetek egymásutáni megalakulása tette szükségessé annak a tranzakciónak a létrejöttét a cionista helyicsoport és a Demokrata Zsidó Népközösség között, mely szerint a Népközösség, az égisze alatt müködő zsidó kaszinóval együtt továbbra is a Zs.N.Sz. helyicsoportjának a székházában maradnak és visszamenő hatállyal megfelelő házbért fizetnek a helyicsoportnak. A cionista helyicsoport és ifjúsági szervezetei, a Talmud Tóra helyiségeiben rendezik be otthonaikat, miután a hatóságok e célból szabaddá tették.

Hatalmas intenzitással indul meg Désen a cionista munka, annak minden vonalán. Héber nyelvű kurzusok indulnak meg, megkezdik a K.K.L. perselyek újbóli kihelyezését, megnyilnak a Mizráchi, a Hánoár Hácioni és a Dror-Hábonim háchsárá telepei, melyeket az ifjúsági szervezetek tagjai zsufolásig megtöltenek.

A zsidó ifjúság cionizmusát és általában a háború utáni nagy cionista megmozdulást akkor országszerte „alijja-cionizmusnak" titulálták. Hogy ez a titulus, hogyan volt értelmezhető, az a későbbi történészek kiértékelésére tartozik. Tény, hogy a zsidó ifjúság és a felnőttek is abban az időben létezésük egyedüli értelmét az útban levő Eretz Jiszráelbe való alijjázásukban látták, ahol lerombolt régi életüket ujra felépíthetik. Igen sokan nem is várták be, míg reájuk kerül az alijjázás sora, hanem vándorbotot vettek a kezükbe és illegális utakon indultak neki a nagy és veszedelmekkel teli vállalkozásnak.

Rottenberg Miksa
Hápoél Hámizráchi

Hochstadt Gyula
Ichud

Wohlberg Jákov
Mismár

Steinberger Slomo
Hánoár Hácioni

Klein Michael
Háovéd Hácioni

Singer Efra
Dror Hábonim

Ilyen előzmények után köszönt be a zsidó történelem nagy napja. 1947 november 29-én az E.N.Sz. közgyűlése megszavazta a Zsidó Állam felállítását Palesztina egy részében.

A román hatóságok országszerte nagy népgyűlések rendezését engedélyezik a történelmi nap megünneplésére. 1947 december hó 3-ának estjén ünnepelte Dés és az egész vármegye zsidósága az E.N.Sz. döntését. A dési

vármegyeháza épületén először a történelemben lengette a késő őszi szél azt a hatalmas kék-fehér zászlót, amelyet a dési cionista asszonyok órák alatt állítottak össze.

Az ENSz 1947 nov. 29-i határozata után kék-fehér zászló leng a dési vármegyeháza erkélyén

Szamos vármegye zsidósága ezen a napon teljes számban felvonult erre a népgyűlésre és zsufolásig megtöltötték a prefektura nagy disztermét, amelyet erre az alkalomra a cionista helyicsoport rendelkezésére bocsájtottak. Akik már nem fértek be a terembe és annak hatalmas erkélyeire, az udvarban felállított hangszórókon hallgatták végig az ünnepség szónokait.

A diszterem pódiumán kék-fehér zászlóval leboritott asztalnál, egymás mellett foglaltak helyet a megye és a város hatóságainak reprezentánsai, élükön a Kommunista Párt vármegyei főtitkárával, a cionista szervezet, a hitközség és a Zsidó Népközösség vezetői mellett. Az asztal mögötti falon dr. Herzl Tivadar életnagyságu portréja diszelgett. A népgyűlés Singer Zoltán, a cionista helyicsoport elnökének héber nyelven tartott megnyitó beszédével vette kezdetét, majd Albert Lázár a hitközség elnöke mondotta el a sehechjánu áldását. A népgyűlés vezérszónoka dr. Fodor Alexander, a kolozsvári cionista helyicsoport elnöke volt, aki egy órán át tartó gyönyörűen felépített beszédében ecsetelte a történelmi nap jelentőségét a zsidóság életében. Ezután a hatóságok reprezentánsai szólaltak fel, majd Singer Zoltán zárószavai után, az egész hallgatóság feszes vigyázállásban, hangos zokogás kiséretében a Hátikvát énekelte el.

Az éjfél utáni órákban ért véget a népgyűlés, mely örökké felejthetetlen fog maradni Dés és Szamos vármegye zsidóságának emlékezetében.

1947 decemberében, a romániai cionista szervezetnek a román hatóságokkal kötött megállapodása folytán, elindítják az addigi évek legnagyobb alijját, melyben Szamos vármegyéből 53 zsidó ifjú kapott helyet. Ezt az egész hajórakományt, mely a bulgáriai Várna kikötőjéből indult útnak, az angol hatóságok Ciprusba irányítják.

És bár a Zsidó Állam proklamálása után a Szovjetunió és annak csatlósai voltak az elsők, akik Izráel államát elismerték és felvették vele a diplomáciai kapcsolatot, az utána következő év jelentette a romániai és így a dési cionista mozgalom hattyúdalát.

1948-ban új szelek fujdogálnak a Szovjetunióban. Ebben az évben határozta el Sztálin atyuska a zsidó nemzeti irányzat likvidálását, ami a

Szovjetunióban élő íróknak a „likvidálásával" vagy Szibériába való deportálásukkal vette kezdetét. Ez a folyamat csakhamar gyökeret vert a csatlós államok országaiban is. A romániai cionista szervezet központja, a „jevszekcia" nyomására és hogy megelőzze a cionista szervezeteknek törvényes rendelkezés általi betiltását és az abból eredő súlyos és előre nem látható következményeket, utasítja csoportjait az autodizolválásra és az összes háchsárá telepek felszámolására.

1948 őszén a Román Kommunista Párt utasítására, a C.D.E. nagyszabású alijját szervez meg és indít útnak Izráel államába. Erre az alijjára a cionista ifjúság ezrei, az izráeli megbizottaktól kapott utasítások alapján, nem iratkoztak fel és így ez a hatalmas alijja-csoport a Román Kommunista Párt zsidó tagjaival, főként pedig számos kétes elemmel indul útnak.

Az intézkedés célja volt megmutatni a Román Kommunista Párt felelős tényezőinek, hogy a C.D.E.-nek, a romániai „jevszekciának" alig vannak tagjai, nem képviseli a zsidó tömegeket és egyedül a cionista szövetség rendelkezik tömegekkel. Ismert cionistákat különben sem vettek volna fel a C.D.E. listájára.

Az alijja elindítása megegyezés alapján történt: ugyanazon számú alijját indít előbb a C.D.E., majd a cionista szövetség. A helyi viszonyokkal és főleg a „dialektika" szabályaival tisztában lévők hiába figyelmeztették az izráeli küldötteket, hogy a megállapodás második részének megvalósítására nem kerül sor, az intézkedés eredményesnek bizonyult. A C.D.E. alijjára elvétve is alig iratkoztak fel cionisták s az útlevelek kiállításakor (a még hivatalosan meg sem nyilt zsidó követség szobáiban) egyetlen kommunista vagy rosszhirű elem nevét sem húzták ki a követségen dolgozók, nehogy a sorra kerülő cionista alijjából ürügye legyen a C.D.E.-nek bárkit is kihúzni. Felesleges hozzáfüzni, hogy a megegyezés szerinti „cionista alijja" ezreinek jövetelére nem került sor. 1949 végén, 1950 elején kezdtek egyénenkénti feliratkozással alijjázni zsidó családok — főként idősebb korosztályuak — és ebből tevődött össze a nagy román alijja. Az országépítés első éveiben, az azelőtt érkezett C.D.E.-alijja sajnos hozzájárult a román alijja gyenge hírnevéhez és csak a később érkezett tömegek országépítő munkája érdemelte ki a jisuv elismerését.

A ZSIDÓ HITKÖZSÉG UJJÁALAKULÁSA

Ugyancsak 1946 nyarán megalakul a hitközség is, melynek élére a dési ortodox hitközségnek a deportálásból visszatért utolsó elnökét, Albert Lázárt választják meg. Mellette az ügyvezető elnöki tisztséget a Kommu-

Albert Lázár hitközségi elnök (1946)

Izráel Herman hitközségi elnök (1947)

nista Párt sugalmazására dr. Rosenthal Lajos tölti be. A hitközség főtitkári állását Rottenberg Miksa mérnöknek ajánlják fel, aki elvállalja azt.

A hitközség első vallási vezetője, saktere és előimádkozója az Aranyosgyéresről Désre költözött Mordche Mendel Grün lett. 1950-ben alijjázott.

A hitközség legfontosabb és legsürgősebb tevékenységét az épségben maradt, de teljesen szétdúlt nagytemplom restaurálásában, a rituális fürdő, a kóser vágóhid és mészárszék helyrehozatalában és megindításában látja. Ezeknek a munkálatoknak az elvégzéséhez szükséges anyagi szükségleteket a Joint bocsájtja a hitközség rendelkezésére.

A restaurálási munkálatok azonnal meg is kezdődnek, Rottenberg Miksa építészmérnök irányítása mellett és még abban az évben be is fejeződnek.

1947 elején új vezetőség kerül a hitközség élére. Az elnöki tisztséget Izráel Herman tölti be, a főtitkár helyére pedig Farkas József kerül.

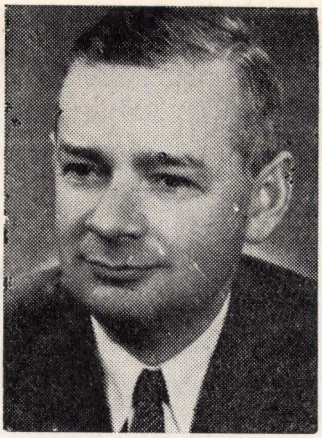
Ezidőtájt a kisebb községekből behúzódottakkal és a Désen letelepedett többnyire bukovinai repatriáltakkal együtt a zsidó lakosság lélekszáma megközelíti az ezret.

A hitközség egyetlen vallási funkcionárusa nem győz eleget tenni a reá súlyosodó feladatoknak és ezért egy második saktert és előimádkozót alkalmaznak, Zeév Jehuda Éliás személyében.

Zeév Jehuda Éliás Dés város szülöttje, aki 1934-ben költözött Brassóba, ahol az ottani ortodox hitközségnél sakteri és előimádkozói tisztséget töltött be. 1947-ben visszaköltözik Désre, ahol a hitközség kántornak és kisegitő sakternek alkalmazza. 1951-ben családjával együtt alijjázik.

Zeév Jehuda Éliás kántor és sakter (1948)

Friedmann Rivu, a hitközség főtitkára (1951)

1951-ben a hitközség tisztújító közgyűlést tart, melyen Matlai Zsigmondot választják meg elnöknek. A hitközség főtitkári állását Friedmann Mór, majd hirtelen elhalálozása után fia, Friedmann Rivu veszi át.

Az időközben mindkét sakter és előimádkozó alijjázása folytán megüresedett funkció betöltésére a hitközség reb Aser Reichot alkalmazza.

1963-ban választják meg hitközségi elnöknek Fülöp Emilt, a nagy kiterjedésü Fülöp családnak Ukrajnát és Auschwitzot megjárt egyetlen életben maradt fiát. A hitközség főtitkára Rosmann Emil lesz.

1963-ban, Reich Asernek, a dési hitközség utolsó sakterének alijjázása után nem volt többé kivel betölteni ezt a funkciót.

A rituális vágatásokat ettől az időtől kezdve a kolozsvári hitközség egyetlen saktere végzi, annak a néhány dési zsidó családnak, akik még ragaszkodnak a tradiciókhoz és csak kóser húst fogyasztanak.

A szombati és ünnepnapi előimádkozásokat, tóra felolvasásokat és minden más, szükséges vallási funkciót azóta is Fülöp Emil hitközségi elnök egymaga végezte és végzi a mai napig is és félő, hogy ő lesz a dési zsidó hitközség utolsó mohikánja . . .

Fülöp Emil, a dési hitközség elnöke 1963-tól mindmáig

Ráv Áser Reich, a dési hitközség vallási vezetője (1951)

ROS HÁSÁNÁ — 5728

1967 nyarán e sorok irója, az Emlékkönyv megirásához még szükséges adatok és anyagok beszerzése végett Désre utazott. Miután heteken keresztül bejárta a vármegye összes volt zsidólakta községeit és falvait, melyekben többnyire csak lerombolt templomokat és szétdúlt temetőket talált, a rosh hásáná ünnepének két napját a megye székhelyén, Désen töltötte. Ezidőtájt pontosan 111 zsidó lélek élt még Dés város falai között.

Rosh hásáná előestéjén az egész vármegyéből egybesereglett szórványokkal együtt 54-en voltak az egyetlen dési nagytemplomban tartott Istentiszteleten. Az ünnep első napján már csak 35 férfi és hét asszony volt a templomban, ünnep másodnapján pedig egy órát kellett várni, amíg egy minjánra való ember összegyült, akiknek a későbbi órákban 25 férfire és 6 asszonyra nőtt a számuk.

1967 rosh hásáná ünnepének másodnapján két és fél minjánra való zsidó férfi lézengett a dési zsidó nagytemplomban. Egykor, a nagyünnepek alkalmával működő más hét templomon kívül, ezren felül volt az ájtatos-

kodók száma ebben az oly csodálatosan szép zsinagóga hatalmas férfi és női csarnokaiban.

Az Istentisztelet befejezése után megcsokoltam templom ülésemet, amelyet pontosan fél évszázaddal azelőtt örököltem megboldogult édesapámtól és ahol négy évtizeden át imádkoztam rosh hásáná ünnepein. Éreztem és tudtam, hogy ez volt életem utolsó rosh hásánája, amelyet a dési nagytemplom falai között töltöttem.

5728 rosh hásánája. Héberül az évszám Táskách. Tiskách ... Feledd el. Feledd el a várost, a gettót, a templomot ... Hát lehet-e, hát szabad-e elfelejteni?

Összeszorult szívvel és könnyes szemekkel hagytam el a templom épületét és az utcára érve szembenézett velem a templom előtti téren húsz évvel ezelőtt felállított hatalmas emlékszobor és akkor már minden világos lett előttem.

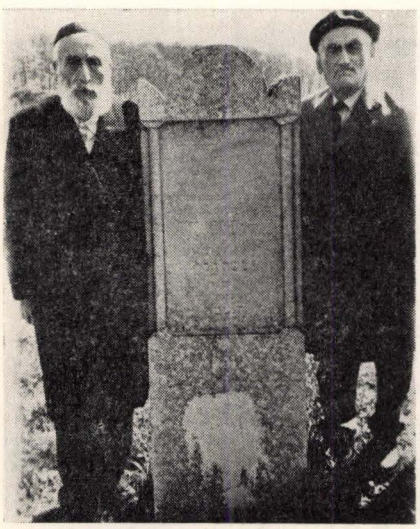
Még aznap este, az ünnep kimenetele után elhagytam Dés városát, hogy visszatérjek Izráelbe. Az állomás peronján állva érlelődött meg bennem a gondolat, amelyen már hatodik éve töprengtem: hogy milyen címet fogok adni a készülő emlékkönyvnek.

És amikor a vonat elindulása után, utolsó búcsút intettem egykori szülővárosomnak, elhatároztam, hogy az Emlékkönyv címe ez lesz: *Volt egyszer egy Dés ...*

Az elárvult nagytemplom és a deportáltak emlékműve a Mártírok terén

Pár hónappal a háború után, 1945 őszén, szállingózni kezdtek Bethlenbe az emberi formájukat vesztett, lelkileg és fizikailag teljesen összeroppant emberek. A deportálásból és a munkaszolgálatból visszatértek, valamint a közeli és a távolabbi vidékről idesodródó zsidók száma 97-re emelkedett. Főleg fiatalokból tevődtek össze a megmenekültek és a visszatértek. Talajt vesztetten, minden egzisztenciális kilátás nélkül, összetört lélekkel gyászolva azokat, akik nem vészelték át a tragédiát és akik közel állottak szívükhöz, fagyos szemmel és céltalanul néztek a sivár jövőbe.

Móse Hillel Hirsch sírkövét restaurálják a bethleni temetőben (1968) Dr. Fried Andor és Schönfeld Dávid kolozsvári sakter

Rosenberg Móse, a felszabadulás utáni első hitközségi elnök Bethlenben

A háború utáni zsidó közösségi élet megszervezését Bethlenben *Rosenberg Móse* vállalta magára. Három évi romániai munkaszolgálat után Bukarestben érte a felszabadulás és 1945 elején visszatért Bethlenbe. Ujra életre hívta a hitközséget, melynek elnöke lett és egyidejűleg a Demokrata Zsidó Népközösség elnökévé választották. Megalakította a Mizráchi bethleni csoportját, amely az ő vezetése alatt működött a cionista szervezetek feloszlatásáig.

1949-ben Désre költözött, ahol mint biztosítási szakembert, a Sovromasigurare vármegyei igazgatójának nevezték ki. 1950-ben alijjázott. Egyetlen fia, Rosenberg Dávid, hazatért a deportálásból és egyetemi tanár volt Kolozsváron. 1966-ban alijjázott, jelenleg előadó tanár a beér-sévai egyetemen.

1949 után *Deutsch Mendel* lett a bethleni hitközség elnöke, akinek alijjázása után a bethleni hitközség megszünt létezni.

A hitközség vallási funkcióit a rabbi-képesítéssel rendelkező *Reismann Jichák* töltötte be, aki Mócsról költözött Bethlenbe. Rabbi, előimádkozó, sakter, mohél stb. volt egyszemélyben. 1952-ben alijjázott és a Haifa melletti Kirját Átán telepedett le.

A nagy rabbi, Jehuda Lichtenstein halálának 25. évfordulóján jutott a legpregnánsabban kifejezésre az a lelki áthasonulás, amely rányomta bélyegét az egybegyűltekre. Az összetört embereken már látni lehetett, hogy a zsidó hit kötelékei feloldódtak. A legvallásosabbak a zsidóságtól való teljes elszakadásban kerestek kiutat. Mások a vegyesházasságok révén reméltek maguknak és ivadékaiknak örök megnyugvást biztosítani. Voltak olyanok is, akik érzelmi okokból, látszatra megtartották zsidóságukat, de valójában nem akartak semmi közösséget vállalni a zsidó sorssal.

A legszilárdabban álltak meg lábaikon azok, akik a nemzeti eszme emlőin nevelkedtek. Semmi-

Rosenberg Móse meggyújtja az első emlékmécsest a Bné Brák-i azkarán (1967)

lyen orkán nem tudta meggyőződésüket összezúzni, mely szerint a múltból okulni kell és a romokon új zsidó életet kell felépíteni. A kiadott jelszó szellemében elindult a tömeges alijja az új haza — Izráel felé.

A már említett, visszatért kilecvenhétből — hárman maradtak meg Bethlenben. Ebből ketten helyi származásúak, míg a harmadik a közeli Apanagyfaluból tette át ide lakhelyét. Az évek során, az élet kegyeként, egy fiú- és egy lánygyermekkel gazdagodott a bethleni zsidó közösség. Igy számuk eléri az ötöt.

Az ötön kívül, még más zsidó ereklyék is hirdetik a helyi gazdag zsidó múltat. A zsidó birtokolás inventárjában szerepel: a templom, a fürdőépület, a mészárszék, az egykori chéder, a sakter-lakás és még egy épület másfél holdas kerttel. A helyi hatóságok műemlékként őrizték meg a templomot. A legszilárdabb és a legbiztosabb zsidó tulajdonnak számít az alább látható új zsidó temető. A helyi zsidóság több, mint ötszáz éves múltjának bizonyítéka és „élő" tanuja.

A jövő krónikása a két temető sírköveiből a felejthetetlen helyi zsidó múltat fogja rekonstruálni, míg ebből a „dióhéjba" foglalt történeti leírásból, ami örök megemlékezésnek is számít, meg fogják tudni, miként élt Bethlen zsidósága — utolsó periodusában.

A bethleni új zsidó temető egy része, amely ezután már üresen marad

1944 október 15-én a szovjet hadsereg felszabadította Magyarlápost. Még aznap lejöttek a községbe az erdőben bújkálók. Utána lassan-lassan hazajöttek a visszavonuló munkásszázadokból lemaradozott fiatalok. Felnyitották szüleik lakásait, de még nem költöztek be azokba. Nem voltak képesek egyénileg új életet kezdeni. Kollektívába tömörültek, közös konyhát vezettek és ugyancsak közösségi alapon megnyitották a Rosenfeld Ármin-féle üzletet. Igy folytatták életüket a nagy várakozásban 1945 májusáig, amikor a háború befejeztével felszabadultak a német koncentrációs táborok és kezdtek hazaszállingózni a szintén lerongyolt, kiéhezett életben maradottak. Néhány középkorú férfin kívül kizárólag fiatal gyermekek jöttek haza. A nők között alig akadt egy-egy felnőtt. Egy kivételes esetnek csodájára jártak: Nemes Izsák, már 60-on felül, visszajött nevelt lányával és öt fiával. A maga nemében szinte egyedülálló eset volt ez, egyben áldás is

A deportálásban elpusztult mártirok emléktáblája a magyarláposi templom falán

Nemes Izsák, a láposi közösség Auschwitzból visszatért legidősebb tagja

a közösség részére, miután Nemes Izsák háza olyan otthon volt, mely nyitva állott mindig mindenki részére, gazdája pedig tanácsra, útmutatásra, segítségre kész.

A visszatértek száma elérte ugyan a 7 százalékot, de Magyarláposon nem maradt több, mint 50 személy. Nem szenvedhették az elpusztított környezetet, a lakosokat. Egyrészük néhány nappal hazatérése után Désre költözött, ahol nagyobb zsidó közösségben könnyebben tudott új életet kezdeni. Akik ottmaradtak, miután többékevésbé egzisztenciához jutottak, hozzáláttak a közösség megszervezéséhez. Rendbehozták a templomot. A templom falán emléktáblát helyeztek el. Saktert alkalmaztak, nem is annyira a rituális vágás miatt, mert ezekben a vallásos házakból származó fiatalok nagyrészében erősen megrendült a hit, de a sakter a zsidó közösséghez való tartozást szimbolizálta. Abban az időben ő volt az egyedüli szellemi vezető és természetesen ő végezte az esketési szertartásokat is, melyek hovatovább igen gyakoriak lettek.

Ez a fiatalokból álló közösség, melyet még talajvesztettnek sem lehet nevezni, hiszen sohasem volt sorsának önálló vezetője, nem tudott többé gyökeret verni ebben a felperzselt, megmérgezett talajban. Annak elenére, hogy külön-külön mindegyikük az önálló zsidó nemzeti közösségben látta a jövőjét, mégsem volt kimondott cionista szervezkedéshez ideje és ereje. Ki-

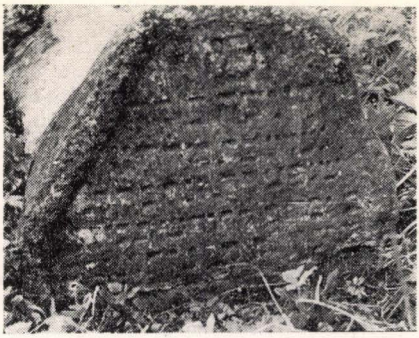

Rabbi M. D. Teitelbaum és felesége sírköve a láposi temető oheljében

sebb csoportokban előbb illegálisan, Németországon keresztül, majd a désiek támogatásával, az alijja-béttel, Cipruson át Izráelbe kerültek. Később, az 1950-es nagy alijja után már csak néhányan maradtak a községben.

Ma mindössze öt zsidó család él Láposon. Zsidó tevékenységük abban merül ki, hogy fenntartják a templomot, ünnepek alkalmával össze is jönnek benne (egy minjenre már nem telik). Ezenkívül karban tartják a temetőt.

A magyarláposi zsidóság napjai meg vannak számlálva. Láposon nem marad hírmondójuk. De akik megérkeztek Izráelbe, azok beleolvadtak a nagy zsidó feltámadásba és gyermekeikben fenntartják

Egy XVII. századbeli sírkő a magyarláposi zsidó temetőben

mindazt, ami szép és nemes, ami látszólag elpusztult, de utódaikban él, nemzedékről nemzedékre,

וישראל ישכון לבטח

És Izráel biztonságban fog élni országában.

Kéver-ávot a magyarláposi temetőben (1968-ban)

A háború végét követő napokban hazakerült néhány zsidó fiatalember a románokkal együtt nemzeti gárdát szervezett. Egyik parancsnoka Smuel Jankev lett, aki egyébként amatőr birkozó volt. Az alakulat másik parancsnoka a román csendőrőrmester volt, aki nagy tekintélynek örvendett az egész környéken. A gárda tagjainak első dolguk volt elfogni azokat a magyarokat, akik a nyilas éra alatt vezető szerepet töltöttek be. A jelenleg Los Angelesben élő Grün Peki, Kolozsváron, az utcán egészen véletlenül a hirhedt Oláh Jánosra bukkant. Letartóztatták és utána Rettegre hozták. A nemzeti gárda két parancsnoka hallgatta ki. Mindent beismert, de miután kihallgatása után tíz napig kórházban feküdt, csak annak utána szállíthatták át a kolozsvári bírósághoz, amely mindössze öt évre ítélte.

Szilágyi Pistát Besztercén fogták el és szintén Rettegre hozták kihallgatás végett. Soha többé nem látta senki — állítólag a börtönben lelte halálát.

A nőket kínzó Kecskeiné is Rettegen tett vallomást. Mindössze négy évet kapott.

Törvény elé került Orbán Károly borbély, volt községi bíró is, aki több évet ült a kolozsvári börtönben.

De mindez nem jelentett megtorlást, mégkevésbé vigaszt a rettegi zsidók számára, akiknek mindössze nyolc százaléka tért vissza a koncentrációs táborokból.

A visszatérők Adler Samu volt hitközségi elnök házában népkonyhát létesítettek, amelynek húsellátását a Mátyás-testvérek hónapokon keresztül ingyen biztosították. Közös szállást is berendeztek az egyedül maradt hazatértek számára Löwinger Emil lakásán. Később Grünstein Simsi házában megalakult a „Zsidó Kaszinó" is. Itt indult meg az intenzív cionista munka, Singer Zoltán kezdeményezésére és irányítása mellett. Désen lakott, de gyakran jött át előadásokat tartani. A visszatértek közül Löwinger Gidi és Baumzweig Lipót volt a két vezető cionista.

Az egykor díszes templom teljesen tönkrement — imádkozni már csak a Talmud-Tórában lehetett. Igaz, hogy minjánt csak szombatonként, vagy valamilyen Jahrzeit alkalmával lehetett összehozni.

1946-ban *Rosmann Judát* hívták meg Rettegre, a kis zsidó közösség lelkipásztorának. Ő végezte Rettegen az összes vallási teendőket: rabbi, sakter, bál-tefilé, mohél és minden volt egyszemélyben. Rabbi Jechezkél Paneth dési jesivájának volt a növendéke és ott nyerte el rabbi-képesítését. Marosújváron (Romániában) vészelte át

az üldöztetés éveit, majd Désre költözött.

Közszeretetnek örvendett és mindenki által megbecsült vezetője volt kis közösségének. 1951-ben alijjázott és Bné-Brákban telepedett le.

Megkezdődött az alijja. A megmaradt rettegi zsidók kilencven százaléka Izráelben él — csak két család vándorolt ki Amerikába. Ezidőszerint egyetlen zsidó lakik még Rettegen: Hirsch Hune. Ő őrzi mindazt, ami még a nagymúltú zsidó közösség életére emlékeztet: rendben tartja a Talmud-Tóra épületét és gondozza a temetőt. Aki zsidó még el-ellátogat szülei, rokonai sírjához, őhozzá fordul, aki minden sírt ismer.

Rosmann Juda,
a rettegi zsidók vallási vezetője
a háború után

A rettegi templom női feljárata
(a háború után készült felvétel)

Friedmann Sándor volt az első, aki még a fasiszta rezsim utolsó hónapjában Ilondára került mint munkaszolgálatos. Érkezése napján, amely éppen Jom Kipurra esett, első útja az öreg, majdnem 80 éves, szinte teljesen vak, kivételezett hadiözvegyhez, Szure Feige nénihez vezetett. Együtt mentek a zsidó templomhoz, ahol a magyar királyi finánccok éppen az összegyüjtött zsidó holmikat árverezték. Az egybegyült néhányszáz „hullarabló", a vevők, ahogy meglátták, hogy zokogva a templom falára borultak, néhány perc alatt elpárologtak. Hirtelen ott termett az árverezést vezető finánctiszt és durva hangon kérdezte, hogy mit keresnek ott. Szavaikra: „Imádkozunk, mert ma van a mi legnagyobb ünnepünk ! . . ." — beléjük rugott és elkergette őket a templomtól.

Alkalma volt látni, hogy a lakosság nagyrésze mennyire kivetkőzött emberi mivoltából és kapzsiságból igyekezett egy kályhacsövet, egy kilincset lopni, ha már nem sikerült pótom áron komolyabb zsidó holmit szerezniök. Apja üzletének áruját is neki kellett felraknia a menekülő parancsnokság teherautójára. Látta a jó keresztényeket egymás között marakodni, verekedni, ahogy egymás kezéből tépték ki a rabolt zsidó értékeket.

Még a háború befejezése előtt kezdtek hazaszállingózni az életben maradt munkaszolgálatosok. A deportálásból megmaradtak csak 45 júliusában kezdtek hazaérkezni. Elsőkként kerültek haza Fogel László, Herskovits Mór, Markovits Adolf, Ráfáel József, Friedman Mór, Salamon Refuel.

A visszatértek az első időkben teljes kollektív életre rendezkedtek be. Kommunát állítottak fel: közös konyhájuk volt, együtt laktak és természetesen közösen keresték meg megélhetésüket. Nem találtak semmit, minden le volt rombolva, kifosztva és tönkretéve az egész járás területén. Ismét a zsidók voltak azok, akik megindították a vérkeringést és életet hoztak a falvakba, hiszen még a legminimálisabb közszükségleti cikkek is hiányoztak. Primitív cserekereskedelem keretében látták el a kommunát ipari cikkekkel (petróleum, szóda, szappan, stb.), amelyek fejében húst, tojást, tejterméket szállítottak Kolozsvárra.

Rendbetették a templomot és egyszer egy héten sakter is ellátogatott Nagyilondára. Megalakult az Ichud cionista szervezet is. A visszatértek közül többen családot alapítottak és az özvegyen maradtak is férjhez mentek, illetve megnősültek. Ha kezdetben akadtak olyanok, akik az új rendszerben hittek, arra gondolva, hogy az em-

bségesebb életkörülményeket fog hozni magával, rövid egy-két év alatt belátták tévedésüket. Azt, hogy nincs ott a helyük, mivel itt-ott újból antiszemita hangok hallatszottak és lelkileg sem épültek fel sebeikből. Ujból kézbe vették a vándorbotot, ki legálisan, ki illegálisan, összeszedve maradék erejüket, örökre hátatfordítva a galutnak, kijöttek az ős-új hazába. Az ilondaiak közül a ciprusi gyűjtőtáborokon keresztül elsőkként kerültek Izráelbe Ráfáel József és Friedmann Mór.

*

Az Auschwitzban életben maradottak közül akadtak olyanok is, akik nem tértek vissza régi hazájukba, hanem egyenesen kijöttek Erecbe, mint Herskovits Dávid, Fülöp Szimcha és Mordecháj és Izsák Ábrahám.

Egy tragikus esetről is számot kell adnunk, amely 1945-ben, a deportálás után két hónappal történt. Fischer Rózsikát, egy kocsoládfalvi 17 éves fiatal lányt, aki Auschwitzból tért vissza, egy helybeli paraszt kapaütésekkel meggyilkolta. Tettének oka: megbánta, hogy a fiatal lánynak visszaszolgáltatta a szüleitől a deportálás idején elrabolt tehenüket. „Más sem adta vissza . . .” — gúnyolták a parasztot társai és ennek nyomán elkövette borzalmas tettét.

A vészkorszak szürnyűségeit átélők legtöbbje Izráelbe jött ki és csak néhányan választották az „arany-gettót”, Amerikát. Itt Izráelben egyesek résztvettek 1948-ban a Függetlenségi Háborúban, néhányan meg is sebesültek, mint Herskovits Dávid, vagy Máyer József, aki még a Pesten szervezett Pálmách-csoporttal együtt egyenesen a frontra került. Az 1956-os Kádés akcióban és a hatnapos háborúban a fentiek és gyermekeik a többi izráeli harcossal együtt most már a zsidó haza védelmében harcoltak és az egész világ csodálatát váltották ki tetteikkel. Itt Izráelben kisebb-nagyobb nehézségek után mindenki beilleszkedett és boldog, hogy szabad zsidó életet élhet az ős-új hazában.

BUCSUSZÓ

„Ven ich ti mich dermanen
In majne kinderische juren
Azoi vi ain chulem kimt dus mir fur . . .”

A sors úgy rendezte, hogy én legyek az első zsidó, aki a deportálás után Ilondára kerültem és az utolsó, aki 1964 nyarán búcsút vegyek örökre kegyetlen szülőföldemtől. Elmentem, zsebemben az Izráelbe szóló útlevéllel, búcsúzni. Először az egyedüli helyre, ahol még zsidók vannak: a temetőbe vitt az utam és zokogva vettem búcsút minden egyes ott nyugvó zsidó testvéremtől, elmormoltam talán az utolsó „kaddist”, amit zsidó szokás szerint, valaha még mondani fognak. Lefelé jövet, pillanatokra megálltam azon házak mellett, ahol egykor „mezuzával” ellátott zsidó lakások voltak. És hol nem volt Ilondán „mezuzá”? Hiszen még pájesz nélküli zsidó gyerek sem volt, ortodox kóser konyháról nem is szólva.

Elmentem a román templom mellett, Joszéf Lájb lakásánál. Szombatonként itt játszott a gyermeksereg bújócskát. Lejjebb innen volt reb Lájb chédere. Egykor reggelenként, öt órakor jöttünk ide, olajmécsessel a kezünkben és esténként, kilenc órakor mentünk haza a tanulásból, a pislákoló mécsesek fénye mellett. Valahol itt lakott az öreg sámesz, reb Slajme, akitől nyolc-kilenc éves fejjel hallgattuk a régi Kossuth-korabeli meséit a vidék zsidóságáról. Megérkeztem az egykor hangos zsidó templomhoz, amely most puszta és kihalt, s a kollektív gazdaság raktárt készül benne felállítani. Az udvaron, a sósmezői öreg Sámuel által 1931-ben alapított chéder, a rabbi- és sakterház, a mikve teljesen lebontva. Mennyit játszottunk valaha ezen az udvaron! Mennyi élet volt valaha itt! . . .

Innen a rabbiházból szűrődött ki a chászidok lelkes imája és összevegyült a templomban imádkozók „áskenáz nuszach”-jával. Ki felejtheti el a „pulis”-ban folyt vitákat a hitközségi választásokon a gabella magas vagy alacsony voltáról, vagy hogy a mikve el van hanyagolva? A radikálisok kiabálása, szegény Szinetár, a suszter és Fülöp Lajos: „Leszállítani a gabellát! . . .” Vagy a legfeszültebb hangulatban Vogel bácsi vicces bemondása: „Rothschild Elemér úgyis csak aludttejet eszik — tehát fizethet többet . . .”

A patak túlsó oldalán ült, hosszú pipájával és szeretettel vigyázott ránk reb Slajme, a „melámed”, amíg mi megfürödtünk. A híd mellett lakott Herskovitz Móric és Herman. Fülöp Lajossal együtt ők szervezték valaha a víg „purim-spieleket”, amelyben szellemesen kigúnyolták a falu szinte minden „bálboszát”. De lehet-e elfelejteni a régi purimokat?

Jobbra visz az út a Csuhára, ahová „lág-báomer"-kor szerettünk kijárni íjjazni. A piac mellett a Jeremiás-féle nagy bérház állott, csakis zsidó lakókkal. Ide jártunk Szinetár bácsihoz jó kóser borért pénteken. Szukotkor óriási sátrak álltak itt és a gyermekek s felnőttek százai dióztak. De itt volt Farkasné vendéglője is, ahol nemcsak chanukakor verték a blattot, keverték a kártyát és dominóztak, zsidók és gójok vegyesen. Az emeleten lakott Braun néni, a női jótékonysági akciók motorja. Nagyobbik fiára nemcsak ő, hanem az egész falu büszkén nézett fel, hiszen nagy talmudtudása mellett, mint autodidakta, egy sereg nyelvet sajátított el. Tizenkilenc éves fejjel alapította és szerkesztette Désen a *Jiddische Stimme* című hetilapot.

Itt vagyunk a piacon: zsidó sátrak tömege, hetivásár . . . Persze, itt van az egész járás apraja-nagyja és vásárolnak textilt, konfekciót, rövidárut. Itt vették a zsidó asszonyok a jó kövér majorságot, bárányt, libát: „Legyen zsír húsvétra . . ." A piac túlsó oldalán ismét egy hosszú, zsidóktól lakott házsor: Hencze néni, Vogel bácsi, Simon Dávid és mások . . . De megyek lejjebb a főutcán: Grósz Gizi néni, aki olyan szépen tudott gyermekmeséket mesélni, amikor náluk játszadoztunk. Szemben a Singer-ház, a négy szép Singer-lánnyal. Oldalt meg reb Motke Friedmann háza, ahová a különböző rebék, „akiknek nem volt apjuk" (mert vagy X, vagy Y rabbi unokájának mondották magukat), szálltak meg. Egyébként esténként itt imádkoztak és „misnájeszt" is mondtak és itt rágták meg, itt értékelték ki a legújabb „zsé-vitamint" és „HGZ"-híreket (hab-gehert-zugen). Szemben állt vele Klein Mór háza, aki sok-sok éven keresztül volt a hitközségi elnökünk. Aztán itt laktunk mi, drága apánk, Friedmann Dezső, anyám Rózsika és testvéreim: Dunci, Laci és Lili. Bemegyek a lakásba, szinte sírva fakadok. A régi Jahrzeit-tábla helyett Szűz-Mária képét pillantom meg a falon. A szoba, ahol a Mizráchi ulámja és temploma volt, lebontva. A gyümölcsfák a kertben, amit szegény apámmal és testvéreimmel együtt ültettem . . . — mások élvezik a gyümölcseit.

Ismét csakis zsidó házak: Schönhaus Jóska, Grünfeld Dávid, Fischer Mór, Deutsch Sulem, Markovits Mátyás és Bayer Géza. Tudott-e valaki olyan finom dobostortát készíteni, mint Markovits Zseni néni? Hát nem . . . A katolikus templommal szemben lakott az utóbbi időben Teszler, a tanító és az én drága nagymamám Salamon Henye néni.

A vonat-utca, a Bayer és Sámuel most már leégett malmával, ahol a napraforgómagot lopkodtuk. Szemben vele chávér Hartstein, akit mindnyájan ifjú cionisták csak így szólítottunk és akitől annyi sok mindent tanultunk. A Sámuel-ház, mellette népes családjával a mindentudó „kis" Klein, a pogácsás, akinek a hóhér Polgár századosnak 1943-ban való letartóztatását köszönhettük. A Dés felé vezető úton Kohlék laktak és reb

Heszkel, a szódás, az egyedüli „gyáros" a faluban, ugyanis szikvízgyára volt és a szódavizet kis tolókocsiján szállította a fogyasztókhoz. Itt a sarkon lakott Wagner doktor. Az Ilenzei-patak mellett lakott reb Lájzer Mózes, a kóser tej nagy szállítója és fiákker-tulajdonos.

Mint egy alvajáró róvom, járom az utcákat. Itt ma már semmi sem zsidó. De lehet-e elfelejteni, a valaha itt pezsgő „stétl" életét? . . . A szombat délutánokat, „selesidesz" után, amikor minden zsidó kiöltözve kivonult a korzóra. Az idősebbek megálltak „kólecolni" Kleinék előtt, a fiatalok pedig befutottak Büdöspatakáról, ahová szombatonként is szabad volt kijárni, mert „érev" volt kirakva. Lehet-e kitörölni emlékeink közül a szép zsidó esküvőket, bár-micvákat, brit-milákat, vagy az ünnepek előtti hangulatot.

Amikor befutottak a különböző jesivákon, különösen a Láposon tanuló kerek-kalapos, pájeszos bócherecskék? . . . Ilyenkor a serdülő lányok szíve is megdobbant, hiszen legtöbbjüknek hazakerült titkos hódolója.

Ilonda, Ilonda! . . . Hol vagy régi Ilonda? . . . Nem a gálutot sírom vissza, de siratlak benneteket, drága zsidó véreim, szüleim, testvéreim, rokonaim. Visszasírom az életeteket, a szép emlékeiteket, a mély és rendíthetetlen zsidóságotokat és Istenben való hiteteket. Bizalmatokat, optimizmusotokat — amelyben oly keserűen csalódtatok . . .

Mi kevesen, akik megmaradtunk és Erec Jiszráelben építünk gyermekeinknek és magunknak új és szabad zsidó életet, igérjük: soha, soha nem felejtünk el benneteket! Ápolni fogjuk emléketeket. Mártiromságotokból levontuk a következtetéseket: sohasem fogjuk hagyni, hogy ismét eltiporjanak és hazátlanokká váljunk . . .

*

Befejezésül, az összes Ilonda járásbeliek nevében, akik itt Izráelben és a világ más tájain élnek, igaz szívből, szeretettel és mély hálával szeretnék köszönetet mondani Singer Zoltán chávérunknak, akinek fáradhatatlan tevékenysége nyomán vált lehetővé, hogy ezen Emlékkönyv megjelenhessen. Valósággal megszállottként vetette bele magát az anyag összegyűjtésébe és feldolgozásába. Hosszú éveken át egészségét és az anyagiakat sem kímélve fáradozott azért, hogy illő emléket állíthassunk mártirjainknak. Az ő nagy akarata és hite nélkül e nagyszabású mű sohasem láthatott volna napvilágot. Adjon neki és családjának a jó Isten örömteli és hosszú életet a mi szabad Erec Jiszráelünkben!

Dr. Friedmann Sándor

A XIX. SZÁZAD SZÜLÖTTEI, AKIK ÉLVE SZABADULTAK MEG AUSCHWITZ POKLÁBÓL

Albert Lázár és Rózsi
(Dés)

Ágai Stefi
(Dés)

Bär Magda
(Dés)

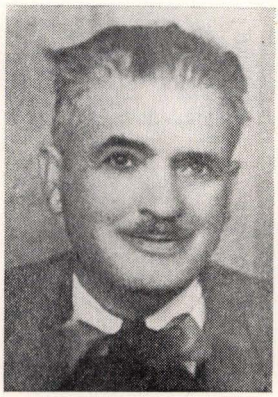
Bernád Róza
(Dés)

Édelstein Júda
(Dés)

Dr. Engelberg Oszkár
(Dés)

Friedmann Mór
(Dés)

Feifel Jakab
(Dés)

Grünfeld Etus
(Dés)

Guttmann Sarolta
(Dés)

Hirsch Zsigmond
(Dés)

Havas Etus
(Dés)

Hirsch Sári
(Dés)

Jónász Márton
(Dés)

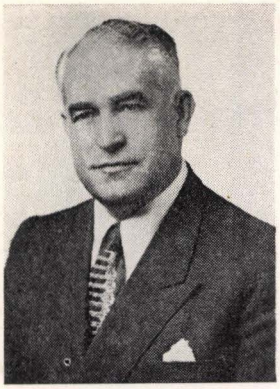
Kárl Lázár
(Magyarlápos)

Kappel Ábrahám
(Dés)

Kohl Herman
(Retteg)

Dr. Legmann Izráel
(Retteg)

Legmann Jakab
(Retteg)

Nemes Izsák
(Magyarlápos)

Polover Jakab
(Dés)

Paneth Becálel
(Dés)

Rosenthal Ignác
(Dés)

Rothschild Sándor
(Nagyilonda)

Dr. Steinfeld Dávid
(Magyarlápos)

Schnábel Sarolta
(Dés)

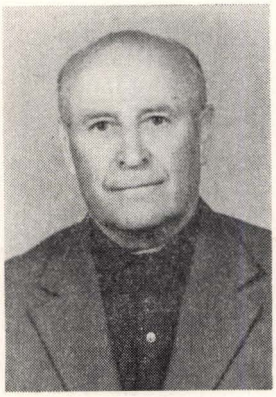
Singer Idus
(Dés)

Singer Jakab
(Dés)

Salamon Adolf
(Dés)

Stein Miklós
(Dés)

Teszler Jermie
(Dés)

Wolf Adolf
(Dés)

Dr. Weinberger Manó
(Dés)

Weinberger Aliz
(Dés)

DÉS ÉS VIDÉKE IZRÁELBEN

Az első és második világháború között, sajnos csak elenyésző volt azoknak a száma, akiket Désről és vidékéről az ideálizmus, vagy az előrelátás Palesztinába való alijjázásra késztetett. A második világháború kitörése idején mindössze mintegy 55 Désről és vidékéről elszármazott család élt az akkori mandatárius Palesztina területén, vagyis összesen alig 200 lélek.

Közvetlenül a második világháború után, a nagy katasztrofából megmenekült szorványok, akik nem akartak szülőhelyükre visszatérni, 1945-ben és 1946-ban a felszabadított németországi koncentrációs táborokból, minden uton és módon Palesztinába indultak el, hogy ott kezdjék el újra felépíteni lerombolt életüket.

A megmaradottak legnagyobb része azonban nem ismerte fel idejében a helyzetet, nem tudták, vagy nem akarták tudni, hogy senki és semmi nem várja őket régi otthonukban és visszatértek oda.

Egyesek abban reménykedtek, hogy hátha mégis hazatér valaki közvetlen hozzátartozóik közül, másokat pedig az otthon hagyott, elásott, vagy megőrzésre átadott értéktárgyak visszaszerzése kecsegtetett. Igen sokan azzal az elhatározással tértek vissza előbbi otthonukba, hogy likvidálni fogják elpusztult hozzátartozóik ingóságait, birtokait és azután kivándorolnak. Ezek közül néhánynak, akik idejében cselekedtek, sikerült is megvalósítaniuk szándékaikat. De ilyenek csak nagyon kevesek voltak. Legtöbbjük megrészegedett a háború utáni konjunkturális lehetőségektől és tovább folytatták életüket ott, ahol a háború előtt ők, vagy elpusztult szüleik abbahagyták. Ezeket érte a legnagyobb csalódás. Amikor pedig észhez kaptak, már késő volt. Elszalasztották az utolsó lehetőségeket és ott maradtak mindenükből lassan-lassan kifosztva és később már arra sem volt lehetőségük, hogy saját bőrüket megmentsék. A határok lezárultak és a vasfüggöny körülzárta őket.

Az 1948-as év végéig, az akkor még legálisan működő cionista szervezeteknek sikerült még néhány alijja-csoportot, féllegális és illegális módon útnak indítani. Ezek legnagyobb része csak cipruszi kálváriájuk után jutottak el, az időközben kikiáltott Izráel államába.

Igy jutottak ki néhányszázan Désről és vidékéről is.

1949 őszén engedélyezték először a román hatóságok, az Izráelbe való kivándorlási kérvények benyujtását. Akik szerencsések voltak, hosszabb-rövidebb várakozási idő elteltével megkapták kiutazási engedélyüket és személyenként negyven, vagy hetven kilós batyujukkal, melyben csak rongyaikat vihették magukkal, elhagyták az országot. Nagyobb részük azonban az idősebb korosztályokhoz tartozott.

Az ezután következő években, kisebb-nagyobb megszakításokkal, a családegyesítési akció keretében, még engedélyezték Romániából egyes zsidóknak, nagy ritkán családoknak is a kivándorlását. Azonban ezeknek egy része — bár útlevelük Izráelbe szólt — más nyugati vagy tengerentúli országokban kötöttek ki és ott vélték megtalálni boldogulásukat.

Néhányan közülük abban az országban telepedtek le, ahol apjukat, anyjukat, testvéreiket és gyermekeiket gyilkolták meg. Ezeknek magatartását bizonyára nem vezetik rá az új zsidó történelem diszlapjaira.

1960-ban a Désről és vidékéről elszármazott és Izráel államába letelepedettek száma megközelítően ezer család volt, hozzávetőleges számítás szerint 3.500 lélek. Ez az egyrészt szomorú, másrészt pedig igen örvendetes szám tette időszerüvé, hogy a Désről és vidékéről elszármazottak Landsmannschaftba tömörüljenek.

Singer Zoltán iniciativája volt a Landsmannschaft megalakítása, de két éven át folytatott ezirányu kisérletei nem vezettek eredményre. Létezett ugyan Haifán egy vátikokból álló lelkes csoport, akik segítették a Dés és vidékéről érkezett új olékat klitázásukban és 15 éven át minden évben méltó keretek között rendezték meg a Dés és vidékéről a deportálásban és munkaszolgálatban mártirhalált haltak ázkáráit, de egy Landsmannschaft megalakítását szükségtelennek tartották.

Ennek a csoportnak az élén az 1930-as években Désről alijjázott Székely Sándor, a Zs.N.Sz. dési helyicsoportjának éveken át volt főtitkára, az izráeli magyar-zsidó jisuv prominens személyisége állott és közvetlen munkatársai Hirsch Chuncsi, Kappel Ábrahám és Édelstein Sulem voltak.

Csak két évvel később, az 1962 június 20-án Haifán megtartott ázkárát követő közgyűlés hozta meg a pozitív eredményt. Ezen az ázkárán, illetve a közgyűlésen résztvevő néhányszáz volt szamosmegyei előtt ismertette Singer Zoltán a megalakítandó egyesület programját és célkitüzéseit. A közgyűlés többek hozzászólása után a legnagyobb lelkesedéssel mondotta ki egyhangulag a Szolnok-Doboka megye területéről elszármazottak izráeli Landsmannschaftjának a megalakulását, melynek élére a kiküldött jelölőbizottság javaslata alapján, harmincegy tagú választmányt állítottak.

1962 július 11-én a választmány megtartja első alakuló ülését a Tel-Aviv-i Hitachdut Olé Hungária székházában, melyen a közgyűlés utasí-

A HAIFAI ÁZKÁRÁ-BIZOTTSÁG VEZETŐSÉGE

Székely Sándor
a haifai ázkárá-bizottság elnöke

Hirsch Chuncsi
a bizottság tagja

Kappel Ábrahám
a bizottság tagja

Édelstein Sulem
a bizottság titkára

tása értelmében, a saját kebeléből megválasztja egy évi időtartamra az egyesület vezetőségét, a következő személyekből:

Diszelnökök: Prof. dr. R. L. Braham Dés-New-York, Ráv Mose Paneth Dés-Brooklyn, prof. Horovitz Mendel Dés-Páris, Noé Nándor Dés-Milanó, Berger Dávid Dés-Bécs és dr. Schönfeld Miklós Dés-Kirját Motzkin.

Elnök: Singer Zoltán Dés-Holon.

Alelnökök: Rosenberg Móse Bethlen-Natanja, Joszéf J. Kohén, Szamosújvár-Jerusálájim, Rosenfeld Náthán Magyarlápos-Petách Tikva, Mátyás Herci Retteg-Rámát Gán és Herskovits Móse Holon-Nagyilonda.

Főtitkárok: Schönfeld Michál Dés-Tel Aviv és Bar-On Deutsch Michael Szamosujvár-Or Jehuda.

Gemilát Cheszed bizottság elnöke: Albert Lázár Dés-Bné Brák.

Szociális bizottság elnöke: Singer Alexander Dés-Petach Tikva.

Szerkesztő bizottság elnöke: Efra Bár-Dov Dés-Holon.

Klitá bizottság elnöke: Keren Ábrahám Dés-Givátájim.

Ázkárá bizottság elnöke: Édelstein Sulem Dés-Haifa.

Fegyelmi bizottság elnöke: Singer Joszéf Dés-Rechovot.

Pénztárnok: Paneth Becalel Dés-Bné Brák.

Ellenőrök: Éger Ábrahám Dés-Tel-Aviv és Kalmár Sándor Szamosujvár-Haifa.

Az új vezetőség hatalmas lendülettel kezd a munkához, melynek első etápjaként a tagok beszervezését és az egyesület pénzügyi alapjának megteremtését tüzi ki. Felhivással fordul az Amerikában élő Désről és vidékéről elszármazott testvérekhez, melynek eredményeképen még abban az évben megalakítják New-Yorkban az izráeli Landsmannschaft fiókszervezetét, dr. Legmann Izráel elnök és Zélig Herci titkárral az élen.

Ugyancsak a megalakulás első évében, az egyesület két jólsikerült estélyt rendez, egyet szimchát-tóra alkalmából Tivonban, egyet pedig Chanuka alkalmából Haifán.

Mindkét rendezvény jövedelméből, a beszervezett tagok első adományaiból és az amerikai fiókegyesülettől kapott hozzájárulásból, a Gemilát Cheszed bank megkezdi a kamat- és költségmentes kölcsönök folyósítását, 500 fontig terjedő és húsz havi részletben törlesztendő tételekben. Ezeket a kölcsönöket természetesen először az ujonnan érkezett oléknak folyósítják, két jótálló kezessége mellett. A szociális bizottság készpénz segélyeket juttat el a rászorultaknak, a klitá bizottság pedig intervenciókat eszközöl és eljár az illetékes hatóságoknál a hozzáforduló tagok ügyes-bajos dolgainak elrendezésére.

1963 júniusában, a Tel Avivban megtartott ázkárá alkalmából az

Székely Sándor és Mátyás Herci a tivoni szimchát-tóra estélyen

Dr. Schönfeld Miklós főrabbi meggyujtja a gyertyákat a haifai chanuka-estélyen

egyesület kiadja a Singer Zoltán és Efra Bár-Dov szerkesztésében készült nyolcoldalas *Dés és Vidéke,* a Landsmannschaft időszaki kiadványának szép formátumu, komoly tartalommal és gazdag képanyaggal készített első számát.

A *Dés és Vidéke* első számát három hónappal később, ros hásáná ünnepére követi a második szám is, melynek ivrit nyelven írt melléklete is van, Joszéf Jicchák Kohén szamosujvári származásu történész tollából. A lap megjelenése nem csak a Désről és vidékéről elszármazottak körében, hanem az egész izráeli magyar-zsidó jisuvban általános elismerést vált ki.

1963 augusztus 20-án a Landsmannschaft megtartja első évi tisztujító közgyűlését, melyen a vezetőség beszámol egyéves munkájának eredményeiről. Két hónappal a közgyűlés után megtartott választmányi ülésen Singer Zoltán bejelenti, hogy lemond az elnöki tisztségről, mert a jövőben minden idejét és energiáját, az egyesület legfőbb célkitüzései egyikének, az emlékkönyv elkészítésének szolgálatába akarja állítani. A választmány a bejelentést sajnálattal tudomásul veszi és a legmesszebbmenő támogatásáról biztosítja őt, e nemes és történelmi fontosságu munkájában. A lelépő elnök helyébe a választmány egyhangulag dr. Schönfeld Miklóst választja meg.

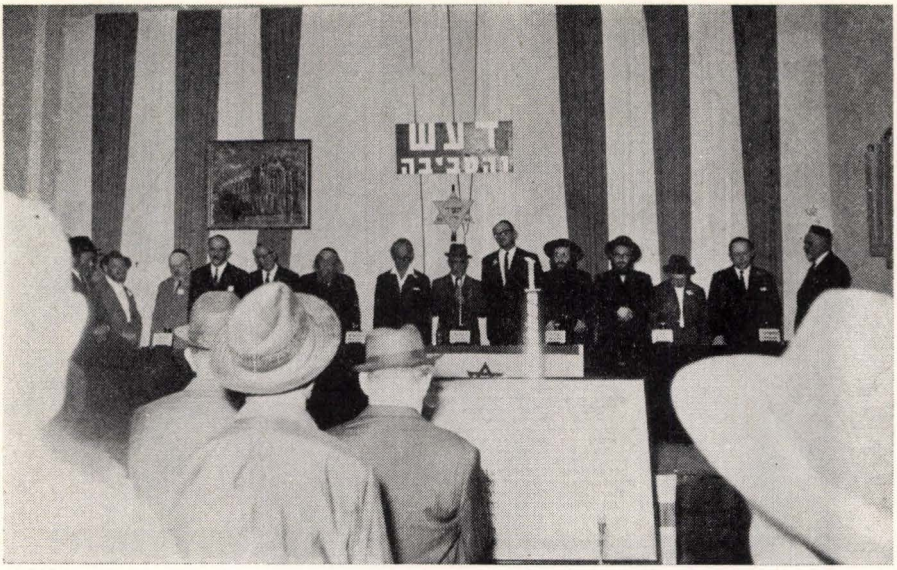
Néhány hónappal később, dr. Schönfeld Miklós bejelenti, hogy másirányu elfoglaltsága miatt, lemond elnöki tisztségéről. A választmány a bejelentést tudomásul veszi és a lemondott elnök helyét hármas elnöki tanács veszi át, melynek a tagjai Hegyesi Eliezer gyógyszerész, Singer Joszéf nyug. rendőralezredes és Mátyás Alexander fogász. A gemilat cheszed bank elnöke továbbra is Albert Lázár, pénztárnoka Paneth Becalel és ellenőre Éger Ábrahám marad. Mindmáig az itt felsorolt vezetőség áll a Landsmannschaft élén.

JIZKOR

A 19. ÁZKÁRÁN KÉSZÜLT FELVÉTELEK

Székely Sándor megnyitja a gyászünnepséget...

A gyászünnepség résztvevői néma felállással adóznak a mártírok emlékének

Rabbi Cvi Méir Paneth meggyújtja a gyertyát hősi halottaink emlékére

Meggyújtják az első gyertyát a hatmillió mártir emlékére

Dr. Schönfeld Miklós főrabbi gyászbeszédét tartja

Albert Lázár
a gem. cheszed bank elnöke

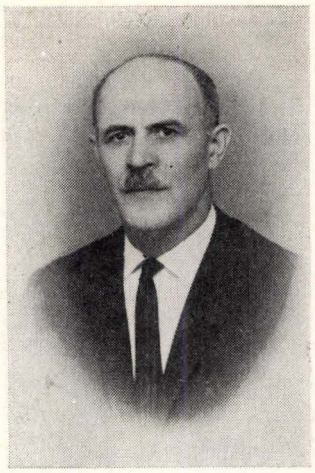
Hegyesi Lázár
társelnök

Paneth Becalel
pénztárnok

Éger Ábrahám
ellenőr

Singer Joszéf
társelnök

Mátyás Alexander
társelnök

Alább közzéteszünk néhány lapszemelvényt a *Dés és Vidéke* két számából, melyekből az olvasó képet alkothat magának az egyesület célkitüzéseiről és az elért eredményeiről.

A két lappéldányból itt közzétett cikkek, beszámolók és szemelvények a legpregnánsabb tanujelét szolgáltatják annak, hogy mit jelent a szervezett és egységes erő a közösség szolgálatában.

A Dés és vidéke Landsmannschaftjának a megalakulása nem volt hiábavaló. Nyolc éves müködése alatt megvalósította kitüzött programjának legnagyobb részét és ezzel az emlékkönyvvel is, reméljük, követendő példát mutat az Izráelben élő magyar-zsidó jisuvnak, hogyan kell a történelmi multat átmenteni az utókor számára.

Az 1969-ben, a haifai nagytemplomban megtartott 25. évforduló alkalmával a Landsmannschaft szétosztja a készülő emlékkönyv vázlatát. Székely Sándor magyar és Singer Joszéf ivrit nyelven tartott gyászbeszédjükben méltatják a Dés és Vidéke zsidósága történetéről és tragikus pusztulásáról szóló emlékkönyv történelmi jelentőségét. Elismerésüket fejezik ki az emlékkönyv iniciátorának és szerkesztőjének a könyv megjelenése érdekében hosszú éveken át kifejtett önzetlen és áldozatos munkálkodásáért, amellyel elévülhetetlen érdemeket szerzett magának a Désről és vidékéről elszármazottak Izráelben és a világban szétszórtan élők körében.

A Magyarlápos és környékéről elszármazottak Izráelben élő szorványai, 1969 Szukot félünnepének másodnapján gyászünnepség keretében leplezték le elpusztult Mártirjaik Jizkor-tábláját Jeruzsálemben a Cion hegyi Emlékcsarnokban.

A felső képen rabbi Simon Jechezkel emlékbeszédét hallgatja az egybegyűlt gyászoló tömeg.

Az alsó képen a magyarláposi öt Nemes-testvér látható, akik a csodával határos módon, apjukkal együtt tértek vissza a deportálásból, ami egyedülálló eset volt a vármegyében. Az apa, Nemes Izsák 1955-ben halt meg 68 éves korában és a tivoni temetőben alussza örök álmát. Fiai: Géza, Öcsi, Sanyi, Beri és Jaszi, valamennyien Tivonban, illetve Nazaretben élnek.

ספר זכרון

(תמצית)

לרבבת קדושי הקהילות שבמחוז סולנוק־דובוקה

ד ע ש

בעטלען, לאפוש, רעטיאג, אילונדה והסביבה

בעריכת

יחזקאל זינגר

מצבת־הזכרון הסמלית לרבבת קדושי מחוז סולנוק־דובוקה
בבית־העלמין היהודי שבעיר דעש

בהוצאת ארגון יוצאי דעש והסביבה בישראל ובאמריקה
תל־אביב, ת. ד. 202

DÉS

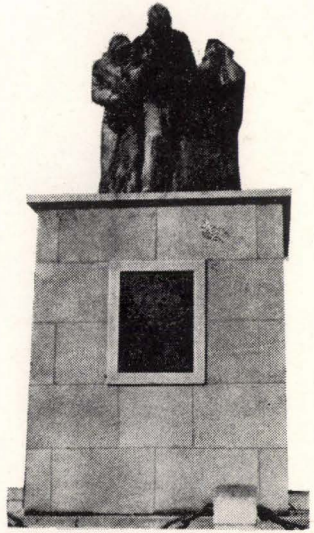
BETHLEN, MAGYARLÁPOS, RETTEG, NAGYILONDA
ÉS KÖRNYÉKE ZSIDÓSÁGÁNAK TÖRTÉNETÉRŐL SZÓLÓ

EMLÉKKÖNYVÉNEK
VÁZLATA

Szolnok-Doboka vármegye tízezer Mártirjának 25. évfordulója alkalmából

Szerkesztő:

SINGER ZOLTÁN

A Szolnok-Doboka vármegyéből deportált zsidók emlékszobra Désen, a „Zsidó Mártirok" terén — Izsák Márton műve, 1947

Kiadja:

A DÉS ÉS VIDÉKE LANDSMANNSCHAFTJA
IZRAELBEN ÉS AMERIKÁBAN
Tel-Aviv, P.O.B. 202

Az emlékkönyv kétnyelvű vázlatának fedőlapja

Dés és Vidéke

תשכ"ד — דעש והסביבה — ערב ראש השנה

FŐSZERKESZTŐ: SINGER ZOLTÁN
Szerkesztő: EFRAIM BAR DOV
Felelős kiadó: MATYÁS ALEXANDER
Szerkesztőség és kiadóhivatal: HOLON, CHANKIN 111
Telefon: 83355
Posta-fiók: 202
Posta-bank: 45541

1963 SZEPTEMBER — KIADJA „IHGUN JOCEJ DÉS BIZRAEL" — I. ÉVFOLYAM 2.szám

Emlékezzünk!

Irta: DR. SCHONFELD AGNES

Nehéz feladat olyan tárgyhoz nyulni, melynek könyvtárakat kitöltő irodalmat szenteltek azok, akik túlélték az európai zsidóság legnagyobb tragédiáját, vagy akik ezen kívül állottak ugyan, de kötelességüknek érezték a zsidósággal és az egyetemes emberiséggel szemben, hogy belemélyedjenek egy történelmi korszak tanulmányozásába és felfogják azt, emberi képzeletet felülmúló borzalmaival, hogy fölrázzák az emberiség lelkismeretét és mindörökre elrettentsék attól, hogy a huszadik század és az egész történelem e gyalázatos szégyene megismétlődhessék.

Akikhez e sorok szólanak — egy nagy északerdélyi, nemes zsidó tradicióval rendelkező, s a szörnyű tragédiában egytizedére fogyatkozott dési zsidó közösség tagjai számára —, mit mondhatunk e megrendítő emlékezés pillanatában? Az átélteket nem lehet feledni, ha a fájdalom élességét el is tompítja valamelyest az idő, mely lassan történelmi távlattá alakul.

Magam csupán a délerdélyiek deportálástól rettegését ismerem, de a férjemnek szüleit Désről deportálták, ő Désen született és élt, és amikor Dés zsidósága méltó és maradandó emléket állított mártírjainak, szerette volna és az elpusztult tizezer vértanú emlékét idézve ő leplezte le az itt látható, megkapó művészi alkotást. És, hogy a gyászos emlékekbe való elmerülés fájdalmától megkíméljem, helyette írom e sorokat.

A deportálás tragédiájának sorsdöntő tanulsága és kategorikus parancsa van. Tanulságos az a felismerés, amely szerint nemzeti létünk nagy kérdését csak itt Izraelben oldhatjuk meg és minden szellemi, erkölcsi és anyagi képességünkkel kötelességünk küzdeni országunk megerősítéséért. Gyermekeinket az emlékezés szellemében kell nevelnünk, megadva nekik egyúttal azt, amit átmentettünk lelkünkben a pusztulásból, a nemzet az otthoni légkörből és kulturális értékeinket.

A deportálás fájdalmas emlékének parancsa pedig az, hogy állandóan ébrentartsuk azokban, akik a mi szellemünk továbbhordozói lesznek, azt a történelmi tudatot, amely szerint nem csak nekik, hanem az emberiségnek sem szabad soha elfeledteni, milyen tömegpusztulás zúdult szerencsétlen századunkra, amikor a humanizmus lámpása kialudt.

A deportálásban elpusztult tizezer Szamos-megyei mártír monumentális emlékműve Désen, a „ZSIDÓ MÁRTÍROK TERÉN"

A közös mult, az azonos életfelfogás és a mindnyájunkat egyformán érdekló boldogabb jövőnek az építése fog össze minket, amikor elveszített kedveseinkre való emlékezés fordulóján összejövünk és meghatodottsággal szoritjuk meg egymás kezét. A szomorúságból lelki felüdülésre vágyunk és a gyászban is a vigasztalás forrását keressük.

Évezredek távlatából megrendítő aktualitással hatnak egyik prófétánknak szavai. „Emeld föl szemedet és tekints körül, mint gyülekeznek, eljönnek hozzád fiaid távolról és leányaidat karon hozzák, akkoron látni fogod és fölragyogsz és remeg és tágul szived, amikor feléd özönlik a tengernyi tömeg és nemzetek kincseit hozzák feléd..."

„Kik azok, akik repülnek, mint a felhők és mint a galambok ducaikba? Bizony, a szigetek felém reménykednek és Tarsis hajói haladnak elöl, hogy elhozzák fiaidat a messzeségből..." (Jezsajás, 60. fej).

Igen, elvittük innen, ősi kulturánk bölcsőjéből szellemi értékeinket és miután megtermékenyitettük velük távoli népek életét, visszahoztuk azokat, hogy újult erővel lendítsenek bennünket egy újabb történelmi korszakba.

Elragadott szeretteink képe közben vissza-vissza száll hozzánk, mint galambok a ducukba, lelkünk az ő otthonuk... Maeterlinck „Kék madár" cimü müvének szemlélete szerint nem haltak meg azok, akik élnek hozzátartozóik lelkében.

Az emlékezés évfordulóján, amikor lelki szemeink előtt megjelennek azok, akik valaha az élet minden értelmét és szépséget jelentették számunkra, az iránt való kegyelet szellemétől áthatva, örökké élő szellemük világit nekünk és az vezéreljen bennünket.

Közös szenvedésük az együvétartozás fenkölt elvét fejezi ki. Mi akik túléltük a gyötrelmek korszakát és együtt vagyunk, mint szabad emberek a szabad Izraelben, legyünk tudatában annak a kötelességnek, amelyet az együvétartozás nagy ideálja jelent számunkra.

Fogjunk össze, nyujtsunk testvérkezet egymásnak, dolgozzunk váll-vállmellett, fonjon egybe bennünket az egységnek ideálja, mert a széthuzás és megnemértés az összeomlás enyészet-magvát hordja magában.

Templomot építünk a deportálásban elpusztult mártirjaink emlékére

Bné-Brák és Cfát városa utcát nevez el a mártirhalált halt főrabbink JAKOV ELIMELECH PANET ז.ל nevéről

Egyesületünk célkitűzéseinek egyik sarkalatos programmpontja templom felépítése Izrael államának egyik városában, mártirhalált halt FORABBINK, valamint a deportálásban és munkaszolgálatban elpusztult SZERETTEINK emlékének a megörökítése céljából, ugyszintén utcáknak az elnevezetése JAKOV ELIMELECH PANET z.l., világszerte ismert dési Főrabbi nevéről.

A templomnak a felépítésére két város jöhetett számításba; Cfát, vagy Bné-Brák. Ugyanis ezen két városnak a jellegében, karakterében és szellemében látjuk csak biztositottnak szentéletü Főrabbink szellemi hagyatékának a megőrzését és folytatását.

Ezen tervünk megvalósitását Cfát városának polgármestere, Ábrahám Hákohen szamosujvári származásu DiseInökünk biztositotta volna. Minthogy azonban e város falai között mindössze öt Dés és környékéről elszármazott család él, választmányunk ugy döntött, hogy kérésével — a templom épitését illetően — mégis Bné-Brák városához fordul. Teszi ezt egyrészt azért, mert Bné-Brák városában ezidőszerint 56 Dés és környéki család lakik és ezenkivüli igen sokan, akik az elhunyt Főrabbinak a tanitványai és hivei voltak. Másrészt pedig, mert Bné-Brák városa, központi fekvésénél fogva, lehetőséget nyujt a környező városok és községek volt szamosmegyei lakósainak arra, hogy a templomot időnként ők is látogathassák.

A fentiekre való tekintettel Landsmannschaftunk egy beadványnyal fordult Bné-Brák városának Előljáróságához, melyben azt kérte, hogy egy épülőfélben levő utcában, féludnam nagyságu telket bocsájtson díjmentesen rendelkezésére, a templom épitésének céljára, majd pedig, hogy esen utca annak-idején a Főrabbink nevét kapja.

Beadványunkra választ ugyan még hivatalosan nem kaptunk, de arra illetékes közegek nyilatkozatai arra engednek következtetni, hogy kérésünk rövidesen honorálva lesz.

Landsmannschaftunk elnöke, Singer Zoltán erdélyi cionista vezető, aki a háboru előtti években hitközségi elnökként szorosan együttmüködött a mártirhalált halt Főrabbinkkal, életoltjául tünte ki magának a deportálásban elpusztult tizezer dési mártirnak az emlékét megörökiteni, e rendkivüli Leikiség, az a rendithetetlen szivósság, optimizmus, kitartás és akadályokat nem ismerő elán, mely őt közéleti munkájában jellemzi, biztositék arra, hogy Landsmannschaftunk programmjának további célkitüzéseit is, hüséges munkatársaival karöltve, maradéktalanul fogja megvalósitani.

Mátyás Herci

מרן הגה"ק רבינו יעקב אלימלך פנט זצוק"ל
שמסר את נפשו על קדוש ה' באושוויץ

מרן הגה"ק רבינו יחזקאל פנט זצוק"ל

Rövid biografia a Barcelonából elindult, világszerte ismert Panet rabbi-dinasztia Bukaresten és Gyulafehérváron át Désre került tagjairól

Rabbi PANET MENDEL z.l. a Dés meletti Alör gettójában végzett rabbi teendőket, majd 1862-ben, amikor megengedték az Alörben nagy számban élő zsidóknak a városban való letelepedését, Dés főrabbijának vállasztották meg. Meghalt 1884-ben Désen.

✡

Rabbi PANET MOSE z.l. apjának, Mendelének halála után 1885-ben került a dési főrabbi székbe, ahol 18 évig töltötte be funkcióját, 1903-ban beköveteztett halálaig.

✡

Rabbi PANET JECHEZKEL z.l. mint szentéletü csodarabbi fogialta el apjának, Mósenak helyét a dinasztiában. A Tórának szenteit sokrétü tevékenysége mellett elnöke volt az általa alapitott "Ahavat Zion" és "Kolei" erdélyi szervezetének. 1930-ben halt meg Désen.

A Panet dinasztia e három kiválósága, a dési temetőben levő "Onelben" álusznak örök álmukat, ahová évente a világ minden részéből zarándokoltak nagyszámu hivek.

✡

Rabbi PANET J. ELIMELECH z.l., Dés hitközségének utolsó Főrabbiját 1930-ban választották meg. Szivének utolsó dobbanásáig betöltötte funkcióját, az egész vármegye zsidóságának rajongásától körülövezve.

1933-ban Palesztinában járt és visszatérésének pillanatától a cionista eszme lelkes hive lett, amiért sok keserüségben volt része.

Nem hagyta el hiveit a dési gettóban sem, amikor pedig külön futár jött érte két magasrangu SS tiszt kiséretében, hogy a sváici transzporthoz csatolják.

Népes családjával együtt, — miután két idősebb fiát már Ukrajnában elvesztette —, az auschwitzi gázkamrában lelte ki 56 éves korában kristály tiszta zsidó lelkét.

UGY GYULOLD A NÉMETEKET, MINTHA MAGAD IS OTT LETTÉL VOLNA MEGSEMMISITŐ LÁGEREIKBEN, MINTHA A TE GYERMEKEIDET PUSZTITOTTAK VOLNA EL GÁZKAMRÁIKBAN, A TE SZULEIDET LŐTTÉK VOLNA TARKÓN, S A TE TESTVÉREIDET TEMETTÉK JELTELEN MESZESGÖDÖRBE.

UGY TEKINTSD MAGADAT — EZ KÖTELESSÉGED — MINTHA TE MAGAD IS AZ ELPUSZTITOTTAK KÖZÖTT LETTÉL VOLNA.

HALOTTAINK

Fájdalmas kötelességünknek teszünk eleget, amikor Landsmannschaftunknak ez első közlönyében bucsut veszünk Barátainktól, akik röviddel hazaérkezésük után, fatális szerencsétlenségek és igen tragikus körülmények között idő előtt hagytak itt bennünket, és ma már az önálló Izrael szent földjében nyugszanak.

Együttérzésünket fejezzük ki az oly keservesen sujtott gyászoló családokkal és drága halottaik emlékét mi is kegyelettel fogjuk szivünkben megőrizni.

IZRAEL HERMAN

Háboru előtti hányatott életéért, a vélt felszabadulás sem hozta meg neki a kárpótlást. Alijázása előtti éveiben az oly nagyon megfogyatkozott dési hitközség elnökeként tett bizonyosságot érző zsidó szivéről.

A megnyugvást sajnos itt hazájában sem lelte meg.

Népes családját Auschwitzban irtották ki, neki megadatott, hogy a 62 éves korában beállott hirtelen halála után, Our Salom földjében térjen örök pihenőre.

FERENC SÁNDOR

Nagynénje ázkárájára utazott feleségével együtt, amikor a robogó vonat elgázolta autójukat. Mindketten és még sokan mások ottlelték halálukat.

1948-ban, közvetlenül az orosz fogságból való visszaérkezése után alijázott Désről. Izraelben nősült meg, hogy néhány évvel később a sors ily kegyetlenül végezzen velük.

Két ártatlan kisgyermeket hagytak maguk után.

FRIEDMANN REUVEN

Mindég mosolygó arccal járt közöttünk. Meleglelkü és nemes zsidó szive volt, ha segiteni kellett. Teli életakarással fogott hozzá uj exisztenciájának felépitéséhez a Negev fővárosában, amikor egy gyakorlatozó repülőgépünk egy pillanat alatt kioltotta 42 éves fiatal életét.

Rajongásig szeretett 14 éves kisleányát és beteg feleségét törte ösz-sze a sors.

Beér-Seván temettük el a nemzet halottjaként.

HIRSCH IMRE

Utolsó ázkáránkon még mint néhány napos ólét üdvözöltük körünkben, ma pedig a tivoni temetőben alussza örök álmát.

Hiába állt mellette a rokonok és barátok támogató karja és segitőkészsége, nem tudott az uj adottságokkal megbékélni.

Tragikus körülmények között, 42 éves korában hagyott itt bennünket.

Dés és Vidéke

תשכ"ג "דעש והסביבה" יח סיון

FŐSZERKESZTŐ: SINGER ZOLTAN
Szerkesztő: EFRAIM BAR DOV
Felelős kiadó: SCHÖNFELD MICHAEL
Szerkesztőség és kiadóhivatal: HOLON, CHANKIN 111
Telefon: 83355
Posta-fiók: 202

1963 JUNIUS — KIADJA „IRGUN JOCÉJ DÉS B'IZRAEL" — I. ÉVFOLYAM 1-szám

Lezajlott „Landsmannschaftunk" első évi Tisztujitó közgyűlése

ÓRIÁSI LELKESEDÉSSEL ISMÉT SINGER ZOLTÁNT VÁLASZTOTTÁK MEG EGYHANGULAG AZ EGYESÜLET ORSZÁGOS ELNÖKÉÜL

Augusztus 26-án, pontosan d.u 6-órakor nyitotta meg Singer Zoltán elnök, az egyesületnek Tel-Avivban, a Bet Chalucot nagytermében megtartott rendes évi tisztujitó közgyülését, amit az alapszabályokban előirt paragrafusoknak megfelelöen, határozatképesnek nyilvánit.

Megnyitó beszédében az elnök rövid visszapillantást vet az egyesület első évében kifejtett munkájára és az elért eredményekre, majd a különböző bizottságok elnökei sorban teszik meg jelentéseiket: Albert Eliezer a gemilat-cheszed bank, Mátyás Alexánder a szociális és vigalmi, Singer Zoltán (a bizottsági elnökök távollétében) a templom és klita, végül pedig Efraim Bar-Dov az ujság és emlékkönyv bizottság müködéséről olvassa fel jelentését.

Panet Bezálel penztárnok és Albert Eliezer könyvelö az egyesület egy év alatti bevételeit és kiadásait ismertetik, majd Éger Abraham teszi meg jelentését, melyszerint az egyesület ügyvitelét alaposan átvizsgálta és mindent a legnagyobb rendben talált. Javasolja a felmentvény egyhangu megadását.

Miután az elnök a feltett különböző kérdésekre és felszólalásokra válaszol, felteszi a kérdést a közgyülésnek, hogy megadja-e a felmentvényt a lelépö vezetöségnek, melynek mandátuma alapszabályaink 7. paragrafusának b.) bekezdése értelmében a mai napon lejárt.

A közgyülés a felmentvényt egyhangulag megadja.

Hegyesi Lázár gyógyszerész az egyesület tagjai nevében meleg köszönetet mond a lelépö vezetöségnek, akik valamennyien hivatásuk magaslatán állottak és az agilis és fáradhatatlan elnökkel az élen az egyesületet egy év alatt az ország egyik legjobban megszervezett Landsmannscháfttá emelték.

A régi vezetöség elvonulása után, a közgyülés egyhangulag Albert Eliezert választja meg korelnöknek, aki elfoglalja helyét és a következő tagokból összeállitott bizottságot bizza meg a jelölö lista összeállitásával: Salamon Ignátz, Rosenfeld Josef, Hirsch Slomó, Deutsch Michael, Mátyás Alexander, Herschkovits Mosé és Hegyesi Lázár.

Az elnök felhivja a jelölö bizottság figyelmét arra, hogy az uj vezetöség összeállitásánál legyenek figyelemmel az alapszabályok idevonatkozó intézkedéseire, melyszerint aktiv és passziv szavazati joggal csak azok rendelkeznek, akik az egyesületbe való belépési nyilatkozatukat aláirták és tagdijaikat rendezték. A legnagyobb körültekintéssel legyenek továbbá arra, hogy a megválasztandó vezetöségben Szamos vármegye összes községi arányos számban képviselve legyenek egyrészt, másrészt pedig, hogy ezek földrajzi lakóterületük szerint az ország minden körzetéből rekrutálódjanak.

Miután a jelölö bizottság visszavonul, az elnök félórai szünetre az ülést felfüggeszti.

A gyülés ujramegnyitása után, az elnök felolvassa a kiküldött jelölö bizottság által benyujtott javaslatban foglaltak neveit s miután a feltett kérdésre a jelenlevök spontán, nagy lelkesedéssel igennel válaszolnak, az elnök a felolvasottakat egyhangulag egy évi időtartamra megválasztottnak nyilvánitja.

Az ujonnan megválasztott elnök Singer Zoltán, nagy ováció közepette foglalja el ujra az elnöki széket, köszönetet mond az uj vezetöség nevében az irányukban tanusitott bizalomért, azon reményét

SINGER ZOLTAN elnök, megnyitja a közgyülést

kifejezve, hogy az elkövetkezendö évben sikerülni fog neki munkatársaival egyteremben az eddigi eredményeket hatványozott mértékben fokozni.

Köszönetet mond a megjelenteknek, majd a gyülést berekeszti.

Közvetlenül a közgyülés befejezése után, az ujonnan megválasztott 50 tagu választmány jelenlevö 27 tagja tartotta meg első ülését, hogy az alapszabályokban előirt tisztségeket és bizottságokat a saját kebeléből megválassza.

A választmány Singer Zoltán elnök javaslatára a vezetöséget egyhangulag a következőkből jelöli ki:

Diszelnökök:
Abrahám Hákohén Cfát, Prof. R. L. Braham New-York, Ráv Cvi Meir Panet Bné-Brák, Noé Nándor Milánó és Berger Dávid Bécs.

Elnök:
Singer Zoltán.

Társelnökök:
Mátyás H. Alexánder, Hegyesi Lázár gyógyszerész és Kohén Jichák.

Alelnökök:
Rosenberg Mosé, Herschkovits Mosé és Rosenfeld Náthán.

Főtitkár:
Schönfeld Michael.

Pénztárnok:
Panet Bezalel.

Ellenőrök:
Éger Abrahám és Kalmár Alexánder.

BIZOTTSÁGOK:

UJSÁG és EMLÉKKONYV:

Elnök:
Efraim Bar-Dov

Alelnök:
Kohén J. Jichák

Biz. tagok:
Prof. R. L. Braham
Dr. Schönfeld Josél
Mátyás Alexánder
Singer Josél
Deutsch Michael
Singer Zoltán

GEMILAT-CHESZED:

Elnök:
Albert Eliezer

Alelnök:
Kappel Abrahám

Biz. tagok:
Dávid Mosé
Farkas Menachem
Riegler Smuel
Bernad Ch. Ber
Gold Zeév
Dán Jiszráél

EMLÉK:

Elnök:
Izsák Eliezer

Alelnök:
Kisszelnick Lázár

Biz. tagok:
Rosmann Juda
Simon Mordecháj
Herschkovits Móse
Farkas Menachem
Teszler Jermie
Pál Abrahám
Rosenberg Mosé

SZOCIÁLIS és VIGALMI:

Elnök:
Singer Alexander

Alelnök:
Hersch Jichák

Biz. tagok:
Blummenfeld Herman
Nemes F. Kató
Meiri H. Agnes
Páll G. Erna
Tálblum B. Ritta
Stöszel M. Olga
Herschkovits D. Háni
Mátyás G. Rózsi

KLITA:

Elnök:
Hecht Cwi

Alelnök:
Hegyesi Lázár

Biz. tagok:
Klein Béla
Salamon Nechemje
Franck Zsiga
Grünstein Bernád
Mendelsohn Josél
Éger Ábrahám

SZERVEZŐ:

Elnök:
Steinberger Slomo

Alelnök:
Bisztritz Josef

Biz. tagok:
Kalmár Alexander
Merdler Zoltán
Rosenfeld Josél
Schwartz Márton
Schönfeld Michael
Kóhl Nechemje

Az Emlékkönyv-bizottság közleménye

1963 július 4-én az országunkban tartozkodó Randolph L. Braham professzor részvételével Landsmannschaftunk Emlékkönyv-szerkesztőbizottsága bövitett ülést tartott. Az ülésen résztvett továbbá dr. Schönfeld Miklós volt aradi förabbi, Zinger Joszéf rendöralezredes, az egykori Liska 06 magyar osztályának vezetője, Joszéf Kohen, a jeruzsálemi egyetemi könyvtár munkatársa, Herschkovits Moshe, Mátyás Herci, Singer Zoltán, Landsmannschaftunk elnöke és E. Bar-Dov, a szerkesztő bizottság felelöse.

E. Bar-Dov beszámol az eddig lefektetett munkáról és a már öszszegyüjtött adatokról. Különböző észrevételek és hozzászólások, valamint a részvevök értékes javaslatai után a szerkesztöbizottság elfogadja az alábbi Emlékkönyv-vázlatot.

A könyv Szamos-megye hat járási székhelyének zsidó hitközségeiről szól, érintve a megye többi kisebb zsidó településeinek történetét is. A hat járási székhely sorrendjét a zsidó lakosság nagysága szerint állapitották meg: Dés, Szamosujvár, Magyarlápos, Bethlen, Retteg és Nagyilonda.

A könyv beosztása nagyvonalakban a következő: A pusztulás korszakát, okait és eseményeit, ugyszintén a könyv célját ismertető rövid bevezető után külön-külön fejezetek foglalkoznak az egyes zsidó hitközségek történetével a letelepülés kezdeteitől fogva a pusztulásig illetve a háboru utánig. Ez felöleli a hitközségi intézmények fejlődésétől kezdve a zsidók társadalmi, gazdasági és kulturális helyzetének taglalásán át helyi zsidó személyiségek bemutatásáig mindazt, amit általában a zsidók tevékenysége felmutathat, annak minden megnyilvánulási formájában. A pusztulás korát illetően a könyv célja ismertetni a pusztulásnak a megye hitközségeire vonatkozó adatait, valamint ezen adatok kiértékelése.

Külön fejezeteket szentel a könyv a dési Panet és a szamosujvári Kohén rabbi dinasztiának, ugyszintén a vármegye többi községe rabbi családjainak, Szamos-megye zsidó munkaszolgálatos mártirjainak és esetleg egyes korfestö egyéni visszaemlékezéseknek.

Az egyes fejezeteket az illető hitközségek templomainak, illetve az emlitett rabbi-dinasztiák tagjainak képei vezetik be. Emellett a függelékben helyet találnak más képek is, amelyek a Szamos-megyei zsidóság életét tükrözik.

A könyv egyik igen fontos es értékes része a deportálásban elpusztultak listája, név, kor, születési hely és foglalkozás feltüntetésével.

Sajnos a könyv szerkesztési nyelve a magyar, mert az ittélö Landsmannschaft tagjai közül sokan még nem birjak jól a héber nyelvet. Ezzel szemben a könyvnek héber és angol nyelvü tartalomjegyzéke is lesz, esetleg rövid ismertetővel egybekötve, hogy legalább részben a magyarul nem tudóknak is hozzáférhető legyen.

Joszéf Kohen ujonnan kooptált szerkesztőbizottsági tag vállalja a Szamosujvárról szóló rész összeállitását. Efraim Bar-Dov vállalja a Désről szóló rész megirását ez év vége előtt, hogy ennek beosztását követhessék a többi hitközségek történetének megirásában.

Miután megállapitják az öszi ünnepekre megjelenö „Dés és vidéke" lap második számában megjelenö egyes cikkek tartalmát és azok szerzőit, az ülés véget ér.

A fentiek alapján az Emlékkönyv szerkesztőbizottsága azzal a felhivással fordul Landsmannschaftunk tagjaihoz, hogy az Emlékkönyv mielőbbi összeállitása érdekében haladéktalanul töltse ki a kiküldött kérdőiveket deportálásban elhunyt hozzátartozóinak adataival. Ugyanakkor a szerkesztőbizottság elvárja a Landsmannschaft tagjaitól, hogy a szamosmegyei zsidóság Emlékkönyvének értékét a birtokukban levő errevonatkozó adatokkal és fényképekkel emelni fogják.

Kimutatás

az „IRGUN JOCEJ DÉS U'SVIVA bevételeiről és kiadássirol

1962 szeptember 20 — 1963 szeptember 22

BEVÉTELEK:		KIADÁSOK:	
1. Adományok	4.808.00	1. Gem. Cheszed kölcsönök	5.300.00
2. Tagságidijjak	1.397.50	2. Szociális segélyek	530.00
3. Rendezvények	1.539.19	3. Ujság	736.46
4. Ujság	1.039.45	4. Portó	218.79
5. Gem. Cheszed téritések	790.00	5. Adminisztráció	662.86
6. Magánkölcsönök	2.282.93	6. Külömbözö kellékek	324.37
7. Bernád Smuel téritése	30.00	7. Inkasszó jutalék	400.00
		8. Magánkölcsönök téritése	2.282.93
		összesen:	10.455.41
		9. Készpénz kasszában	1.031.66
összesen:	11.487.07	*összesen:*	11.487.07

1963 augusztus 22

ALBERT ELIEZER s.k. *könyvelő* — **PANET BEZALEL s.k.** *pénztárnok*

ÉGER ABRAHÁM s.k. *ellenőr* — **KALMÁR ALEXÁNDER s.k.** *ellenőr*

Egymás között...

OLVASÓINKHOZ!

Többek kérésére lapunk mai számában megkezdtük az „Egymás között" rovatunk rendszeres közlését.

Felkérjük olvasóinkat, hogy a rovatunkat érdeklő eseményekről tájékoztassák szerkesztőségünket, hogy ezáltal is szorosabbra fűzzük a kapcsolatokat Landsmannschaftunk tagjai között.

Sámuel Jichák és Etel tivoni lakásukon szép ünnepséget rendeztek, fiuk *Joram* bármicvája alkalmából.

★

Pál Arje és Erna, leányuk *Edna* bátmicvája alkalmából a holoni lakásukon megtartott ünnepségen, a rokonok és barátok sokasága kereste fel szerencsekívánataikkal.

★

Nemes Dov és Kati, Ráchel leányuk bátmicvája alkalmából ünnepséget rendeztek tivoni lakásukon, ahol számos rokon és barát fejezte ki szerencsekívánatait.

★

Hecht Ármin és Zitta, fiuk *Michael* bármicváját ber-sévai lakásukon ünnepelték, szük családi körben.

★

Biedermann Akiva és Eszter szép családi és baráti körben ünnepelték az elmult hónapban fiuk, *Dávid* bármicváját Haifán.

★

Heinovits Mordechaj és Magda fiuk *Itamár* bármicváját augusztus 17-én ünnepelték Rechovoton, nagyon szép családi és baráti körben.

★

Nemes József és Ami fényes ünnepséget rendeztek a tivoni „Oranim" pansió kerthelyiségében augusztus 31-én, fiuk *Rafi* bármicvája alkalmából.

★

Dr. Legmann Izrael orvos, a rettegi cionista szervezet megalakitója, Landsmannschaftunk amerikai fiókegyesületének elnöke, az elmult hónapban három hetet Izraelben töltött.

Információink szerint lakást vásárolt Natánján és a jövő évben végleges letelepedésre az országba érkezik.

★

Halpert Májer, aki nem rég alijázott Désről, zöldségüzletet nyitott Cfáton.

★

Deutsch Zoltán és felesége *Hirsch Joli* zöldség üzletet nyitották Rámát-Joszéfban.

★

Singer Zoltán Landsmannschaftunk elnöke, lapunk főszerkesztője szeptember 1-én átvette a Tel-Avivban, Chevron utca 6-szám alatt levő „KIS-PIPA" magyar éttermet.

★

Krémer Dávid Afulárol, Natanjára költözött, uj cime Gordon 31/10.

★

Salamon Nechemje Tivonból, Haifara költözött, cime Eilat 16/A.

★

Lebovits Mosé Názaretből, Petach-Tikvára költözött, cime: Usiskin 10.

★

Eizikovits Dezső Jeruzsálemből, Beér-Sevára költözött, cime: Bank-Hapoalim.

Halottaink

Lövi Aladár, aki 1960-ban alijázott Désről, hosszas betegeskedés után, 62 éves korában Afulán elhunyt. Az elhunyt testvéröccse volt a zsibói Dr. Lövi Lajosnak, a deportálásban elpusztult cionista ászkánnak.

Felesége és kiterjedt rokonsága gyászolják.

★

Sámuel Izráelné (született Zeiger) hatvan éves korában Tel-Avivban meghalt. Az elhunyt Mose Elje Sámuel fiának, Sámuel Izráelnek volt a második felesége, aki az első világháború előtt Désről Amerikába vándorolt ki, majd a második világháború után Izraelbe alijázott.

★

Hirsch Manó, az elmult évben Désről alijázott Hirsch Sanyi édesapja, 68 éves korában hirtelen elhunyt Désen.

★

Friedmann Rivunak, aki a mult évben egy fatális és tragikus szerencsétlenség folytán hunyt el Beér-Seván, augusztus 22-én állitották fel sirkövét. Az egy éves ázkárán az ország minden részéből a rokonok és barátok nagy tömege jött leróni kegyeletét.

★

Izrael Hermannak, első éves ázkárája és sirkőavatása, 1963 szeptember hó 8-án lesz d.u. 4 órakor, a Cur-Sálomi temetőben.

HIRDETMÉNY

Ezuton is értesitjük LANDSMANNSCHAFTUNK tagjait, hogy rendes évi

Tisztujitó közgyülésünket

1963 augusztus hó 11-én, vasárnap d.u. 5 órakor (határozatképtelenség esetén pontosan 6 órakor) tartjuk meg Tel-Avivban, *a Liberális Párt* King George-utca 55 szám alatti székházának nagytermében (a „Maxim" mozi épületében).

TARGYSOROZAT:

1.) Elnöki megnyitó.
2.) Bizottságok jelentése.
3.) Pénztári beszámoló.
4.) Hozzászólások.
5.) Felmentvény megadása.
6.) Az uj vezetőség megválasztása.

Felhivjuk tagjaink figyelmét azon körülményre, hogy alapszabályaink 7. paragrafusának f) bekezdése értelmében, csak azon tagok birnak szavazati joggal, akik nincsenek tagdijhátralékban!

A VEZETŐSÉG

Dés és környékiek figyelmébe!

Közvetlen az ázkárát követő napokban, LANDSMANNSCHAFTUNK megbizottja fel fogja keresni otthonában mindazon Désről és környékéről elszármazottakat, akik még nem tagjai szervezetünknek.

Nevezettnek felhatalmazása van tagsági dijakat inkasszálni és adományokat elfogadni szervezetünk céljaira, bélyegzőnkkel ellátott nyugta ellenében.

TOLTSÉTEK KI KÉRDŐIVUNKET A DEPORTÁLÁSBAN ÉS MUNKASZOLGALATBAN MÁRTIRHALÁLT HALT HOZZÁTARTOZÓITOK ADATAIVAL, AZ EMLÉKKONYVUNKBEN VALÓ MEGOROKITÉSUK CÉLJÁBÓL!

LÉPJETEK BE EGYESULETUNKBE ÉS TÁMOGASSÁTOK NEMES ÉS MAGASZTOS CELKITUZÉSEINK MEGVALÓSITÁSÁBAN.

A VEZETŐSÉG

Alapszabályaink

A BELUGYMINISZTERIUM 2967/99 SZAMU, 1963 V. 8.-I RENDELETÉBEN, JOVAHAGYTA ALAPSZABALYAINKAT, MELYNEK ALAPJAN „LANDSMANNSCHAFTUNK" JOGI-SZEMÉLYISÉGET NYERT.

1.) *ÁLTALÁNOS MEGJELÖLÉSEK:*

a) Az egyesület neve: „IRGUN JOCÉJ DÉS USZVIVA B'IZRAEL".

b) Az egyesület bejegyzési helye: Tel-Aviv, Jochanan Haszandlar-u. 18 szám.

c) Az egyesület jellege: kizárólagosan kulturális és karitativ.

2.) *AZ EGYESÜLET CÉLJA:*

a) Régi és uj tagjai érdekeinek a megvédése, azoknak gazdasági, kulturális és szociális téren való megsegitése és szellemi beolvadásuk elősegitése.

b) Az egyesület érdekeinek pártonkivüli képviselete a nemzeti, állami és közintézményeknél.

3.) *AZ EGYESÜLET PROGRAMMJA:*

a) GEMILAT-CHESZED bank létesitése, kamatmentes kölcsönök folyósitása céljából, mely a Szolnok — Doboka vármegyéből származók, de elsősorban az ujonnan érkezett és érkezendő oleknak a konstruktiv életbe való mielőbbi beilleszkedését van hivatva előmozditani.

A bank elnevezése: CHEVRAT GEMILAT CHASZADIM, SEL IRGUN JOCÉJ DÉS USZVIVA B'IZRAEL, AL SEM HARAV JAKOV ELIMELECH PANET z.l.

A bank mindenkori aktivitását a függelékként ezen alapszabályokhoz csatolt müködési szabályzat szigoru betartása mellett fejti ki.

b) TEMPLOM megvásárlása vagy felépitése az ország valamelyik városában, mely a megboldogult nagyhirü főrabbinak, JAKOV *ELIMELECH PANET z.l.* nevét, valamint a deportálásban és munkaszolgálatban mártirhalált halt SZERETTEINK emlékét lesz hivatva megörökiteni.

c) EMLÉKKONYV szerkesztése és kiadása, Dés és Szolnok—Doboka vármegye zsidóságának történetéről, különös tekintettel a pusztulás szakára.

d) AZKÁRAKNAK minden évben méltó keretek között voló megrendezése, a vezetőség által kijelölt városban.

e) KLUBHELYISEG tulajdonjogának a megszerzése vagy kibérelése, az egyesület tagjai kulturális, szervezési és szórakozási igényeinek a kielégitésére.

4.) *TAGSÁG:*

a) Az egyesület aktiv és passziv tagjai lehetnek: minden Szolnok—Doboka vármegyéből elszármazott zsidó nemzetiségü és vallásu uj vagy régi bevándorló, izraeli lakós, nemre való tekintet nélkül, amennyiben 18-ik életévét betöltötte.

b) A tagság kezdetét veszi — (annak minden jogával és kötelezettségével) —, amikor a belépési nyilatkozatot aláirta és tagdiját rendezte.

c) Az egyesület passziv tagja lehet: minden külföldön (a vasfüggöny mögöttieken kivül) élő zsidó vallásu, Szolnok—Doboka vármegyéből elszármazott egyén. Ezek tiszteletbeli tagságot és tisztséget tölthetnek be.

5.) *BEVÉTELI FORRÁSOK:*

a) Önkéntesen vállalt, tetszésszerinti rendes havi tagsági dijak.

b) Szolgáltatások, rendezvények, előadások, ujságkiadások és különböző akciókból eredő bevételek.

c) Tagoktól, szimpatizánsoktól vagy intézményektől származó adományok, ajándékok és örökségek.

d) Tagok által létesitett alapitványok és ezeknek hozamai, ugyszintén az egyesület intézményeinek jövedelmei.

6.) *AZ EGYESÜLET INTÉZMÉNYEI:*

a) Közgyülés; b) Választmány; c) Végrehajtó-bizottság; d) Elnökség.

7.) *ÖSSZETÉTELÜK ÉS MÜKÖDÉSI TERÜLETÜK:*

a) *Közgyülés:* az egyesület legmagasabb foruma, mely az egyesület teljes jogu tagjaiból áll.

b) A közgyülés évenként ül össze.

c) A közgyülés helyét, tárgysorozatát és időpontját, a végrehajtóbizottság állapitja meg.

d) A közgyülés egybehivása 14 nappal előbb, külön meghivók vagy a sajtó utján történik, feltüntetve a gyülés időpontját, helyét és tárgysorozatát.

e) A közgyülés határozatképes, amennyiben azon a meghirdetett időpontban a teljes jogu tagoknak egyharmad része jelen van. Ellenkező esetben egy órával később nyitandó meg, a megjelentek számára való tekintet nélkül. Az egyesület többi intézményeinél a várakozási idő félóra.

f) A közgyülésen csak azon tagok birnak szavazati joggal, akik tagdijhátralékban nincsenek.

g) A határozatok meghozatalához relativ többség szükséges: a közgyülést vezető elnök minden felmerülő kérdésben szavazást rendelhet el.

h) A közgyülés csak az elnököt és a választmányt választja meg, a teljes jogu tagjai sorából.

i) *A választmány* 50 tagból áll — a közgyülés után az egyesület legmagasabb fóruma és gyüléseit negyedévenként tartja.

j) *Végrehajtó-bizottság:* a választmány jelöli ki, közvetlen a közgyülés után megtartandó legelső ülésén, a következő összetételben:

1—2 társelnök, 2—3 alelnök, 1 — főtitkár, 1 — pénztárnok, 2 — ellenőr és a különböző bizottságok elnökei. A végrehajtó-bizottság havonta egyszer tartja üléseit.

k) *Elnökség:* az elnök, a társelnökök, alelnökök, főtitkár és a titkárból tevődik össze. Gyüléseit, azoknak szükssègessége szerint hivja egybe.

l) *Bizottságok:* a választmány jelöli ki saját tagjai sorából, mely nem több, mint 4 tagból és egy elnökből állhat. Gyüléseiket a saját hatáskörükben tartják, ahányszor azt szükségesnek tartják és inditványaikat döntés végett, a végrehajtó bizottság elé terjesztik. A következő bizottságok jelölendők ki: Gemilat-Cheszed, Emlékkönyv, Templom, Szociális-Vigalmi és Klita.

m) Az egyesületet annak mindenkori elnöke és főtitkára jegyzi, mely azonban csak az egyesület bélyegzőjével érvényes.

n) Az egyesület pénzügyi müveleteit, a mindenkori elnök és pénztárnok szignáija, melyhez ugyancsak az egyesület bélyegzője szükséges.

o) Amennyiben, bármilyen oknál fogva akadályozva van müködésének gyakorlásában, az elnök teendőit a társelnökök vagy az elelnökök egyike veszi át, azonos jogokkal felruházva.

p) Az egyesület elnöke, vagy egy általa kijelölt elnökségi tag megjelenhet mint felperes, alperes vagy harmadik fél az egyesület nevében, bármilyen ügyben és fórum előtt.

8.) *FEGYELMI ÜGYEK:*

a) Mindennemü fegyelmi ügy a végrehajtó-bizottság elé kerül.

A végrehajtó-bizottságnak jogában áll tagokat kizárni az egyesületből a következő esetekben:

aa) több mint hat hónapig nem tesz eleget az egyesület vagy annak intézményei iránti kötelezettségeinek;

ab) az egyesület vagy egy intézményének alapelve ellen cselekszik;

ac) az egyesület erkölcsi zsidó világnézetével ellentétes elveket vall;

ad) vagy bármilyen más fegyelmi vétség esetén, ha azt a végrehajtó-bizottság hozza meg.

b) Az egyesületből kizárt tagnak, jogában áll 14 napon belül fellebezést benyujtani a Választmányhoz, de annak döntéséig elveszti minden jogát.

9.) *SZOMBAT SZENTSÉGE:*

AZ EGYESÜLET EGÉSZE ALATT SZIGORUAN TILOS MINDEN OLYAN MEGNYILATKOZAS, ELŐADÁS, AKCIÓ VAGY NESEF MEGRENDEZÉSE, MELY A SZOMBAT VAGY MÁS ÜNNEPNAP MEGSZEGÉSÉT VONJA MAGA UTÁN!

10.) *RENDKIVÜLI KÖZGYÜLÉS:*

a) Rendkivüli közgyülés az elnökség, a végrehajtó-bizottság vagy az egyesület kétharmad részének követelésére hivható egybe.

b) A rendkivüli közgyülés csak azon ügyeket tárgyalhatja, melyek miatt összehivatott.

11.) *ALAPSZABÁLYOK MÓDOSITÁSA:*

A közgyülés napirendre tüzhet alapszabály-módositó inditványokat, de annak elfogadásához kétharmad többség szükséges. A mdositó inditványokat a közgyülést megelőzően egy hónappal kell az Elnökhöz eljuttatni.

12.) *AZ EGYESÜLET LIKVIDÁLÁSA:*

a) Az egyesület likvidálásáról a közgyülés határoz, amennyiben azon a teljesjogu tagoknak legalább 50%-a jelen van és a jelenlevők kétharmad része igy dönt.

b) A likvidálás kimondása esetén, az egyesület vagyonáról a választmány határoz.

Elfogadtatott az egyesület választmányi ülésén, mely tartatott:

Hatfán a H.O.H. helységében, 1963, február hó. 21-en.

Elnök:
SINGER ZOLTAN s.k.
Főtitkár:
SCHONFELD MICHAEL s.k.

AZ „IRGUN JOCEJ DES USZVIVA" KEBELÉBEN MÜKÖDŐ „GEMILAT CHESZED BANK"

Müködési szabályzata

1.) *A „GEMILAT CHESZED BANK" CÉLJA:*

Kamatmentes kölcsönök folyósitása, mely elsősorban az ujonnan érkezett és érkezendő oleknak a konstruktiv életbe való mielőbbi beilleszkedését van hivatva előmozditani.

2.) *KÖLCSÖNRE JOGOSULTAK:*

Az Egyesület minden Dés és környékéről elszármazott és Izraelbe letelepedett tagja, aki a belépési nyilatkozatot aláirta és nincsen tagdijhátralékban.

3.) *A KÖLCSÖN IGÉNYLÉSE:*

A kölcsönt igénylő kérést nyujt be az Egyesület telavivi cimére, melyben feltüntetni tartozik: pontos cimét, alijázásának datumát, családi állapotát, foglalkozását (munkahelyét), mire akarja forditani a kölcsönkért összeget és két kezesének a nevét, munkahelyét és pontos cimét.

4.) *A KÖLCSÖN MENNYISÉGE:*

Ezidőszerint 100—500 fontig terjedhet, mely visszafizetendő 20 egyenlő havi részletben, minden hónap első napján — Két havi részlet fizetésének az elmulasztása esetén, a teljes tartozás esedékessé válik!

A kölcsönadott összeg kamat- és költség mentes. A levelezéssel felmerülő portó és más kiadások, az Egyesületet terhelik.

5.) *A KÖLCSÖN FOLYÓSITÁSA:*

Az Egyesület a beérkezett kéréseket azonnal elküldi az igénylő lakhelyéhez legközelebb eső bizottsági tagnak, aki kivizsgálja az igénylő helyezetét, ugyszintén a kezesek bónitását majd javaslatával ellátva azt továbbitja a Bizottság elnökéhez.

Elnök, a javaslat figyelembevételével, a saját hatáskörében dönt a kölcsön folyósitása felett.

Pozitiv esetben, Elnök bekéri az igénylő és annak felesége, valamint a kezesek által sajátkezüleg aláirt és (a megszavazott összegnek megfelelő) váltót, melynek birtokában elrendeli a kölcsön folyósitását.

Amennyiben több kérés fut be, mint amennyi készpénz a kasszában van, ugy azok beérkezésük sorrendjében lesznek honorálva.

Az Egyesület Elnöksége, valamint a Bizottság tagjai, kezességet nem vállalhatnak. — A megszavazott összeget, az Egyesület mindenkori Elnöke és Pénztárnoka által aláirt posta-csekk utján küldik az igénylő cimére, amihez 20 drb. előre kiállitott utalványt csatolnak. (a kölcsön összegének megfelelően) a részletek törlesztésének céljából.

6.) *A „GEMILAT CHESZED" BIZOTTSÁG ÖSSZETÉTELE:*

Az Egyesület évenként megtartandó tisztujitó-közgyülésén megválasztott 45 tagu Választmány első ülésén történik a bizottság kijelölése a Választmány tagjai sorából, annak figyelembevételével, hogy a Bizottság tagjai, az ország valamennyi részéből rekrutálodjanak.

A Bizottságnak: 5-tagja, 1-elnöke és 1-pénztárnoka van, ez utóbbi az Egyesület mindenkori pénztárnoka. — A Bizottság ügyvitelét, az Egyesület ellenőrei vizsgálják felül, 6-havonként.

G. Ch. B. Elnöke:
ALBERT ELIEZER
s.k.

Elnök:
SINGER ZOLTAN
s.k.

Főtitkár:
SCHONFELD M.
s.k.

רבני סאמאשאויוואר

(מאת) יצחק יוסף כהן

בדומה לרוב קהילות ישראל בטרנסילבניה, כך גם במחוז סאבאש, לא ניתן לארגן חיי קהילה תקינים אלא לאחר המהפכה של שנת 1848. במחוז סאבאש היו רק שני יוצאים מן הכלל, והן הקהילות היהודיות בבעטלען וביוב איקלאר. בהן הישוב היהודי נתארגן זמן־מה לפני 1848. בעיר סאמאש־איוואר היתה קיימת אמנם קהילה כלשהי גם לפני 1848, אך לא בעיר גופה, אלא בפרבר קנדי־אה (Candia) שלטונות העיר הרשו למספר יהודים מצומצם להתישב בקנדיאה, וזאת לא מטעמים הומאניים ואנושיים, אלא מפני שהיו מעונינים במספר בעלי מקצוע נדירים, שהיו עשויים להביא תועלת לחיי המסחר והמלאכה בעיר; וכדי להתגבר על המכשולים שהערימו אינטרסנטים וסוחרים, שהיו מאורגנים באיר־גוני הצ'ך הנוצריים למיניהם — שהשפעתם הפוליטית והכלכלית לא היתה מבוטלת — מצאו שלטונות העיר פירצה לעקיפת החוק על־ידי התרת התיישבות היהודים בקנדיאה. ואמנם, מיד עם התארגנות חיים קהילתיים, נבנה בקנדיאה בית־הכנסת הראשון בתולדות יהודי סאמאש־איוואר.

לאחר הסרת ההגבלות של יישובם של יהו־דים גם בעיר גופה, הלך והתרחב הישוב היה־ודי בסאמאש־איוואר. זרם היהודים — שהת־חיל בקילוח דק ושקט — הלך והתעצם. בעיקר באו היהודים שהתגוררו בכפרי הס־ביבה הקרובה, אולם גם ממקומות מרוחקים יותר עשו יהודים את דרכם לעיר. כמובן שבתקופה הראשונה להתיישבותם, בהיותם מעטים ובלתי מבוססים מבחינה כלכלית, לא היה בכוחם של יהודי סאמאש־איוואר להחזיק רב ושוחט גם יחד, מבלי להזכיר נושאי־תפקידים אחרים. בעת התארגנותם הרא־שונה של יהודי סאמאש־איוואר, היו נאלצים להסתפק בשוחט בלבד, שמלא גם את מקומו של מורה־הוראה בשאלות בלתי מסובכות. שא־לות הלכתיות קשות, שידיעותיו של השוחט לא הספיקו להתירן, הובאו בפני הרבנים מן הישובים הקרובים (כגון ר' משה דאמאן באיקלאד, שהיה בסוף לרב הראשי של המדינה, המוזכר בין השאר בתשובות „חתם סופר" ולאחר מכן לר' מנחם מענדל פאנעט, מקודם באהרישאר ואחר כך בדעש).

כשהישוב היהודי בסאמאש־איוואר מנה כבר כמה עשרות משפחות והיה מבוסס גם מבחינה כלכלית, הגיע הזמן לדאוג לרועה רוחני, שיגור בעיר באופן קבוע, ויורה את הדרך אשר ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון הן מבחינה רוחנית־הלכתית והן מב־חינה קהילתית־אירגונית. הבחירה נפלה על ר' יצחק יוסף הכהן זצ"ל, שהיה בפרק זמן זה שוחט ומורה הוראה בעיר מאראש־לודאש.

★

ר' יצחק יוסף הכהן נולד בשנת תקפ"ה (1825) בערך בכפר פעטרא (Petri) שליד מארגרעטען (Margitta). אביו, ר' אברהם הכהן, שהחזיק בית־מזיגה בכפר, היה תלמיד־חכם מובהק ומופלג בחסידות. היה תלמידו של ר' משה סופר מפרשבורג בעל ה„חתם סופר" (בתשובותיו נדפסו כמה תשו־בות המיועדות אליו). אגדות רבות נפוצו על ר' אברהם מפעטרא, המפארות את למדנו־תו וחסידותו היתירה. לפי אחת מהאגדות הללו העיד עליו הגאון הקנאי והלוחם ר' הלל ליכטענשטיין, שהיה בתקופה זו רבה של מארגרעטען, כי ר' אברהם הכהן זכה ל„גילוי אליהו הנביא" בכל עת שרצה בכך. הוא ור' הלל ליכטענשטיין היו חברים עוד מתקופת לימודיהם אצל בעל ה„חתם סופר". ר' אברהם הכהן נפטר בדמי ימיו בכפר פעטרא ור' הלל ליכטענשטיין נשא עליו הספד מר, שבו הרבה בשבחים.

ר' יצחק יוסף הכהן זצ"ל למד בישיבתו המפורסמת של ר' אברהם שמואל בנימין סופר בעל ה„כתב סופר" בפרשבורג שש שנים רצופות, והיה מבחירי תלמידיו. לפי מסורת אחת, שלצערי לא הצלחתי לבררה אל־נכון, עוד הספיק ללמוד זמן אחד אצל ר' משה סופר (מבחינה כרונולוגית הדבר ייתכן, כי ר' יצחק יוסף הכהן היה כבן חמש־עשרה בשנת פטירתו של בעל ה„חתם סופר"). לאחר חתונתו נתקבל ר' יצחק יוסף, כאמור, לשוחט ומורה הוראה במאראש־לודאש. אולם לא ארכו הימים וקהלת סאמאש־איוואר, ההו־לכת וגדלה, שמה עיניה בו ובחרה בו לשוחט ומורה הוראה בקהילתה. יש לציין שפרנסתו לא היתה על משרה זו; הוא התפרנס ממסחר היין, וכיהן שלא־על־מנת־לקבל־פרס. באחד הימים, כשביקר בסאמאש־איוואר ר' מנחם מענדל פאנעט זצ"ל, רבה המפורסם של עיר דעש הקרובה — בדרכו לעתים קרובות — באחת מהשבתות (הדבר היה בשנת תר"ם (1880) בערך) הביע ר' מענדל את רצונו שהוא עצמו יקרא בתורה — דבר שלא היה מנהגו בביקוריו הקודמים. עלה ר' מענדל על הבימה וקרא לעלות את ר' יצחק יוסף הכהן. אולם התואר שבו הכתירו לא היה „יעמוד הרב מורנו" — תואר הנהוג לגבי ממלא משרת מורה־הוראה ודיין, אלא השתמש בנוסח: „יעמוד מורנו מורנו ר' יצחק יוסף ב"ר אברהם הכהן", התואר המגיע למכהן כרב ראשי בעיר. בכך נקבעה העובדה שאין עליה עור־רין שר' יצחק יוסף הכהן יהיה מעתה ואי־לך רב העיר לכל דבר. לא נותר לו אלא לקבל על עצמו את דינו של גאון וצדיק הדור, שנהג טובת־עין בעמיתו הצעיר ומסר לו את כהונת הרבנות לא רק לגבי העיר כולה, אלא גם את ה„גליל", כלומר ישובי וכפרי הסביבה עברו למרות הרבנות של ר' יצחק יוסף הכהן. גם עכשיו לא שינה ממנהגו

הרה"ג ר' יצחק יוסף הכהן זצ"ל
הרב הראשון בסאמאש־איוואר

והתפרנס — פעם ברווח ופעם בדוחק — ממסחר היין ולא הטיל את פרנסתו על אנשי הקהלה.

עד מהרה התבלט רבה הראשון של קהילת סאמאש־איוואר בכל שיעור קומתו הלמדנית והמוסרית. התמדתו בתורה לא ידעה גבולות של יום ולילה; למד ולימד דעת את העם בשיעורים שקבע לבעלי־הבתים. בתקופה הרא־שונה לא היו הרבה בני־תורה בין אנשי הק־הילה, ולכן לימדם הלכות פסוקות הבאות לידי שימוש בחיי היום־יום שלהם. לבני התו־רה המעטים, בוגרי ישיבות, קבע שיעורים בנפרד והרצה בפניהם בתלמוד ומפרשיו וצלל אתם למעמקי ים התלמוד. יסד „תלמוד־תורה" לילדי הקהילה; גדיים נעשו תישים וחינך דור נאמן לתורה ולמצוות וראה ברכה רבה בפרי עמלו; הנהיג את קהילתו בדרכי נועם וכל העם חיבבו והעריצו. ביזמתו הוקם בית־הכנסת הגדול והמפואר בשנת תרס"ג (1903) (פרט־השנה החקוק עד היום הזה על חזית בית הכנסת הוא: „לכון את לבבינו אליך ה'" = תרס"ג).

גולת הכותרת של פעילותו הרבנית היתה מעשה הצדקה והחסד. ממנו נפוצו אגדות לרוב. לא הסתפק באירגון חברות צדקה שו־נות בקהילתו, כי אם השתתף בעשיית צדקה וחסד לטובת עניים ואביונים תושבי העיר ומחוצה לה, וזאת מתוך אמצעיו שהיו דלים למדי בדרך כלל, ולא רק בממונו השתתף, אלא גם בגופו ונפשו על־ידי דברי נוחם למרי בי גודל, אלמנות ויתומים. טוב לבו וצדקת פזרונו נודע לשם ולתהלה בכל הסביבה. בנ־דון זה שמעתי מעשים רבים, שלא אוכל לפר־סם במקום זה. אזכיר רק שתי עובדות אפיי־ניות, ששמעתים מפי איש נאמן, ר' יוסף אשר אליאש מסאטמאר אח־חתני, איש שלא היה חשוד בדברי הגזמה. עובדה אחת היא מתחום „מצוה שבממון" והשניה מתחום „מצוה שבגופו". וכה סח לי ר' יוסף אשר הנזכר: מעשה שבאו אל ר' יצחק יוסף עניים ואביונים לרוב, עד שכל כספו אזל בחלוקת צדקה. כשכבר לא נשארה בידו פרוטה לפר־סה, הוציא את שעון הזהב שלו מכיסו ומסרו לעני, שהלה יביאו אל אחד מעשירי הקהלה במשכון בעד סכום מסויים למטרת צדקה. ברוב תמימותו לא עלה בכלל על דעתו שהעני יהיה מסוגל ל„משכן" את השעון היקר אצל עצמו. ואמנם — העני היה הגון — הובא השעון אל ר' פייבל שאיאוויטש, שהיה, אגב, מחותנו של הרב (בנו, ר' אברהם מאיר היה חתנו של ר' פייבל). ר' פייבל, כמובן, פדה את שעונו של המחותן מיד העני, פיצה את העני והחזירו לבעליו בלא תמורה; עובדה שניה מפי ר' יוסף אשר הי"ד: לא פעם קרה שהרבה אורחי־פרחי נזדמנו לסאמאש־איוואר, בעיקר בימי הסתיו, שהיו מאוכלסים מאד בסא־מאש־איוואר בעת ההיא. לאחר גמר „עסקי־הם" ברחובות העיר ובבתיה, נפנו אל בית הרב. בידעם שמצפה להם שם ארוחה דשנה וחדרים מיוחדים ללינה („הקדש" מיוחד לע־ניים טרם קם אז בסאמאש־איוואר). קרה לא פעם שהחדרים בבית הרב היו צרים מכדי להכיל את קהל־העניים הרב. הרב ללא היסוס הכניסם במטתו הוא, כאשר הוא עצמו ישב ולמד כל הלילה. אין צורך להוכיח, שברובם לא הצטיינו אורחי־פרחי אלה בנקיון יתר. להרבנית לא נשאר אלא לנקות את המטה מ„בעלי החיים" שהשאירו אחריהם הלנים בה. לא היו אלה מקרים נדירים; ספרתי שני מקרים אפייניים בלבד.

שמעו של ר' יצחק יוסף הכהן הגיע הרחק מעירו ומקום כהונתו. שמו הטוב נדד למרחקים. בא במגע עם רבני דורו במו"מ של הלכה. בראש וראשונה עם שכנו הדגול ר' מנחם מענדל פאנעט. אתו התיעץ בכל ענייני הלכה חמורים (מוזכר בספרו „אבני צדק" בענין היתר עגונה). מלבד עם רבני הסביבה הקרובה שמר על קשר תורני־הלכתי עם גאונים כר' נפתלי שווארץ, רבה של ה. מאד (מוזכר בספרו „בית נפתלי" בענין קושיה חמורה שעולה בדברי תוספות מסוי־מים); תשובות בענייני הלכה ובענינים עיו־ניים אנו מוצאים גם בספר שאלות ותשובות „בית שערים" מאת ר' עמרם בלום הרב בבערעטיאויפאלו; בספר „לבושי מרדכי" מאת ר' מרדכי לייב ווינקלר הרב דה' מאד. ועוד: אף על פי שר' יצחק יוסף הכהן לא נחשב לרב חסידי מובהק (התפלל בנוסח אש־כנז, שטריימל לבש בזקנותו להפצרת אנשי הקהילה בעלי השקפה חסידית), נסע מידי פעם בפעם אל הצדיק הנודע ר' חיים הלבר־שטאם לצאנז, ולאחר פטירתו אל בנו, ר' יחזקאל שרגא הלברשטאם לשינאווא. השאיר הרבה בכתב־יד בהלכה ואגדה, שלדאבו־ננו אבדו בימי השואה ולא זכו לראות אור. הרבה מחידושיו באגדה מובאים על־ידי תל־מידו ובן־עירו, ר' יוסף צבי שווארץ, שהיה מורה־הוראה בעיר ספסי־סנט־גיורג (Sepsi-szentgyörgy) בספרו „בן יוסף" על התורה.

ר' יצחק יוסף הכהן מוזכר בכבוד והערצה בספרי־ביוגרפיה אלה: „זכרון צדיקים" בהו־דרא קמא ובמהדורא בתרא מאת ר' פנחס זעליג שווארץ; „שם הגדולים מארץ הגר" מאת הנ"ל; „מליצי אש" מאת ר' אברהם שט־רן; „לקורות היהדות בטרנסילבניא" מאת צ. אבראהאם.

ר' יצחק יוסף הכהן זצ"ל נפטר זקן ושבע ימים, בן תשעים ושש שנה בערך, ביום א' דסוכות תרפ"א, לאחר שכהן ברבנות למעלה מארבעים שנה. בראשית כהונתו מנתה קהיל־תו כמה עשרות חברים בלבד ובעת פטירתו ליוויהו לבית עולמו למעלה מאלף נפשות.

מבין חמשה בניו של ר' יצחק יוסף הכהן, נפטרו שניים על פני אביו ז"ל. בנו בכורו, ר' אברהם מאיר הכהן ז"ל, חונן בכשרונות רבים ומגוונים; תלמיד חכם גדול, בעל חוש מסחרי מפותח, איש־ספר ובדיבור משלו לא ישלא בפו. נשא את בתו של ר' פייבל שאיא־וויטש, הנזכר לעיל, סוחר־עצים אמיד וחסיד וויזניץ, שבא לסאמאש־איוואר מבוקובינה. דומני שר' פייבל שאיאוויטש היה היהודי הראשון בסאמאש־איוואר שחבש שטריימל. ר' אברהם מאיר הכהן ניהל את בית־מסחרו המסועף של חותנו. עתות הפנאי הוקדשו כמו־בן ללימוד התורה. הוא ייסד את ה„חברה משניות" בסאמאש־איוואר והרצה בה בפני בעלי־בתים. ועל כולם היה אדם אהוד ואהוב על כל מכיריו, בכל חוג של אנשים שהתרכזו סביבו. היה ר' אברהם מאיר ורוח חיה. בטבעו היה אדם עליז מאד וחברתי; בבדיחות־דעתו והליצותיו המקסימות רכש לעצמו ידי־דים רבים — יהודים ולא יהודים כאחד. אולם לדאבון הלב הגיע קצו בפתאום וחייו הקצ־רים נגדעו באיבם טרם מלאו לו ארבעים שנה. השאיר אחריו אלמנה וילדים קטנים.

הבן הבכור, מר משה יעקב הכהן, שאשתו הראשונה הי"ד היתה בת למשפחת הרבנים פוקס מגרוסוארדיין, סוחר עצים בקלויזנ־בורג. ישב כמה שנים במאסר השלטונות הקומוניסטים ברומניה. עלה ארצה לפני כש־נתיים וגר בחיפה; בתו דינה (דוכי), עלתה ארצה לפני כשלושים שנה; בנו הצעיר, אבר־הם הכהן, ראש צעירי צפת ונשיא הכבוד של „ארגון יוצאי ד"ש והסביבה". נולד כבר לאחר פטירת אביו והוא נושא את שמו. וזכורני שהר־בה מותיקי תושבי סאמאש־איוואר הזכירו את שמו של ר' אברהם מאיר — הרבה שנים לאחר פטירתו הפתאומית — מתוך געגועים גדולים והתרגשות. כולם הדגישו גם את קסמו האישי הרב, תכונותיו הנעלות וכשי־רונותיו המבורכים. ביחוד הרבה הספד עליו ידיד־נעוריו, ר' יוסף צבי שווארץ הי"ד מחבר הספר „בן יוסף" על התורה, הנזכר לעיל. ראיתי לנכון להעלות את זכרו בשורות קצרות אלו בתוך הגלריה של רבני סאמאש־איוואר, שזכרו לא יסוף מזרעו. תהיינה שורות אלו גל־זכרון לנשמתו הטהורה, שעלתה השמימה בדמי ימיו.

הבן השלישי, ר' הלל הכהן הי"ד (אביו של כותב שורות אלה), ירש הרבה מתכונותיו של אביו הגדול, אף הוא חונן בכשרונות בלתי מ־צויים. גם התמדתו בתורה לא ידעה ליאות. תו־פיסתו המהירה ובעיקר כושר זכרונו הפליאו ר־בים. סיפר לי אבא ז"ל: בהיותו ילד בן 6, נלווה לאביו לבית־הבראה מסויים (מאריענבאד — אם אין זכרוני מטעני). בין המבריאים שהו שם גם הצדיק הנודע ר' ישראל האגר זצ"ל מוויז־ניץ. בשבת־קודש ערך כמובן האדמו"ר „שול־חן" ואמר תורה כדרכו בקודש בענייני חסי־דות וקבלה, המבוססת על גימטריאות; כעבור עשרים שנה, זמן קצר לאחר פטירתו של אביו, ר' יצחק יוסף הכהן זצ"ל, בא ר' יש־ראל האגר לסאמאש־איוואר לשם ניחום־אבלים למשפחת הרב הנפטר, והנה בתוך השיחה חזר ר' הלל הכהן הי"ד על תורתו של האדמו"ר מוויזניץ מלה־במלה, כפי ששמעה לפני עש־רים שנה. כביטוי להתפעלותו, הביע האדמו"ר את רצונו לראות את ר' הלל לעתים מזומ־נות. ואמנם מאז הפך אבא ז"ל לחסידו המוב־הק של ר' ישראל האגר, שחיבבו ביותר, עד שכינהו בשם „הלל שלי" („מיין הלל"). לאחר שסיים את לימודיו ב„חדר" ובבית־הספר העממי, למד תקופת־מה אצל אביו הרב ולאחר מכן גלה למקום תורה לישיבותיהם של ר' שמואל זלמן וויינברגר רבה של העיר מאר־גרעטען ושל ר' אליעזר דוד גרינוואלד בהיותו עוד רבה של אויבר־ווישא.

הרה"ג ר' הלל הכהן זצ"ל הי"ד
בן ר' יצחק יוסף הכהן זצ"ל

אחרי פטירת אביו, הוצעה לר' הלל הכהן בן העשרים וחמש, כהונת הרבנות. אבל הוא ויתר על כס הרבנות לטובת גיסו, שהיה גם חותנו, ר' אברהם שלמה אליאש זצ"ל (עליו ידובר להלן). הוא העדיף חיי מסחר, בהם עסק בפרק זמן זה, אם כי מרבית זמנו הוקדשה לתורה. כל מכיריו הרבים העריצוהו על למ־דנותו היתירה, יראת השמים התמימה ללא סייג, יושרו המופלג ונכונותו לעזור לזולת בכל נפשו ומאדו, תכונות שבאו לו בירושה מאת אביו הגדול, כשם שגם קלסתר פניו היה דומה לו ביותר. אבא ז"ל נלקח לאוישוויץ ושם נספה ביום א' דשבועות תש"ד, והוא בן ארבעים ושבע בלבד. השם יקום דמו.

רבה השני של קהילת סאמאש־איוואר היה ר' אברהם שלמה אליאש זצ"ל, חתנו של ר' יצחק יוסף הכהן, נולד לאביו ר' אליהו אליאש בשנת תרל"ה (1875) בערך. ר' אליהו היה שוחט ומורה־צדק בעיר טאל־גיעש (Gyergyótölgyes) היה מצאצאי משפחת הגאון ר' אליהו מווילנא (הגר"א), כפי שמעיד השם „אליאש". ר' אליהו היה תלמידו המובהק של ר' מנחם מענדל פאנעט מדעש. בספריו „שערי צדק", „אבני צדק" („משפט צדק") יש־נן הרבה תשובות אל ר' אליהו בענייני הלכה למעשה ויש תשובות על קושיות בסוגיות שונות בש"ס ומפרשיו שהתלמיד הפנה אל רבו. כן מצאתי הרבה תשובות אל ר' אליהו בספרי שאלות ותשובות של גאוני דורו, שלא אוכל לפרטם כאן. חיבור גדול על מסכתות הש"ס נשאר ממנו בכתב־יד (נמצא אצל כותב שורות אלה). בסוף ימיו (בשנת תרס"ה) עלה ירושלימה ובה נפטר.

ר' אברהם שלמה אליאש קנה תורה בישי־בת ר' משה שמואל גלזנר רבה של קלויזנ־בורג. אולם רבו המובהק היה ר' משה גרינ־וואלד רבה המהולל של חוסט, אשר ניהל אחת הישיבות הגדולות ביותר בהונגריה. שם שם לילות כימים על התורה והעבודה. נפשו של התלמיד היתה קשורה בנפש רבו זה בעבו־תות אהבה. הוא שימש לו דוגמא בכל הלי־כותיו. על ר' משה גרינוואלד דיבר ר' אברהם שלמה תמיד בגעגועים גדולים. לא עבר כמעט יום שלא יזכיר את רבו, אם בענין חידושי תורה ששמע מפיו ואם בהתנהגותו כרב וכ־ראש ישיבה. האהבה אל רבו לא היתה חד־צדדית אלא הדדית; גם רבו השתבח בתלמי־דו, שהתבלט מתוך אלפי תלמידיו בגדולתו ויושרו. חליפת־מכתבים תכופה התנהלה בין הרב לבין התלמיד. גם שנים לאחר שעזב את הישיבה וכיהן כדיין בסאמאש־איוואר, כת־בי רבו של ר' משה גרינוואלד מצטיינים ב־התעניינות אינטימית ולבבית, משלומו של התלמיד, שלום בני ביתו, ושלום הקהילה. אף על פי שמרבית תכנם נסבת על חידושי תורה, במכתבים אלה ישנן גם עצות והדרכות בענייני הקהילה, המלאים חכמה ונסיון חיים עשיר.

לאחר גמר חוק לימודיו בישיבת ר' משה גרינוואלד ולאחר שנסמך בהוראה ממנו ומ־גאונים אחרים, נשא ר' אברהם שלמה בגיל עשרים את בתו השלישית של ר' יצחק יוסף הכהן, הרבנית מעטיל הי"ד, מיד לאחר חתונתו, בשנת תרנ"ה (1895), נבחר לדיין בסאמאש־איוואר. שימושו ונסיונו שרכש בישיבת חוסט הכשירוהו למלא את יעודו כדיין על הצד הטוב ביותר. גם פקחותו וקסמו האישי הרב והדינאמיות של כשרון צעיר ותוסס, הביאו ברכה רבה לחיים המאורגנים של הקהילה, שהלכה והתארגנה וצעדה מחיל אל חיל. בתקופה זו אורגנו חברות שונות ללימוד תורה והלכה; חברה קדישא וגמילות חסדים; חברת נשים למעשי צדקה וחסד, ועוד. מובן מאליו, שלכל הפעילות הקהי־לתית־רבנותית־תורנית־פילנטרופית הזאת, הי־תה יד מכוונת ומדריכה של הרב וחותנו הדיין. ואמנם שני הכשרונות הללו השלימו יפה אחד את השני, ר' אברהם שלמה היה עזר נאמן ופעיל ליד חותנו הרב הקשיש.

לא ארכו הימים ור' אברהם שלמה קנה לו שם לא רק בין אנשי קהילתו בלבד, אלא גם בסביבה הקרובה הגיע שמע למדנותו וחכמתו הגדולות. בזכות פקחותו ויושרו פנו אליו רבנים גדולים, זקנים ומכובדים, בהצעות הצ־טרפות אל בתי־דיניהם, בהם הובאו לדיון סכסוכים של סוחרים שהסתבכו בעסקיהם וא־שר העדיפו לשטוח את טענותיהם בפני בית־דין של רבנים ולא נזקקו לערכאותיהם של גויים. בקיאותו היתה רבה במשפט העברי — את השולחן ערוך חושן משפט ידע בעל־פה על כל סעיפיו וכל הספרות הפרשנית הר־חבה שחוברה עליו. נסיונו המגוון בשטח זה נוצל גם בעת המחלוקת הגדולה על כס הרב־נות בעיר סאטמאר, בשנת תרפ"ט, כשישב בבית־הדין שדן בפרשה מסעירה זו, לצדם של הרבנים הידועים מהאלמין ומסעקעלהיד. שני הצדדים היריבים סמכו את ידיהם על הוראתו, בהכירם ביושרו האישי ובבקיאותו הרבה במקצוע רב־צדדי זה.

בד בבד עם לימוד התורה ופעילותו הצי־בורית, התנהג בחסידות ופרישות. אופייני לכך התשובה אליו מאת מורו ורבו ר' משה גרינוואלד, שנדפסה בספרו שו"ת „ערוגת הבושם" על אורח חיים: בסאמאש־איוואר לא הסיקו בעת ההיא את המקוה לגברים בכל

ימים נוראים

מאת: מנחם בר-און-דויטש
תלמיד כתה ז

קול שופר עולה מעבי הכנסת
שנה חדשה הלילה היא נכנסת.
ובמרומים, בשמי שמים
דנים לשלום ולחיים.

עשרת ימי תשובה באים עלינו,
כדי להזהר בתשובה, עם כל אחינו,
ולתת לעוניים צדקה
ולהתפלל בכוונה.

ויום הכיפור יבא לטובה עלינו,
ויביא ברכה לכל מדינותינו,
ובו יחתם רק לטובה,
לשלום כל האומה.

A szamosujvári chédertől a cfáti polgármesteri székig

Az országszerte ismert Ávrahám Hakohénról, a 96 éves, pátriárkális korban ösében megtért Rabbi Jichák Hakohén, Szamosujvár első tudós rabbijának árván született unokájáról, Cfátnak, a kaballa városának építő-polgármesteréről van szó.

1911 október 20-án született a szamosujvári rabbiiakban Izrael egyetlen magyar anyanyelvű polgármestere. Itt, ebben a szamosparti chéderben szívta magába a zsidó alaptudományokat s a zsidóság iránti mélységes szeretetet. Itt kapta az első lecket az ősatyák földjéről, Erec Jisraélről. Előbb a gyerek, majd az ifjú Ali lelkében itt fogamzott meg először az ősök földje utáni vágyódás gondolata.

Azon kevesek közé tartozott, a kik abban az időben lángoló ifjú szívükkel a bölcs előrelátással még időben ott tudták hagyni a husostarázkba burkolt, de kesernyés utóízű román-magyar gálutot s csatlakozott az útban levő ország első erdélyi pionérgárdájához.

1929-ben alijázott. Egy évvel később Frankfurtba ment, ahol az ottani egyetemen közgazdaságot hallgatott. Eréche való visszatérte után előbb Jeruzsalemben telepedett le, majd Petach Tikvára tette át székhelyét, ahol mint párdesz-munkás kereste meg sovány kenyerét. Később bekapcsolódott a Haganába, majd a szakszervezeti élethe.

A második világháborúban a zsidó brigád tagjaként Olaszországban egy katonai bázis parancsnoka lett, majd a háború után a Szochnut (Zsidó Ügynökség) egyik vezetője lett Európában. Ezután a Szochnut Afrikában működő egyik vezetője volt. Az államalakulást követő években alapított Peli Galili Kirjat Smoná déli városában a hisztadrut körökben akkor már jól ismert Hakohént az ottani munkástanács titkárává nevezték ki s ebbeni minőségében tette le alapját a ma már 15 ezer lakosi számláló déli városnak. Ebbeli érdemeinek elismeréséül az akkori községtanács első elnökévé választották.

Ávrahám Hakohén, Cfát polgármestere

Miután itt sikerrel fejezte be a reábízott missziót, 1954 júniusában a Hisztadrut végrehajtó bizottsága a cfáti munkástanács élére nevezte ki, majd a következő évi választásokon mint a három munkáspárti egyesült hisztadrut lista vezetője a Poél Agudat Jisrael s a Poél Hamizrachi két magyar nyelvterületről származó városi tanácsosának segítségével Cfát s ezzel az ország első magyar anyanyelvű polgármesterévé választották. Városépítő munkásságának elismeréséül négy évvel később, 1959 novemberében most már az erdélyi származású Agudista képviselővel bővült ujabb koalíciós partner segítségével másodízben választották polgármesterré.

A szamosujvári chéderből elindult Hakohénnal uj élet s uj vérkeringés költözött az évszázados csipkerózsa-álmából felébredt Cfát életébe. Polgármesterségének nyolc éve alatt egy uj s eddig ismeretlen fejezetet nyitott a négyszáz évvel ezelőtt a dicsőség glóriájával övezett város életében.

Az óváros egykori romjai helyén kvisek, parkok s játszóterek nőttek ki. Templomait rendbehozva azt a turisztika homlokterébe állította. A város déli részén ahol még alig 4–5 évvel ezelőtt szikla, de legjobb esetben bozót volt látható, ma egy uj s virágzó város, Cfát-Bét terül el. A négy világtájról összejött szórványok egybegyűjtésének nagy csodája itt valósul meg.

A naponta épülő sikunok százaiban találnak menedéket a keservesen galut vándorai s közöttük egykori földijei — Erdély szülöttei. Ebben az uj városban épült ipari negyedben keresik kenyerüket az egyre nagyobb tempóban fejlődő város polgarai.

Avrahám Hakohén egyik Hiszekegye, hogy Cfátot Izrael Svájcává kell fejleszteni, a megvalósulás stádiumában van már. Az utóbbi években az ország legdivatosabb s legkeresettebb nyaralóhelyévé vált. Polgármestersége alatt szép s ultramodern szállodák épültek s épülnek, melyek Cfátot egészséges, a tenger szine feletti 840 méterével az izraeli nyaralás Mekkájává változtatták. A már országosbiru művésznegyedet szintén polgármestersége alatt fejlesztették azzá ami ma. Mint a közelmultban neki nyilatkozta a város uj főtere, szülővárosa Szamosujvár főtere után akarja felépíttetni.

Neve külföldön is ismert. Különböző küldetésekben mint polgármester kétszer Amerikában s egyszer Angliában járt. Jelenlegi külföldi útján a Kopenhágában augusztus elsején megnyílt International Camping and Caraing Club (Nemzetközi üdülő tábor) világkongresszusára az izraeli delegációt vezette. Fenti szervezetnél sikerült elérnie, hogy az Izraelben nyiló negy nemzetközi üdülőtábor egyike Cfáton lesz felállítva s mint ilyen hivatalos minőségben tagja a nemzetközi szervezet vezetőségének. Ugylátszik itt is sikere volt miután elérte, hogy a legközelebbi nemzetközi kongresszust Izraelben tartsák — irta Dániából.

Magyar vonalon pedig? Azonkivül, hogy állandó helyettesén kívül főképpen magyar anyanyelvű munkatársakkal van körülvéve, polgármestersége a koronát az idei Függetlenségi Napon felavatott s a hatszázezer magyar-zsidó mártir nevét viselő templom felépítésével tette, melyben nem kis része volt.

Multévi amerikai útja során a Magyar-Zsidók Világszervezetének elnöksége, valamint a new-yorki Agudat Achim magyar-zsidó hitközség adott tiszteletére díszfogadást. Ez évben pedig a Dés-Szamosujvár és környékéről elszármazottak Izraeli Landsmannschaftja egyesületük díszelnökévé választotta meg, a szamosujvári chéderből elindult Ávrahám Hakohén Cfát népszerű polgármesterét.

Ávrahám Hakohén, Cfát polgármestere

Irta: GALILI G. ERVIN

JIZKOR

A 22. ÁZKÁRÁN KÉSZÜLT FELVÉTELEK

Dr. Schönfeld Miklós gyászbeszédét tartja

Paneth Becálel meggyújtja az első gyertyát a hatmillió mártírért

Albert Lázár meggyújtja a második gyertyát

A gyászoló tömeg az ázkárán

Weinstein Simon meggyújtja
a harmadik gyertyát

Wolf Adolf meggyújtja
a negyedik gyertyát

Bár-On Deutsch Michául kántor az El Málé Ráchámimot recitálja

Rothschild Sándor meggyújtja az ötödik gyertyát

Rosenberg Móse meggyújtja a hatodik gyertyát

JIZKOR

A 25. ÁZKÁRÁN KÉSZÜLT FELVÉTELEK

Székely Sándor megnyitja a gyászünnepséget

Singer Joszéf gyászbeszédét tartja

Zeév Jehuda Éliás volt dési kántor az Él Málé Ráchámimot recitálja

Hirsch Andor meggyujtja a mécsest

Az ázkárán résztvevő férfiak csoportja

Nők csoportja az ázkárán

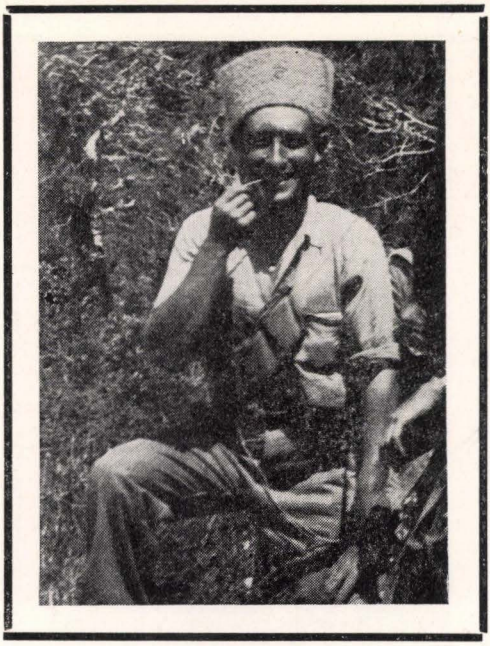
HŐSI HALOTTAINK

AKIK IZRÁEL ÁLLAMÁNAK MEGTEREMTÉSÉÉRT
ÉS ANNAK VÉDELMÉBEN
ÁLDOZTÁK FEL FIATAL ÉLETÜKET

יזכר עם ישראל את בניו ובנותיו
חיילי צבא ההגנה לישראל הנאמנים
והאמיצים אשר הרפו נפשם
במלחמות ישראל:

יזכר ישראל ויתברך בזרעו ויאבל
על זיו העלומים וחמדת הגבורה וקדושת
הרצון ומסירות הנפש אשר נספו
במערכות הכבדות:

יהיו גבורי הדרור והנצחון חתומים
בלב ישראל לדור דור.

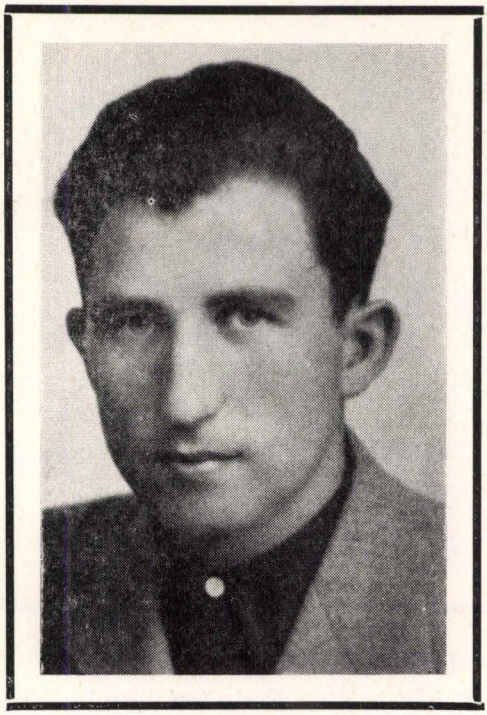

BUCHBINDER JICCHÁK

Vármegyénk első hősi halottja Eretz Izráelben Buchbinder Jicchák volt. Efráim és Gitel fia, aki 1912-ben született Désen. 1934-ben alijjázott az első dési Hásomér Hácáir alijjával. Kötelességtudása nem ismert határt és az önvédelmi harcát szervező jisuv megbizásából jelentkezik notérnak (segédrendőrnek). Az 1936—1939-es zavargások idején az arab terror-támadások visszaverésében tanusított bátor magatartása kivívta bajtársai és felettesei elismerését.

1938-ban Haifa mellett teljesített szolgálatot mint notér és a zsidó földműveseket, útépítőket, valamint a települések ellátását biztosító közlekedést védelmezte a naponta lesből támadó arab terroristák ellen. 1938 augusztus 15-én a délutáni órákban élelmiszert szállító öttonnás teherautó indult vissza Haifáról Jáárot Hákármelre. A kocsin hat notér volt és parancsnokuk, továbbá három nő. Az egyik kanyarban lövéssorozatot adtak le a kocsira az út két oldalán lesbenálló terroristák. A soffőr rögtön megsebesült a kezén és megállította a kocsit. Ez volt a vesztük. A mintegy harminc-negyven támadó órákig tartó vad tüzelésében egymásután sebesültek meg és hullottak el a gépkocsi utasai. A harc kezdetén Buchbinder felállt a teherautó melletti lőállásából és parancsnokához, Belt Mosehoz és Hans Bergerhez közeledve feléjük kiáltott: Tennünk kell valamit, nem állhatunk ölbetett kezekkel! Ekkor fejlövést kapott, amely rögtön végzett vele.

Kilenc másik társával együtt esett el ezen az emlékezetes Jáárot Hákármeli gépkocsi elleni terror-támadásban.

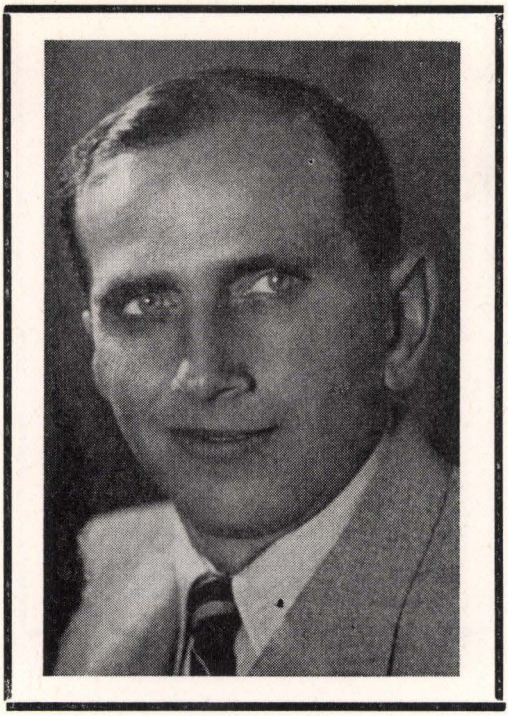
HIRSCH MORDECHÁJ

Hirsch Menáchem és Lea fia, Miklós a Dés melletti Bujdoson született 1913 április 22-én. Vallásos szülői házból származott. Katonai szolgálatot teljesített a román hadseregben és jogot tanult az egyetemen. Fiatalon csatlakozott a Barisszia chaluci mozgalomhoz, tanulmányait abbahagyta és a „Hábonim" háchsárá-telepre ment, hogy ideáljait megvalósítsa. Máápilként (illegális bevándorlóként) érkezett az országba 1939 június 3-án és a Kfár Szold kibuchoz csatlakozott. A kibucban különböző beosztásokban dolgozott.

A Felszabadító Háború kitörésekor mint a mázkirut tagja a kibuc bevásárlási felelőse volt. Társai dicsérő szavakkal emlékeznek vissza az őszinte bajtársra, a kiváló munkásra és a kitünő szervezőre.

1948 március 21-én esett el, amikor páncélos autójuk, amellyel Cfát és a környező települések közötti összeköttetést fenntartották, Hár Kanáán mellett villamos aknára futott és társai rögtön meghaltak, míg ő a kórházban belehalt sérüléseibe. A páncélautó roncsai mellett emlékművet emeltek és kertet létesítettek Gán Hásévá néven.

A Kfár Szold-i temetőben helyezték örök nyugalomra. Feleségét Naomit és két leányt hagyott maga után.

RADOS JEHUDA

Rados Jehuda (Pista), Móse és Dina (szül. Jeremiás) fia, 1915 február 24-én született Abonyban. A kapjoni (Szolnok-Doboka megyei kis falu Dés mellett) Jeremiás Hersch földbirtokos unokája. Gyermekkorában szülei Kolozsvárra költöztek, ahol apjának, Rados Móricnak nyomdája és kiadóvállalata volt. Pista a zsidó elemiben tanult és már gyermekkorában a cionista ifjúsági szervezet tagja volt. Gimnáziumi évei alatt a legjobb sportolók közé tartozott és főképpen vívásban tünt ki. Jogot tanult a kolozsvári egyetemen, de az antiszemita kilengések nyomán levonta a konzekvenciákat és a Cionba vezető utra lépett.

1936 végén alijjázott és egy évig a Palestine Newsnál dolgozott nyomdászként, nyolc évig az állami nyomdában, majd átment a Palestine Post nyomdájába. Szabadidejét nyelvtanulásra és végtelen tudásszomjának kielégítésére fordította. Több újságban rendszeresen jelentek meg cikkei.

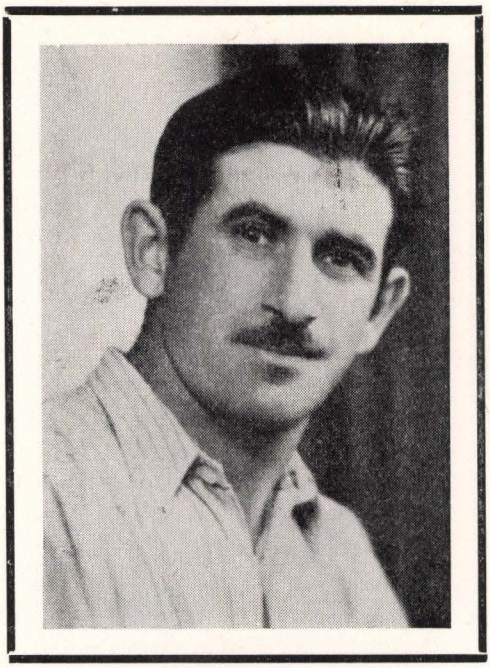
Alijjázása kezdetétől tevékeny részt vett és felelősségteljes megbizásokat hajtott végre a Hágánában. A Makkábi tagjaként tör- és kardvívásban többször nyert első díjat. 1948 telén, a Palestine Post épülete felrobantásának éjjelén egyedül maradt a nyomdában és előkészítette az újság kinyomását. Minden vágya és törekvése az volt, hogy szüleinek certifikátot szerezzen. Miközben várva várt szülei érkezésére — noha fiatal házas volt — önként jelentkezett egy ötventagú egységhez, amely erősítésként hatolt be az Óváros zsidó negyedébe. Ott érkezett el hozzá a hír, hogy szülei Haifára érkeztek, de a viszontlátást már nem érte meg. Az Óváros falai között vívott harcokban 1948 május 27-én esett el. A jeruzsálemi katonai temetőben alussza örök álmát.

CZIKK IZRÁEL

1919-ben született Niagovon, Jákob és Frumid fia. A felszabadulás után bátyjával együtt Désen telepszik le és onnan alijjázik. 1948-ban érkezik az országba és rögtön bevonul a Cáhálba. 1949 március 10-én a Negba melletti harcban hősi halált hal és a náchlát-jiccháki katonai temetőben helyezték örök nyugalomra.

A HATNAPOS HÁBORU HŐSI HALOTTJA

GLOZER ÁRJE

1928-ban született Désen, Sámson és Lea fia. Szüleivel és hét testvérével együtt deportálták, amikor 16 éves volt. Egyedül ő maradt életben és a kiterjedt dési Glozer családból csak a fényképek maradtak meg. 1947-ben érkezett az országba és a hajóról egyenesen a harctérre ment. Végigküzdötte a felszabadító háborút és részt vett az 1956-os szinái hadjáratban is.

A Hatnapos Háborúban 1967 június 7-én esett el a jeruzsálemi arcvonalon és akkor ideiglenesen ugyanott temették el.

1968 július 18-án az afulai katonai temetőben helyezték örök nyugalomra. Özvegyen maradt felesége Názáretben él és egyetlen fia tényleges katonai szolgálatát teljesíti.

AZ IZRÁELI HADITENGERÉSZET HÓSI HALOTTJA

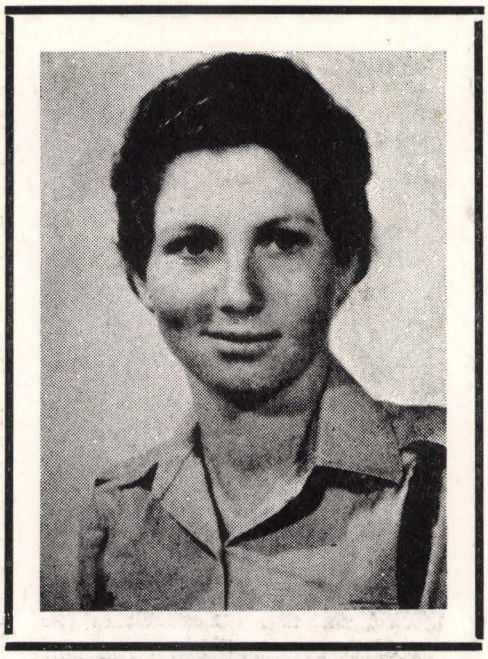

GODEL JICCHÁK

Godel Jicchák (Gyuri) 1949-ben született Szamosujváron. Károly és Baba elsőszülött fia. Az akkói tengerésztiszti iskola kiváló növendéke volt és a tragikusvégü Éjlát zászlóshajón teljesített szolgálatot. Két éve szolgált már a hajón, amikor 1967 október 21-én bekövetkezett az emlékezetes álnok egyiptomi támadás és az Éjlát cirkáló elsüllyedt. Mint kitünő úszó, önfeláldozóan segített a fulladozókon és sebesülteken, hét órát töltött azon az éjjelen a dermesztően hideg tengerben, amelyben közel ötven ifjú zsidó tengerész halálát lelte. Sok bajtársa neki köszönhette életét.

Néhány heti pihenés után a Jaffára osztották be. 1968 október 21-én, a nagy veszteség évfordulóján este félelmetes tengeri vihar dühöngött és hirtelen óriási hullám csapott át a fedélzeten. A 190 cm, magas, bátor tengerész még megkapaszkodott a fedélzetet övező kábelbe, de ami úgyszólván sosem fordul elő — a kábel elszakadt és a hullám Kréta és Szicilia között a tengerbe sodorta. Hiába kutatta azután hajó és repülőgép, a tenger nem engedte el még egyszer áldozatát. Godel Gyuri izráeli tengerész kötelességének teljesítése közben esett el és a tenger mélyén alussza örök álmát.

Az akkói tengerésztiszti iskola udvarán nemrégen leplezték le szimbólikus síremlékét, mely alkalomból Pál Ábrahám tivoni honfitársa tartott megható gyászbeszédet.

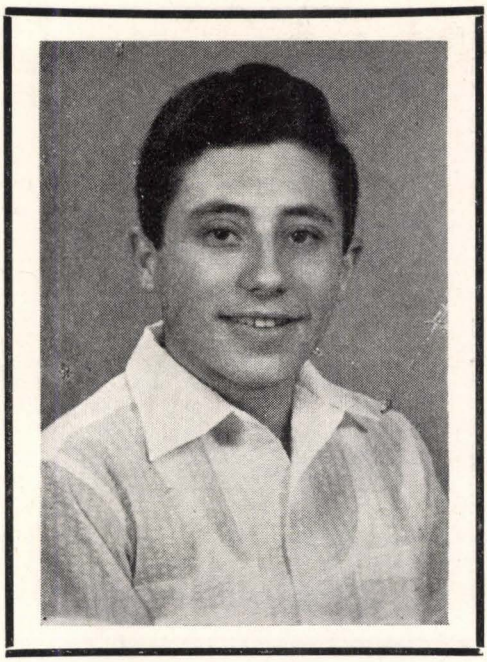

SILO CVIA

A Désről származó Stösszel Jisáj és Mirjám leánya, született 1943 február 15-én Maágán kibucban. Dágánjában járt elemibe és középiskolai tanulmányait Kirját Tivonban fejezte be. A Hánoár Háovéd ifjúsági szervezethez tartozott. A tel-avivi egyetemen szociológiát tanult és 1961 júliusában vonult be katonai szolgálatra. Tanulmányaiban és a hadseregben egyaránt példaképül szolgált segítőkészségével és szivélyességével. Mindenkor szivesen teljesítette és lelkiismeretesen végrehajtotta a reá rótt feladatokat. Kristálytiszta szívű és érzékeny, nemes lelkű volt és ez rányomta bélyegét tevékenységére a szolgálata keretében végzett oktatási munkában és az utolsó időben a szociális és nevelési feladatok teljesítésében a hadsereg keretében.

Eszméiben és tetteiben a szellem tiszta lángja lobogott, hogy embertársaival és a társadalommal való kapcsolatait a legmagasztosabb ideálok alapján építse ki.

1963 január 11-én halt meg és a haifai katonai temetőben helyezték örök nyugalomra.

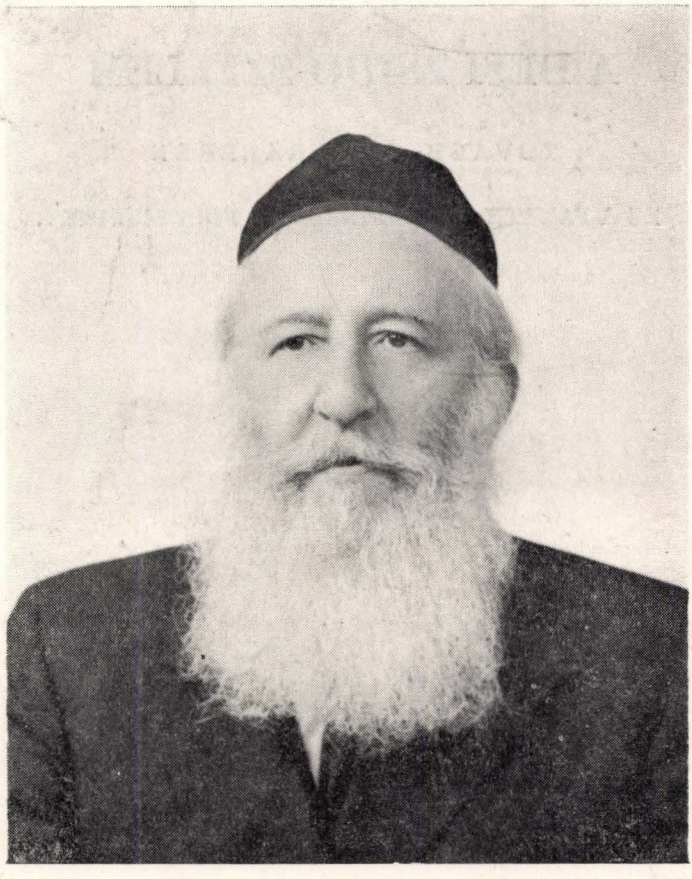
HOCHSTADT DOV

Hochstadt Dov (Bandika) 1940-ben született Désen, Gerson és Eszter egyetlen fia. Édesapja sárga karszallagos munkaszolgálatosként fagyott halálra a kievi országuton. Négy éves korában édesanyjával együtt parasztruhában szökött meg a dési gettóból. 1950-ben alijjázott és tanulmányai befejezése után 1958-ban tényleges katonai szolgálatra vonult be. 1960-ban katonai szolgálatának teljesítése közben halt meg és Haifán helyezték örök nyugalomra.

A DÉSI ZSIDÓ SZELLEM

TOVÁBB ÉL IZRÁELBEN

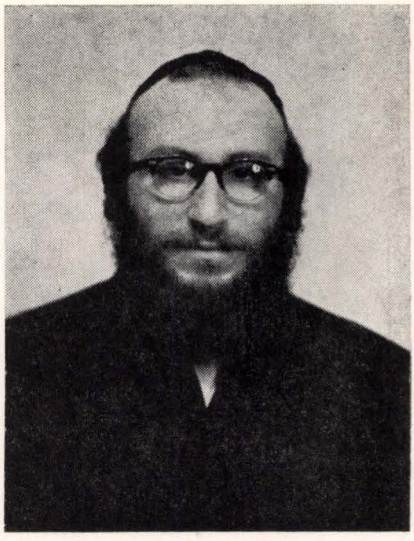
ÉS A PANETH RABBI-DINASZTIA FOLYTATÓDIK...

Rabbi Móse Paneth, a désiek brooklyni rabbija

Rabbi Cvi Méir Paneth

Rabbi Dov Paneth

a Paneth-dinasztia izráeli letéteményesei

A désiek „Zichron Jákov" temploma és a „Kneszet Jechezkél" jesiva Bné Brákban

ZÁRÓSZÓ

Utunk végére értünk.

Végigkísértük olvasóinkat Dés város zsidó utcáin és a Szamos mentén elterülő vármegyénk községein és falvain, lerombolt régi életünk romjain. Felelevenítettük hitközségeink egykori lüktető életét a kezdettől, azoknak tragikus pusztulásáig.

Felelevenítettük mégegyszer és lejegyeztünk mindent, hogy legalább ez maradjon meg az utókor számára. Mert hiszen mártirjaink hamvait szétszorta a szél és templomainkat, amelyeket még vandál kezek nem romboltak le, lassan-lassan kikezdi az idő vasfoga.

Nem véletlen, hogy a Paneth rabbi-családdal és a vármegyénk székhelyén levő csodálatosan szép dési nagytemplommal kezdődik hitközségeink története és a bné-bráki Zichron Jákov dési templommal fejeződik be.

Ez a templom a mártirhalált halt utolsó dési főrabbi Jákov Elimelech Paneth nevét viseli és az ő emlékét őrzi. Ebben a templomban nyilt meg nemrég a rabbi Jákov Elimelech apjának, az egykori dési csodarabbinak Kneszet Jecheszkél néven ismert, hires dési jesivájának nevét viselő új jesiva. Ennek a templomnak a rabbija és jesivájának a vezetője, nagy elődjének egyik unokája, rabbi Cvi Méir Paneth, a Paneth rabbi-dinasztia izráeli letéteményese.

Megyénk zsidó közössége jóformán megszünt létezni a gálutban — de szelleme tovább él itt, ugyanaz a zsidó szellem, amely egy évszázadon át jellemezte és végigkisérte vármegyénk zsidóságának életét.

Itt Eretz Jiszráelben él tovább az a szellem, amely egy évszázadon át ellenállt minden üldöztetésnek és túlélte minden elnyomóját, kinzóját és üldözőjét. Mert a zsidó nép történelme a gálutban üldöztetéseinek a története. És felvilágosodott korunk legnagyobb szégyene, hogy e kor a világtörténelem legnagyobb és legpokolibb zsidóirtásának a passziv szemlélője volt. Ne higyjük azonban, hogy a világ futó lelkiismeretfurdalása — amely hatmillió mártir „likvidálása" után hozzájárult az Egyesült Nemzetek Szövetségében a zsidó állam megszavazásához — hozta létre Izráelt. A szavazás csupán szentesítette az izráeli település győzelmét az angol mandatárius kormánnyal vívott harcunkban. A hatmillió mártir és az ENSZ szavazás ellenére, ha a jisuv nem áll

helyt az 1948-ban elpusztításunkra szövetkezett arab országokkal vívott harcban, ma nem létezne Izráel állama. A jisuv harcolta ki és a jisuv harca ellenségeink ellen tartja fenn a zsidó államot.

Éppen ezért itt Izráelben a helye minden zsidónak! Nem a csupán szunnyadó és itt-ott feltörő antiszemitizmus miatt, nem azért mert a zsidó mindenütt, kivétel nélkül mindenütt a világon kinézett idegen marad, nem azért mert Auschwitz árnyéka lebeg Európa zsidói felett és Sztálin árnyéka a szovjet zsidóság felett, nem az évszázadok után végre kiegyenesedett zsidó derékért és ismét felemelt fejért és nem a Hatnapos Háborúban megfellebbezhetetlenül kivívott zsidó becsületért. Hanem azért, mert ez a mi hazánk!

Ez a mi egyetlen hazánk!

Ezt a hazát az Uristen nekünk igérte és nekünk adta. És mi kiharcoltuk ismét és ujonnan szabadságunkat a hazánkban. Ez az ország Judea volt és nem Arábia. És Judea marad mindörökké, mert az araboknak a hazája Arábia.

De, hogy helytállhassunk a fennmaradásáért vívott harcunkban, a zsidóknak itt a helyük. Mi megtanultuk, hogy Auschwitzot előbb elnézi, majd türi, aztán megengedi, majd elfelejti és végül letagadja a világ. Ez az egyetlen hely a földön, ahol nem lehet többé vágóhídra hurcolni ellenállásra képtelen zsidó milliókat. Itt nem lesz soha Auschwitz.

Ugy érzem, hogy néhány szóval bátorkodhatom a Szamos megyéből elszármazottakhoz fordulni, azért, mert minden zsidónak szüksége van Izráelre és azért, mert Izráelnek szüksége van minden zsidóra: — testvéreim, földijeim, kik a világ minden részében szétszórtan éltek, kik még nem jöttetek rá a haza ízére, hagyjátok ott a gálutot! Hagyjátok ott, mert keserű az az étel, amelyet könnyeitekkel sóztok. Keserű az az álom, amelybe úgy merültök, hogy a megalázott zsidó becsület pírja ég az arcotokon. Keserű az a mosoly, amellyel megsértett zsidóságotokat magyarázzátok meg magukra ébredő gyermekeiteknek. Keserű az a vagyon, amelyet mártirjaink temetője fölött emelt üzletetek hoz és keserű az a zöldhasú dollár, amelynek megaláztatásotok az ára.

Azzal a meleg fohásszal bocsájtom útra emlékkönyvünket, hogy vajha a múlt felidézése és tanulságai a konzekvenciák levonását fogja elősegíteni bennetek a jövőt illetően. Hagyjátok ott a gálutot és gyertek haza mielőbb! Gyertek magatokért, gyertek a gyermekeitekért, gyertek az unokáitokért és gyertek Izráel államáért.

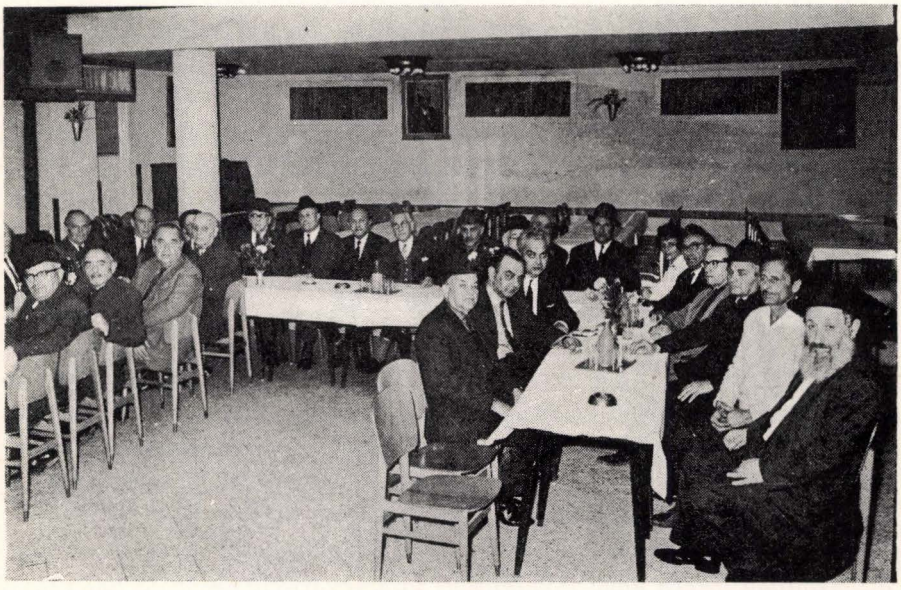
SINGER ZOLTÁN

AZ EMLÉKKÖNYV UTOLSÓ OLDALAIRA

Nekem jutott osztályrészül az a megtiszteltetés, hogy az Emlékkönyv első oldalán örökmécsest gyújtsak szülővárosom deportálásban elpusztult Mártirjainak és hogy annak utolsó oldalain e beszámolómmal pontot tegyek annak a műnek a végére, mely e nagymúltú közösség több mint egy évszázados történetét és tragikus pusztulását dolgozza fel és örökíti meg.

E kivonat pontos tükörképét adja annak a jegyzőkönyvnek, mely a Dés és Vidéke Landsmannschaftjának elnöksége és az Emlékkönyv szerkesztő-gárdája 1970 február 9-én, az Emlékkönyv első kötetének megjelenése alkalmából, Tel-Avivban megtartott együttes díszgyűlésén készült.

A díszgyűlésen jelen vannak: Albert Lázár, Berger Dávid, Balázs Endre, Dávid József, Éger Ábrahám, Dr. Friedmann Sándor, Fried Miksa, Grünstein Saul, Hegyesi Lázár, Herskovits Móse, Keren Ávrahám, Karl

Dés és Vidéke Landsmannschaftja elnöksége és az Emlékkönyv szerkesztőgárdája együttes diszgyűlése 1970 február 9-én Tel-Avivban

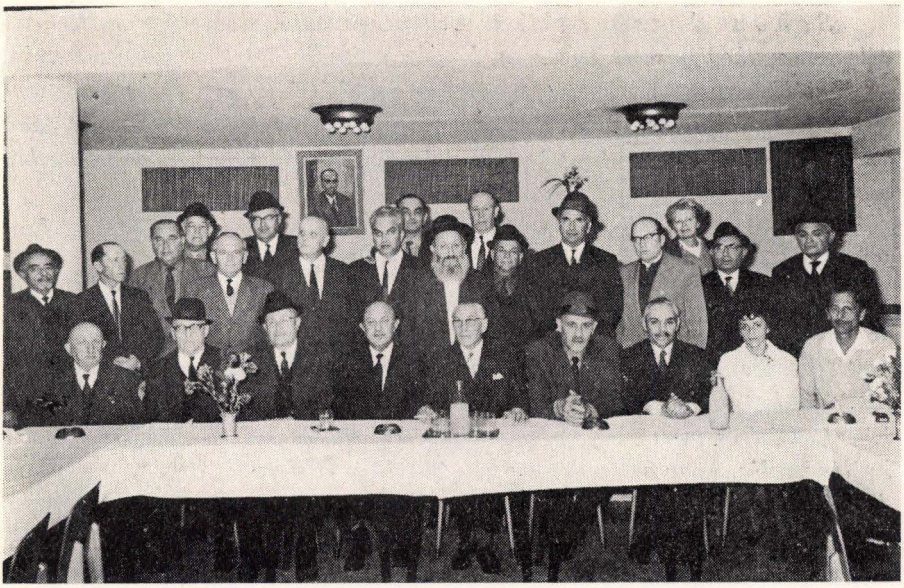
Singer Zoltán átnyújtja a Landsmannschaft ügyvezető elnökének az Emlékkönyv első kötetének, első példányát

Lázár, dr. Legmann Izráel, Lichtenstein Ábrahám, Mátyás Alexander, Mátyás Gideon, Markovits Saul, Nemes Géza, Paneth Becalel, Pál Ábrahám, Rosmann Juda, Rottenberg Miksa, Singer Zoltán, Singer Gertrud, Singer József, Schön Dezső és a Wiezel Icu.

Hegyesi Lázár, a Landsmannschäft ügyvezető elnöke, megnyitójában meleg szavakkal méltatja Singer Zoltánnak az Emlékkönyv létrehozása körüli elévülhetetlen érdemeit, majd a Singer Zoltán által átnyújtott Emlékkönyv első kötetének első példányát magasra emeli és az országban dúló közéleti vitára célozva kijelenti, hogy aki ezt az Emlékkönyvet elolvassa, bizonyossággal megtalálja a feleletet arra a kérdésre, hogy „ki a zsidó ?"

Singer Zoltán megköszöni az ügyvezető elnök méltató szavait, azonban sajnálatát fejezi ki afelett, hogy egyes igen fontos momentumok, részben technikai okok, részben pedig a dolgok nemismerete miatt kimaradtak a könyvből. Példának említi meg a dési szombatisták ellen, a XVIII-ik század derekán indított pert. E per, ugyan nem tartozik a dési hitközség történetéhez, de annak lefolyása és végső kimenetele, világviszonylatban is igen nagy jelentőséggel birt, így feltétlenül helye lett volna az Emlékkönyvben.

Valószínűnek tartja, hogy más események és arra érdemes személyi-

A diszgyűlés résztvevői

ségek méltatása is kimaradt, azonban lelkiismerete nyugodt, mert a dési zsidó hitközség négyosztályos felekezeti elemi iskolájában és annak chéderjében nem tanították meg őt arra, hogyan kell történelmet írni. Mindent elkövetett, hogy tudása és tehetsége legjavát nyújtsa, hogy ebben az Emlékkönyvben Dés és környéke zsidóságának méltó emléket állítson.

Ugyancsak a fenti okok miatt maradt ki a könyvből, Szolnok-Doboka vármegye egyik elszármazottjának, Schön Dezső író és újságíró működésének méltatása és könyveinek ismertetése. Bejelenti, hogy mindezen hiányosságokat igyekezni fog az ivrit kiadásban helyrehozni.

Éger Ábrahám pénzügyi ellenőr jelentéséből kitünik, hogy az Emlékkönyv önköltségi ára, amennyiben sikerül a kinyomatott ezer példányt eladni, 48 font lesz. A jelentésből még kiderül, hogy szerte a világon élő, Dés és vidékéről elszármazottaktól eddig befolyt összegek csupán 30%-át teszik ki annak az összegnek, amely az Izráelben élő Dés és vidékiektől folyt be az Emlékönyvre.

A pénzügyi jelentésből megtudjuk azt is, hogy Singer Zoltán nemcsak az Emlékönyv szerkesztését és annak dési, több mint 500 oldalt kitevő részét dolgozta fel és irta meg egyedül, minden honorárium nélkül, hanem az Emlékkönyv előállításához szükséges anyagiakat is, az első perctől kezdve mindvégig egymaga előlegezte.

Schön Dezső szakértői véleménye az Emlékkönyv méltatását célozza, amikor igéretet tesz arra, hogy a második kötet megjelenése után, az Emlékkönyvet az Uj Kelet hasábjain megfelelő módon fogja kommentálni. Megállapítja, hogy ez az első Emlékkönyv az izráeli magyar-zsidó jisuv eddig megjelent Emlékkönyvei közül, amely minden szempontból példát statuáló.

Hegyesi Lázár a diszgyűlést vezető elnök ezután kéri az Emlékkönyv minimális forgalmi árának a megállapítását.

Singer Zoltán ismerteti, hogy az Emlékkönyv eredetileg egy kötetre, 300–350 oldal terjedelemre és kb. ugyanolyan számú fényképre volt tervezve. Időközben az anyag állandóan növekedett, az egy kötetből két kötet lett, a 350 oldalból közel 700 oldal és a 300 fényképből több mint hétszáz klisé és szemelvény készíttetése vált szükségessé. Ennek következtében javasolja, hogy az eredetileg megállapított 25 fontos, illetve 10 dolláros árat 50 fontban, illetve 20 dollárban állapítsák meg. Javasolja továbbá, hogy mindazok, akik a könyvet előre kifizették és nem hajlandók az árdifferenciát megfizetni, a régi árban kapják azt meg. Kéri a Landsmannschaft vezetőségét, hogy mindazon Dés és vidékéről elszármazottak, akiknek nem áll módjukban az Emlékkönyvet megvenni, díjmentesen kaphassák azt meg, amennyiben ilyszerű kéréssel fordulnak a vezetőséghez.

Dr. Legmann Izráel kifejti, hogy az Emlékkönyvnek tulajdonképpen nem forgalmi, hanem szentimentális értéke van. Ugy ő, mint a további, ez ügyben felszólalók: Albert Lázár, Schön Dezső, Nemes Géza, Pál Ábrahám, dr. Friedmann Sándor és Wiezel Icu támogatják Singer Zoltán javaslatát és az ülésen résztvevők egyhangu határozata alapján az Emlékkönyv két kötetének minimális forgalmi ára 50 fontban, illetve 20 dollárban lett megállapítva. Singer Zoltánnak ez ügyben tett további javaslatait is egyhangulag magáévá teszi az ülés.

Ugyancsak egyhangulag veszi tudomásul a diszgyűlés a Singer Zoltán által ismertetett módozatokat az Emlékkönyv forgalomba hozatalát illetően.

Singer József társelnök kifejti az Emlékkönyv ivrit nyelvre való lefordításának szükségességét. Javaslatára, többek hozzászólása után, a diszülés egyhangulag kimondja, hogy az Emlékkönyvet ivrit nyelven is kiadja és mindent el fognak követni, hogy az ahhoz szükséges anyagiakat előteremtsék.

Singer Zoltán ismerteti, hogy beszerzett információi szerint, az ivrit nyelvű Emlékkönyv előállítása, — minthogy a klisék készen vannak és más zsánerü kiadásoktól is mentes lesz az ivrit nyelvű Emlékkönyv elkészítése — nem fogja meghaladni a magyar nyelvű Emlékkönyv előállí-

tási költségeinek az 50%-át. Bejelenti továbbá, hogy a Jád Vásém is megigérte az ivrit kiadás anyagi szubvencionálását.

A díszgyűlés meleg köszönetét fejezi ki Avnéri-Weinstein Simonnak, aki betegsége miatt nem jelenhetett meg a gyűlésen és levélben közli, hogy az Emlékkönyvnek ivritre való lefordítását díjmentesen vállalja.

Mátyás Alexander társelnök beszámol a szamosújvári Landsmannschaft ajánlatáról, mely szerint hajlandók az Emlékkönyv ivrit nyelvű kiadásába bekapcsolódni, amennyiben az Szamosújvár és környéke zsidóságának történetét is magába fogja foglalni, melynek teljes anyagát rendelkezésünkre fogják bocsátani.

Az ülés megbízza Singer Zoltánt és Mátyás Alexandert, hogy ez ügyben a tárgyalásokat a szamosújváriakkal folytassák.

A továbbiakban a díszgyűlés elhatározza, hogy az Emlékkönyv második kötetének megjelenése alkalmából, a Landsmanschaft egy nagyszabású társasvacsorával egybekötött baráti találkozót rendez Tel-Avivban és ezen az estélyen fogja ünnepélyes keretek között kezdetét venni az Emlékkönyv forgalomba hozatala.

Singer Zoltán javaslatára a díszgyűlés Gyéres Andreinak, a tel-avivi Linotur nyomda Dés környékéről származó társtulajdonosának, — aki betegsége miatt az ülésen nem jelenhetett meg, — odaadó munkájáért és az Emlékkönyv finom izlésű kivitelezéséért, elismerését és köszönetét fejezi ki.

Mátyás Alexander javaslatára a díszgyűlés elhatározza, hogy Singer Zoltánt az Emlékkönyv létrehozása körül kifejtett elévülhetetlen érdemei szerény kifejezéseként, a Landsmannschaft nevében a Keren Kajjemet aranykönyvébe vezetteti be és az erről szóló diplomát a rendezendő estélyen fogják ünnepélyes keretek között átadni. Mátyás Alexander a továbbiakban bejelenti, hogy eziránybon a szükséges intézkedéseket már megkezdte és hogy a Keren Kajjemet jeruzsálemi igazgatósága is be óhajt kapcsolódni az ünnepségbe olymódon, hogy a maga részéről egy delegátussal fogja magát az estélyen képviseltetni, aki Singer Zoltánnak a Keren Kajjemet érdekében Désen kifejtett évtizedes munkásságát fogja méltatni 60-ik születésnapja alkalmából.

A bejelentést a díszgyűlés örömmel veszi tudomásul és minthogy más tárgy nem lévén, ezzel az Izráelben élő Dés és vidékéről elszármazottak életében e történelmi jelentőségű értekezlet véget ért.

KEREN ÁVRAHÁM

BIBLIOGRÁFIA

(Az alább felsorolt művekben igen kevés adatot találtunk, amely megyénkre vonatkozik. Ennek ellenére szükségesnek tartottuk minden forrásanyagunkat felsorolni.)

Kádár József: Szolnok-Doboka vármegye monográfiája (1922)

Gheorghe Mânzat: Dés város monográfiája (1926)

Magyar Zsidó Lexikon. — Szerkesztette Ujvári Péter (1929)

Magyar Zsidó Oklevéltár, V. kötet

Magyar Zsidók a Milléniumon

A Magyar Hadviselt Zsidók Aranyalbuma. — Szerkesztette Hegedüs Márton (1941, B-pest)

Braham L. Randolph: The Hungarian Jewish Catastrophe (1962)

Az Eichmann-per dokumentum-anyagából. Az izráeli rendőrség irattárából

Vihar Béla: Sárga Könyv. Adatok, jegyzőkönyvek 1941—1945 (Hechaluc, Budapest, 1945)

Lévai Jenő: Fekete Könyv. A magyar zsidóság szenvedéseiről. (Budapest, 1946)

Lévai Jenő: Szürke Könyv. A magyar zsidóság megmentéséről. (Budapest, 1946)

Lévai Jenő: Fehér Könyv. Külföldi akciók a zsidók megmentésére. (Budapest, 1946)

Lévai Jenő: Zsidó sors. (Budapest, 1948)

Beneschofsky-Karsai: Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok (I. kötet 1958, II. kötet 1960)

Zsidó katonák Európa hadseregeiben. Az izráeli hadügyminisztérium kiadása (1967)

A zsidó segédrendőrök (notérok) története. — Szerkesztette S. Rivlin. Cáhál kiadása

Jizkor I. Izráel Felszabadulási Háborúja hősi halottainak élete és halála. Az izráeli hadügyminisztérium kiadása (1955)

Jickor II. A Cvá Hágáná Löjiszráel hősi halottainak élete és halála. A Függetlenségi Háborútól a Hatnapos Háború kitöréséig. Az izráeli hadügyminisztérium kiadása. (1969)

Jád V'sem: Különböző fényképek és tanuvallomások a vészkorszakról

Korabeli újságok, folyóiratok: Múlt és Jövő, Egyenlőség, Uj Kelet, Uj Kor stb.

TARTALOM

Dr. FRIED ANDOR: BETHLEN ÉS KÖRNYÉKE ZSIDÓSÁGÁNAK ÉLETE ÉS PUSZTULÁSA 289
LICHTENSTEIN MORDÉCHÁJ: NÉR TÁMID 291
FRIED MIKSA: ELŐSZÓ 293
Bevezető 296
Helyrajzi ismeretek 297
Zsidó történelmi dokumentumok 299
A bethleni rabbik galériája 301
A hitközség intézményei és vezetői 307
Bethlen izraelita hadviseltjei 309
A zsidó nemzeti újjáéledés útján 316
A cionista ifjúság 320
Asszonyok cionista munkája 322
Általános jellegű zsidó szervezkedés és baloldali megmozdulás 322
A bethleni zsidó élet drámai felszámolása 323
Megemlékezés a bethleni járáshoz tartozó néhány nagyobb községről 327
Ispánmező 327
Somkerék 329
Apanagyfalu 330
Várkudu 331
NEMES GÉZA: MAGYARLÁPOS ÉS KÖRNYÉKE ZSIDÓSÁGÁNAK ÉLETE ÉS PUSZTULÁSA 333
RÁV POLLÁK ÁSER: NÉR TÁMID 335
KARL LÁZÁR: ELŐSZÓ 337
Az első zsidók letelepedése a községben 339
Rabbik Magyarláposon a hitközség alapításától a deportálásig 341
A magyarláposi hitközség és intézményei 344
A Chevra Kadisa 348
A rituális fürdő 350
A Talmud-Tóra 350
Magyarlápos izraelita hadviseltjei 352
Magyarlápos szociális egyesületei és intézményei . . . 355
Gemilát Cheszed 356
Poálé Cedek 356

Jótékonycélu Nőegylet 357
Magyarlápos gazdasági és politikai helyzete 358
A magyarláposi cionista szervezet müködése 361
Gettózás és deportálás 364
MÁTYÁS ALEXANDER: RETTEG ÉS KÖRNYÉKE ZSIDÓSÁGÁNAK ÉLETE ÉS PUSZTULÁSA 367
FARKAS MENDEL: NÉR TÁMID 369
Dr. LEGMANN IZRAEL: ELŐSZÓ 371
Bevezető. Az első zsidó lakosok 373
Rabbik és jesivák 375
A hitközség és intézményei 376
Retteg izraelita hadviseltjei 379
Metszők, melámedok, sámeszok 380
Szociális intézmények 381
Cionista élet, alijja és kultúrmunka 382
Gazdasági, kereskedelmi és társadalmi munka . . . 386
Gettózás és deportálás 388
A környék 390
Dr. FRIEDMANN ALEXANDER: NAGYILONDA ÉS KÖRNYÉKE ZSIDÓSÁGÁNAK ÉLETE ÉS PUSZTULÁSA 391
HERSCHKOVITS MÓSE: NÉR TÁMID 393
HECHT CVI: ELŐSZÓ 395
A zsidók letelepedése Nagyilondán 397
A hitközség és intézményei 402
Személyiségek 403
Gettózás és deportálás 406
SINGER ZOLTÁN: A VÉSZKORSZAK 409
Gettózás és deportálás. 1944 március 19 411
Sárga szallag, sárga csillag 415
A deportálási listák összeállítása 418
Gettózás 421
A Bungur-erdői gettó 426
A „pénzverde" 433
Szökések a gettóból 435
A gettó térképe 436
A Bungurból Auschwitzba 446
Auschwitz 451
JIZKOR 461
El Málé Ráchámim és a transzportok dátumjai . . . 462
Dés városának Mártirjai 463
Dés környékének Mártirjai 519
Bethlen község Mártirjai 543
Bethlen környékének Mártirjai 549
Magyarlápos és környékének Mártirjai 557
Retteg község Mártirjai 571
Retteg környékének Mártirjai 575
Nagyilonda község Mártirjai 579
Nagyilonda környékének Mártirjai 583

FELSZABADULÁS UTÁN A KÖZSÉGEKBEN 591
Az orosz csapatok bevonulása 593
Halottak exhumálása 594
Joint 599
Demokrata Zsidó Népközösség 599
A Deportáltak Emlékműve 602
A zsidók gazdasági reintegrálódása 606
A cionista szervezetek újjáalakulása 608
A zsidó hitközségek újjáalakulása 611
Ros Hásáná — 5728 614
Bethlen 616
Magyarlápos 619
Retteg 622
Nagyilonda 624
Búcsúszó 626
A XIX. század szülöttei, akik élve szabadultak meg Auschwitz poklából 629
DÉS ÉS VIDÉKE IZRÁELBEN 633
A haifai ázkárá-bizottság 635
A 19. Ázkárá 638
Dés és Vidéke Landsmannschaftja 641
Az Emlékkönyv vázlata 644
Dés és Vidéke újságjának első száma 645
Dés és Vidéke újságjának második száma 648
A 22. Ázkárá 653
A 25. Ázkárá 656
HŐSI HALOTTAINK 659
Buchbinder Jicchák 661
Hirsch Mordcháj 662
Rados Jehuda 663
Czikk Izrael 664
Glózer Árje 665
Godel Jicchák 666
Siló Cvia 667
Hochstadt Dov 668
A DÉSI ZSIDÓ SZELLEM TOVÁBB ÉL IZRÁELBEN . . . 669
ZÁRÓSZÓ 673
AZ EMLÉKKÖNYV UTOLSÓ OLDALAIRA 675
BIBLIOGRÁFIA 680